

STUDIA IN HONOREM ILIAE ILIEV

Регионален исторически музей - Ямбол
Вести на Ямболския музей, година VI, брой 9

Регионален исторически музей - Ямбол

STUDIA IN HONOREM ILIAE ILIEV

Ямбол 2019 Yambol

Вести на Ямболския музей /година VI, бр. 9

Тези изследвания се посвещават на 70-тата годишнина на колегата, уредника, археолога, директора, учения и най-вече човека и приятеля Илия Илиев.

These papers are dedicated to the 70th anniversary of the colleague, curator, archaeologist, director, scientist and most important - a great persona and true friend Iliia Iliev.

© **Съставител:** Тодор Вълчев
© **Графичен дизайн:** Таня Косева
© **Печат:** МониЦони

© 2019 Регионален исторически музей - Ямбол
© Вести на Ямболския музей, година VI, брой 9

ISBN 978-954-615-185-8

© **Compiler:** Todor Vulchev
© **Grafic design:** Tanya Koseva
© **Print:** MoniConi

© 2019 Regional Historical Museum in Yambol
© Bulletin of Regional Historical Museum in Yambol,
year 6, vol. 9

Увод	/ 7
Васил Николов. НЕОЛИТНАТА КЪЩА	/ 13
Красимир Лещаков НА РИБОЛОВ В КЪСНИЯ НЕОЛИТ: ЗАЩО ЕДНА ГРУПА ОСОБЕНИ КЕРАМИЧНИ АРТЕФАКТИ ОТ ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ДА НЕ СА ИЗОБРАЖЕНИЯ НА РИБИ?!	/ 19
Десислава Андреева КУЛТУРЕН ПЛАСТ ОТ ПЕРИОДА КАРАНОВО III В СЕЛИЩНА МОГИЛА КАЗАНЛЪК	/ 34
Татяна Кънчева-Русева КЕРАМИЧНА ПЛОЧКА СЪС ЗНАЦИ ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКОТО СЕЛИЩЕ <i>ХЛЕБОЗАВОДА</i> – НОВА ЗАГОРА	/ 45
Maria Gurova FUNCTIONAL ANALYSIS OF NEOLITHIC FLINT ASSEMBLAGES FROM DRAMA-GERENA, BULGARIA	/ 52
Ralf Gleser, Valeska Becker, Matthias Thomas REMARKS ON REPRESENTATIONS OF MEN IN THE SOUTHEASTERN EUROPEAN NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC (DRAMA, I 522)	/ 82
François Bertemes KREISGRÄBEN - FRÜHE KULTPLATZKONZEPTIONEN DES EUROPÄISCHEN NEOLITHIKUMS UND DER BRONZEZEIT	/ 102
Volker Heyd YAMNAYA – CORDED WARES – BELL BEAKERS, OR HOW TO CONCEPTUALIZE EVENTS OF 5000 YEARS AGO THAT SHAPED MODERN EUROPE	/ 125
Todor Valchev YAMBOL REGION AND ITS PLACE IN THE PREHISTORIC MAP OF BULGARIA Some notes about the settlements during Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age	/ 137
A. Sobotkova, B. Weissova LOCATIONAL ANALYSIS OF BURIAL MOUNDS IN THE MIDDLE TUNDZHA RIVER WATERSHED; COMBINING HISTORICAL MAPS WITH FIELD SURVEY AND SATELLITE IMAGE ANALYSIS DATA	/ 161

Росица Христова ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА НА КЕРАМИКАТА ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА МЕЖДУ ДОЛИНАТА НА РЕКА ТУНДЖА И ЧЕРНОМОРИЕТО. Проблеми на археологическия анализ	176
Георги Нехризов АНАЛИЗ ПО ФУНКЦИОНАЛЕН ПРИЗНАК НА КЕРАМИКАТА ОТ ЯМНИЯ КОМПЛЕКС ПРИ СВИЛЕНГРАД	189
Ashlee Hart AN ARCHAEOLOGICAL ANALYSIS OF LOCALLY PRODUCED CERAMICS FROM THE IRON AGE THRACIAN SETTLEMENT OF ZAVOY	213
Виктория Петрова, Стефан Бакърджиев, Илия Илиев, Тодор Вълчев, Явор Русев, Георги Илиев, Тодор Дяков, Любомир Тодоров, Кръстан Митов, Соня Цекова АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ ОТ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ В МЕСТНОСТТА <i>ТАНДАРСКИ БАИР</i> ДО СЕЛО ХАДЖИДИМИТРОВО, ЯМБОЛСКО	231
Петър Балабанов МОГИЛА № 4 <i>ХЕЛИКОН</i> ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА ДЕУЛТУМ	249
Мирослав Козарев. ЗЛАТНИ МОНЕТИ НА ФИЛИП II МАКЕДОНСКИ ОТКРИТИ В КАБИЛЕ	271
Николай Сираков ЕРОТИЧНА БРОНЗОВА ИГЛА ЗА КОСА	277
Иван Вълчев КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА ОТ IV ВЕК ОТ КАБИЛЕ	282
Kristina N. Rauh DER KARST. LANDWIRTSCHAFTLICHE TRADITIONEN AUF DEM BALKAN	295
Недялка Кръства-Аврамова НОВИ ДАННИ ЗА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОМПЛЕКС В МЕСТНОСТТА ХИСАР, СЕЛО СТАЛЕВО, ОБЩИНА ДИМИТРОВГРАД	301
Борис Борисов ПОЛИВНАЯ ПОСУДА С РЕЛЬЕФНОЙ И СКУЛПТЪНОЙ ОРНАМЕНТИКОЙ ИЗ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ БОЛГАРИИ	311

ИЛИЯ ИЛИЕВ – УРЕДНИКА, АРХЕОЛОГА, ДИРЕКТОРА, ЧОВЕКА

Илия Кръстев Илиев е роден в гр. Ямбол през 1948 г. Завършва Техникума по механотехника *Иван Райнов*, а през 1972 г. Великотърновския университет *Св. Св. Кирил и Методий*, специалност История. През 1976 г. започва работа като уредник в отдел *Археология* на тогавашния Окръжен исторически музей в гр. Ямбол. Назначаването на Илия Илиев съвпада и с разделянето на археологическия фонд на музея на четири отделни фонда – Праистория, Античност, Средновековие и Нумизматика, като той поема фонд Праистория и се профилира в тази област на археологията. Още с постъпването си, като представител на ОИМ – Ямбол, е включен в експедициите *Сакар* и *Аполония – Странджа*, ръководени от проф. Александър Фол.

В първите си години като археолог участва в проучванията на селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. Той е част от екипа, проучващ обекта. През 1977 г. Илия Илиев ръководи първите самостоятелни археологически проучвания на ОИМ – Ямбол, като извършава спасителни разкопки на светилището на Тракийския конник край с. Дряново, Ямболско. В края на същата година под ръководството на ст.н.с. Петър Детев участва в спасителните проучвания на праисторическата Марчева могила в гр. Ямбол.

През 1979 г. става част от научния колектив проучващ *Тракийския и античен град Кабиле*, като до 1985 г. заедно с Диана Гергова от НАИМ – БАН проучват селищната могила *Ясъ тепе*, разположена на 2 км югоизточно от античния град.

От 1983 г. до 2003 г. Илия Илиев е неизменен заместник-ръководител на българо-германската експедиция по проучването на селищната могила в м. *Мерджумекя* и нейния микрорегион в землището на с. Драма, Ямболско. Участието в проучванията на селищните могили *Ясъ тепе* край с. Кабиле и *Мерджумекя* край с. Драма превръщат Илия Илиев в един от водещите праисторици, изследващи периодите на късния неолит и халколита в Югоизточна България.

През 90-те години на XX век Илия Илиев е включен в Проблемната група *Археологическа карта на България* в резултат на което на територията на област Ямбол са регистрирани над 300 нови археологически обекта.

В периода след 1999 г. до 2011 г. Илия Илиев ръководи множество спасителни археологически проучвания свързани с реализацията на различни инфраструктурни обекти на територията на област Ямбол като: Международния път Елхово – ГКПП *Лесово* (1999 - 2000); АМ *Тракия*, ЛОТ 3 и 4 (2008 - 2009) и няколко кариери за добив на инертни материали. В този период научните изследвания на Илия Илиев са съсредоточени в областта на погребалните практики през ранната бронзова епоха.

В периода 2002 – 2011 г. Илия Илиев е директор на Ямболския музей. През 2007 г. под негово ръководство музеят се превръща в регионален. През 2005 г. той организира IV Международен симпозиум *Поселищен живот в Тракия*. Илия Илиев включва музея в експедиция *Странджа* (2004) и в международния проект *Tundzha Region Archaeological Project* (2008).

Илия Илиев е автор на над 50 научни публикации в България и чужбина.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Илия Кръстев Илиев

1979

Детев и кол. 1979: П. Детев, Ив. Крайчев, Ил. Кръстев, Ж. Попов и Г. Илиев. Разкопки на Марчевата селищна могила в гр. Ямбол. – Известия на музеите от Югоизточна България, II, 1979, 7 - 25.

1980

Илиев 1980: Ил. Илиев. Светилище на Хероса до с. Дряново, Ямболско. – Известия на музеите от Югоизточна България, III, 1980, 35 - 42.

1981

Кръстев 1981: Ил. Кръстев. Уникално скулптурно изображение. – Изкуство, 9 - 10, 1981, 77 - 78.

1982

Гергова, Илиев 1982: Д. Гергова, Ил. Илиев. Към въпроса за поселищното развитие в района на Кабиле и югоизточна Тракия през II – I хил. пр. н. е. – В: Поселищен живот в Тракия, I, 1982, 11 - 23.

Илиев 1982: Ил. Илиев, Слънчеви дискове на Бакаджиците. *Expeditio Thracica*, 2, София, 1982, 115 - 116.

1988

Bertemes, Krăstev 1988: F. Bertemes, I. Krăstev. Die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama, Bez. Burgas. – In: Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna. Saarbrücken, 1988, 241 - 266.

1989

Fol et al 1991: A. Fol, R., J. Lichardus, F. Bertemes, I. Iliev. Bericht über die bulgarisch – deutschen Ausgrabungen in Drama (1983-1988). Neolithikum – Kupferzeit – Bronzezeit. Sonderdruck aus Bericht der Romisch-Germanischen Kommission 70, Mainz am Rhein 1989.

1990

Илиев 1990: Ил. Илиев. Халщадско селище до с. Дряново, Ямболско. – Известия на музеите от Югоизточна България, XIII, 1990, 7 - 14.

1991

Fol et al 1991: A. Fol, R., J. Lichardus, F. Bertemes, I. Iliev. Die Karanovo VI-Siedlung von Drama: ein vorläufiger Bericht. – In: Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn, 1991, 111 - 123.

1993

Lichardus, Iliev 1993: J. Lichardus, I. K. Iliev. Tonamulette aus Drama und das Problem der nordöstlichen Einflüsse in der Kupferzeit an der unteren Tundža. – В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги Георгиев. София, 1993, 141 - 149.

1994

Lichardus, Iliev 1994: J. Lichardus, I. K. Iliev. Frühe Vorgeschichte auf dem Gebiet der heutigen Stadt Jambol im Zusammenhang mit der Entwicklung an der unteren Tundža. – In: Studies of Settlement life in Ancient Thrace. Jambol, 1994, 13 - 20.

1996

Lichardus, Fol, Getov, Bertemes, Echt, Katincarov, Iliev 1996: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katincarov, I. Iliev. Bericht über die bulgarisch – deutschen Ausgrabungen in Drama (1989 - 1995). Neolithikum – Kupferzeit – Bronzezeit-Eisenzeit-Romerzeit. Sonderdruck aus Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 77, Mainz am Rhein 1996.

1999

Lichardus, Iliev, Christov 1999: J. Lichardus, Il. Iliev, Ch. Christov. Die Spätbronzezeitlichen *Steinstoßel-Zepter* in Südostbulgarien und die Frage der nordpontischen Verbindungen zur Agäis. – Eurasia Antiqua, 5, 1999, 95 - 110.

2000

Илиев 2000: Ил. Илиев. Бронзов нож-кинжал от Попово, Ямболско. – В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита. София, 2000, 147 - 150.

Христов, Илиев 2000: Хр. Христов, Ил. Илиев. Северопонтийски каменни *скип-три-чукалки* от бронзовата епоха в долината на Долна Тунджа. – Археология, 2000, 1 - 2, 27 - 32.

Lichardus, Iliev 2000: J. Lichardus, I. K. Iliev. Das frühe und mittlere Neolithikum an der Tundža (Südostbulgarien). Ein Beitrag zu den chronologischen und kulturellen Beziehungen. – In: Karanovo Bd. III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 75 - 108.

Lichardus et al. 2000: J. Lichardus, Al. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I. Iliev. Forschungen in der Mikroregion von Drama. Bonn, 2000.

Илиев 2000: Il. Iliev. Egäische Einflüsse an der unteren Tundža während der Karanovo IV Zeit. In: Thrace and Aegean. Eighth international congress of Thracology. Sofia-Jambol 25-29 September 2000. Sofia 2002, V 1, 127 - 136.

2001

Илиев 2001: Ил. Илиев. Обобщение на резултатите от сондажните археологически проучвания през 2000 г. в м. *Турското кюше* край гр. Елхово, Ямболско. – Археологически открития и разкопки през 1999 – 2000 г. София, 2001, 33 - 34.

Lichardus, Iliev 2001: J. Lichardus, I. K. Iliev. Die Cernavoda III – Siedlung von Drama – Merdžumekja in Südostbulgarien und ihre Bedeutung für Südosteuropa. In: Cernavoda III – Boleraz Symposium Mangalia / Neptun (18 - 24 Oktober 1999), Bukaresti 2001, 166 - 198.

2002

Илиев 2002: I. K. Iliev. Die Karanovo IV-Siedlung in Elhovo - *Turското kjuše* und die ostägäischen Einflüsse an der unteren Tundža. – In: Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn, 2002, 437 - 448.

Lichardus, Iliev, Christov 2002: J. Lichardus, I. K. Iliev, Ch. J. Christov. Die Karanovo I - IV - Perioden an der unteren Tundža und ihre chronologische Stellung zu den benachbarten Gebieten. – In: Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn, 2002, 325 - 410.

Lichardus et al. 2002: J. Lichardus, R. Echt, I. K. Iliev, Ch. J. Christov, J. S. Becker, W.-R. Thiele. Die Spätbronzezeit an der unteren Tundža und die ostägäischen Verbindungen in Südostbulgarien. – *Eurasia Antiqua*, 8, 2002, 135 - 184.

2004

Лихардус, Илиев 2004: Я. Лихардус, Ил. Илиев. Относно хронологията на неолита и халколита в микрорегиона на Драма и връзките му с Централна Тракия. – *Праисторическа Тракия*, София - Стара Загора, 2004, 26 - 34.

Iliev 2004: Il. Iliev. Spätneolithische weiß bemalte Keramik aus Elhovo. – In: Von Domica bis Drama. Sofia, 2004, 53 - 57.

2006

Бакърджиев, Илиев 2006: Ст. Бакърджиев, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на надгробна могила в землището на с. Иречеково, Община Стралджа, област Ямбол. – *Археологически открития и разкопки през 2005 г. София*, 2006, 76 - 78.

Илиев, Бакърджиев 2006: Ил. Илиев. Ст. Бакърджиев. Археологически проучвания на могилен некропол от ранната бронзова епоха край село Могла, област Ямбол. – *Известия на музеите от югоизточна България*, XXII, 2006, 89 - 107.

2007

Илиев 2007: Ил. Илиев. Уникална находка от късната бронзова епоха. – *Известия на музеите от югоизточна България*, XXIII, 2007, 24 - 27.

2008

Бакърджиев, Илиев 2008: Ст. Бакърджиев, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на надгробна могила обект № 10, при км 284+000 по трасето на АМ *Тракия*. – *Археологически открития и разкопки през 2007 г. София*, 2008, 243 - 245.

Илиев, Бакърджиев 2008: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Уникално гробно съоръжение от ранната бронзова епоха. – *Вести на Ямболския музей*, 4, 2008, 4 - 5.

Илиев, Бакърджиев 2008: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на две надгробни могила край с. Палаузово, община Стралджа. – *Вести на Ямболския музей*, 5, 2008, 3 - 4.

Илиев, Бакърджиев 2008: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на две надгробни могили в м. Кояджика 1, с. Палаузово, община Стралджа, област Ямбол. – *Археологически открития и разкопки през 2007 г. София*, 2008, 239 - 242.

2009

Илиев 2009: Ил. Илиев. Преглед на археологическите проучвания в Ямболска област – *Вести на Ямболския музей*, 6, 2009, 7 - 11.

Илиев, Бакърджиев 2009: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на надгробна могила край село Иречеково. – *Вести на Ямболския музей*, 7, 2009, 3 - 5.

Илиев, Бакърджиев 2009: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Сондажни археологически проучвания на обект 4, ЛОТ 4, АМ *Тракия* (км 279+700 – 279+900). – *Археологически открития и разкопки през 2008 г. София*, 2009, 283 - 284.

Илиев 2009: Ил. Илиев. Уникално гробно съоръжение от ранната бронзова епоха. – *Известия на музеите от югоизточна България*, XXIV, 2009, 11 - 19.

Iliev 2009: Il. Iliev. Über das Eindringen der Grubengrabkultur in das Gebiet Thrakien. In *Zeiten, Kulturen, Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus, Langenweißbach 2009*, 241 - 246.

2010

Александров, Илиев 2010: Ст. Александров, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на обект 14-а, по АМ *Тракия*, ЛОТ 4, с. Зимница, община Стралджа. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 113 - 114.

Петрунова, Илиев 2010: Б. Петрунова, Ил. Илиев. Обект № 14 по трасето на АМ *Тракия*, между селата Зимница и Чарда, община Стралджа. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 616 - 617.

Ross et al. 2010: Sh. Ross, A. Sobotkova, S. Connor, Il. Iliev. An Interdisciplinary Pilot Project in the Environs of Kabyle, Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, XIV, 2 (2010), 69 - 85.

2011

Бакърджиев, Илиев, Русев 2011: Ст. Бакърджиев, Ил. Илиев, Я. Русев. Спасителни археологически проучвания на могилен некропол в м. *Байлар кайряк*, землище на с. Бояново, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 117.

Илиев, Бузов 2011: Ил. Илиев, Е. Бузов. Сондажни археологически проучвания на скалното светилище край с. Мелница, община Елхово, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 196.

Петрова и кол. 2011: В. Петрова, Ст. Бакърджиев, Ил. Илиев, М. Люнчева. Спасителни археологически проучвания на къснонеолитен обект № 21, ЛОТ 3, АМ *Тракия* (км 275+250 – 276+100). – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 60 - 62.

Iliev 2011: Il. Iliev. The Pit Grave culture in the lower Tundzha valley. – *Studia Praehistorica*, 14, 2011, 381 - 398.

2012

Iliev et al 2012: Il. Iliev, Sh. Ross, A. Sobotkova, St. Bakardzhiev, S. Connor. The Tundzha Regional Archaeological Project (Elhovo Survey). Yambol, 2012.

2013

Илиев, Вълчев 2013: Ил. Илиев, Т. Вълчев. Археологическо наблюдение при зачистването на средновековен манастир до с. Воден. – Археологически открития и разкопки през 2012 година. София, 2013, 476 - 478.

2014

Петрова и кол. 2014: В. Петрова, Ил. Илиев, Г. Илиев, Т. Вълчев, Т. Дяков, Л. Тодоров. Спасително археологическо проучване на УПИ – I – 20043 в м. *Тангарски баир* до с. Хаджидимитрово, Ямболско. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 63 - 65.

2015

Вълчев, Илиев, Бакърджиев 2015: Т. Вълчев, Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Редовно археологическо проучване на праисторическата Малева могила до с. Веселиново, община Тунджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 105 - 107.

2016

Александров, Илиев 2016: Ст. Александров, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на надгробна (обект № 6 по трасето на транзитен газопровод за Турция), землището на гр. Стралджа, община Стралджа. – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 154 - 156.

Бакърджиев, Вълчев, Илиев 2016: Ст. Бакърджиев, Т. Вълчев, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на селище от ранната и късната желязна епоха, римската епоха и средновековието – обект № 1 по трасе на транзитен газопровод № 2 за Турция, с. Лозенец, община Стралджа, област Ямбол (II етап). – В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 227 - 230.

Вълчев, Илиев 2016: Т. Вълчев, Ил. Илиев. Редовно археологическо проучване на праисторическата Малева могила до с. Веселиново, община Тунджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 142 - 144.

2017

Бакърджиев, Вълчев, Илиев 2017: Ст. Бакърджиев, Т. Вълчев, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на селище от ранната и късната желязна епоха, римската епоха и средновековието (обект № 1 по трасе на транзитен газопровод № 2 за Турция) при с. Лозенец, община Стралджа, област Ямбол. – В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 140 - 142.

2018

Бакърджиев, Вълчев, Илиев 2018: Ст. Бакърджиев, Т. Вълчев, Ил. Илиев. Спасителни археологически проучвания на селище от бронзовата и некропол от римската епоха (обект № 10 по трасе на транзитен газопровод № 2 за Република Турция) при с. Палаузово, община Стралджа. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 146 - 148.

Илиев, Бакърджиев 2018: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Могилен гроб от ранната бронзова епоха до с. Дражево, Ямболско. – В: *Злато & Бронз, Метали, технологии и междурегионални контакти на територията на Източните Балкани през бронзовата епоха*. София, 2018, 325 - 327.

Sobodkova, Ross, Iliev 2018: A. Sobodkova, S. Ross, Il. Iliev. Yambol Survey Results. – In: S. Ross et al. (edt.), *The Tundzha Regional Archaeological Project, Surface Survey, Palaeoecology, and Associated Studies in Central and Southeast Bulgaria, 2009 - 2015 Final Report*. Oxford, 2018, 146 - 156.

Д-р Стефан Бакърджиев

НЕОЛИТНАТА КЪЩА

Васил Николов

С удоволствие представям тази макар и кратка статия за сборника, посветен на 70-годишнината на моя колега-праисторик и приятел Илия Илиев, или както го наричаме - *Чичо Илийчо*. Това му *име* се породи в контекста на българо-германската археологическа експедиция в микрорегиона на с. Драма, Ямболско през 80-те и 90-те години на миналия век. Съвместните проучвания там, в които и двамата участвахме, свързани с имената на проф. Александър Фол и проф. Ян Лихардус, оказаха силно позитивно влияние върху професионалния ни път. От тогава датират и приятелските ни отношения. Със спомена за тези наши много плодотворни години, пожелавам на Чичо Илийчо здраве и радост от живота през следващите декади.

При публикуване на резултати от археологически разкопки или в общителни трудове останките от праисторически къщи попадат обикновено в групата на материалната култура. Това е принципно вярно, но само частично. Къщата през късната праистория е материален градеж, но изпълнен и функциониращ в контекста на ранноземеделската религиозно-митологична система, както и пресечна точка на стопански и социални взаимоотношения и дейности, подчинени на цикличния природен модел. Историята на неолитната къща и нейните обитатели е *представителна извадка* за почти всички аспекти от живота на ранноземеделското общество.

В началото на балканския неолит къщата е средоточие на всички дейности на семейството с изключение на поминъците, които използват производствени зони извън селището - земеделие и скотовъдство; храните, произведени от тези поминъци обаче получават място за съхранение и разпределение в къщата. С течение на времето някои хранилищни функции отпадат, а редица *домашни* дейности стават предмет на повече или по-малко специализирано производство и мястото им е изнесено от къщата. Този процес започва през късния неолит, засилва се през халколита, а през бронзовата епоха къщите вече имат доста беден интериор.

Неолитните къщи (Николов 1992; Николов 2011, 84 - 102) са изградени от дърво и глина. Строителният материал е приготвян още през зимата и пролетта, но строителството е извършвано най-вероятно в края на лятото - между жътвата и следващата сеитба на житните култури. Конструкцията включва обикновено четири стени, които ограждат едноделно, приблизително правоъгълно пространство. Къщите обикновено са едноетажни, с таван и четиристен покрив, но още през ранния неолит се появяват и двуетажни постройки. Ориентирани са приблизително по посоките на света, което ще рече, че е търсено вписването им в ранноземеделския макрокосмос. Преди или в началото на строителството е извършвана т.н. строителна жертва, целта на която вероятно е установяване на *разбирателство* с духа на съответното място,

което ще бъде завладяно, обособено от макрокосмоса и постепенно одомашнено, т.е. превърнато в микрокосмос. Строителството на сградата е сложен технологичен процес - както изграждането на здравата носеща дървена конструкция, така и на глинобитните части и покритието на покрива. Животът на неолитната къща явно е предвиден за повече от едно поколение, а чисто конструктивно - за няколко десетилетия. Ако съдим по размерите и интериора, неолитните къщи са строени за едно по-малко или по-голямо (съставно) семейство.

Интериорът на неолитната къща включва няколко вида съоръжения, изградени върху или вдълбани в трамбования глинен под. Куполната пещ е най-масивното съоръжение и обикновено лежи на централната ос, срещу вратата. До нея се намира каменната мелница, вградена в масивна глинобитна основа. От едната или двете страни на този комплекс са разположени изградени на място зърнохранилища с различна форма; понякога те заемат и друга част на къщата. Освен пещ, в някои по-големи къщи е изграждано и огнище. Каменен хаван често е вграждан на подходящо място в пода. Мястото за приготвяне на храна може да бъде ниско глинобитно съоръжение или по-вероятно дървена конструкция, която не оставя достатъчно ясни следи. Дървена конструкция може да бъде и лежанката - мястото за спане, поставена на конкретно място, но вероятно нощуването по-често е организирано чрез ползването на различни свободни места на пода. В някои къщи е изграждан и използван вертикален тъкачен стан. Понякога определено за това място е използвано за производство на сечива. Важно е наличието в някои случаи на обредни структури - ниши, антропозооморфни релефи, релефни или рисувани орнаментални пана по стените, алтар с колона, или обредна яма в пода - малка (напр. Слатина) или голяма (напр. Капитан Димитриево). Към очевидните сакрални структури принадлежи и вкопан в пода до пещта съд с кремирани детски останки (тел Азмак). По стените на къщата явно са прикрепвани дървени полици като място за съхраняване на керамични съдове, дребни предмети и сечива, както вероятно е окачван и земеделския инвентар. Въпросът за мястото на прозорец/прозорци остава открит, но е нелогично да няма такъв/такива.

Неолитната къща е постройка за комплексно използване с динамично променящи се и преливащи се невидими граници на вътрешните зони (Lichter 2004; Николов 2011, 102 - 105). Тя е място на интимните отношения в семейството (напр. зачеване, раждане, отглеждане на деца, почивка, боледуване и смърт), място за приготвяне на храна и хранене на обитателите ѝ (напр. хаван, каменна мелница, маса, огнище, пещ, керамични съдове), място за съхраняване на храна (напр. зърно в хранилищни съдове), място за домашни производствени дейности (напр. тъкане и изработване на дрехи, изработване на сечива от различни материали, изработване на керамични съдове), място на съхранение и използване на обредни предмети и белези на статус на членовете на семейството (напр. пластика, култови масички, наниз от мъниста, гривни и висулки, и т.н.), място на обредни съоръжения и извършване на обредна дейност, място за социални контакти и моделиране на йерархичната структура в роднинската група. Като цяло животът в къщата е сепарирана част от живота на обществото, механизъм за неговото възпроизводство в контекста на традиционност и иновативност. При цялата

си структурно-съдържателна сложност, къщата като цяло носи символизма на женското начало, в определени случаи в съчетание с мъжкото, но тя е очевиден домен на жената.

Засега поне по-особен изглежда случаят с живота на двуетажните къщи. Доколкото съществуват наблюдения за раннеолитните двуетажни къщи, напр. Капитан Димитриево (Николов 1999), Окръжна болница - Стара Загора (Калчев 2013), Българчево (Pernicheva-Perets, Grebska-Kulow, Kulov 2011, 69 - 106) и особено Мурсалево (Николов, Бъчваров, Такорова и др. 2015), почти винаги двата етажа съдържат еднакви по вид съоръжения и предмети (вкл. основните неподвижни съоръжения и структури), което позволява да се предположи, че тези къщи са обитавани от различни поколения в едно голямо семейство. Строителството и живота в такава *семейна кооперация* със сигурност предполага особености, които засега ни се изплъзват. Причината е и в по-голямата загуба на информативност на останките от втория етаж в сравнение с тези на първия. Още по-интересно от гледна точка на жилищно-семеиното стопанство и свързаните с това социални иновации в къщата са наблюденията върху двуетажните къщи от късния неолит. В тези случаи, напр. в тел Караново (Николов 2001; Nikolov 2004) и тел Провадия-Солницата (Николов 2008), вторият етаж е използван като жилищен с цялата комплексност на живота, но първият има вероятно само стопански или производствени функции. И докато изясняването на характера на нежилищното функциониране на долния етаж в Караново е по-трудно, долният етаж на къщата в Провадия-Солницата е използван за домашно специализирано производство, в случая - за изваряване на сол. В сравнение с ранния неолит това е вече сериозна иновация, която внася съществен дисонанс в структурирането на вътрешното реално и сакрално пространство, в характера на използването на къщата, както в характера и приоритетите в семейно-родствените отношения. Животът на тази къща бих определил като стопанско-социален експеримент, като иновация, която завършва през следващия хронологически период с изнасяне на специализираното производство извън селището и с появата на нова социална (или семейно-социална) група - проблематика, която би могла да бъде тема на съвсем друго изследване.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Калчев 2013: П. Калчев. Двуетажна раннеолитна постройка в селищна могила Окръжна болница в Стара Загора. Под ред. на проф. В. Николов. Стара Загора, 2013.

Николов 1992: В. Николов. Раннеолитно жилище от Слатина (София) (Разкопки и проучвания, 25). София, 1992.

Николов 1999: В. Николов. Разкопки 1998 - 1999. Стратиграфия, архитектурни останки, периодизация и хронология. - В: В. Николов и др. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998 - 1999. Под ред. на В. Николов. София-Пещера, 1999, 9 - 24.

Николов 2001: В. Николов. Неолитни двуетажни къщи в Тракия. - Археология, 2001, 1 - 2, 1 - 12.

Николов 2008: В. Николов. Постройка 5: архитектура и съоръжения. - В: В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия - Солницата. Разкопки 2005 - 2007 г. София, 2008, 87 - 115.

Николов 2011: В. Николов. Праистория на българските земи. - В: Българска национална история, т. I: Българските земи през древността. Велико Търново, 2011, 84 - 102.

Николов, Бъчваров, Такорова и др. 2015: В. Николов, К. Бъчваров, Д. Такорова, В. Петрова, Г. Самичкова, Г. Кацаров. Спасително археологическо проучване на неолитното селище в м. Деве боаз при с. Мурсалево, община Кочериново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 45 - 47.

Lichter 2004: С. Lichter. Raumnutzung und Siedlungsorganisation im neolithischen und kupferzeitlichen Thrakien und umliegenden Regionen. - In: V. Nikolov, K. Bacvarov, P. Kalchev (eds). Prehistoric Thrace, Sofia - Stara Zagora, 2004, 315 - 320.

THE NEOLITHIC HOUSE

Abstract

Vassil Nikolov

Analytical research and excavation reports usually describe remains of prehistoric houses as material culture. This is only partially true. The prehistoric house is a material structure that was created, however, within the framework of the early farming religio-mythological system. It was also a node of economic and social interrelationships and activities dominated by natural cycles. The life story of a Neolithic house and its occupants is 'a representative sample' of almost all aspects of life in the early farming society.

At the beginning of the Neolithic in the Eastern and Central Balkans, the house was the focal point of all family activities except for those outside the settlement area such as agriculture and stock breeding. However, the produced food was stored in the house. In the course of time, the house lost some of its storage functions, and a number of 'domestic' activities became a matter of more or less specialized production out of the house. This processes began in the Late Neolithic and intensified in the Chalcolithic; in the Bronze Age, the houses featured a very simple interior.

The Neolithic houses were built of wood and daub. The building materials were prepared as early as the winter and spring though the construction work seems to have been done at the end of the summer, between the harvest and the following grain sowing. The structure usually had four walls that enclosed a single, nearly rectangular room. The houses were aligned to the four cardinal directions, i.e., they were designed as a part of the early farming macrocosm. Single-room, single-story structures were most common, with a ceiling and gabled roof, but two-story houses appeared as early as the Early Neolithic. Foundation offerings were made before or at the beginning of construction, seemingly aiming at 'striking an understanding' with the spirit of the place (*genius loci*), which would be conquered, separated from the macrocosm and gradually domesticated, i.e. turned into a microcosm. The construction was a complicated technological process involving both the building of the solid supporting framework made of timber and the daub parts and roofing. The life cycle of the Neolithic house was obviously designed to last for more than one generation or, in structural terms, for several decades. The size and interior of the Neolithic houses seem to suggest that they were built for a single smaller or bigger family.

The Neolithic house interior included several installation types built on or dug into the beaten clay floor. The dome oven was the most solid feature and was usually located on the central axis, opposite the door. Next to it were the grinding stones, the lower one having been built into a massive base of clay. Storage bins of various shapes were located on one or both sides of that complex; sometimes they also occupied another part of the house. Besides the oven, some larger houses also featured a hearth. A stone mortar was often built in an appropriate place of the floor. The cooking place could be a low clay or rather a timber feature, which left no sufficiently obvious remains. A sleeping bench fixed in a particular area could also be made of timber, though sleeping was more often organized by using various free places on

the floor. Some houses featured a warp-weighted loom. Sometimes a specially designated place was used to produce tools. Ritual features are also noteworthy, such as niches, anthropozoomorphic reliefs, plastic or painted ornamental wall panels, a columned altar, a ritual pit in the floor (a small pit, e.g. at Slatina, or a large one, e.g. at Kapitan Dimitriev), and a pot containing the cremated remains of a child buried in the floor by the oven (Tell Azmak). Wooden shelves were apparently fixed to the walls of the house for the storage of pottery, small artifacts and tools. Farming inventory was probably also hung on the walls. The question remains open as to where were the windows, though logic dictates that there must have been such openings.

The Neolithic house was a structure of complex use, with invisible and dynamically changing and merging boundaries of the internal areas. It was a place for intimate family relations (e.g., conception, birth, raising children, rest, sickness, death), food preparation and consumption by the occupants (e.g., mortar, grinding stones, *table*, hearth, oven, ceramic vessels), food storage (e.g., grain in storage bins), domestic production (e.g., weaving and production of clothes, tools of various materials, ceramic vessels), storage and use of ritual artifacts and status symbols of family members (e.g. figural imagery, *cult tables*, beaded necklaces, bracelets, pendants, etc.), ritual features and activities, social contacts and modelling of the hierarchical structure in the relatives' group. As a whole, life in the house was a separate part of community life. It was a mechanism for its reproduction within the frameworks of tradition and innovation. Its overall structural and content complexity notwithstanding, the house as a whole bore the symbolism of the female principle; though in certain cases it was combined with the male principle, the house was obviously a woman's domain.

For the time being, at least, the case with the two-story houses seems somewhat different. Although the evidence of two-story houses in the Early Neolithic is rather limited, e.g. at Kapitan Dimitriev, Stara Zagora-Okrazhna bolnitsa, Balgarchevo, and especially Mursalevo, both floors almost always feature similar installations and artifacts which seems to suggest that these houses were inhabited by different generations of a big family. The construction of and life in such a 'family condominium' definitely had as yet unidentified details because of the greater information loss regarding the remains of the second floor as compared to the ground level. With respect to the household economy and the related social innovations, the two-story houses in the Late Neolithic are even more interesting. In the latter cases, e.g. at Tell Karanovo and Tell Provadia-Solnitsata, the second floor was used as a residential unit with all the complexity of life, whereas the ground level probably had only economic or production functions. While the clarification of the non-residential functioning of the ground floor at Karanovo is more difficult, the lower level of the house at Provadia-Solnitsata was certainly used for a domestic specialized production: brine boiling. In comparison with the Early Neolithic, this was already a serious innovation that brought a considerable imbalance in the structure of the real and sacral inner space, in the usual use of the house as well as in the character of and the priorities in the family relations. I would define the life of that house as a socio-economic experiment, an innovation that was fulfilled in the next chronological period, when the specialized production was moved out of the settlement area and a new social (or socio-familial) group appeared. The latter, however, could be the topic of yet another essay.

НА РИБОЛОВ В КЪСНИЯ НЕОЛИТ: ЗАЩО ЕДНА ГРУПА ОСОБЕНИ КЕРАМИЧНИ АРТЕФАКТИ ОТ ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ДА НЕ СА ИЗОБРАЖЕНИЯ НА РИБИ?!

Красимир Лещаков

Иска ми се да започна тази статия, посветена на юбилея и мой добър приятел Илия Илиев, с един романтичен и весел спомен от разкопките в Драма. Спомен не за археология, а за първото ми и единствено ловенето на риба със серкме. В случая - във вировете на река Калница. Тогава бяхме изпаднали в немска немилост заради навика си да разваляме вечерната дисциплина на експедицията и трябваше да правим обхождания (по разпореждане на Чичо Ян), докато другите копаеха методично ровове, къщи или ями. Третият виновник - Жоро Реставратора, не можеше да бъде наказан, защото бе незаменим в събирането на цели съдове от стотици фрагменти. Ние двамата получихме и местен водач, добър рибар, а и трябваше сами да си осигуряваме прехраната. Не помня колко риба наловихме ние, но помня колко вкусни бяха малките мренки, попаднали в серкмето на нашия водач. Та, защо да няма и неолитни фигури (да ги наречем *уголи*), които ритуално да увековечават тази така важна дейност - риболова?! Нима тези от Лепенски вир да са единствените на Балканите?! Би било добре, ако се намерят и необходимите доводи.

Къснонеолитното селище Крушака е открито при мониторинг по трасето на АМ *Тракия* през 2003 г. Спасителните разкопки са проведени през 2003 - 2004 г. Това е първото неолитно селище в района на Южното Черноморие, което е проучено на голяма площ и предоставя богата информация, разпростираща се в целия спектър на праисторическата култура (Leshtakov 2004; Leshtakov 2005a; Leshtakov 2005b; Тодорова 2005; Leshtakov 2018).

Обектът е локализиран в Бургаския залив, на ок. 20 км от днешната брегова линия - там, където равнинният терен прераства в ниските хълмове, които са част от Западна Странджа (**Фиг. 1**). Дори и древната брегова ивица да е била по-навътре в шелфа, разстоянието е било лесно преодолимо. Ниските хълмове са набраздени от пликти долини на сезонни потоци или малки рекички и е отлично водоснабден. Въпреки повсеместното засушаване, и днес в околностите на селището могат да се видят няколко извора. Съдейки по разпръснатия поради селскостопанската обработка археологически материали, обитаваната зона е била с размери ок. 500 - 600 м север-юг и ок. 200 - 250 м изток-запад, т.е. около 100 - 150 дка¹. Колко плътно

¹ Както е прието, в случая е калкулирана само повърхнината, покрита с археологически материали имащи по-голяма концентрация. Едва ли е необходимо да уточнявам, че разнесените при орането керамични фрагменти заемат много по-голяма площ.

тя е била застроена може само да се предполага, тъй като имаме информация за площ само от 15 дка (**Фиг. 2.1 - 2**). Така или иначе, големината на селището впечатлява. То вероятно е имало централна позиция в селищната система на района. Предположението се подкрепя от факта, че при разкопките са документирани силна укрепителна система (вал, палисада, ровове и каменна стена) и отлична планировка на вътрешното пространство (Leshtakov 2018).

Културният пласт е с мощност 0,50 - 0,70 м. Той е натрупан над силно денудиралите седиментни скали и е покрит с дебел до 0,30 м чернозем. Няма сигурна индикация за наличие на строителни хоризонти, което вероятно се дължи не само на природните условия в микрорегиона. Подовите на наземните жилища, които по традиция се приемат като индикатор за наличие на строителните хоризонти, са зле запазени и тъй като за направата им са използвани материали от терена (около и под тях), те са трудно различими. Въпреки това успяхме до разграничим поне три строителни фази - според позицията на отделните съоръжения, находки и керамични струпвания. Най-ранната фаза е свързана с изкопки работи преди издигане на първите жилища.

Селището е загинало от силен пожар. Останки на сградите са разнесени, тъй като мястото не е заселено наново. Те са непосредствено под орницата и никакво по-късно строителство не ги е засегнало. По-голямата част от инвентара на жилищата и находките в тяхната непосредствена околност са *in situ*, което осигурява високата стойност на придобитата информация. Съобразявайки се с темата на тази работка, ще се концентрирам върху малките находки, без да се спирам на керамиката - това е сторено на друго място (Тодорова 2005; Leshtakov 2018). В обобщен вид, данните са следните:

Материал	брой	%
Камък	378	46,96
Кремък	57	7,08
Кост	25	3,11
Теракота	345	42,85
Общо	805	100

Табл. 1 - Количествено разпределение на малките находки в Крушака

Специално за малките находки от глина може да се твърди, че обхващат почти 50% от всички предмети, включени в полевата инвентарна книга на Крушака. От своя страна, те могат да бъдат класифицират в няколко категории:

Категория	Брой	%
Миниатюрни съдове	132	38.26
Пластика	86	24,93
Керамични шайби	73	21,15
Предмети, свързани с предачество и предачество	21	6,09
Накити	3	0,87
Други	30	8,7
Общо	345	100

Табл. 2 - Количествено разпределение на малките находки от изпечена глина в Крушака

Коментарът на процентната застъпеност на отделните категории би отнел доста място, така че ще бъде избегнат. Тук е необходимо само да се посочи, че предметите с триъгълно напречно сечение, считани за *модели на жилища/колиби* или *изображения на риби*, са причисени към категорията *пластика* заедно с керамичните фигурки (антропоморфни и зооморфни) и пластичните изображения върху съдове.

Обект на тази статия са седем предмета с триъгълно напречно сечение, намерени при празкопките през 2004 г. (**Фиг. 2.3**). Те имат следните полеви номера: ОФ V 216; ОФ V 303; ОФ V 351; ОФ V 358; ОФ V 403, ОФ V 416 и НСФ 141. Всички са фрагментирани - повече или по-малко. Не може да се твърди със сигурност, че са интенционално разчупени, но е факт, че въпреки внимателното търсене, в разкопаната площ липсващите части не бяха намерени. Възност, ситуацията с антропоморфните фигурки е подобна - в проучената част на селището намерихме само една цяла (при това - мъжка), докато всички останали са женски и са разчупени. Но не са разтрошени, а само направени на отделни части.

ФОРМА, РАЗМЕРИ И ТЕХНОЛОГИЯ НА ПРОИЗВОДСТВО

В оригиналния си вид моделите са били правоъгълни в надлъжен план и с триъгълно напречно сечение. Върху едната от техните къси (фронтални) страни е направен кръгъл отвор с различна дълбочина. Твърдението че отворът е само един изглежда не е валидно за всички, тъй като находките не са цели. От друга страна, предположението се подкрепя от наличието на фрагменте, които представят *загната* къса част на модела (ОФ V 216 и 403,

Фиг. 3.2; 4.3). *Билото* е дъговидно извито. Върху едната или върху двете дълги страни е нанесена връзана украса (**Фиг. 3.2 - 3; 4 - 1; 5.1**). Всички артефакти имат сходни размери. Оригиналната дължина едва ли е надхвърляла 15 см, височината - до десетина сантиметра, а ширината на основата - до към пет сантиметра (**Табл. 3**).

Всички анализирани предмети са изработени по една и съща технология². Повърхността е грубо загладена, няма следи от ангоба. Цветът е неравномерен, в светлата гама - охра, сива охра или оранжево-бежов³. Както става ясно от повърхността на предметите и от структурата на лома, изпичането е в оксидираща среда, на средно висока температура, но е неравномерно. Няма видими следи от вторично опалване при висока температура, въпреки пожара, в който са попаднали. Предметите са произведени от много близко по състав глинено тесто. При керамични съдове то се дефинира като средно-грубо до грубо. Примесите са средно едри (във висока концентрация) и едри (ниска концентрация) кварцови пясъчинки. Финият кварцов пясък е в средна концентрация, не се забелязват парченца от изпечена керамика (т. нар. шамот). Прави впечатление, че също като при керамичните съдове, произведени на обекта, в тестото са добавяни средни по големина камъчета с блестящ черен цвят, наподобяващи парченца от минерала хематит. Хематитов пясък (?) е регистриран не само в тестото на керамичните съдове от обекта, но и е служил за украса на някои големи гърнета и питоси (Leshtakov 2018). В тестото е добавяна и фина органика в средна до ниска концентрация. Според забелязващите се негативи във вид на малки шупли, това са били най-вероятно ситно нарязани стебла от плевелести или култивирани растения. Както бе споменато по-горе, предметите са украсени с връзани линии в различни семпли линеарни мотиви.

След сравняване на особеностите на технологията както между отделните екземпляри, така и с технологията на производството на керамичните съдове в Крушака, може лесно да се достигне до обосноващото предположение, че моделите на къщи или риби са произведени на място и не представляват импорти.

КОНТЕКСТ

Основните полеви данни за артефактите са обобщени в **Таблица 3**. Три от находките са намерени в западната част на централния сектор, а три са в самия център - в близост до павираната улица, която пресича селището. Само една произхожда от източната част на централния сектор (**Фиг. 2.3**). Всичките находки имат сигурна стратиграфска позиция. Първият фрагментиран модел (НСФ V 141) може би е бил част от инвентара на разчистеното наблизо жилище. Западната и южната стена на това жилище са маркирани от траншеи в материковата скала, които не продължават към централната улица. Това, както и факта, че деструкции от стените бяха разчистени над

² Технологичното описание е извършено от автора de viso.

³ Корелацията на цветовете на керамиката от Крушака (номерирани от 1 до 17) спрямо кодовете в таблицата на Мунзел (Munsel colour chart) е съобщена у Leshtakov 2018 и е илюстрирана там на Fig. 15.

Полеви номер	Наименование	Брой	Размери: вис. дълж./шир.	Група	Кв.	Коорд.: юг/запад	Дълб. НР	Дата	Контекст
НСФ141	Модел, фрагмент	1	6,5/7,8/3,4	V	G19	0,50/ 3,50 м	3,15 м	04.08.	Улицата, в района на жилище
ОФ 216	Модел, фрагмент	1	4,5/8,6/4,2	V	E32	1,40/ 1,50 м	1,76 м	31.08.	жилище E32/ E33/E34/F33.
ОФ 303	Модел, фрагмент	1	5,8/10/3,4	V	D19	2/ 4,20 м	2,36 м	02.10.	До огнище, ниво над скалата
ОФ 351	Модел, фрагмент	1	7,1/7,9/4	V	D24	1,70/ 4,80 м	2,16 м	09.10.	Над материка, до жилище
ОФ 358	Модел, фрагмент	1	7,2/7/5,2	V	I18	2/4,20 м	3,61 м	11.10.	В източната част на Улицата, до огнище
ОФ 403	Модел, фрагмент	1	7.1/7,2/4	V	D15	-----	2,75 м	31.10.	Вер. жилище, в деструкции над вкопаване в скалата
ОФ 416	Модел, фрагмент	1	7.6/7,9/6,2	V	I/ J16	-----	3,86 м	09.10.	Жилище, сред деструкции над вкопаване в скалата

Табл. 3 - Полеви данни за керамичните модели в Крушака

лаважа насочват към мисълта, че постройката е по-късна от изграждането на улицата. Вторият модел в северната част на проучената площ е на изток от улицата (ОФ V 251) върху самия материк до опожарено жилище. Моделът ОФ V 358 е намерен *in situ* до огнище, което не може да се свърже с определена постройка. То е било съоръжено източно от улицата и след излизане от употреба (най-вероятно поради амортизация) е било разбито, а частите му - разпръснати наоколо. Част от тях бяха разчистени с лицата надолу. На около петнадесетина метра на север е другата находка - ОФ V 303. Тя е в извънжилищен контекст, но в близост до добре запазено огнище. То явно е било защитено само от навес, подобно на редица други в Крушака. Огнището е било на север от голямо масивно жилище и явно е било изпозвано сезонно. Другите две находки от западната част на централния сектор (ОФ V 403 и ОФ V 416) са намерени в рамките на жилища. Следващият артефакт - ОФ V 216, е единствения в източната част на централния сектор. Той е намерен между очертанията на две жилища. Напълно е възможно предметът да е бил инвентар в едно тях и при събаряне на стените по време на пожара да се е озовал навън. Но е възможно и другото предположение, а именно - че е бил изхвърлен умешлено след разчупването си (**Фиг. 2.3**). Така или иначе, това е интерпретационен проблем, свързан с ценностната система на древните обитатели.

Обобщените полеви наблюдения, позволяват да се твърди, че стратиграфската позиция на моделите е сигурна, че те са концентрирани в централния сектор на селището и че преобладаващото ситуиране е в рамките на жилища или до огнища извън тях. Въпреки наличието на много ями с различна функция (някои от които са изключително богати на находки - антропоморфни фигурки, съдове, кости от животни и т.н.), в тях не бе намерен нито един от интересуващите ни предмети. Пораждат се съмнения за две находки, намерени над вкопавания, но липсват сигурни данни за подоно асоцииране. Като цяло, находките са далеч и от отбранителните съоръжения на изток и на запад в проучената площ на обекта.

Някои от керамичните модели са намерени заедно с разнообразни находки, но други са ситуирани самостоятелно (НСФ V 141; 216; ОФ V 251 и ОФ V 358). Артефакт ОФ V 303 е намерен заедно с пет находки: три миниатюрни глинени съда (ОФ-V-309, ОФ-V-321 и ОФ-V-317) и два дисковидни похлупака (ОФ-V-323 и НСФ-V-503). Артефакт ОФ V 403 е намерен в близост до 14 находки, но по-голямата част от тях произхождат от вкопаване в материковата скала. Предполагам, че последното е конструктивно свързано с обитаваната структура над него и поради тази причина съобщавам всички намерени находки: два керамични съда (ОФ V 184, ОФ V 331), два похлупака (ОФ V 176 и НСФ V 502), едно миниатюрно съдче (ОФ V 340), две фрагментирани антропоморфни фигурки (НСФ-V-294 и НСФ V 504), много каменни сечива (ОФ I 168, ОФ I 332, ОФ I 333, НСФ I 185, НСФ I 296 и НСФ I 298) и една керамична шайба (НСФ V 197). Артефакт ОФ V 416 е в комбинация с пет други находки: два миниатюрни керамични съда (ОФ V 292 и ОФ V 293), една антропоморфна фигурка (ОФ-V-330), една керамична шайба (НСФ V 396) и едно каменно сечиво (НСФ I 498). Не е необходим задълбочен анализ за да се види, че съпътстващите предмети едва ли формират някаква повтаряща се схема. Това са предмети, които имат определено утилитарни функции. Антропоморфните статуетки са сведени до минимум, а зооморфните липсват. Функцията на миниатюрните съдове е доста неясна и предположенията варират от детски играчки през модели на реални съдове до контейнери за лечебни или психотропни субстанции. Следователно, асоциираните артефакти дори и да са имали ритуална стойност (напр. миниатюрните съдове), тя не е отразена в полевите данни на комплексите, към които принадлежат.

ДАТИРОВКА

За сега може да се предложи само относителна хронология на Крушака, тъй като не разполагаме с радиокарбонни дати. Ето защо, конвенционалната типологическа корелация на керамичния репертоар и сравнимите малки находки се използват като основен инструмент за датировка. Като се сумират всички данни, с които разполагаме - а те не могат да бъдат дори изброени тук, се оформя като най-приемливо поставянето на живота в селището Крушака в годините между 5200 и 4900/4700 пр. Хр. (Leshtakov 2018). Тези рамки са валидни и за дискутираните тук артефакти.

ПАРАЛЕЛИ

Най-добрите паралели откриваме в две синхронни къснонеолитни селища, разположени също в приморската зона. Пространствено най-близко

стои една находка, публикувана навремето от В. Миков и съхранявана в РИМ - Бургас. Доколкото може да се съди от публикуваните илюстрации, тя почти напълно съответства на тези, с които се занимаваме тук. Предметът е намерен при прокопаване на отводнителен канал северно от Атанасовското езеро и вероятно е свързан със селище от времето на късния неолит (Класнаков 2011, 221, обр. 1а, 2.1). Както прецизира цитираният автор, този канал вероятно е пресякъл къснонеолитно селище и в изкопите са събрани симптоматични находки, датирани във фазата Караново IV. Също така правилно е уточнено, че това не означава културно атрибутиране (Класнаков 2011, 215 – 216 с лит.). Коментарът обаче заобикаля интересувания ни предмет - модел на жилище или *фигура на риба*, така че за размерите и технологията на производство не може да се каже нещо определено.

Археологическите материали от Крушака намират многобройни паралели на север от Стара планина в селището Усое, включително и керамичните модели с триъгълно сечение. В литературата те са споменати между другото - като любопитен детайл (Тодорова, Вайсов 1993, 212, рис. 200). Всъщност, публикувана е една фигурка с графична реконструкция, от където идва и името - *модел на риба*. Запазена е предната половина, а задната е допълнена с опашка! Очевидно е, че предложената реконструкция е рискована и несигурна, нещо повече - артистична и експресивна. Като изключим фриволно добавената опашка, другите особености напълно съвпадат с екземплярите от Крушака.

Единственото сравнимо керамично изделие от Горнотракийската низина, произхожда от спасителните разкопки на открито селище при с. Хан Аспарух, Старозагорско (Калчев 1999, 31 – 32, обр. 4). Фигурката е без сигурен стратиграфски контекст и е намерена в разбъркан пласт без археологически структури. Определена е като *модел на жилище*, датирано в късния халколит. Заради типичната керамика, документирана в този разбъркан културен пласт. Той обаче покрива две жилища от късния неолит и е напълно възможно интересуваният ни артефакт да е свързан именно с този период на обитаване. Струва ми се, че датировката - подобно на контекста, е несигурна, което прави находката потенциален кандидат за включване в групата на *рибешките фигури*. Фигурката е цяла, макар и разчупена на две части (доколкото може да се съди по твърде схематичната рисунка). Паралелите в общата форма са очевидни - триъгълното напречното сечение, кръглите отвори върху късите страни и извитата централна част. Тя обаче е вълнообразно оформена - особеност, която не е присъща на разгледаните преди нея предмети. Ако все пак предположенията са правилни, то можем да считаме фигурката за импорт от крайморската зона, където са концентрирани нейните паралели. Може да се твърди, че тези любопитни предмети липсват в репертоара на обектите в Горнотракийската низина, както и в някои от онези по българското Черноморие, които са проучени през последните години⁴.

⁴ Изказвам благодарност на колегите Т. Кънчева-Русева, И. Илиев, К. Бъчваров, В. Петрова, И. Вайсов и П. Лещаков за проверката, която те направиха по моя молба, относно наличието на *рибешки* фигури в проучваните от тях къснонеолитни обекти.

ПРЕДПОЛАГАЕМИ ФУНКЦИИ, ИНФОРМАЦИОННА СТОЙНОСТ И НЯКОИ РАЗМИСЛИ ВЪРХУ ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА

На фона на другите малки находки от късния неолит, тези с които се занимаваме са относително слабо застъпени. Дотолкова, че да не могат да се считат за импорти и дотолкова, че да не можем да твърдим, че са масова продукция. Намирани са изключително поединично и изключително - във фрагментирано състояние. Нищо конкретно не може да се извлече и от анализа на формата, технологията на производство или украсата. Тези характеристики не подсказват нито конкретна функция, нито нейни варианти според скала за достоверност на информацията и обоснованост на предположенията. Не може да се съзре и някаква система сред обкръжаващите ги други находки и техния контекст. Както става ясно от анализа, те с нищо не помагат в стремежа да се изяснят предполагаемите функции и оттам - наименованието. Средата е напълно обикновена, утилитарна, а не *ритуална* или *култово-ритуална*. Същото твърдение е валидно и за съпътстващите находки.

Тезата, че предметите представляват модели на жилища (или други постройки) поражда редица въпроси. Ако са моделирани (символизирани) реално съществували постройки, то в Крушака не са регистрирани техните прототипи. Жилищата там са имали стабилна конструкция, с масивни вертикални стени и двускатен покрив, съответстващ на техните планове. Конструкцията може да се дефинира като техника *pisé* – ленти от пресована глина, укрепени с ломени камъни. Основите на стените са фундаментирани чрез траншеи в материковата скала, а конструкцията е укрепена чрез стълбове в дълбоки ями. Наистина, повечето от тези ями имат доста голям диаметър и позволяват поставянето на стълбовете под наклон, но масивните стени са твърде тежки за да бъдат стабилни в този конструктивен вариант. Следователно, строителното решение и външният вид на постройките в Крушака са напълно различни от тези на *моделите*, които имат *стени*, събиращи се под наклон в извития *покрив*. Освен това, твърде екзотично е асоциирането на кръглия отвор върху късите страни на моделите с *вход* - те са над нивото на основата и са напълно необичайни от конструктивна гледна точка. Къснонеолитните жилища в селището до с. Хан Аспарух са също наземни, с вертикални стени и са изпълнени в типичната за Тракия строителна техника - колове и измазан с глина плет (Калчев 1999, 33, Обр. 7). Следователно, ако са модели на реално съществували постройки, според формата си те би трябвало да са на колиби (сезонни структури?) с необичайни (кръгли) входове. Но тъй като в Крушака тези предмети не са импортни, те или са отразявали един предшестваш застрояването на селището етап (т.е. те са материализация на *историческата* памет) или изразяват идеята за усвоеното домашно пространство по твърде абстрактен и символичен начин. Трябва ли да предположим, че ако това са модели на *храмове*, ритуалите са се изпълнявали в колиби?!

Мнението, че артефактите представляват фигури на риби е доста екзотично, което обаче не означава, че няма право на съществуване. Ако някой реши да доказва, че това е факт, а и нещо повече - че рибите са морски, то близостта на Черно море би могла да влезе в ролята на възможен аргумент. Между другото - в Крушака не са намерени кости от риби, но може би защото те просто не са се запазили. Не бяха регистрирани и черупки от морски миди... Какво да кажем за физическата прилика? Общите контури на предметите са

подобни на риба - както в профил, така и в анфас. Липсва обаче опашката, така любопитно реконструирана при фрагмента от Усое. А и мотивите на украсата едва ли могат да се асоциират с люспи... Следователно, физическата прилика трудно може да подкрепи идеята, че риболовът и негоните резултати са били материализирани в *уголите-риби*.

Излизайки над тези размисли, трябва да посочим някои особености на дискутираните модели, които имат позитивна стойност в опита да се осмисли къснонеолитната култура в Южното българско Черноморие. Като цяло, малките керамични находки от Крушака са типични за късния неолит в Източните Балкани и повтарят основните групи, познати от археологически материали в други синхронни обекти. Но от друга страна, в репертоара се открояват някои особености, които му придават специфичен облик. Най-впечатляваща е липсата на т.нар. алтари или триподи, емблематични за неолита и халколита на Балканите. На второ място трябва да се подчертае липсата на богато украсените цилиндрични предмети, типични за Караново IV в Тракия, напр. в селището Хлебозавода до Нова Загора (Кънчева-Русева 2000, 63 - 65, Fig. 1 - 3). Само един фрагментиран предмет, за който може с предпазливост да се допусне, че в оригиналното си състояние е принадлежал на този тип артефакти, бе намерен при разкопките на Крушака. Вместо това, налице са дискутираните тук фигури, при това не една или две. Дали са модели на риби или на постройки не е от съществено значение за тезата, че те представляват продукт на местната култура. Ето защо ще завърша с констатацията, че имаме още един довод, който подкрепя идеята за сепарирането на културата през втората половина на VI хил. пр. Хр. по Южното Черноморие спрямо тази в Горнотракийската низина.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Калчев 1999: П. Калчев, П. Открито праисторическо селище от късния неолит край с. Хан Аспарух. – В: Археологически и исторически изследвания в Новозагорско. Гео прес, София. 1999, 30 - 39.

Класнаков 2011: М. Класнаков. Бележки за късния неолит до акваторията и крайбрежието на Бургаския залив. – В: Историкии. Т. 4. Научни изследвания в чест на професор дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина. Университетско издателство *Епископ Константин Преславски*. Шумен, 2011, 215 - 222.

Кънчева-Русева 2000: Т. Кънчева-Русева. Орнаментирани керамични предмети от праисторическото селище Хлебозавода – Нова Загора. – В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита. Под ред. на В. Николов. София, 2000, 61 - 69.

Лещаков 2004: К. Лещаков. Спасителни археологически разкопки на обект Крушака до с. Вратица, община Камено. – АОР през 2003 г. София, 2004, 26 - 30.

Лещаков 2005а: К. Лещаков. Спасителни археологически разкопки на обект Крушака до с. Вратица, община Камено. – АОР през 2004 г. София, 2005, 39 - 40.

Лещаков 2005b: К. Лещаков. Спасителни археологически разкопки на обект Крушака до с. Вратица, община Камено (2003 – 2004 г.). – XXIV среща на Музеите в Югоизточна България. Център за подводна археология 1. София, 2005, 33 - 40.

Тодорова 2005: Н. Тодорова. Характеристика на къснееолитния керамичен комплекс от обект *Неолитно селище - Крушака* в землището на с. Вратица, Бургаско. – В: XXIV среща на Музеите от Югоизточна България. Кн. 1. Център за подводна археология. София, 2005, 41 - 46.

Тодорова, Вайсов 1993: Х., Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмо – шесто хилядолетие преди новата ера). София, 1993.

Leshtakov 2018: К. Leshtakov. Krushaka Evidence and the Late Neolithic Period in the South Bulgarian Black Sea Littoral. – SAUS 6, 2018 (in print).

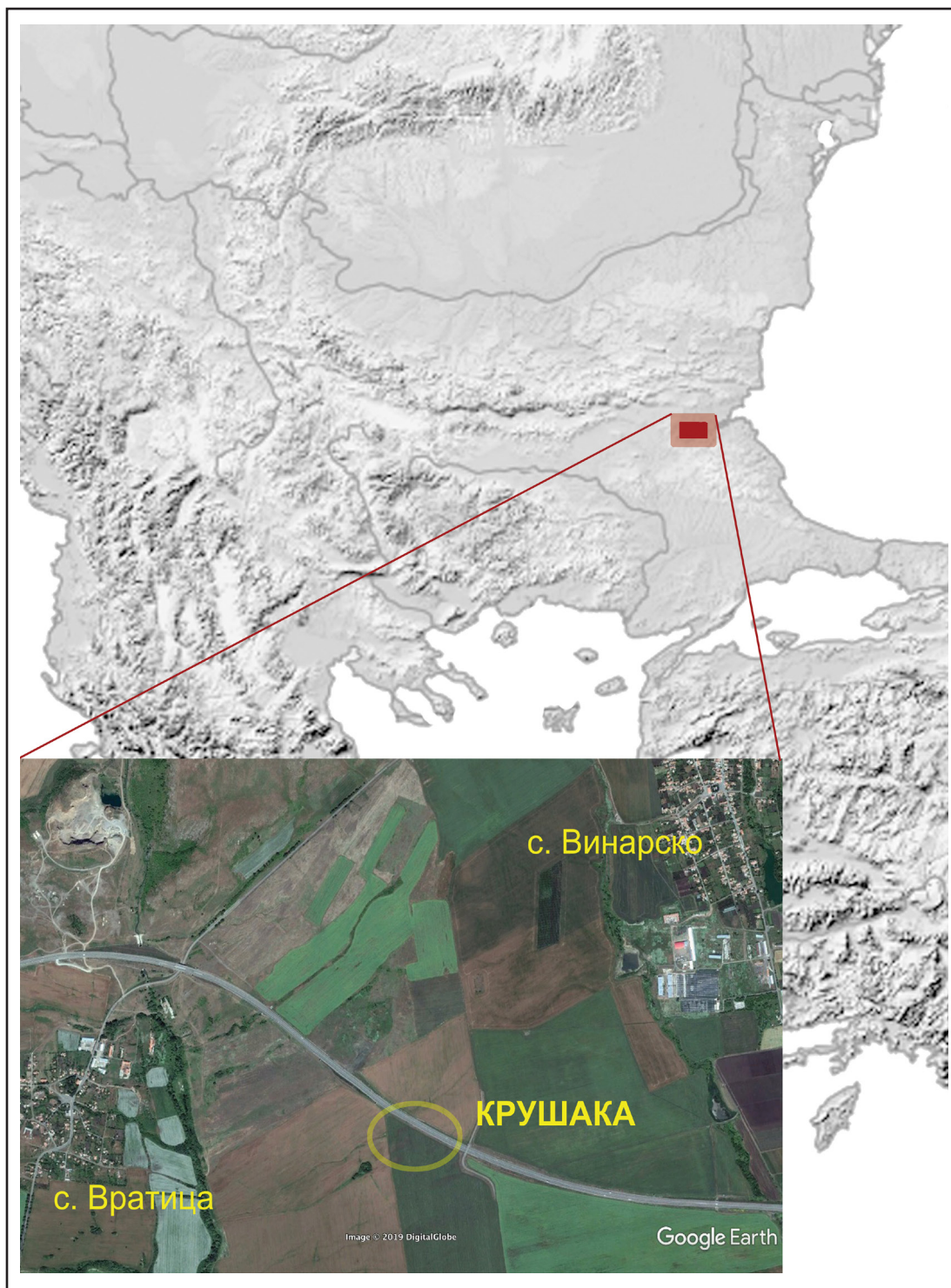
FISHING IN THE LATE NEOLITHIC: WHY A PARTICULAR GROUP OF ARTEFACTS FROM SOUTH-EAST BULGARIA NOT TO BE FISH-FIGURINES

Abstract

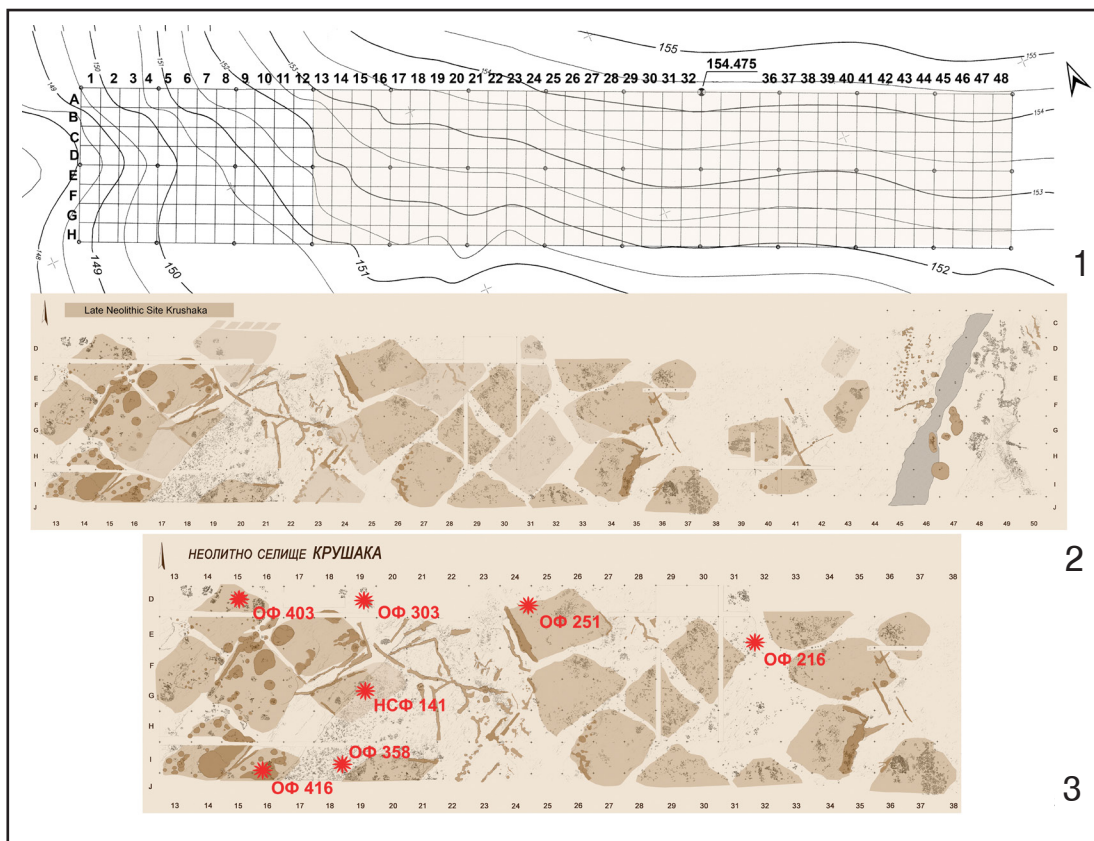
К. Leshtakov

The subject of this short communication is a rare type of ceramic artefact dated back to the period of the Late Neolithic. They were collected in the course of investigations of a big settlement Krushaka in Southeast Bulgaria near the city of Bourgas. The site was discovered during an archaeological monitoring of the construction works of the *Trakiya* motorway in 2003. The rescue excavations lasted for two seasons – from 2003 to 2004, and covered surface of more than 15 000 sq. m. It was the first Late Neolithic site in the Black Sea littoral excavated at such a large scale and yielded abundant empirical information. Terracotta small finds of comprise almost 50% from the whole repertoire of items, recorded in the inventory books. They represent several typological types and among them a special group of zoomorphic figurines known as *fish-shape* figurines provokes attention because of the lack of steady parallels in Upper Thrace and their uncertain interpretation.

Among the small finds repertoire there are certain elements, which may be regarded as arguments supporting the *independent* cultural position of the complex of Krushaka. The presence of *fish figurines*, the good number of antler *scepters* which were situated out of grave-context, the absence of tripods (*altars*) and richly decorated terracotta cylinders, etc. take the important place in these speculations. In particular, the question of identification and function of considered in this article artefact remains to be open until collecting more precise field evidence upon their usage.

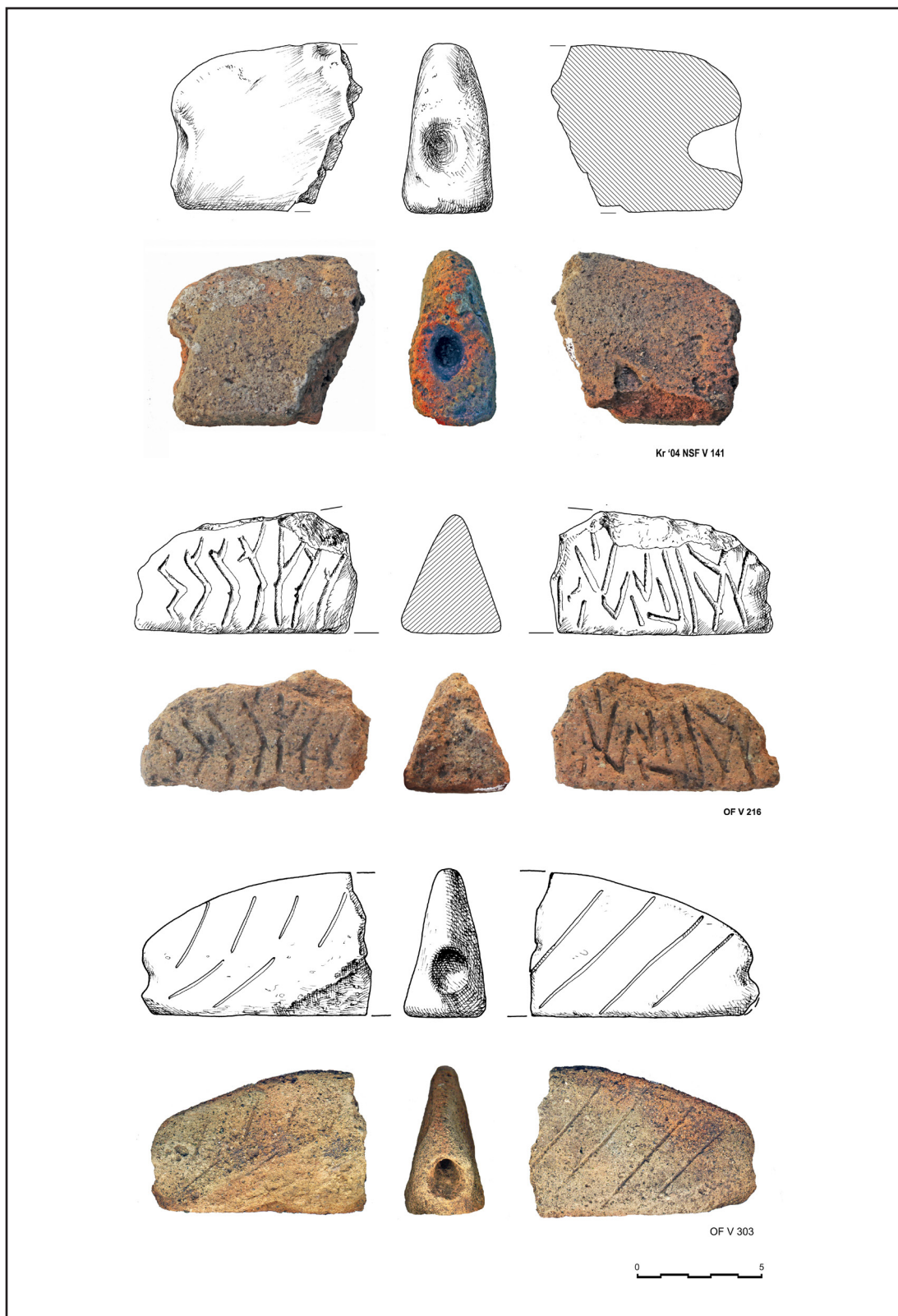
Фиг. 1. Карта на района на Крушака в Югоизточна България и Източните Балкани.

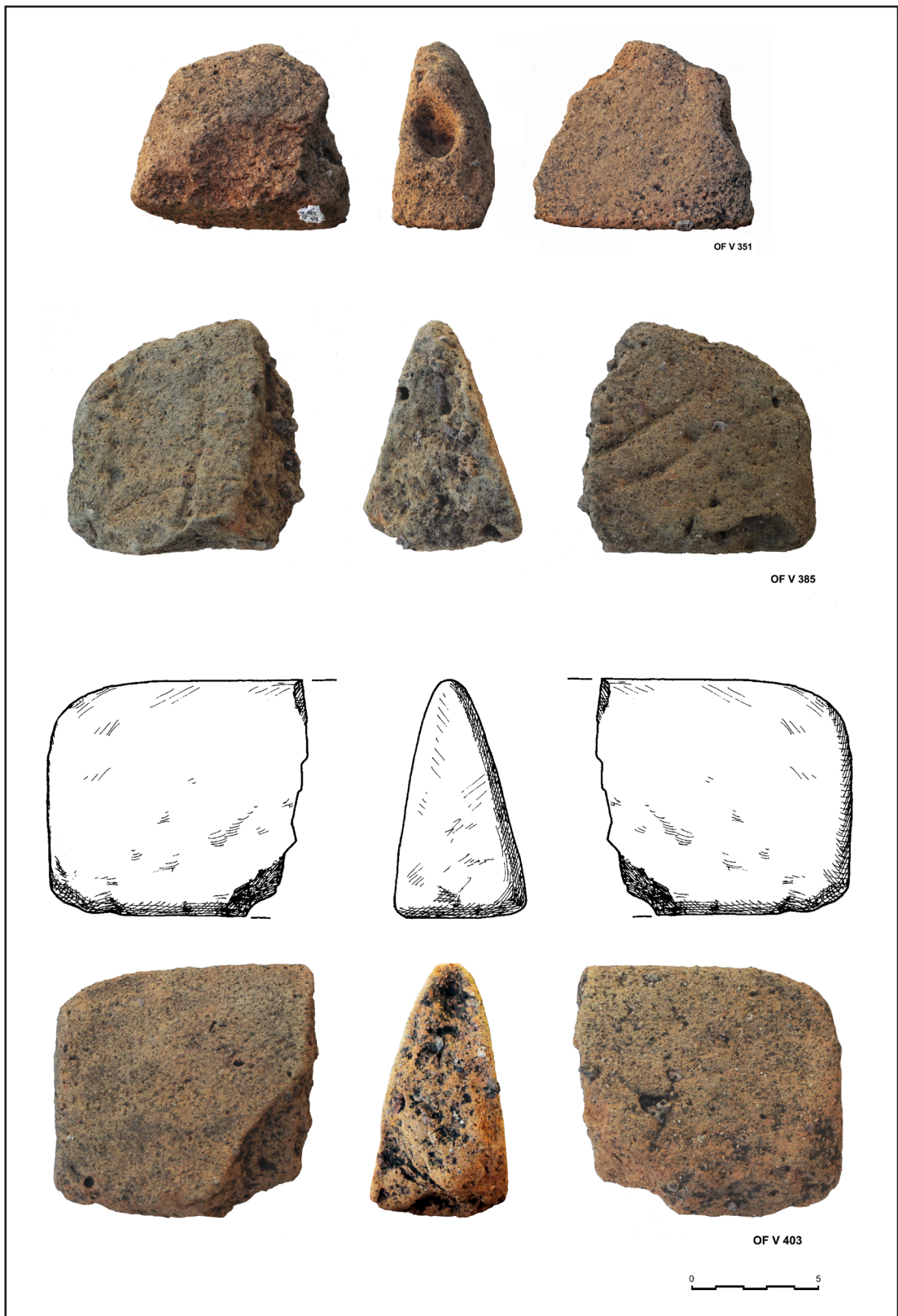
Фиг. 2.1 - Проучената през 2003 - 2004 г. площ от къснонеолитното селище Крушака. План-квадратна мрежа

Фиг. 2.2 - Разположение на жилищата в Централния и Източния сектор на разкопките

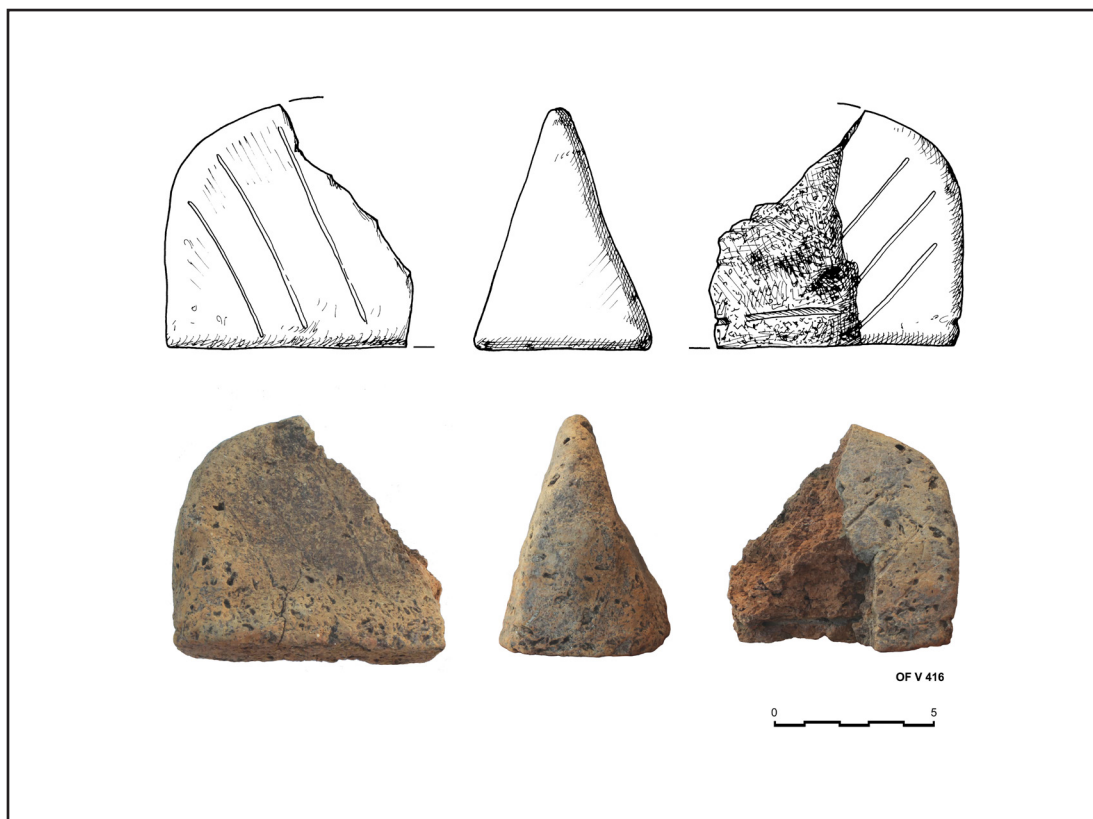
Фиг. 2.3 - Ситуиране на керамичните модели в селището

Фиг.3 - Керамични модели от Крушака. М 1:2

Фиг. 4 - Керамични модели, Крушака. М 1:2

Фиг. 5 - Керамичен модел от Крушака. М 1:2

КУЛТУРЕН ПЛАСТ ОТ ПЕРИОДА КАРАНОВО III В СЕЛИЩНА МОГИЛА КАЗАНЛЪК

Десислава Андреева

Къснонеолитната култура Караново III, чийто териториален обхват до момента е локализиран основно в североизточната зона на Тракия, е интересно и недотам проучено явление от историята на VI хил. пр. Хр. Тази култура постепенно изцяло измества столетните традиции на рисуваната раннеолитна керамика. Откритите по време на археологическите разкопки в Казанлък късненеолитни материали не са подробно публикувани. В настоящото изследване ще представя основните характеристики на жилищата и керамичния комплекс от периода Караново III в селищна могила Казанлък.

Селищна могила Казанлък е една от изцяло проучените селищни могили в североизточната зона на Тракия¹. По време на проучването са установени културни пластове от ранния, средния и късния неолит т.е. могилата е обитавана през по-голямата част на VI хил. пр. Хр. (Андреева 2007). Стратиграфски хиатуси между разграничените 17 строителни нива не са констатирани. Късненеолитният пласт обхваща VIII - II строителни хоризонти², чиито материали се отнасят към периода Караново III в Тракия (Николов 1998). Единствено в трети строителен хоризонт са документирани цели планове на три постройки. Те са локализирани в централната част на селищната могила. За останалите строителни хоризонти в документацията има данни за проучени частично запазени жилища.

ЖИЛИЩА

III-ти хоризонт е проучен през 1967 г. на площ от 1050 кв. м, на дълбочина от 95 до 65 см. Има данни за частични опожарявания. Чрез останки от

¹ Селищна могила Казанлък се е намирала в югозападната част на града, близо до река Абаята, приток на Тунджа. Имала е овална форма и диаметър около 100 м. Могилата е изцяло разкопана от Г. И. Георгиев (†) и Р. Катиничаров (†) през 1967 - 1971 г. По време на проучването цялата площ на обекта е била обхваната от план-квадратна мрежа (**Фиг. 1, 1**). Квадратите са със страна 5 м и са обозначени с латински букви от А до Т от юг на север и с цифри от 1 до 20 от изток на запад. Централният репер на могилата е включен в системата на план-квадратната мрежа. За централен репер на обекта е приета най-високата точка (с кота 368.78) в централната част на могилата, която маркира северозападния ъгъл на кв. М 11. Във връзка с проучването е изготвен и тахиметричен план на могилата. Дълбочините на проучваните културни пластове са взети от централния репер, чиято точка е приета за 0. По време на разкопките е проучена първоначално източната част на могилата, като в централната ѝ зона (по диаметъра ѝ) е оставен контролен стратиграфски профил с посока север-юг (**Фиг. 1, 2**). Профилът е графично- и фото-документиран. До стерилна основа е установен културен пласт с дебелина до 5,10 м, който се отнася към неолита. Въз основа на останки от жилищни постройки и други съоръжения в неолитния пласт са разграничени 17 строителни хоризонта, без стратиграфско прекъсване между тях (Георгиев 1974, 6 - 7). Хоризонтите са номерирани отгоре надолу, като номерата следват хронологическата последователност на разкриването им. В периферията на могилата през ранната бронзова епоха е вкопано ровово светилище (рондел) (Николов 2008).

² В статията е запазен термина *строителен хоризонт*, защото с тази презумпция са извършени теренните проучвания на тел Казанлък. Обосновка на нов методологически подход към разкопаването на напластяванията на селищните могили вж. в Николов 2017.

подови нива са регистрирани четири жилища; целите планове са установени на три от тях (**Фиг. 2**). На запад са открити още три основи на пещи и отделни дупки от дървени стълбове. Размерите на застроената площ на селището са около 30 x 30 м.

Жилище 1 (регистрирано в квадрати L9/L10 и M9/M10, дълбочина 95 см). Жилището не е било опожарено (**Фиг. 3**). Планът на основата е правоъгълен с размери 7 м север-юг и 5, 50 м изток-запад. Входът на постройката се е намирал вероятно на източната страна на жилището. Подът е от трамбована жълто-зелена глина. Пещта на жилището е била куполна с овална основа. Лошо запазени останки от основата са открити пред западната стена. Размерите ѝ са: височина 0, 25 м, дължина 1, 25 м и ширина 0, 95 м. Отворът ѝ е бил обърнат на изток. Основата е изградена от пласт жълто-зелена глина, над която лежи слой от едър чакъл и пясък. Над този пласт по време на проучването са констатирани следи от три обмазки. Под най-горната замазка е направена подложка от фрагменти от керамични съдове.

Жилище 2 (регистрирано в квадрати N8/N9/N10 и O8/O9/O10, дълбочина 95 см). Останките от жилището носят следи от силен пожар. Дебелината на деструкциите от рухналите стени е 40 см. Основата на постройката е с приблизително квадратна форма и размери 6, 10 м север-юг и 6, 50 м изток-запад (**Фиг. 3**). Входът вероятно е от източната страна на постройката. Планът на жилището вероятно е включвал три помещения – двете големи са обособени в западната, а третото е удължено и заема цялата източна част на постройката. Следи от отоплително съоръжение не са регистрирани. Подът е от жълто-зелена трамбована глина. Върху пода са открити хромелни камъни, керамични съдове и находки, между които и основа на зърнохранилище с овъглено зърно. Находките са каменно точило, каменна топка, гладилка, керамична тежест за стан и торсо от керамична фигурка, кремъчни артефакти. Сред керамичните съдове е открит и един, пълен с овъглени лешници. Върху пода са открити голямо количество животински кости.

Жилище 3 (регистрирано в квадрати O10/O11 и P10/P11, дълбочина 95 см). Жилището е разрушено от силен пожар. Основата на жилището има неправилна квадратна форма и размери: 7, 30 м север-юг и 7, 05 м изток-запад (**Фиг. 4**). Подът е от жълто-зелена трамбована глина. В централната част на постройката е открита основа на огнище с правоъгълна форма и размери 90 x 70 см. Основата му е с височина 10 - 15 см. Изградено е от глина, чакъл и пясък. Повърхността на глинената му замазка отгоре е много добре загладена. На 1, 60 м източно от огнището е открита подница. Основата ѝ е с овална форма с диаметър 60 см. Дъното ѝ е дебело 6 см; стените имат дебелина 3 см и височина 12 см, като от север бордюрът е оформен във вид на улей. Подницата лежи върху глинен подиум, издигнат на около 20 см над нивото на пода на жилището. Върху пода на жилището са открити хромелни камъни, керамични съдове и находки от камък и кремък.

СЪОРЪЖЕНИЯ В ИЗВЪНЖИЛИЩЕН КОНТЕКСТ

Пещите от хоризонта са запазени в основи. Изградени са от пласт трамбована глина, над който има пласт от дребен чакъл, обмазан отгоре с глина. Височината на основите е около 20 см.

Описаните останки от жилища и данните от документираните частично запазени постройки и съоръжения от останалите строителни хоризонти в къснонеолитния пласт на селищна могила Казанлък дават основание за някои най-общи заключения³. Изцяло възстановените планове на къщи са от правоъгълни или квадратни постройки - едноделни и по-рядко двуделни и триделни. Площта на жилищата е от 35 до 50 кв. м. Основната техника за изграждане на постройките е стълбово-плетна. Дървените стълбове са били с диаметри около 10 - 12 см. Входовете са съобразени с ориентацията на къщите предвид мястото им в общия план на селището. Почти всяка постройка е имала куполна пещ или огнище. Обикновено е запазена основата на пещта, изградена от глина, пясък и чакъл, а в някои случаи куполът е обхванат от глинобитен подиум. Почти винаги край пещта се намират зърнохранилища, изградени на място.

КЕРАМИЧЕН КОМПЛЕКС

Керамичният материал от седемте строителни нива на къснонеолитния пласт в тел Казанлък е в процес на обработка, но тук ще представя основните характеристики на регистрираните до момента цели и/или реставрирани съдове. Керамичните съдове, открити в жилищен и извънжилищен контекст, са с тъмна кафява, сива, сиво-черна и черна повърхност. Украсата, когато е налична, е канелюрна или връзана. Тънкостенните съдове имат следните основни форми: кани и чаши с масивни вертикални дръжки, купи, чинии с удебелен устиен ръб.

Кани. Тялото е заоблено крушовидно с една вертикална висока дръжка с гъбовиден израстък. Някои екземпляри са със заобленобиконичен профил. Устиеният диаметър е 9 - 10 см. Дъното е равно или поставено върху четири ниски крачета (**Фиг. 5 - 10, 11, 12**).

Цилиндрични чаши с висока дръжка. Тялото е цилиндрично и удължено. Устието е право и изтъняващо към ръба. Дъното е равно. Специфична особеност на формативния вид е високата вертикална дръжка, която е лентеста (с елипсовидно сечение) или пръчковидна (с кръгло сечение). Най-отгоре дръжката винаги е снабдена с висок израстък, който е цилиндричен, слабо коничен или оформен като гъба; по-рядко се срещат дръжки с ъгловиден израстък. Почти 2/3 от горната част на дръжката е винаги успоредно ориентирана спрямо стената на съда и прихваната към нея с напречен издатък, а долната ѝ част плавно се съединява с основата на съда. Стените на чашите са сравнително тънки. Външната им повърхност е излъскана и често полирана, цветът ѝ е сиво-черен или наситено черен. Диаметърът на устието, съответно дъното е между 10 и 14 см. Чашите от този вид са без украса, в редки случаи по външната повърхност е нанесена канелюрна украса. Диаметърът на пръчковидните дръжки е между 2 - 2,5 см, а широчината на лентестите между 2,5 - 3 см. Реалната височината на тялото е трудно възстановима предвид фрагментарния характер на материала, но по аналогия с цели реставрирани съдове от този период, вероятно варира от 20 до 25 см.

³ Проучването се базира на документацията от разкопките, налична в Исторически музей *Искра* - Казанлък.

Паници с удебелено отвътре устие. Широко отворени разлати съдове със сравнително голям устиен диаметър, достигащ до 40 см (**Фиг. 6 - 4, 6, 7**). Дъното е равно или снабдено с четири високи или по-ниски крачета. Вътрешната страна на устието е винаги добре изразено чрез удебеляване – по-широко или по-тясно, което е специфична особеност на разглеждания формативен вид. Повърхността на стените е винаги добре загладена до излъскана, но се срещат и съдове с полирана повърхност. Украсата на паниците от този вид е разположена винаги по повърхността на устийното удебеление; обикновено е представена от успоредни наклонени канелюри или успоредни коси връзвания, но понякога е организирана от снопове връзани успоредни линии с периодично променящ се наклон.

Бъчвовидни купи. Съдовете са затворени с прав устиен ръб. Повечето екземпляри от този вид са с обособен и подчертано удебелен отвън устиен ръб (**Фиг. 5 - 3, 5, 6**). Тялото е почти цилиндрично със слабо издути стени. Много често устийният ръб на съдовете е обособен и профилиран навън или удебелен с релефна лента, моделирана от външната страна на устието. Диаметърът на устието варира от 10 до 20 см. Дъното е широко и равно. Външната повърхност на съдовете е добре загладена до излъскана, а вътрешната е добре загладена. Много често външната страна на бъчвовидните купи е украсена. Украсата е релефна, връзана или *impresso*. В повечето случаи релефната лента, моделирана от външната страна на устието е украсявана с малки ямички или устието отгоре е заравнено и украсено с коси насечки.

Вани. Отворени съдове с почти цилиндрично или слабо изразено обърнато конично тяло и равно дъно (**Фиг. 6 - 5**). Устийният ръб е прав. Стените са прави или слабо издути. Устийният диаметър е около 20 см. Диаметърът на дъното е между 14 и 17 см. Външната повърхност е добре загладена и излъскана.

Паници. Формативният вид е много добре представен в керамичния комплекс (**Фиг. 6 - 1, 2, 3**). Формата на тялото на тези съдове е обърнато конична с прав и заоблен отгоре устиен ръб или прав и силно изтънен устиен ръб. Тялото е с прави стени. Дъното е равно или оформено като ниско столче. Външната и вътрешна повърхност на стените е добре загладена. Устийният диаметър варира от 17 до 35 см.

Чаши. Тялото на този вид съдове е с цилиндрична или цилиндрично-конична форма и полукръгла вертикална дръжка (**Фиг. 5 - 1, 2**). Устийният ръб е прав или слабо профилиран навън, диаметърът е 8 - 9 см. Тялото е заоблено, понякога със слабо издути стени. Дъното е равно, в някои случаи силно удебелено. Диаметърът му е между 7 и 12 см. Чашите от този вид са снабдени с малка полукръгла вертикална дръжка. Дебелината на стените е около 0,5 см, външната им повърхност е много добре загладена или излъскана. Външната повърхност на чашите с дръжка най-често е покрита изцяло с канелюрна украса.

Биконични купи. Имат заоблено и по-рядко остро биконично тяло с прав и в отделни случаи слабо изтънен и профилиран навън устиен ръб. Във втория случай профилът на тялото е S-овиден (**Фиг. 5 - 4**). Дебелината на стените е около 0,5 - 0,8 см. Отделни екземпляри от този вид са с ясно подчертан и удебелен, достигащ до 1 - 1,5 см прелом. В единични случаи удебелението е оформено отвън като релефна пъпка. Преломът винаги е разпо-

ложен в средната част от височината на съдовете. Някои от биконичните купи с S-овиден профил са снабдени с малка лентеста кръгла дръжка, вертикално разположена по тялото на съда в зоната на прелома. Устийният диаметър е около 14 и 16 см. Дъното е равно. Външната повърхност е винаги излъскана до полирана, а вътрешната добре загладена до излъскана. Украсата, когато е налична е канелюрна.

Купи. Формативният вид е представен от съдове със заоблено тяло, прав устиен ръб и равно дъно. Устийният диаметър е между 15 - 22 см. Диаметърът на дъното е между 9 и 15 см. Съдовете са с тъмна излъскана до полирана повърхност. Когато има налична украса тя е нанесена по горната външна част на тялото на съда. Най-често орнаментацията е от плитки, успоредни, косо нанесени канелюри или канелюри организирани в композиция тип *рибена кост* (Фиг. 5 - 8). Подобно на паниците, някои екземпляри от този вид имат силно удебелен устиен ръб, които е украсен отгоре с успоредни коси насечки или плитки канелюри. От трето строително ниво е запазена цяла форма от този вид. Съдът е със заоблено тяло и равно дъно. Височината на съда е 14 см, устийният диаметър е 21 см, а диаметърът на дъното 13, 5 см. Устийният ръб е подчертан чрез удебеляване, а отгоре са нанесени успоредно коси канелюри.

Материалите от Казанлък имат паралели с неолитните съдове, открити по време на проучването на селищните могили Караново, Веселиново и Езеро (Nikolov 1997). Детайлното проучване и публикуване на материалите ще даде интересни резултати по отношение развитието на късния неолит в Тракия през периода Караново III.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Андреева 2007: Д. Андреева. Култура Протокараново III в Тракия – вариант Караново I - III. – В: Казанлък в миналото и днес, 7, 2007, 9 - 67.

Георгиев 1974: Г. И. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. – Археология, 1983, 4, 1 - 18.

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамични комплекси Караново II - III, Караново III и Караново III - IV. София, 1998.

Николов 2008: В. Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. – Археология, 2008, 1 - 4, 23 - 33.

Николов 2017: В. Николов. Актуални методологически мъглявини в проучването на праисторически селища и къщи. - В: KRATISTOS. Сборник в чест на професор Петър Делев. София, 2017, 174 - 182.

Georgiev 1972: G. I. Georgiev. Neues über das Neolithikum Bulgariens. - In: Actes du II Congres international des etudes du Sud-Est Europeen, 2. Athenes, 1972, 81 - 88.

Nikolov 1997: V. Nikolov. Two dwellings and their pottery assemblages from the Karanovo III layer in tell Karanovo. - Archaeology in Bulgaria, 1997, 1, 15 - 22.

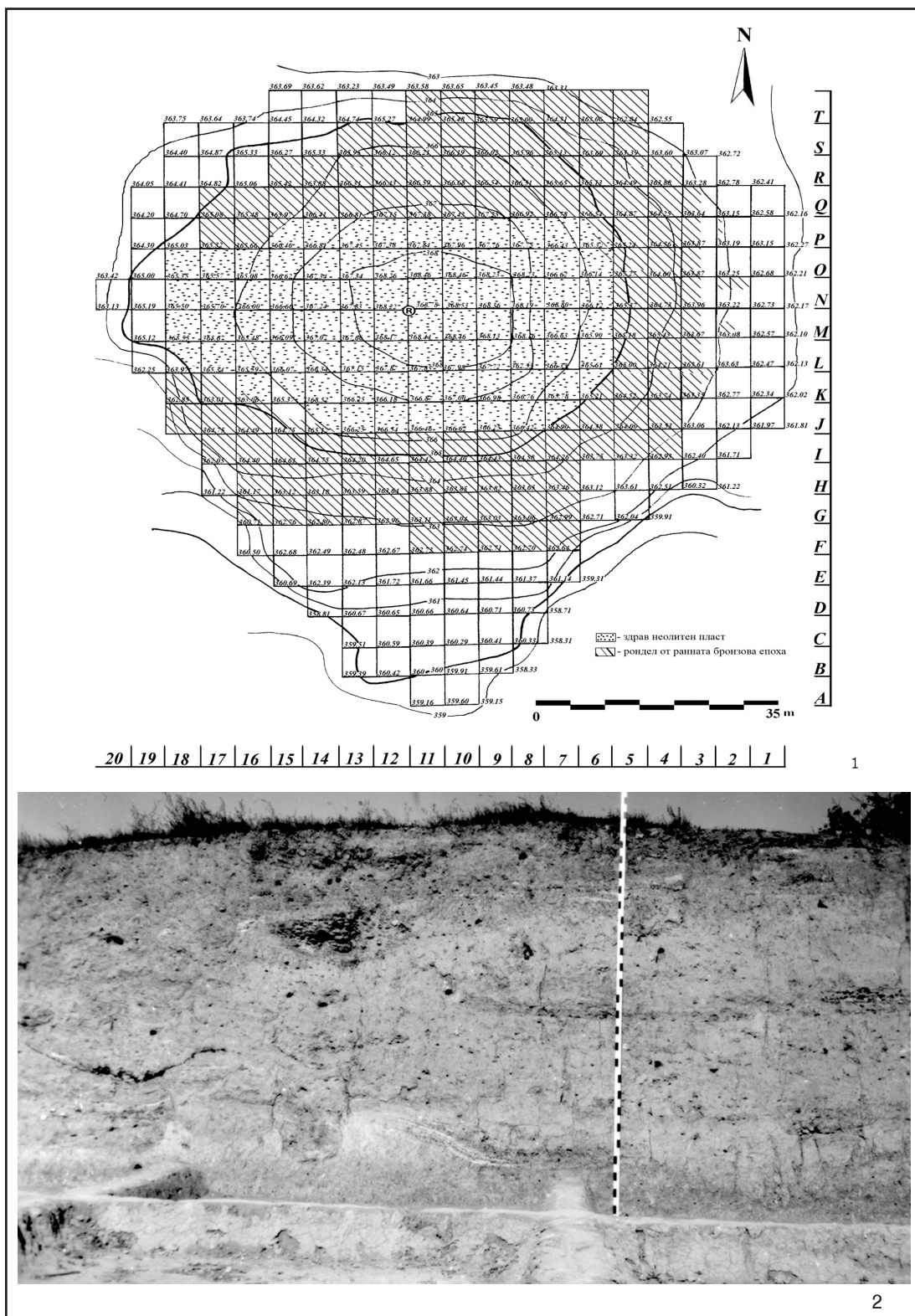
THE CULTURAL LAYER FROM THE KARANOVO III PERIOD IN THE KAZANLAK SETTLEMENT MOUND

Abstract

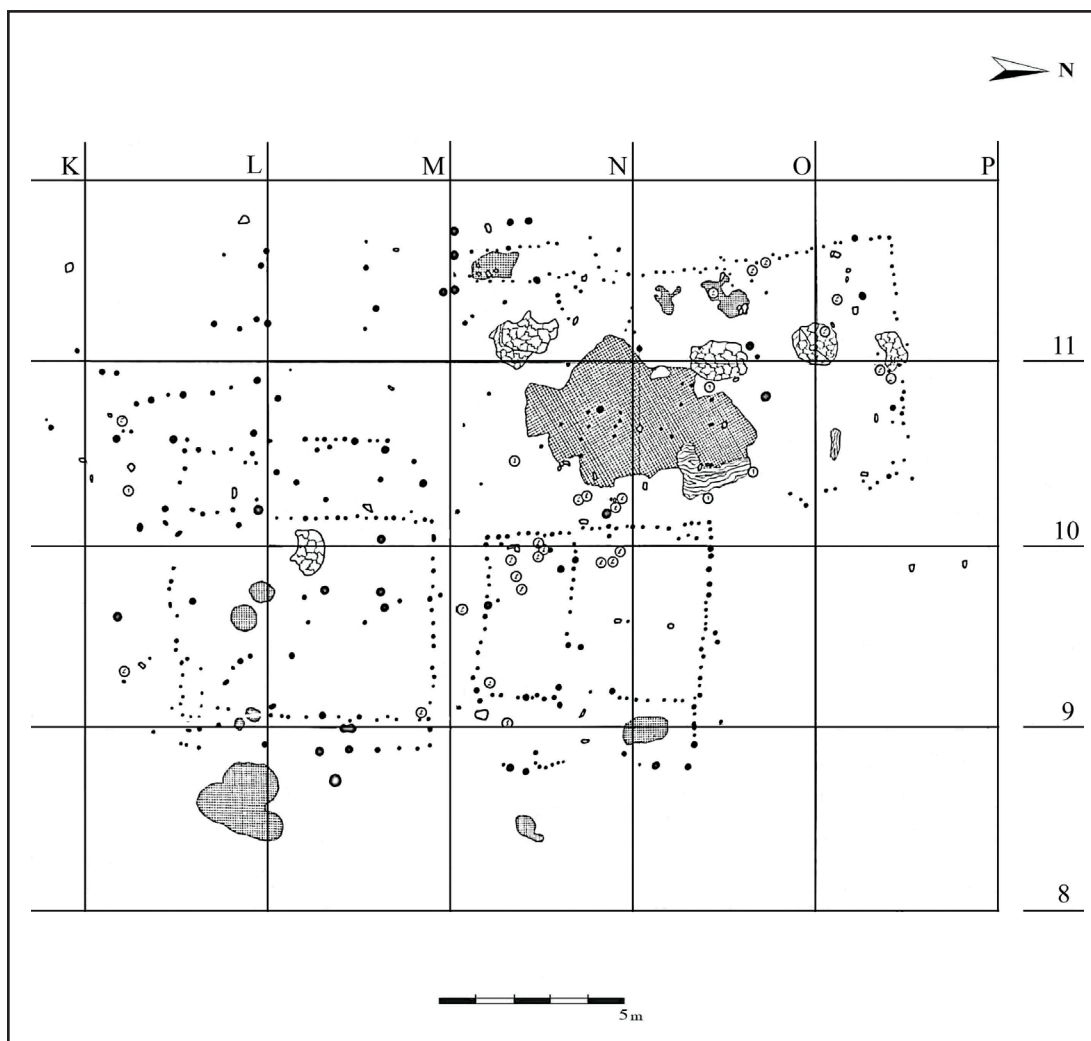
Desislava Andreeva

The Late Neolithic layer in the Kazanlak settlement mound includes building levels VIII - II, which contain materials belonging to the Karanovo III period in Thrace. Only in the third building level were the whole plans of three buildings documented. The plans of houses are rectangular or square – typically one-room and rarer two- or three-rooms. The area of the houses ranges from 35 to 50 sq. m. Wattle-and-daub is the main building technology. The wooden posts were 10 - 12 cm in diameter. The house entrances were orientated for their purpose in the main plan of the settlement. Nearly every building had a domed oven or fireplace. Usually the bases of the oven were made from clay, sand and stones, and in some cases the doom that enclosed the clay platform were preserved. In most cases, a grain store was found near to the oven.

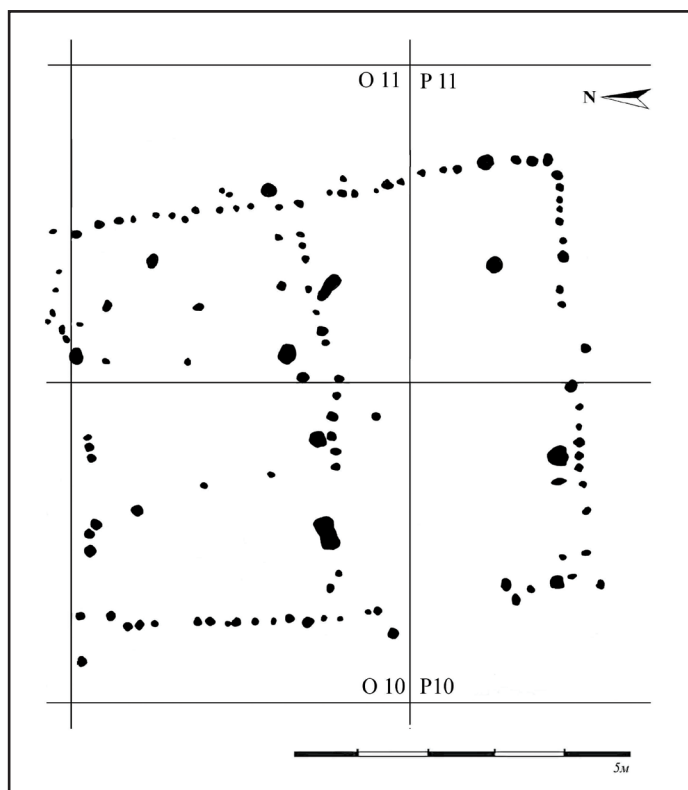
The Late Neolithic ceramic vessels, found in the houses or outside of them, have dark brown, grey, grey-black or black surfaces. Those with decoration have channeling or incising. The thin-ware vessels have following main forms: jugs and cups with massive vertical handles, cups, and plates with slightly thickened rims.

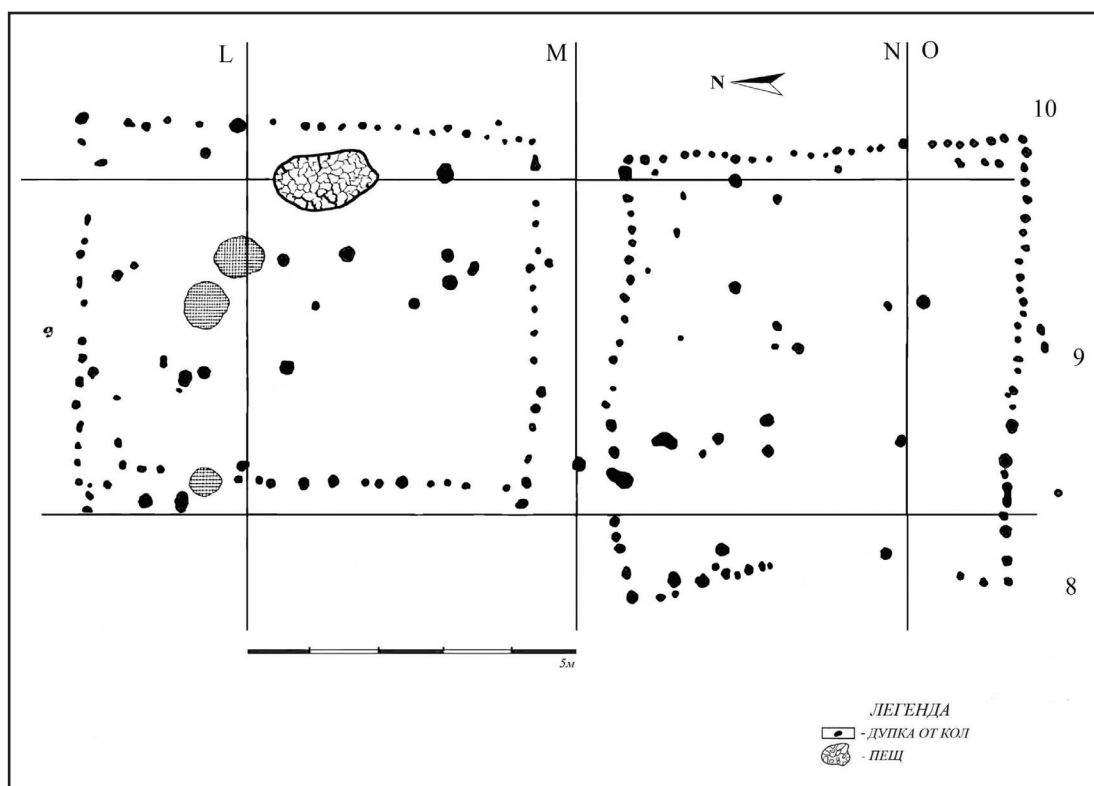
Фиг. 1 - Тел Казанлък. 1 - тахиметричен план с квадратна мрежа и зона на рондела, вкопан в периферията на неолитната селищна могила през ранната бронзова епоха, 2 - стратиграфски профил

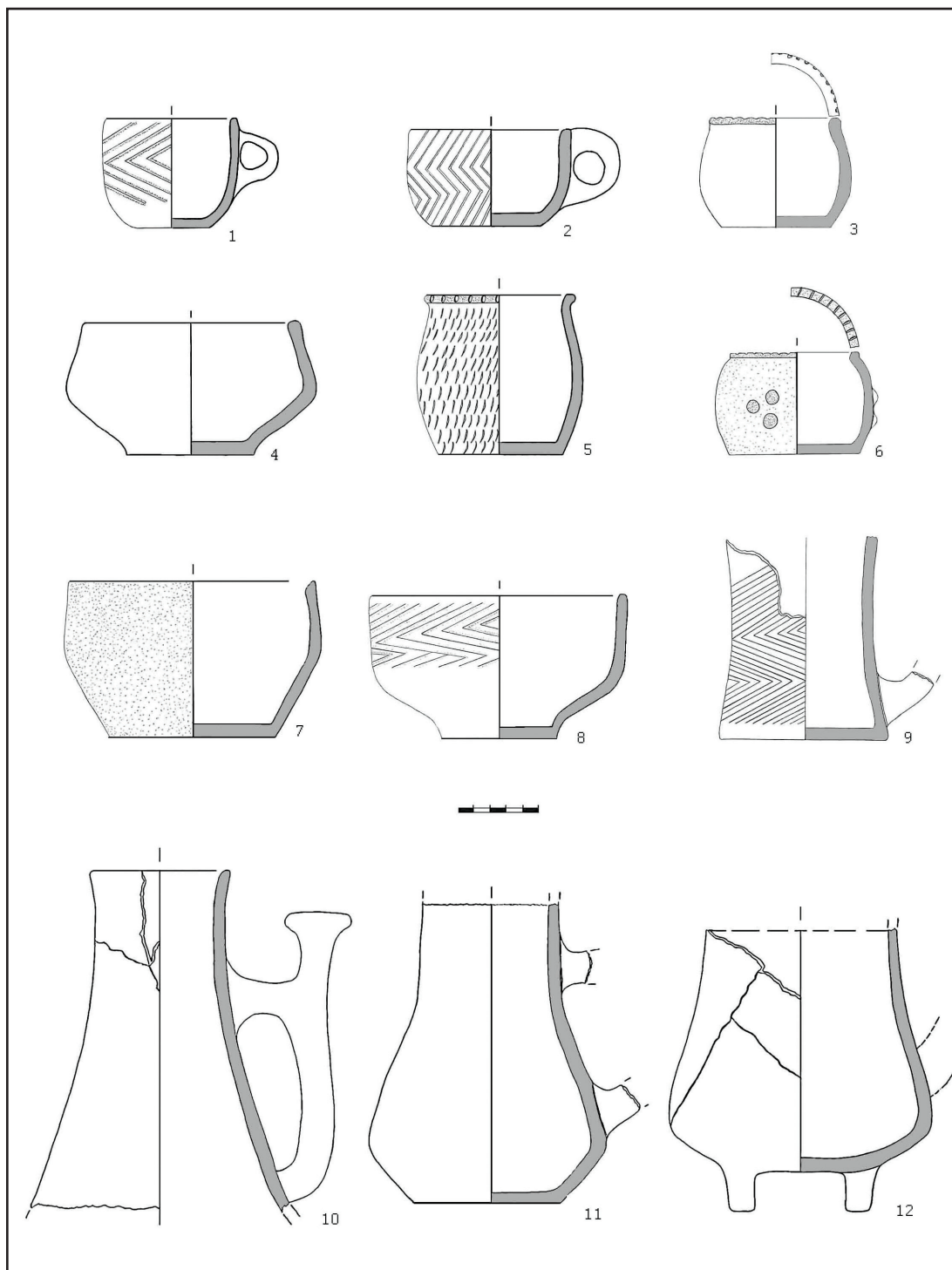
Фиг. 2 - Тел Казанлък. III-ти строителен хоризонт. Структури и съоръжения, документиранни в източната половина на неолитното селище

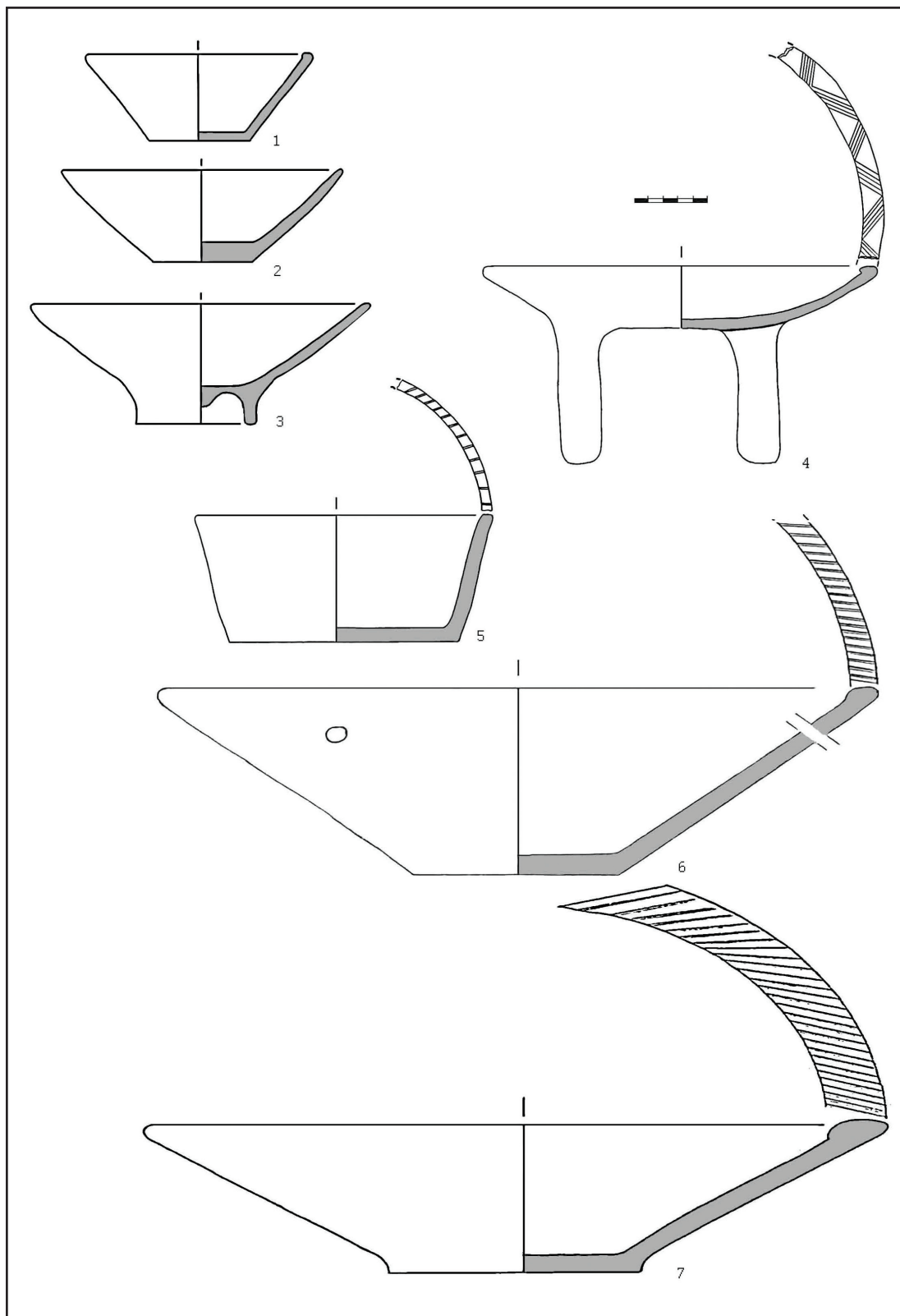
Фиг. 3 - Тел Казанлък. III-ти строителен хоризонт. Планове на жилище 1 и жилище 2. Късен неолит. Период Караново III

Фиг. 4 - Тел Казанлък. III строителен хоризонт. План на жилище 3. Късен неолит. Период Караново III

Фиг. 5 - Тел Казанлък. Керамични съдове. Късен неолит. Период Караново III

Фиг. 6 - Тел Казанлък. Керамични съдове. Късен неолит. Период Караново III

КЕРАМИЧНА ПЛОЧКА СЪС ЗНАЦИ ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКОТО СЕЛИЩЕ ХЛЕБОЗАВОДА - НОВА ЗАГОРА

Татяна Кънчева-Русева

Цялата вселена е пронизана от знаци, даже тя е съставена единствено от знаци.

Чарлз Пърс

Предмет на настоящото съобщение е новопостъпила находка във фонда на РИМ-Сливен. Предметът е намерен по време на теренен обход в община Нова Загора, на територията на къснонеолитното селище *Хлебозавода*¹ (Ников, Игнатов 2018, 663 - 665; Кънчев 1973, 42 - 50).

Представлява керамична плочка с овални очертания и напречно сечение с форма на правоъгълник със заоблени ъгли, наподобяваща схематично изображение на човешка глава (**Фиг. 1, 1 - 5; Фиг. 2**). Размери: дълж. 8,5; шир. 4,2; деб. 2,2 см. Изработена е от недобре пречистена глина, примесена с дребни кварцови частици, светлокафяв цвят след изпичането, недобре загладена. Върху всички повърхности е нанесен врязан орнамент, изпълнен в характерната за този период техника.

Основната орнаментална схема е разположена върху едната широка страна. Другата, противоположна повърхност също е орнаментирана, но силно изтрита, което не дава възможност за точна идентификация на всички нанесени знаци. Вероятно плочката е лежала (била е поставена) върху тази страна. Елементите са врязани, нанесени с остър предмет, със следи от инкрустация с бяла материя. Дебелината на линиите и дълбочината на врязване са еднакви за орнаментацията на целия предмет. Композицията е разположена вертикално по дългата ос, по аналогия с орнаментирани керамични предмети от този период (цилиндри, антропоморфни фигурки, съдове и т. н.) (Перничева 2008, 19 - 20). Широката страна с добре запазен орнамент най-вероятно е била основната, предназначена за излагане. Тя е разделена хоризонтално на две полета с пояси от по две хоризонтални успоредни линии, разположени съответно - в двата края и почти в средата, като от така обособените две полета, горното е с по-малки размери. Върху разграничените повърхности са нанесени вертикални успоредни зигзаговидни линии (орнаментът е съобразен с размерите на отделните полета). Върху едното поле са нанесени 7 линии с по две чупки, върху другото – 8. Орнаментът върху горната част се различава от този, нанесен върху долната (зигзаговидните линии са с по-малка дължина и част от орнамента представлява ъгли и дъговидни линии, които са включени в общата орнаментална схема и могат да се определят

¹ Изказвам благодарност на доц. К. Ников за предоставената ми възможност да публикувам находката

като прекъснат зигзаг) (Фиг. 1.1). Декорът върху надлъжните тесни страни се състои от хоризонтални успоредни врязани линии и завършекът на орнамента върху широките основи (Фиг. 1.3 - 4). Върху напречните тесни страни са представени по четири вертикални успоредни врязани линии. По-трудно е да се установят елементите на полуизтритата композиция върху другата широка страна. Тук не се разграничават орнаментални полета. Най-общо могат да се идентифицират вертикални зигзаговидни и дъговидни линии, което ни дава основание да предположим наличие на подобен на нанесения върху другата широка повърхност орнамент (Фиг. 1.2).

От същия обект произхождат орнаментирани керамични предмети, намерени при редовни археологически проучвания, които въз основа на оформлението и орнаменталните схеми са разделени на няколко групи (Кънчева-Русева 2000, 62 - 67).

Най-близкият паралел като форма на новопостъпилия предмет е керамична плочка от същото селище (Кънчева-Русева 2000, 65, обр. 3 - 2), а най-точни паралели на композицията върху основната повърхност е орнаментацията на подобни керамични предмети също от *Хлебозавода* (Кънчева-Русева 2000, 63, обр. 1 - 2; 64, обр. 2 - 1, 65, обр. 3 - 1). По-конкретно, зигзаговидният орнамент в различни варианти е най-разпространен, предпочитан в декоративните схеми на керамичните артефакти от това селище. Прави впечатление, че новооткритият предмет, както и най-близкият като форма паралел от *Хлебозавода* са моделирани сравнително грубо, което засега няма логично обяснение.

Видът и начинът на изпълнение на знаците и формираните от тях съчетания и композиции върху разглеждания предмет очевидно не могат да бъдат определени просто като орнамент, който е изпълнявал чисто декоративни функции. Симетрията на разположението, композициите и различните съчетания са следвали своя логика, продиктувана от функциите и предназначението му, които трудно могат да бъдат точно установени от разстоянието на хилядолетията. Интерпретацията на орнамента и предполагаемото предназначение на предмета неминуемо биха имали относителен характер. Това, което може да се направи е да се изготви точна характеристика, да се установят най-близките паралели и се предложи възможен вариант за употреба.

Орнаментирани керамични предмети с разнообразен характер произхождат от голям ареал на Балканския полуостров, с пик на разпространение през късния неолит (Перничева 2007, 21). Най-голямата колекция от този период е намерена в праисторическото селище *Хлебозавода* (Кънчева-Русева 2000, 61 - 67), като логично оттук са и най-точните паралели на новооткритата находка. Може да се предполага, че тук е съществувал център за изработка и употреба на тези предмети.

Паралели на новооткритата находка освен от *Хлебозавода*, са известни и от други едновременни обекти: керамични плочки от селищата Раст и Пискул (култура Винча-Турдаш B2 (Dumitrescu 1080, Pl. LIII 1 - 3; Neagu 1997, Pl. LXV); Хотница-Орловка (Илчева 2002, обр. 1); Попица, Врачанско (Nikolov 1986, Fig. 5). Прави впечатление, че сходството касае най-вече оформлението, докато орнаменталните схеми върху основната повърхност са различни, въпреки наличието на отделни еднакви елементи.

Керамични предмети със знаци, но с различна форма (цилиндри) произхождат от редица къснонеолитни обекти: селищна могила Караново, селищна могила Капитан Димитриево, неолитните селища Курило, Дамяница, Българчево в Югозападна България и др. (Höglinger. 1997, Taf. 127, 17 - 19; Vasvarov 2002, Taf. VII, 2 - 1; Перничева 2007, обр. 1 - 7). Те имат по-широко разпространение от плочките и ясно изразена унификация, особено в оформлението.

Аналогични и подобни орнаменти и орнаментални схеми се срещат и върху други керамични предмети от този период (пинтадери, антропоморфна пластика, алтари, прешлени, съдове) от България и синхронни култури в Югоизточна Европа (Kăncëva-Ruseva 2000, Taf. 5, 5, 5, 11, 13; Kăncëv, Kăncëva-Ruseva 2002, Taf. 4,2; 7, 1; 8, 2; Тодорова 1986, рис. 117). Поради различния вид на тези предмети, орнаментът е съобразен с тяхната форма и предназначение, но въпреки утилитарния характер на част от тях, няма съмнение, че символиката, заложената в орнаментацията е имала определено значение за праисторическия човек.

Керамичните предмети с врязани знаци продължават съществуването си в различни модификации до края на халколита (Тодорова 1986, 207 - 211; Детев 1965, обр. 1, 2; Георгиев, Ангелов 1952, обр. 149), с приложение на същите основни орнаменти и композиции, което свидетелства както за континуитета между двете епохи, също така и за универсалното им значение.

Знаковата система възниква още през ранния неолит. Върху правоъгълните раннеолитни пинтадери се срещат: зигзаг, прави, меандър, спирали. Разцветът ѝ през късния неолит е представен с различни варианти, претворени от отделните култури: Караново IV - Калояновец, Хотница, Усое, Винча B2 (Тодорова, Вайсов 1993, 228 - 234).

Видовете знаци и закономерностите между тях са служили за осъществяване на човешката невербална комуникация, за съхраняване и предаване на важна етнокултурна информация (Николов, Карастоянова 2003, 12). Техният смисъл е бил понятен за древното население от цяла Югоизточна Европа, за което свидетелства употребата им в рамките на различни култури. Символиката, заложената в тези знаци, се явява особен вид *визуална реч*, своеобразно *образно послание* - универсално и разбираемо за цялата неолитна общност.

Известни са многобройни опити за интерпретация на отделните символи и знакови системи, които варират от тълкуване на отделни знаци и схеми - до идеята за т. н. *дунавска писменост* (Тодорова 1986, 209 - 211, Тодорова, Вайсов 1993, 229 - 233, Перничева 2007, 21 - 22; Николов, Карастоянова 2003, 12; Nikolov 1986, 166 - 184; Merlini 2009).

При всички случаи, въпреки изкушението да бъде поставен акцент върху уникалността и тълкуването на знаците като вид протописменост, е нужна максимална предпазливост в оценките и опитите за интерпретация. Така или иначе, няма съмнение, че керамичните предмети със знаци представляват изключително интересни артефакти, които са били свързани с духовния живот и религиозните ритуали на неолитното население.

Една от най-правдоподобните теории възприема връзаните знаци като изображения, изразяващи различни природни явления, елементи от космогонията, понятия и идеи, чрез които предците ни са общували.²

Сред най-разпространените знаци през неолита и халколита е зигзагът, използван при орнаментацията на керамични пинтадери, пластика, керамични цилиндри и др., който може да се определи като универсален символ и за двете епохи (Перничева 2007, 22). Вертикалните успоредни начупени и прави линии се интерпретират като условно обозначение на дъжд (Илчева 2002, 70). В този смисъл композицията върху основната орнаментирана повърхност на новооткритата плочка от *Хлебозавода*, както и орнаментацията от вертикални успоредни зигзаговидни и прави линии върху други подобни предмети от обекта (Кънчева-Русева 2000, 63, обр. 1 - 2; 64, обр. 2 - 1) биха могли да се свържат със символиката на водата, с дъжда. Вероятно плочката, с формата си, наподобяваща човешка глава и с орнамент, символизиращ дъжда, е изпълнявала определена роля при извършване на ритуали във връзка с плодородието, като например - за предизвикване на дъжд, особено важен за реколтата на древните земеделци.

Присъствието на еднакви и подобни мотиви в украсата на керамиката и другите керамични изделия свидетелства в подкрепа на по-горе изказаното мнение за универсалността и високата семантична натовареност на цялата неолитна знаково-орнаментална система, където и върху какъвто и предмет да е нанесена. Тя отразява надрегионалния характер на основния светоглед на хората, живели в условията на най-ранната земеделско-скотовъдна икономика.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Бъчваров 1999: К. Бъчваров. Предмети от неолитната материална култура. – В: Селищната могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998 - 1999. София - Пещера, 1999, 55 - 69.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 - 1949 г. – Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119 - 194.

Детев 1965: П. Детев. Модели за украса от каменно-медната епоха. – Археология, 1965, 4, 65 - 73.

Илчева 2002: В. Илчева. Две интересни находки от къснонеолитното селище Хотница - Орловка, Великотърновско. – Годишник на Археологическия музей – Пловдив, 9/1, 2002, 68 - 73.

Кънчев 1973: М. Кънчев. Културната група Караново IV в Новозагорско. – Археология, 1973, 3, 42 - 51.

Кънчева-Русева 2000: Т. Кънчева-Русева. Орнаментирани керамични предмети от праисторическото селище *Хлебозавода* – Нова Загора. – В: Тракия

² П. Ангелова: *Отвъд знаците. Послания от древността* – Изложба

и съседните райони през неолита и халколита. Карановски конференции за праисторията на Балканите. София, 2000, 61 - 67.

Ников, Игнатов 2017: К. Ников, В. Игнатов. Теренни издирвания в община Нова Загора. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 663 - 665.

Николов 1970: Б. Николов. Глинена плочка с писмени знаци от с. Градешница, Врачански окръг. – Археология, 1970, 3, 1 - 7.

Николов, Карастоянова 2003: В. Николов, Д. Карастоянова. Рисуваната орнаментация като система за комуникация между поколенията (по материали от ранно-среднонеолитния пласт на тел Казанлък). – Археология, 2003, 2, 5 - 15.

Перничева 2007: Л. Перничева. Цилиндрични керамични предмети с връзани знаци от Югозападна България. – Годишник на Националния археологически музей, 2007, 11, 19 - 28.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменномедната епоха в България. София, 1986.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. София, 1993.

Dumitrescu 1980: V. Dumitrescu. The Neolithic settlement at Rast. In: BAR. International Series, 72, 1980.

Höglinger 1997: P. Höglinger. Schmuck und Trachtbestandteile. – In: Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 - 1992, Salzburg-Sofia, 1997, 280 - 281, Taf. 127, 17 - 19.

Kănčev, Kănčeva-Ruseva 2002: M. Kănčev, T. Kănčeva-Ruseva. Ton-schalen aus der spätneolithischen Siedlung *Chlebozavoda* in Nova Zagora. – Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 74, Beiträge zu Jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien, 2002, 449 - 457.

Kănčeva-Ruseva 2000: T. Kănčeva-Ruseva. Deckel aus der spätneolithischen Siedlung *Chlebozavoda*. – In: KARANOVO, Bd. 3, Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa, 2000, 117 - 125.

Merlini 2009: M. Merlini. Neo-Eneolithic Literacy in Southeastern Europe: an Inquiry into the Danube. – Biblioteca Brukenthal XXXIII, Ministry of Culture of Romania and Brukenthal National Museum, Editura Altip. Alba Iulia, 2009.

Neagu 1997: M. Neagu. Comunitățile Bolintineanu în Câmpia Dunării. – Istros, 8, Brăila, 1997, 13 - 37.

Nikolov 1986: B. Nikolov. Signes sur des ouvrages en argile de l' époque préhistorique en Bulgarie occidentale. – *Studia Praehistorica*, 8, 1986, 166 - 184.

Renfrew 2003: C. Renfrew. Special clay Objects: Cilindres, Biconoids and Spheres. – In: Prehistoric Sitagroi: Excavation in northeast Greece 1968 - 1970. 2. The final Report. Los Angeles, 2003, 403 - 419.

CERAMIC STATE WITH MARKS FROM THE PREHISTORIC SETTLEMENT *HLEBOZAVODA* NOVA ZAGORA

Abstract

Tatyana Kuncheva-Russeva

The aim of this report is to discuss the newly found artefact from the fund of the Regional historical museum in Sliven. It was found during a field-survey in the municipality of Nova Zagora, in the area of Late Neolithic settlement *Hlebozavoda* (Ников, Игнатов 2018, 663 - 665; Кънчев 1973, 42 - 50).

The ceramic state is an oval shape with a rectangular cross-section and rounded corners, which look like a schematic head. On all of the surfaces there are incised ornaments (**Fig. 1.1 - 5**). The Main ornamental pattern is apparent over one of the wide surfaces, which was probably designed for presenting.

Similar ceramic states were found in the same settlement – *Hlebozavoda* (Кънчева-Русева 2000, 63, обр. 1 - 2; 64, обр. 2 - 1, 64, обр. 3 - 2). Similar states are also known from the following sites: Vinča-Turdaş B2 (Раст и Пискул – Dumitrescu 1080, Pl. LIII 1 - 3; Neagu 1997, Pl. LXV); Khothitsa-Orlovka (Илчева 2002, обр. 1); Popitsa (Nikolov 1986, Fig. 5).

Ceramic objects with incised marks were founded in a large area on the Balkan Peninsula, during the height of distribution in the Late Neolithic period (Перничева 2007, 21). The biggest collection is from the settlement *Hlebozavoda* (Кънчева-Русева 2000, 61 - 67), where it can be suggested to be the main center for production and use of these objects.

Marks and regularities between these objects were used for collecting and transferring of important information (Николов, Карастоянова 2003, 12). Their meaning was known by the ancient population of South-east Europe. The proof of this is their use in different cultures.

There also exist some attempts to interpret separate marks and symbol systems. Zigzag is one of the most widespread marks used during the Neolithic and Chalcolithic period. The symbol of vertical broken and parallel lines are interpreted as a symbol for rain (Илчева 2002, 70). In this sense, the composition over the main decorated surface of the state from *Hlebozavoda* can be connected with the symbols of water and rain. It was likely the ceramic states had been appointed for use during fertility rituals.

Фиг. 1.1 - 1.5 - Керамична плочка – орнаментирани повърхности

Фиг. 2 - Керамична плочка – поглед от страни

FUNCTIONAL ANALYSIS OF NEOLITHIC FLINT ASSEMBLAGES FROM DRAMA-GERENA, BULGARIA

Maria Gurova

INTRODUCTION

The first functional analysis of Neolithic and Chalcolithic assemblages from Bulgaria was made by the Russian specialist, N. Skakun. Her study of the Neolithic comprises the material from northeast Bulgaria and several collections from western Bulgaria (Skakun 1993a, 1994b). N. Skakun identified several functional types of implements that permitted her to reconstruct the evolutionary scale of the Neolithic and Chalcolithic toolkits (including agricultural ones) from Bulgaria (Skakun 1993b, 1994a, 1999).

The author of the present paper has been engaged in use-wear analysis of Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age flint assemblages for three decades, assuring continuity in this crucial aspect of chipped-stone artefact research. So far, a large corpus of Holocene flint assemblages from Bulgaria and some adjacent regions, as well as from the southern Levant and western Anatolia have been studied and published, diagnostic toolkits for the main cultural periods were discussed, defined and formulated (Гурова 2001, 2005, 2017; Gurova 2005b, 2006, 2010; Gurova, Gatsov 2000). It should be stressed that for at least two decades the present author's research has gone beyond the functional aspects (*sensu stricto*) of the assemblages, and has considered their overall characteristics (techno-typological and functional) paying close attention to archaeological context and emphasizing the role of the chipped-stone industry in the dynamic development of prehistoric societies (Gurova 2011, 2018b).

The present paper is a purely functional study¹ of the flint assemblages from the important Neolithic site of Drama–Gerena, taking into consideration that the excavations of settlements in the Drama microregion have served as a model of methodological standards and interpretive approach in Bulgarian prehistoric archaeology.

The cultural sequence of the site includes 3 stratigraphically distinct phases A – C (with phase B subdivided into B1 and B2). Phase 1 comprises materials from cultural layers but with no certain stratigraphic position, phase 2 includes pieces without context/stratigraphy.

As for correlation with the sequence from Karanovo Tell, the cultural periodization of which is used for general chrono-cultural synchronization (at least for cultural events in Thrace), the following can be summarized: according to the

¹ This study was done many years ago as part of the detailed investigation of Drama–Gerena in collaboration with I Gatsov, which was never published. I think it is appropriate to publish this work in honour of Ilya Iliev who devoted a large part of his scientific life to the Drama Archaeological Project. Only minimal changes have been made in updating the references.

discoverers, phases A, B and C of Drama–Gerena correspond to Karanovo II/IIIa, IIIb and IVa periods (Лихардус и др. 2001, 180 - 181; Lichardus et al. 2000, 2); in contrast to the opinion of V. Nikolov, who put Drama–Gerena into Karanovo III - IV and IV (early phase) periods (Николов 1998, 48). In spite of this discrepancy, what is undeniable is the fact that the Drama–Gerena settlement has an important place in the context of Late Neolithic culture in general and of flint assemblages in particular.

The entire collection is quite large – 875 artefacts, comprising the following groups: typological tools – 231; blades – 163; flakes – 59; fragments and debris – 418; cores – 4. All tools, blades, and flakes, as well as some fragments with well exposed potential working edges were studied microscopically. Use-wear analysis of flint artefacts was made using a MBS–10 microscope (at magnifications of up to x100). For the microphotographs a WILD MPS 51 microscope was used.

The distribution of the studied material according to phase is presented in **Table 1**.

phase	analyzed	utilized	percentage
A	73	13	17,8
B	7	1	14,2
B1	59	7	11,8
B2	94	12	12,7
C	303	55	18,1
1	145	21	14,5
2	190	38	20
total	871	147	16,8

Table 1 - Distribution of the studied flint implements by archaeological phases

PRESENTATION OF THE DATA BY CULTURAL PHASES

The lithic assemblages in their functional aspects are presented in the order of their successive chronological position with a short description of the used implements and some tables summarizing the use-wear analysis results. The illustrations (5 figures with drawings and 5 with microphotographs) are made by the author. The typological list of the tools contains the following groups:

1. endscrapers;
2. perforators and borers;
3. retouched blades;
4. retouched flakes;
5. geometric microliths (s – segments; t – trapezes);
6. notched tools;
7. truncations;
8. raclettes;
9. combined tools;
10. backed tools;
11. fragments of tools.

I. DRAMA-GERENA PHASE A (Tables 2 - 4)

artefacts	analyzed	utilized	percentage
tools	16	7	43,7
blades	14	5	35,7
flakes	7	-	-
fragments	36	1	2,7
total	73	13	17,8

Table 2 - General composition of the flint assemblage from phase A

1. Typological tools

Among the used tools from this phase the following typology/function ratio is presented:

- One endscraper, used for scraping hide with the front of the tool;
- A perforator on retouched blade, served for piercing hide possesses a light hide polish on the proximal part, which was possibly wrapped with hide/leader for facilitating the tool handling;
- Four retouched blades reveal the following functions: sickle insert, wood scraping, wood sawing and meat/fresh hide cutting. All these tools show a unilateral utilization – with the left edge;
- A backed blade was used as a sickle insert (**Fig. 1. 3**).

The evidence for the relation between the tool types and the worked materials is shown in **Table 3**.

worked material	type of tools				total
	1	2	3	10	
cereals			1	1	2
wood			2		2
hide	1	1			2
meat/fresh hide			1		1
total	1	1	4	1	7

Table 3 - Incidence of tool types and worked materials in phase A

2. Debitage artefacts

Among the blanks there are 5 blades and a fragment with detected traces of utilisation. The blades consist of: 2 proximal, 2 mesial and 1 distal fragments. The following functions are attested: plant (grass) cutting – 1 specimen (**Fig. 3. 7**); hide cutting – 1 specimen (**Fig. 3. 11**); meat/fresh hide cutting – 2 items (**Fig. 3. 5, 9**). One mesial fragment with a trapezoidal form had been used as a projectile point – transverse arrowhead (**Fig. 3. 16**). Only the distal fragment of a blade that

served as a meat/fresh hide knife possesses bilateral traces of use.

A cortical piece from the fragments category had been used for cutting plant (grass) (**Fig. 4. 6**).

A summary of the data relating to the functional interpretation of the artefacts from the phase A is presented in **Table 4**.

worked material	tools	blades	fragments	total
cereals	2			2
plants (reed, grass)		1	1	2
wood	2			2
hide	2	1		3
meat/fresh hide	1	2		3
projectile point		1		1
total	7	5	1	13

Table 4 - Incidence of used implements and worked materials in phase A

II. DRAMA–GERENA PHASE B

There is only one typological tool – a truncation with traces of use for hide scraping.

III. DRAMA–GERENA PHASE B1 (**Tables 5 - 7**)

artefacts	analyzed	utilized	percentage
tools	15	5	33,3
blades	8	1	12,5
flakes	7	1	14,2
fragments	29	-	-
total	59	7	11,8

Table 5 - General composition of the flint assemblage from phase B1

1. Typological tools

Five used tools from 4 categories are presented.

- One micro endscraper had been used for hide scraping;
- Two retouched blades were used respectively for hide scraping and for bone sawing – bilateral utilization;
- One combined tool (truncation/splintered piece), used for cutting hide has microretouch of utilization on its left edge;
- One backed flake exhibits traces of use as a sickle insert.

The evidence for the relation between tool types and the worked material is shown in **Table 6**.

worked material	type of tools				total
	1	3	9	10	
cereals				1	1
hide	1	1	1	-	3
bone		1			1
total	1	2	1	1	5

Table 6 - Incidence of tool types and worked materials in phase B1

2. Debitage artefacts

Blank utilization is rarely attested. In this case it consists of 2 implements: a mesial fragment of a blade – used for cutting meat/fresh hide (**Fig. 5. 5**) and a flake that served as a sickle insert (**Fig. 4. 4; 7. 1**).

A summary of the data relating to the functional interpretation of the artefacts from phase B1 is presented in **Table 7**.

worked material	tools	blades	flakes	total
cereals	1		1	2
hide	3			3
meat/fresh hide		1		1
bone	1			1
total	5	1	1	7

Table 7 - Incidence of used implements and worked materials in phase B1

IV. DRAMA–GERENA PHASE B2 (Tables 8 - 10)

artefacts	analyzed	utilized	percentage
tools	15	5	33,3
blades	13	4	30,7
flakes	6	3	50
fragments	60	60	-
total	94	12	12,7

Table. 8 - General composition of the flint assemblage from phase B2

1. Typological tools

Five used tools belonging to 4 categories were identified:

- Two endscrapers have been used for a hide scraping – one with the front (Fig. 1. 8), another - with the front and a part of the right edge possessing a utilization retouch;
- One retouched blade with an arched end served for hide piercing;
- A retouched flake has traces of wood scraping;
- A truncated blade had been used as an insert of a composite knife for meat/fresh hide cutting.

The evidence for the relation between the tool types and the worked materials is shown in **Table 9**.

worked material	type of tools				total
	1	3	4	7	
wood			1		1
hide	2	1			3
meat/fresh hide				1	1
total	2	1	1	1	5

Table 9 - Incidence of tool types and worked materials from phase B2

2. Debitage artefacts

There are 6 blanks with traces of utilization. They comprise 4 mesial fragments of blades with the following functions: sickle insert (Fig. 3. 4; 7. 2), wood scraping (Fig. 3. 18); wood sawing (Fig. 3. 10); hide scraping and cutting (Fig. 3. 14). Three flakes had been used – for plant (grass) cutting (Fig. 4. 7), for wood sawing (Fig. 4. 3) and for bone scraping and sawing (Fig. 4. 2).

A summary of the data relating to the functional interpretation of the artefacts from phase B2 is presented in **Table 10**.

worked material	tools	blades	flakes	total
cereals		1		1
plants (reed, grass)			1	1
wood	1	2	1	4
hide	3	1		4
meat/fresh hide	1			1
bone			1	1
total	5	4	3	12

Table 10 - Incidence of used implements and worked materials in phase B2

V. DRAMA–GERENA PHASE C (Tables 11 - 13)

artefacts	analyzed	utilized	percentage
tools	88	36	40,9
blades	62	15	24,2
flakes	21	2	9,5
fragments	132	2	1,5
total	303	55	18,1

Table 11 - General composition of the flint assemblage from phase C

1. Typological tools

This phase of the site represents the most numerous collection of the used tools – 36 specimens distributed across 10 typological categories:

- Among the endscrapers (4 items) there is a massive implement that served as a sickle insert with bilateral utilization and 3 tools that had been used for hide scraping with their fronts;

- One borer and one fragmented simple perforator had been used respectively for wood boring and hide piercing;

- The retouched blades (7) are the most numerous used tools in this typological assemblage. The functions identified are: cutting of plant (reed) – 1 specimen, wood scraping – 3 items (2 with a bilateral utilization), wood sawing – 2 implements (**Fig. 2. 12**), hide cutting – 1 specimen.

- The retouched flakes consist of 3 specimens with the following functions: sickle insert, hide scraping, and bone scraping;

- Among the truncations there are 3 pieces that were used as a sickle inserts and 3 implements linked to hide processing: 2 tools for hide scraping and 1 for bilateral hide cutting (**Fig. 1. 1**);

- Two raclettes had been used for hide cutting with their retouched endscrapper-like parts (**Fig. 1. 6**);

- There are 3 combined tools with the following functions: a retouched/notched blade – for wood sawing (**Fig. 1. 2**), 2 endscrapers/splintered pieces – for hide scraping (**Fig. 1. 7; 6. 1**);

- There is one backed piece that had been used as a sickle insert;

- Seven of the 9 trapezes possess more or less diagnostic traces of utilization as a projectile points - transverse arrowheads (with more evidentely impact damaged edges) and inserts of lateral composite projectile points – *barbelures* (the use traces of which resemble those of the inserts of composite meat knives);

- There are 2 fragments of tools that had been used as a sickle insert.

The evidence for the relation between the tool types and the worked materials is shown in **Table 12**.

worked material	type of tools										total
	1	2	3	4	5(t)	7	8	9	10	11	
cereals	1			1	2	2			1	2	7
plants (reed, grass)			1								1
wood		1	5					1			7
hide	3	1	1	1	3	3	2	2			13
bone				1							1
projectile point					7						7
total	4	2	7	3		5	2	3	1	2	36

Table 12 - Incidence of tool types and worked materials in phase C

2. Debitage artefacts

The used blades occur as fragments – 6 basal, 7 mesial and 2 distal. All concerned implements possess unilateral traces of utilization that could be related with the following functions: 2 sickle inserts (**Fig. 3.3; 5.9**); plant cutting – 2 specimens – 1 for reeds (**Fig. 5.14**) and 1 – for grass (**Fig. 5.4**); 3 blades had been used for wood sawing and possess definite utilization retouch (**Fig. 3.6, 8, 17; 6.2**); hide working is attested on 3 blades – 2 for scraping (**Fig. 5.13, 15**) and 1 for cutting (**Fig. 3.13**); most numerous are the blades used for meat/fresh hide cutting – 4 are elements of composite knives (**Fig. 3.1, 2, 15; 5.3**), 1 was probably used without hafting (**Fig. 3.12**).

Two flakes possess traces of utilization indicating wood sawing (**Fig. 4. 1**) and wood scraping (**Fig. 4. 5**).

Two fragments were used respectively for sawing of wood and for scraping of hide (**Fig. 4. 8**).

A summary of the data relating to the functional interpretation of the artefacts from phase C is presented in **Table 13**.

worked material	tools	blades	flakes	fragments	total
cereals	7	2			
plants (reed, grass)	1	2			
wood	7	3	2	1	13
hide	13	3		1	17
meat/fresh hide		5			5
bone	1				1
projectile point	7				7
total	36	15			55

Table 13 - Incidence of used implements and worked materials in phase C

VI. DRAMA–GERENA (1) – ARTEFACTS WITHOUT CERTAIN STRATIGRAPHIC POSITION (BETWEEN PHASES) – **Tables 14 - 16**

artefacts	analyzed	utilized	percentage
tools	38	18	47.3
blades	22	2	9
flakes	7	1	14.2
fragments	78	-	-
total	145	21	14.5

Table 14 - General composition of the artefacts with uncertain stratigraphic associations

1. Typological tools

There are 18 tools with identified functions, comprising:

- Eight endscrapers (with stratigraphic positions earlier than phase C and the transition between C and B) possess traces of quite homogeneous function – hide scraping, accomplished generally with the front of the tools (**Fig. 1. 4**) but in one case with the front and 2 lateral edges (**Fig. 1. 5**). Only one implement (a micro-endscraper) had been used as a delicate hammerstone tool.

- A perforator on retouched blade (from phase B2 or B1?), served for wood scraping with unilateral utilization;

- There are 2 retouched blades (from the transition between phase C and B) possessing hide scraping use traces;

- A blade with oblique truncation (from phase B or later) had been used as a sickle insert;

- One retouched flake (from phase B or later) had been used as a sickle insert;

- Three segments (stratigraphically earlier than phase C) were utilized as follows:

1 for plant cutting and 2 as a projectile points – 1 transverse arrowhead and 1 *barbelure*;

- Two trapezes (earlier than phase C) had functioned as projectile points – a transverse arrowhead and a *barbelure* (**Fig. 10. 2**).

The evidence for the relation between the tool types and the worked materials is shown in **Table 15**.

worked material	type of tools							total
	1	2	3	4	5(s)	5(t)	7	
cereals				1			1	2
plants (reed, grass)					1			1
wood		1					1	1
hide	7		2					9
hammer stone	1							1
projectile point					2	2		4
total	8	1	2	1	3	2	2	18

Table 15 - Ratio of tool types and worked materials among the artefacts with uncertain stratigraphic associations

2. Debitage artefacts

There is a blade (from phase B or later) that served as a knife for meat/fresh hide (**Fig. 2.19**), and another (transition phase C to B) – for plant cutting (**Fig. 5.8**).

The latter function is valid also for a massive cortical flake (from phase B or later) (**Fig. 4.9**).

A summary of the data relating to the functional interpretation of the artefacts with uncertain stratigraphic associations is presented in **Table 16**.

worked material	tools	blades	flakes	total
cereals	2			2
plants (reed, grass)	1	1		2
wood	1			1
hide	9		1	10
meat/fresh hide		1		1
hammer stone	1			1
projectile point	4			4
total	18	2	1	21

Table 16 - Incidence of used implements and worked materials among the artefacts with uncertain stratigraphic associations

VII. DRAMA–GERENA (2) – UNSTRATIFIED ARTEFACTS (FROM THE TOPSOIL, TRENCH PROFILES AND SURFACE CLEANING) – **Tables 17 - 19**

artefacts	analyzed	utilized	percentage
tools	58	28	48,2
blades	41	8	19,5
flakes	10	2	20
fragments	81	-	-
total	190	38	20

Table 17 - General composition of the unstratified flint assemblage

1. Typological tools

There are 28 used tools, the types and functions of which are as follows:

- Six endscrapers with use-wear traces are all linked with hide working: of these 5 had been used for hide scraping (**Fig. 2.1, 4, 17**) and 1 for hide scraping and cutting;

- Two perforators and a borer show the following functions: sickle insert (**Fig. 2.14**), wood boring and scraping (distal plus bilateral utilization (**Fig. 1.9**) and hide piercing.

- There are 7 used retouched blades. Three had been used as a sickle inserts (**Fig. 2.8, 10, 15; 8.1**). The functions of the others are as follows: wood sawing (**Fig. 2. 6**), insert of a composite knife for meat/fresh hide (**Fig. 2.7**), bone sawing, and smoothing of clay (ceramic) (**Fig. 2.2**);

- There are 4 used retouched flakes, which represent the following functions: sickle insert (**Fig. 2.6**); 1 definite tribulum (threshing sledge) insert (**Fig. 9**), and another with similar micro traces but without a suitable or characteristic morphology for this function (**Fig. 1.10**). The last retouched flake had been used for wood sawing (**Fig. 2.11**);

- A notched piece possesses typical sickle insert polish (**Fig. 2.5**);

- There are 3 truncations, which had been used as follows: 2 as a sickle inserts (**Fig. 2.13; 8.2**), and one for cutting reed;

- The only segment with detectable traces had been used as a projectile point element – *barbelure* (**Fig. 2.3**);

- Among the 3 used trapezes there are 2 projectile points – transverse arrowheads (**Fig. 10.1**) – while one had been an insert of a composite knife for meat/fresh hide.

The evidence for the relation between the tool types and the worked materials is shown in **Table 18**.

worked material	type of tools								total
	1	2	3	4	5(s)	5(t)	6	7	
cereals		1	3	3			1	2	10
plants (reed, grass)								1	1
wood		1	1	1					3
hide	6	1							7
meat/fresh hide			1			1			2
bone			1						1
clay (ceramic)			1						1
projectile point					1	2			3
total	6	3	7	4	1	3	1	3	28

Table 18 - Incidence of tool types and worked materials in the unstratified assemblage

2. Debitage artefacts

Among the blanks, there are 8 blades and 2 flakes with detectable use-wear traces. The blades are occur exclusively as fragments: 4 basal, 2 mesial and 2 distal. The identified functions are as follows: plant (grass) cutting – 5 specimens with unilateral utilization (**Fig. 5.2, 6 - 8, 12**), hide working is attested on 3 implements – 1 for hide scraping (fig. 5. 10) and 2 for hide cutting with bilateral utilization of edges (**Fig. 5.11**). One mesial blade fragment had been used as an element of a composite knife for meat/fresh hide (**Fig. 5.1**).

Two flakes possess traces of wood scraping and sawing (**Fig. 5.16**).

A summary of the data relating to the functional interpretation of the unstratified artefacts is presented in **Table 19**.

worked material	tools	blades	flakes	total
cereals	19			9
plants (reed, grass)	1	4		5
wood	3		2	5
hide	8	3		11
meat/fresh hide	2	1		3
bone	1			1
clay (ceramic)	1			1
projectile point	3			3
total	28	8	2	38

Table. 19 - Incidence of used implements and worked materials in the unstratified assemblage

COMMENTS ON THE SPATIAL DISTRIBUTION OF THE ARTEFACTS

It is difficult (perhaps debatable) to identify special-purpose or activity areas within the site, even in relation to household activities. The simple reason is the scarcity of used implements belonging to *closed* contexts. However, it is useful to present the distribution of the utilized artefacts found in the excavated houses in their chronological sequence.

- **Phase B1** – there are 4 artefacts (1 unretouched flake and 3 typological tools) from houses 579 and 595:

* house 579 – 1 tool for hide scraping;

* house 595 – 3 artefacts used as sickle inserts (**Fig. 4.4**).

- **Phase B2** – there are 5 artefacts (3 blanks and 2 typological tools) from houses 565 and 571:

* house 565 – 4 implements (2 flakes, 1 blade and 1 retouched flake) have the following functions: plant cutting (**Fig. 4.7**); hide cutting and scraping (**Fig. 3.14**); wood scraping; bone scraping and sawing (**Fig. 4.2**). It should be stressed that this house has the highest percentage of used artefacts – 40 %, or 4 used artefacts out of the 10 presented.

* house 571 – 1 end-scrapers, used for hide scraping (**Fig. 1.8**).

- **Phase C** – there are 13 used artefacts (7 blades, 1 flake, 1 fragment and 4 typological tools) from houses 444 and 564:

* house 444 – 4 implements: 2 tools used for hide scraping (**Fig. 1.6**); and 2 blades used respectively for hide cutting (**Fig. 3.13**) and for wood sawing (**Fig. 3.6**);

* house 564 – 9 used artefacts (7 blades, 2 fragments and 2 tools) have the following functions: meat/fresh hide cutting – 3 blades (**Fig. 3.1, 2, 12**); wood working – 3 blanks (**Fig. 3.8, 17, 4.5**); hide scraping – combined tool and flake (**Fig. 4.8**); while 1 tool fragment had served as a sickle insert. The percentage of used artefacts in this house is also significant – 23%.

The repertoire of attested functions in the context of the houses is quite normal and common for everyday living and household activities – processing of cereals, plants (including wood), hide and meat. No specialized or specific working zone (*activity area*) could be distinguished.

CONCLUDING REMARKS

The data presented above on the flint assemblages from the Late Neolithic sequence of the Drama–Gerena site is still not sufficient or reliable enough to draw definite conclusions because of the variable quantity and ratio of artefacts from the different phases. Chronological patterning in the data is difficult to prove. Nevertheless, it is possible to make some general observations concerning the results of the functional analyses.

The evidence of the different activities in relation to the toolkit as a whole is summarized in **Table 20**.

worked material	tools	blades	flakes	fragments	total
cereals	22	3	1		26
plants (reed, grass)	3	8	1	1	13
wood	14	5	5	1	25
hide	38	8	1	1	48
meat/fresh hide	4	10			14
bone	3		1		4
clay (ceramic)	1				1
projectile point	14	1			15
hammer stone tool	1				1
total	100	35	9	3	147

Table 20 - Incidence of used implements and worked materials of all assemblages studied

* It is obvious that hide working is the most frequently represented activity. This could be linked to the predominance of endscrapers in the typological tool repertoire (endscrapers constitute 46 [20%] of the 231 tools). The processing of materials of *animal* origin is consistent with the presence of livestock as well as evidence of hunting at the site (vide infra).

* Concerning crop husbandry, attention should be drawn to the scarcity of sickle insert implements, especially in comparison with their abundance in Early Neolithic assemblages from tell sites, such as Karanovo, Azmak and Kapitan Dimitriev. A partial explanation is provided by the results of the pedological studies, which reveal the limited possibilities for agricultural exploration of the local Neolithic soils (Лихардус и др. 2001, 111). On the other hand, the presence of 2 tribulum inserts – one with undoubted use-wear traces, and another one that is less certain (both recovered from the topsoil), is a clear indication of the new knowledge of agricultural practices. Their presence in a Late Neolithic context seems more anecdotal than

indubitable and could be correlated with another single artefact from Tell Karanovo, from the Karanovo III period in trench O19 (Gurova 2001; 2002).

There is no published palaeobotanical research on Drama–Gerena, but according to the data from the Neolithic layers of some tell settlements in Thrace, the following cereal species were being cultivated: *Triticum monococcum* L (einkorn), *Triticum dicoccum* Schrank. (emmer), *Triticum durum/aestivum* (bread/durum wheat), *Triticum aestivum* L (bread wheat), *Hordeum vulgare* L (barley). It is useful to add here, in the general context of Neolithic crop husbandry, the known Leguminosae taxa: *Lens culinaris* (lentils), *Pisum* sp. (pea), *Vicia ervilia* Wild (bitter vetch), *Lathyrus sativum* (grass pea) (Лисицина, Филипович 1980; Маринова 1999; Marinova 2007; Popova 1991, 1995, 2009; Thanheiser 1997).

It should be stressed that almost all sickle inserts were fixed in arched handles, characteristic of the classical *Karanovo type* of sickle, having perfectly developed form (Георгиев 1958, 370; Коробкова 1978, 38; Helmer 1983, 190; Moundrea-Agrafioti 1983, 204; Skakun 1999, 209). This is the most common conclusion made about the Neolithic flint assemblages from Bulgaria (Гюрова 2008; Gurova 2005a, 2014, 2018a).

A part from cereal harvesting, the well attested plant processing could be partially linked with pulses, collected for food as well as with cutting reeds for building, basketry, and other household activities. The use of some *Phragmites* species for architectural purposes is registered among the remains of house 444 (phase C) (Лихардус и др. 2001, 105).

*A further conclusion is the fact that the number and the percentage of used typological tools (100 items) is considerably higher than that of used unretouched blades (35), respectively 68% and 23,8% of the all used implements. In almost all of the attested operations and activities, the retouched tools are the predominant category among the used implements. The sole exception is the meat/fresh hide cutting function, accomplished mainly with unretouched blades in the form of composite or ordinary knives.

The artefact type/function ratio reveals only one example of a clear correlation: the case of endscrapers, which were used almost exclusively for scraping hides. The highest use frequency is occurs among retouched blades and endscrapers followed by trapezes and truncations. The most polyfunctional artefact category is the retouched blades, the differently shaped edges of which are suited to a wide spectrum of utilisation.

The numbers of used tools according to their typological characteristics is presented below:

- endscrapers – 22;
- perforators and borers – 7;
- retouched blades – 23;
- retouched flakes – 9;
- geometric microliths – 16 (4 segments and 12 trapezes);
- notched tool – 1;
- truncations – 11;
- raclettes – 2;
- combined tools – 4;

- backed tools – 3;
- fragments of tools – 2.

Total – 100 tools with traces of use

*Very important and significant is the presence and use of the geometric microliths – a distinctive feature of Late Neolithic contexts, which first appear (and have been consideration considered) in the context of the Late Neolithic flint industry from the Drama microregion. The collection of 26 geometric microliths from Drama–Gerena are have been published in detail in Lichardus et al. (2000), and more about the occurrence of microliths in Holocene contexts in Bulgaria has been provided in a focused study by the present author (Gurova 2017). It is worth stressing that the Drama–Gerena site provides the first and most numerous *collection* of flint projectile points from the Bulgarian Neolithic. Apart from the presence of arrowheads (Lichardus et al. 2000, 3), other evidence for hunting as an important subsistence activity is provided by the analysis of the bone remains from phase C of the site. The archaeozoological data show that domesticates constitute less of 50%, with wild taxa (game animals) dominating the assemblage (Лихардус и др. 2001, 112).

*In contrast, it is worth pointing out the very small quantity of flint artefacts that were used for bone working. This is surprising since at Drama–Gerena there is a well-developed bone industry. One possible (but hypothetical) explanation is that there was a specialized bone manufacturing place outside the excavated area.

To summarize the use-wear analysis data presented above: a wide range of husbandry activities and a relatively rich functional toolkit are attested, serving a farming and hunting community in the Drama microregion during the Late Neolithic period.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Георгиев 1958: Г. Георгиев. За някои оръдия на производство от неолита в България. – В: Изследвания в чест на академик Д. Дечев по случай 80 годишнината му. София, 1958, 369 - 387.

Гюрова 2001: М. Гюрова. Функционален анализ на кремъчен ансамбъл от селищна могила Капитан Димитриево. – Археология, 3 - 4, 2001, 38 - 47.

Гюрова 2005: М. Гюрова. Кремъчните артефакти в контекста на диагностичните находки. Годишник на Департамент Археология, НБУ, VI, 2005, 88 - 103.

Гюрова 2008: М. Гюрова. Праисторическите земеделски сечива – индикатори на неолитизационния процес. В: М. Гюрова (ред.). Праисторически открития в България: Новите предизвикателства. София, 2008, 39 - 55.

Гюрова 2017: М. Гюрова. Кремъчен ансамбъл. В: Бъчваров, К., Тонкова, М. Кацаров, Г. (ред.). Сърнево. Вкопани структури от късния неолит, ранната и късната желязна епоха и римския период. Том 1. Къснонеолитното ямно поле. София, 2017, 461 - 503.

Коробкова 1978: Г. Ф. Коробкова. Древнейшие жатвенные орудия и их производительность (в свете экспериментально-трасологического изучения). – Советская археология, 4, 1978, 36 - 52.

Лисицына, Филипович 1980: Г. Лисицына, Л. Филипович. Палеоботанические находки на Балканском полуострове. – *Studia Praehistorica*, 4, 1980, 5 - 90.

Лихардус, Фол, Гетов, Бертемес, Ехт, Катинчаров, Илиев 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. Изследване в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-германските разкопки от 1983 до 1999. София, 2001.

Маринова 1999: Е. Маринова. Археоботанично изследване на ранно- и къснонеолитни материали. – В: В. Николов (ред.). Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998 - 1999. София-Пещера, 1999, 123 - 131.

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамични комплекси Караново II - III, III и III - IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Gürova 1997: M. Gürova. Gebrauchsspurenanalyse des neolithischen Feuersteininventars. – In: Hiller, S., V. Nikolov, V. (Hrsg.). Karanovo I, Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 - 1992. Salzburg – Sofia, 1997, 363 - 375.

Gurova 2001: M. Gurova. Eléments de tribulum de la Bulgarie - références ethnographiques et contexte préhistorique. – *Archaeologia Bulgarica*, V, 2001, 1, 1 - 19.

Cürova 2002: M. Gurova. Feuersteininventar aus Sondage O 19 in Tell Karanovo - typologische und funktionale Analyse. – In: Hiller, S., Nikolov, V. (Hrsg.). Karanovo, II. Die Ausgrabungen in O19. Wien, 2002, 149 - 175.

Gurova 2005a: M. Gurova. Eléments de faucilles néolithiques en silex de la Bulgarie: évidence et contexte. – *Archaeologia Bulgarica* IX, 2005, 1, 1 - 14.

Gurova 2005b: M. Gurova Feuersteinartefakte. Functionanalyse. – In: Hiller, S., Nikolov, V. (Hrsg.). Karanovo, IV, Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnitt, 1993 - 1999. Wien, 2005, 387 - 409, Taf. 215 - 220.

Gurova 2006: M. Gurova. Functional Aspects of the Early Neolithic Flint Assemblages from Bulgaria and NW Anatolia. – In: I Gatsov, I., Schwarzberg, H. (eds.). Aegean–Marmara–Black Sea: the Present State of research on the early Neolithic. Langenweissbach, 2006, 157 - 175.

Gurova 2010: M. Gurova. Chipped-stone assemblage from the prehistoric site at Harmanli. – *Studia Praehistorica* 13, 2010, 169 - 195.

Gurova 2011: M. Gurova. Chalcolithic Flint Assemblages: Trajectory to the

Regional Diversity/Similarity. – In: Boyadzhiev, Y., Terziiska-Ignatova, S. (eds.). *The Golden Fifth Millennium. Thrace and its Neighbour Areas in the Chalcolithic*. Sofia, 2011, 275 - 284.

Gurova 2014: M. Gurova. Cereal Polish: Diagnosis, challenge or confusion. – In: Marreiros, J., Bicho, N., Gibaja, J. (eds.). *International Conference on Use-Wear Analysis: Use-Wear 2012*. Newcastle, 2014, 90 - 102.

Gurova 2017: M. Gurova. Geometric microliths from Holocene sequences in Bulgaria. – In: Mărgărit, M., Boroneant A. (eds.). *From hunter-gatherers to farmers. Human adaptations at the end of the Pleistocene and the first part of the Holocene*. Papers in Honour of Clive Bonsall. Târgoviște, 2017, 273 - 292.

Gurova 2018a: M. Gurova. Prehistoric agricultural toolkits in diachronic perspective: A case study from Bulgaria. – In: Ivanova, M., Atanassov, B., Petrova V., Takorova, D., Stockhammer, Ph. (eds.). *Social Dimensions of Food in Prehistoric Balkans*. Oxford & Philadelphia, 2018, 190 - 214.

Gurova 2018b: M. Gurova. Flint assemblages in the context of cultural transition during the 6th millennium BC: a case study from Bulgaria. – *Bulgarian e-Journal of Archaeology (Be-JA)* 8.2, 2018, 113-143, <http://www.be-ja.org>.

Gürova, Gatsov 2000: M. Gürova, I. Gatsov. Research Problems of the Early Neolithic Flint Assemblages from Thrace (Bulgaria). – In: Hiller, S., Nikolov, V. (Hrsg.). *Karanovo, III, Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien, 2000, 155 - 164.

Helmer 1983: D. Helmer. Faucilles et gestes de la moisson. – In: Couvin, M.-C. (ed.). *Traces d'utilisation sur les outils néolithiques du Proche Orient (TMO N5)*. Lyon, 1983, 189 - 198.

Lichardus, Gatsov, Gurova, Iliev 2000: J. Lichardus, I. Gatsov, M. Gurova, I. Iliev. Geometric Microliths from the Middle Neolithic Site Drama–Gerena (southeast Bulgaria) and the Problem of Mesolithic Tradition in south-eastern Europe. – *Eurasia Antiqua* 6, 2000, 1 - 12.

Marinova 2007: E. Marinova. Archaeobotanical data from the Early Neolithic of Bulgaria. – In: Colledge, S., Conolly, J. (eds.). *The origins and spread of domestic plants in Southwest Asia and Europe*. Walnut Creek, 2007, 93 - 109.

Moundrea-Agrafioti 1983: A.Moundrea-Agrafioti. Pièces lustrées du Néolithique thessalien:essai de classement. – In: Couvin, M.-C. (ed.). *Traces d'utilisation sur les outils néolithiques du Proche Orient (TMO N5)*. Lyon, 1983, 199 - 207.

Popova 1991: C. Popova. Palaeoethnobotanical investigation in South Bulgaria. – In: Queiriga, F., A. Dinis, A. (eds.). *Paleoecologia e Arqueologia II*. Vila Nova de Famalicão, 1991, 187 - 189.

Popova 1995: T. Popova. Plant Remains from Bulgarian Prehistory (7000 - 2000 BC). – In: Bailey, D., Panayotov, I. (eds.). *Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology N 22*, Madison Wisconsin 1995, 193 - 205.

Popova 2009: T. Popova. Paleobotanic catalogue of the studied sites and studied remains (debries) in the territory of Bulgaria (1980 – 2008). – *Interdisciplinary Studies* 20 - 21, 2009, 71 - 165.

Skakun 1993a: N. Skakun. Results of traseological Examination of flint implements from neolithic settlements in Western Bulgaria. – In: Gatsov. I. *Neolithic Chipped Stone Industries in Western Bulgaria*. Krakow, 1993, 52 - 54.

Skakun 1993b: N. Skakun. Agricultural implements in the Neolithic and Eneolithic cultures of Bulgaria. – In: Anderson, P., Beyries, S., Otte, M., Plisson, H. (eds.). *Traces et fonctions: les gestes retrouvés (ERAUL 50, 2)*. Liege, 1993, 361 - 368.

Skakun 1994a: N. Skakun. Agricultural implements and the problem of spreading of agriculture in Southeastern Europe. – *Helinium*, XXXIV/2, 1994, 294 - 305.

Skakun 1994b: N. Skakun. Rezultati issledovanija proizvodstvennogo inventarija neoliticeskogo poselenija Usoe I (Bolgarija). – In: Korobkova, G. (ed.). *Ekspperimentalno-trasologiceskie issledovanija*. St.-Petersbourg, 1994, 85 - 118.

Skakun 1999: N. Skakun. Evolution of Agricultural Techniques in Eneolithic (Chalkolithic) Bulgaria. data from Use-wear Analysis. – In: Anderson, P. (ed.). *Prehistory of Agriculture. New Experimental and Ethnographic Approaches*. (Monographs 40, Institute of Archaeology, University of California). Los Angeles, 1999, 199 - 210.

Thanheiser 1997: U. Thanheiser. Botanische Funde. – In: Hiller, S., Nikolov, V. (Hrsg.). *Karanovo I, Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*. Salzburg-Sofia, 1997, 429 - 454.

ФУНКЦИОНАЛЕН АНАЛИЗ НА НЕОЛИТНИТЕ КРЕМЪЧНИ АНСАМБЛИ ОТ ДРАМА-ГЕРЕНА

Резюме

Мария Гюрова

Статията представя в детайли резултатите от функционалния анализ на неолитните кремъчни ансамбли от Драма–Герена. Този праисторически обект е част от проучвания в течение на десетилетия микрорегион Драма – дело на българо-германска научна експедиция за разкопки и цялостно проучване. Част от замисъла на този стойностен проект не можа да бъде своевременно осъществен, но публикуването на извършените изследвания продължава. Намерението на автора да обнародва резултатите от отдавна завършеното функционално проучване на колекцията от Драма–Герена е допълнително мотивирано от конкретната цел на настоящия сборник – да ознаменува десетилетията научна активност на И. Илиев и неговата безрезервна отдаденост на проекта Драма.

Културната секвенция на обекта включва 3 обособени фази А – С, с подразделяна на средната фаза В на В1 и В2. Тяхното синхронизиране с периодизационната система на селищна могила Караново е нееднозначно като мнението на резкопвачите (Ян Лихардус и екип) се различава от това на В. Николов. Този дискуссионен въпрос излиза извън целите на това проучване и ще се задоволим да обобщим, че става дума за ансамбли, отнасящи се към късния неолит.

Статията представя резултатите от трасологическото проучване на колекцията, която наброява 875 артефакта: 231 типологически оръдия, 163 пластини, 59 отломъка, 418 – фрагмента и отпадъка и 4 ядра.

На обстойна микроскорска обсервация са подбложени всички оръдия, пластини и отломъци, както част от фрагментите с добре експонирани (потенциално работни) ръбове. Резултатите от наблюденията са представени последователно за всяка от основно разграничените фази на обекта, както и за два пласта, които включват артефакти от културен контекст, но без прецизна стратиграфска позиция (пласт 1), както и такива извън стратиграфски контекст (пласт 2). Обобщени данни за разпределянето на артефактите по фази и контексти се съдържа в таблицата по-долу.

фаза	анализирани	използвани	%
А	73	13	17,8
В	7	1	14,2

B1	59	7	11,8
B2	94	12	12,7
C	303	55	18,1
1	145	21	14,5
2	190	38	20
total	871	147	16,8

Резултатите от трасологическия анализ са представени дескриптивно и в 3 типа таблици: едната таблица представя структурата на изследвания ансамбъл – по категории артефакти); втората съдържа данни за идентифицираните обработвани материали и респективно ангажираните със съответните процеси типологически оръдия; третата дава информация за участието на всички категории артефакти в третирането на различни материали.

В края на изложението са представени констатации, основани на данните от таблица 20, която обобщава броя на използвани артефакти (147) по категории и в зависимост от обработваните материали. Подчертава се водещата роля на обработката на животински продукти, което са свързва със сериозния дял на животновъдството и лова в поминъка на уседналата общност. Интригуващ е фактът, че елементите от сърп са само 26, но това количество предполага наличието и употребата на поне 5 сърпа от типа Караново I и не омаловажава значението на земеделските практики. Подчертано е обстоятелството, че от Драма–Герена произхожда най-многочислената колекция от геометрични микролити у нас (26 бр.) и са посочени препратки към специализирани проучвания по темата.

В заключение се изтъква, че идентифицираните функционални сечива от проучените ансамбли разкриват широк спектър от стопански и битови дейности, практикувани от обитателите на микрорегиона Драма през късния неолит.

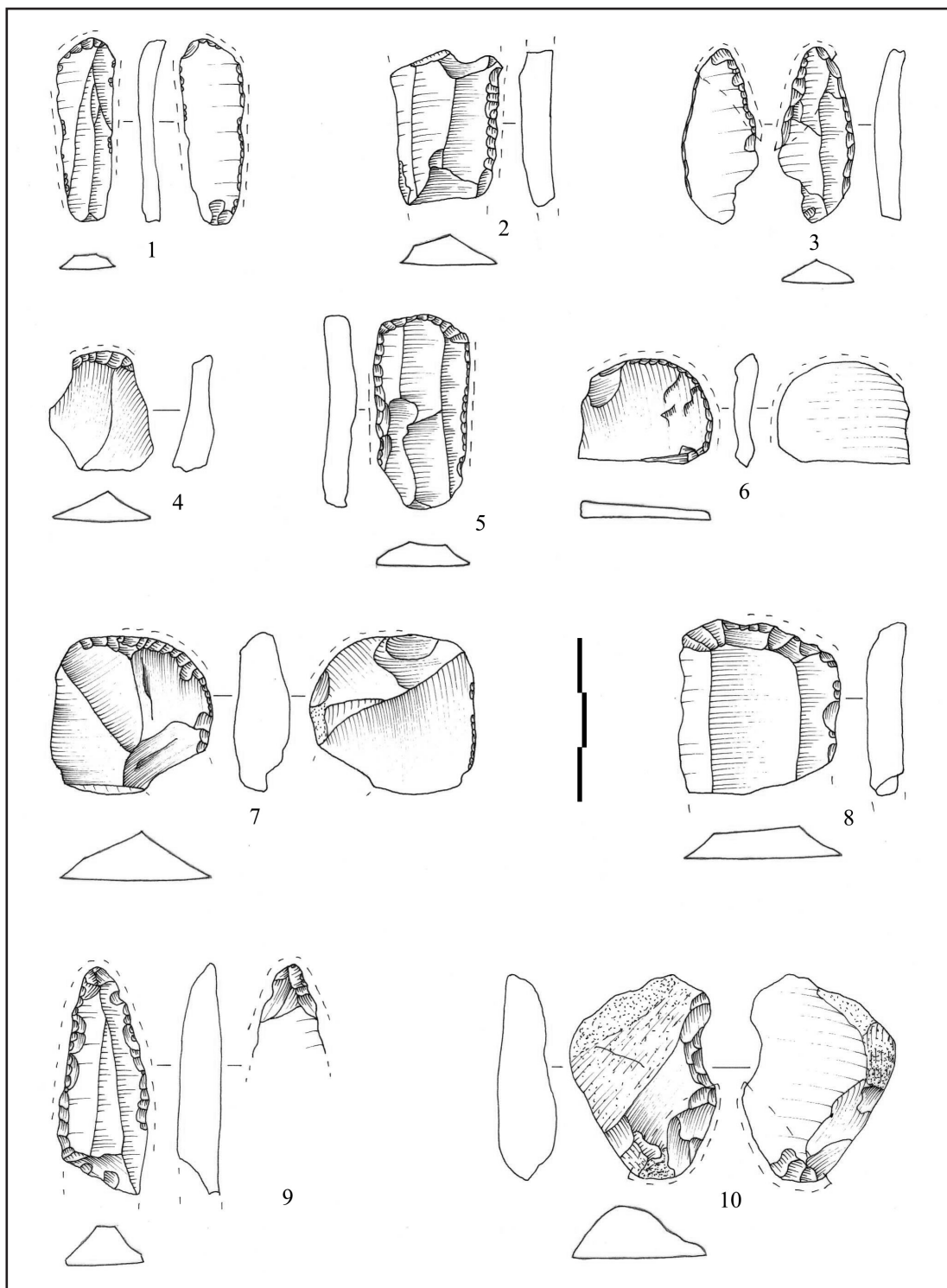

Fig. 1. Typological tools (stratified 1-8; unstratified - 9, 10): endscrapers - 4, 5, 8; endscraper and splintered piece - 7; oblique truncation - 1; retouched and notched blade - 2; backed blade - 3; raclette - 6; borer on retouched blade - 9; retouched flake - 10. Utilization: hide scraping - 4 (fresh hide), 5 - 8; hide cutting - 1; wood sawing - 2; sickle insert - 3; tribulum insert - 10. Find numbers of the artefacts in order of their illustration: 92:0274, 92:0303, 92:0983, 92:0247, 92:0326, 92:0711, 92:0174, 92:0545, 90:0038, 90:0802 (drawings by M. Gurova).

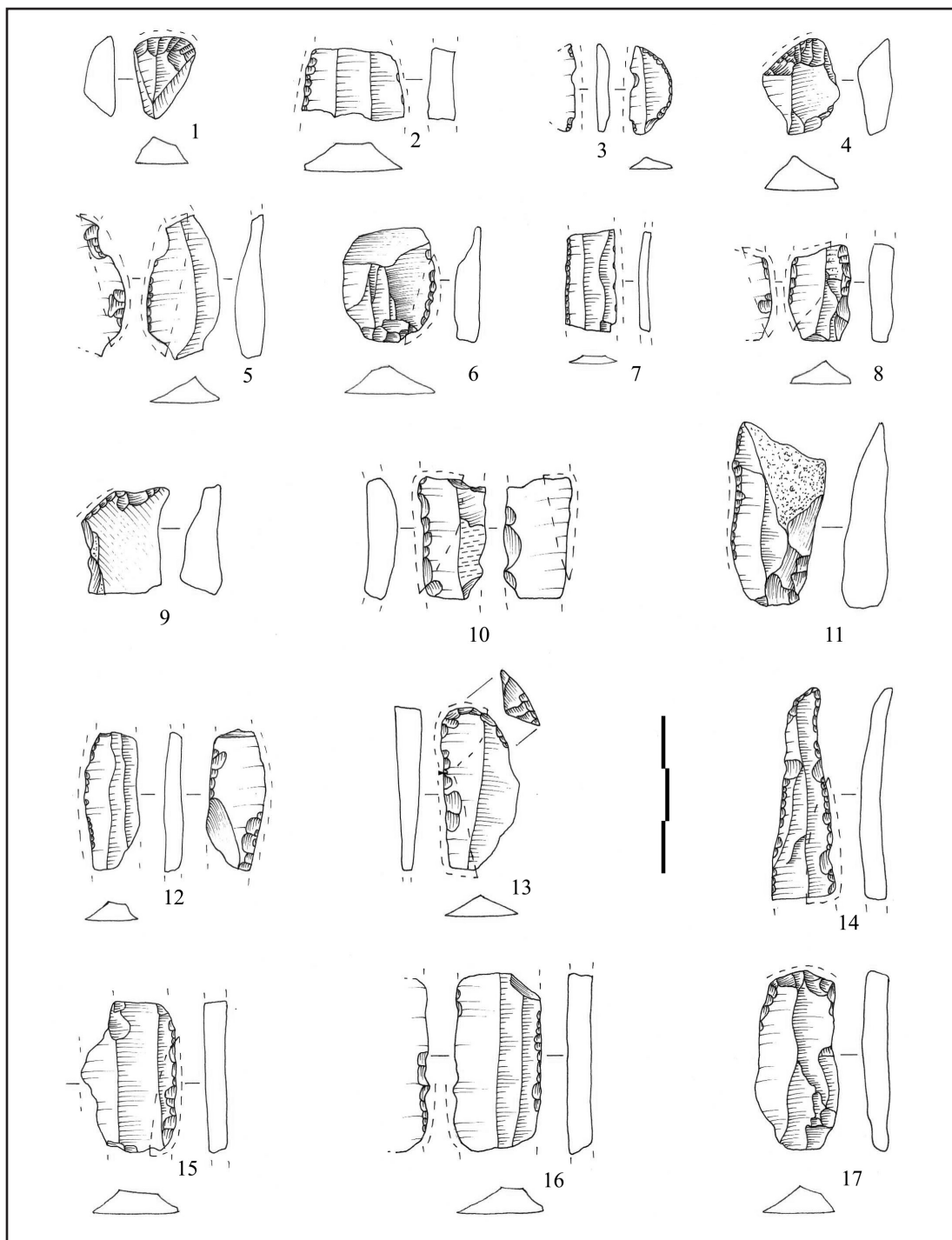

Fig. 2. Typological tools from stratified contexts (9, 12) and no-unstratified (1-8, 10-11, 13-17): endscrapers - 4, 17, (fragment) - 1; oblique truncation - 13; perforator on retouched blade - 14; segment - 3; retouched blades - 2, 7, 8, 10, 12, 15, 16; retouched flakes - 6, 9, 11; notched flake - 5. Utilization: sickle inserts - 5, 6, 8, 10, 13-15; hide scraping - 1, 4, 9, 17; wood sawing - 11, 12, 16; insert of composite knife for meat - 7; smoothing tool (for ceramics) - 2; projectile point (barbelure) - 3. Find numbers of artefacts in the order of their illustration: 90:0791, 90:0179, 90:0749, 90:1029; 90:0207; 90:0754; 90:0828, 88:0064, 90:1365, 90:0962, 90:0935, 90:1069, 90:0952, 90:0406; 88:0535, 90:0199, 92: 0063 (drawings by M. Gurova).

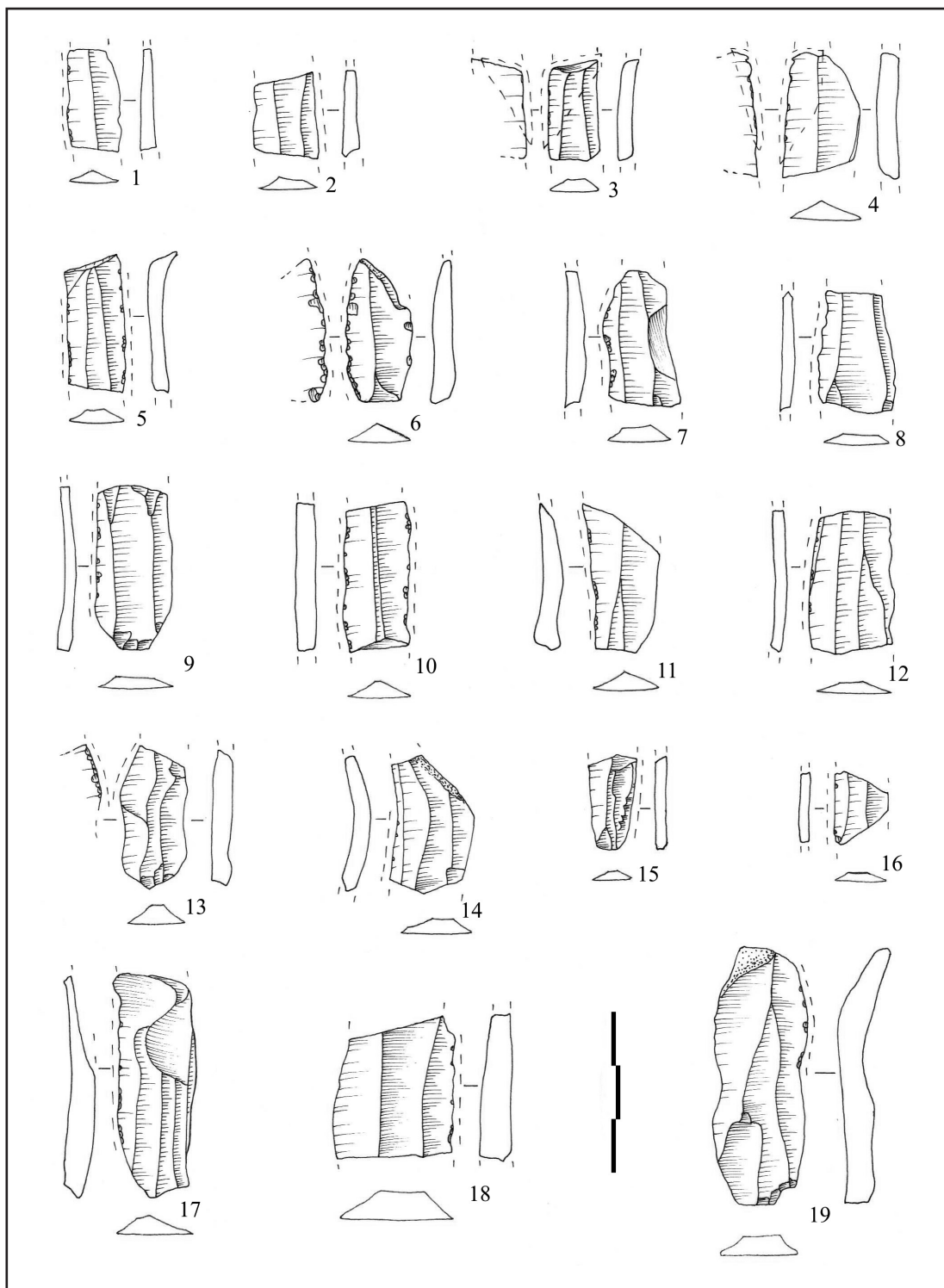

Fig. 3. Unretouched blades, stratified. Utilization: sickle inserts - 3, 4; meat/fresh hide cutting - 1, 2, 5, 9, 12, 15, 19; hide cutting - 11; hide cutting and scraping - 13, 14; plant cutting - 7; wood sawing - 6, 8, 10, 17; wood scraping - 18; transverse arrowhead - 16. Find numbers of artefacts in the order of their illustration: 92:0213, 92:0057, 92:0251, 92:0281, 92:1062, 92:0389, 92:0828, 92:0129, 92:1167, 92:0357, 92:0922, 92:0214, 92:0565, 92:0244, 92:0282, 92:1020, 92:0311, 92:0451, 92:0771 (drawings by M. Gurova).

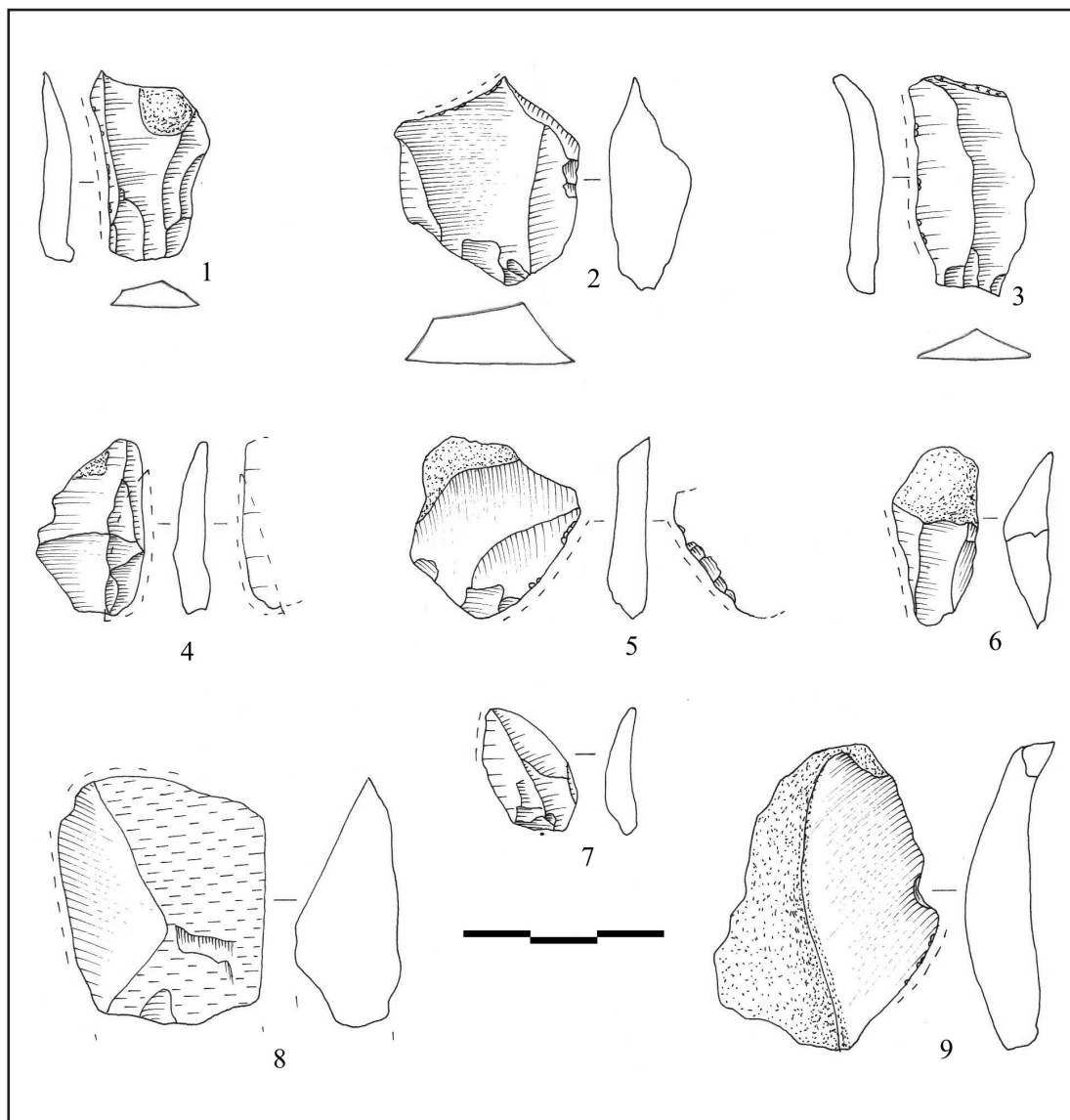

Fig. 4. Unretouched flakes (1 - 5, 7, 9) and fragments (6, 8), stratified. Utilization: sickle insert - 4; grassy plant cutting - 6, 7; fresh hide working: cutting - 9, scraping - 8; woodworking: scraping - 5, sawing - 1, 3; bone scraping and sawing - 2. Find numbers of artefacts in the order of their illustration: 92:0145, 92:0784, 92:0728, 92:0889, 92:0053, 92:1024, 92:0785, 92:0068, 92:0762 (drawings by M. Gurova).

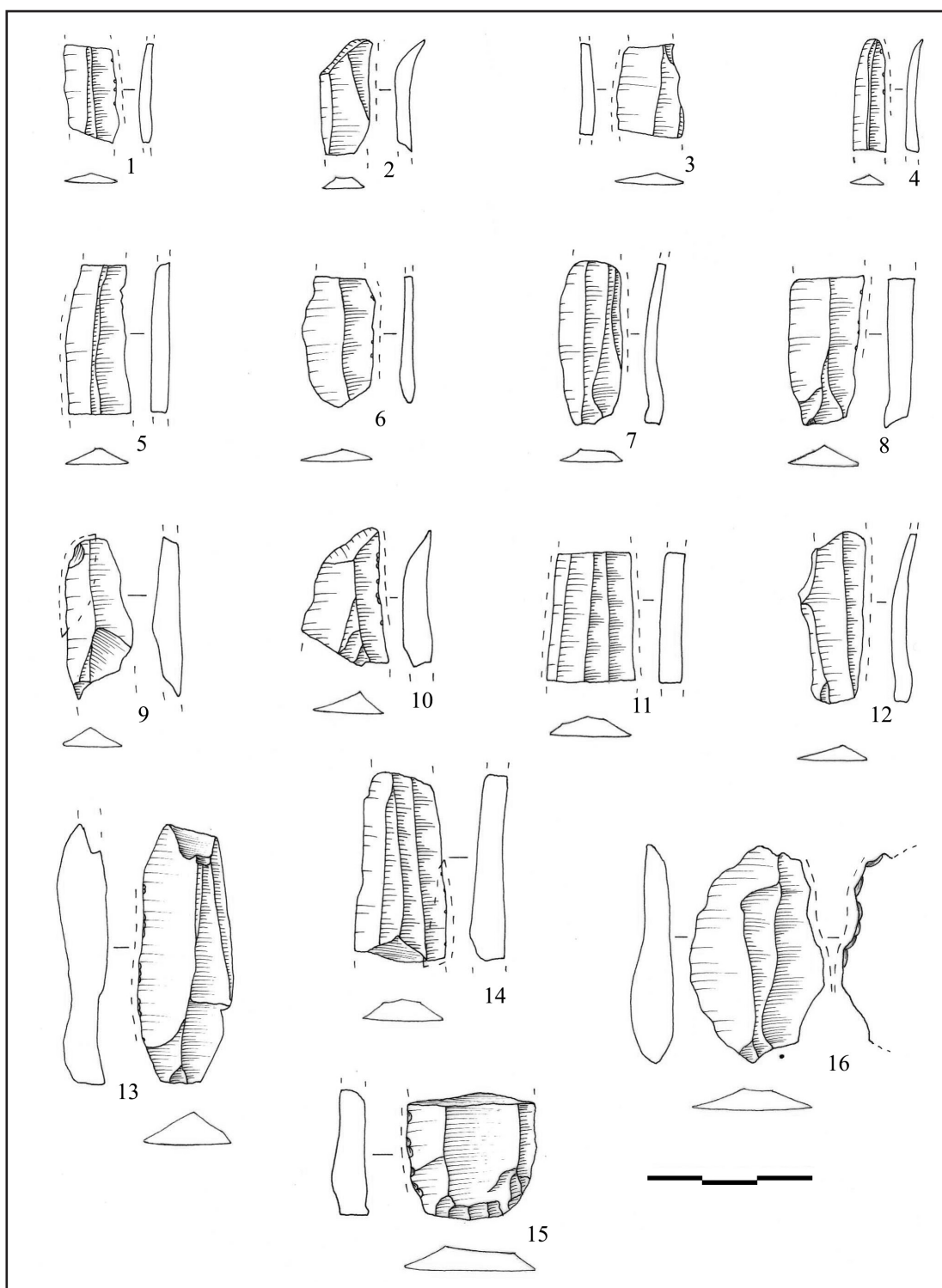

Fig. 5. Unretouched blanks: unstratified blades (1, 2, 6 - 8, 10 - 12) and flake (16), and blades from stratified contexts (3 - 5, 9, 13 - 15). Utilization: sickle insert - 9; plant (reed) cutting - 14; plant (grass) cutting - 2, 4, 6, 7, 8, 12; meat/fresh hide cutting - 1, 3, 5; hide cutting - 11; fresh hide scraping - 10, 13, 15; wood scraping and cutting - 16. Find numbers of artefacts in the order of their illustration: 90:0410, 90:0212, 90:0170, 90:1113, 88:0606, 90:0792, 90:0940, 90:2340, 88:0259, 90:0813, 88:0384, 90:0804, 90:1666, 90:0787, 90:1057, 90:0757 (drawings by M. Gurova).

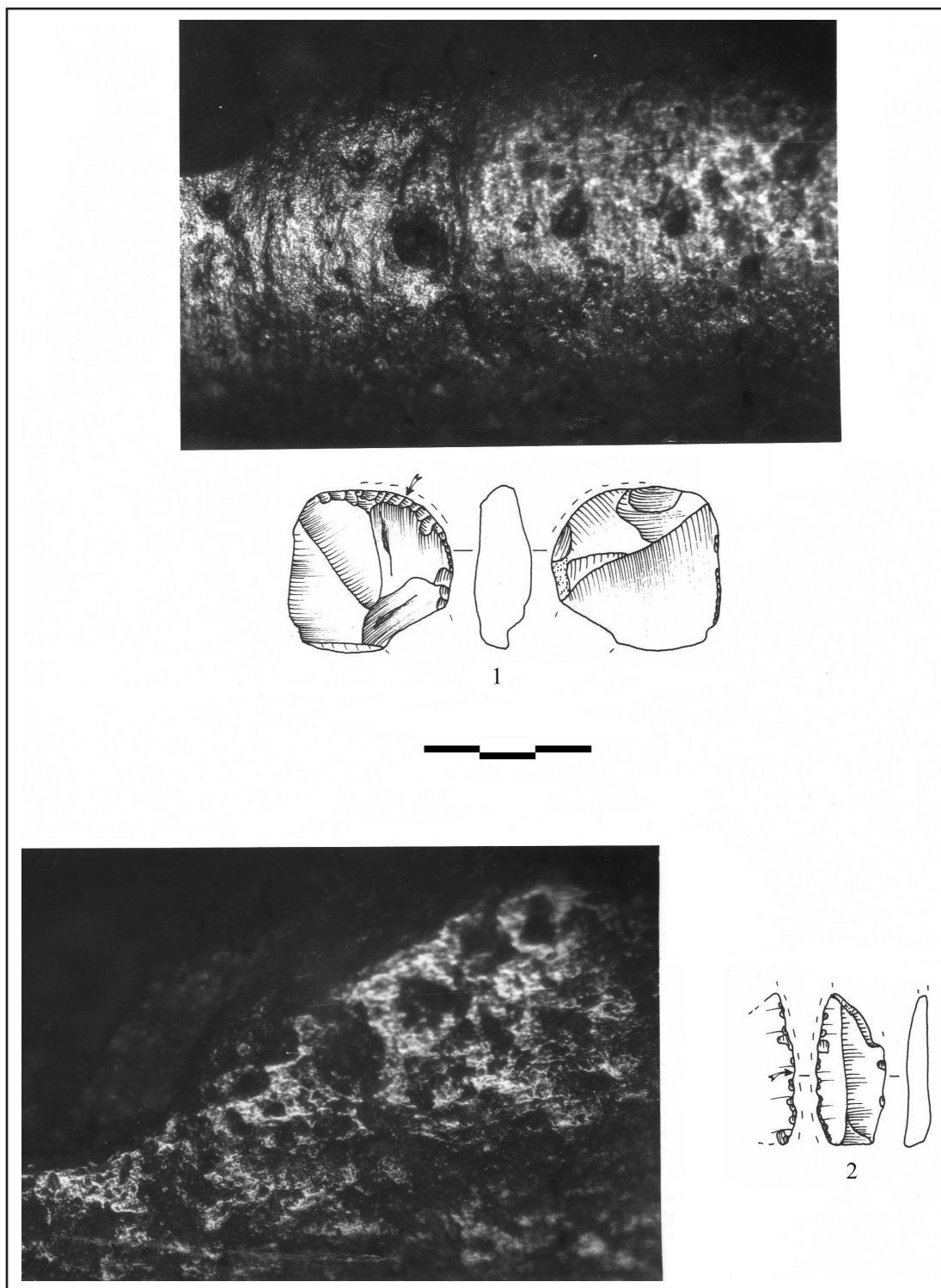

Fig. 6. Microphotographs of used artefacts from Drama-Gerena phase C (x 100) (by M. Gurova):
 1 - hide scraping (endscraper);
 2 - wood sawing (blade with a retouch of utilization); Find numbers: 92:0174, 92:0389

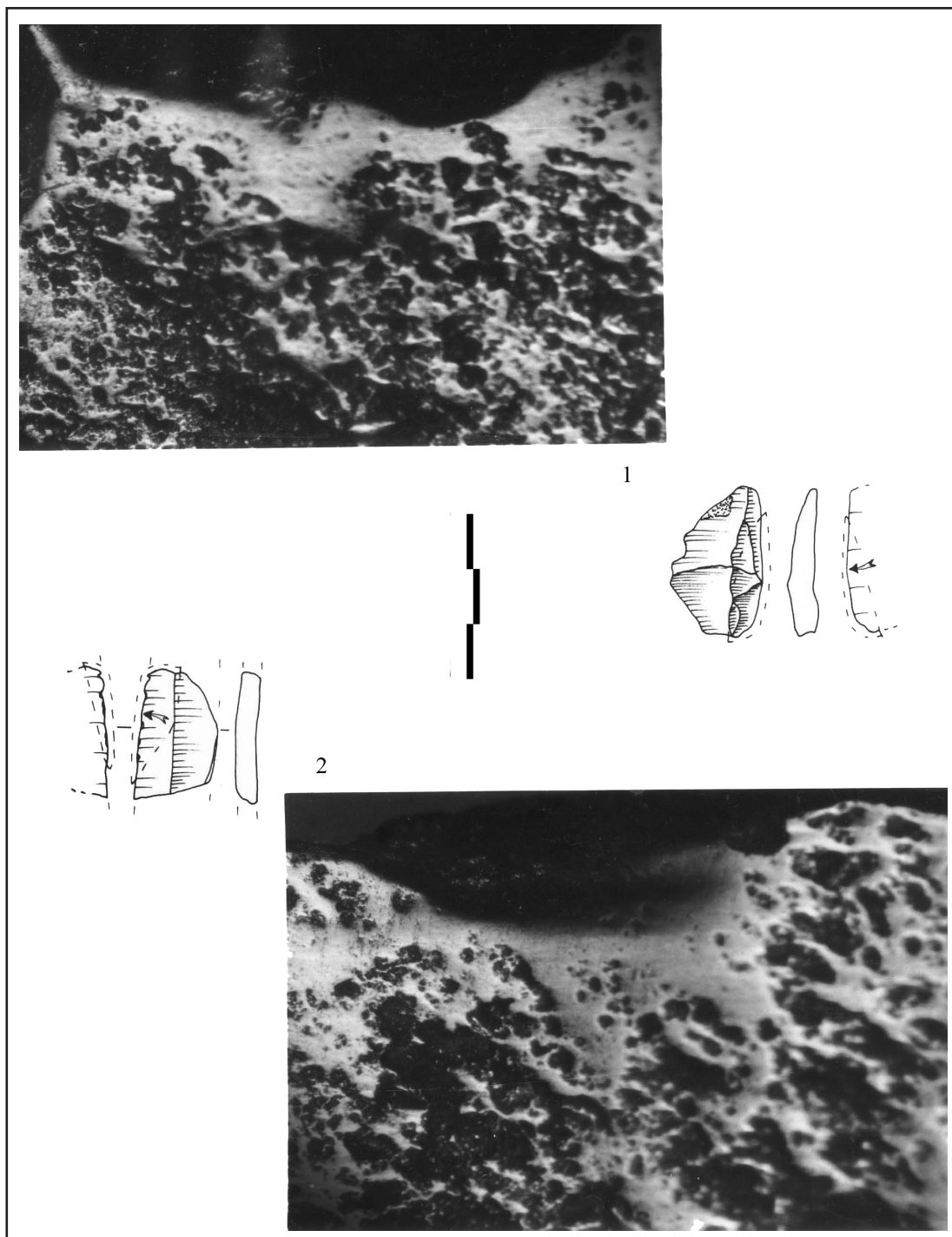

Fig. 7. Microphotographs of used blanks from Drama-Gerena (x 100) (by M. Gurova):
1 - sickle insert (flake, from phase B1)
2 - sickle insert (blade, from phase B2). Find numbers: 92:0089, 92:0281.

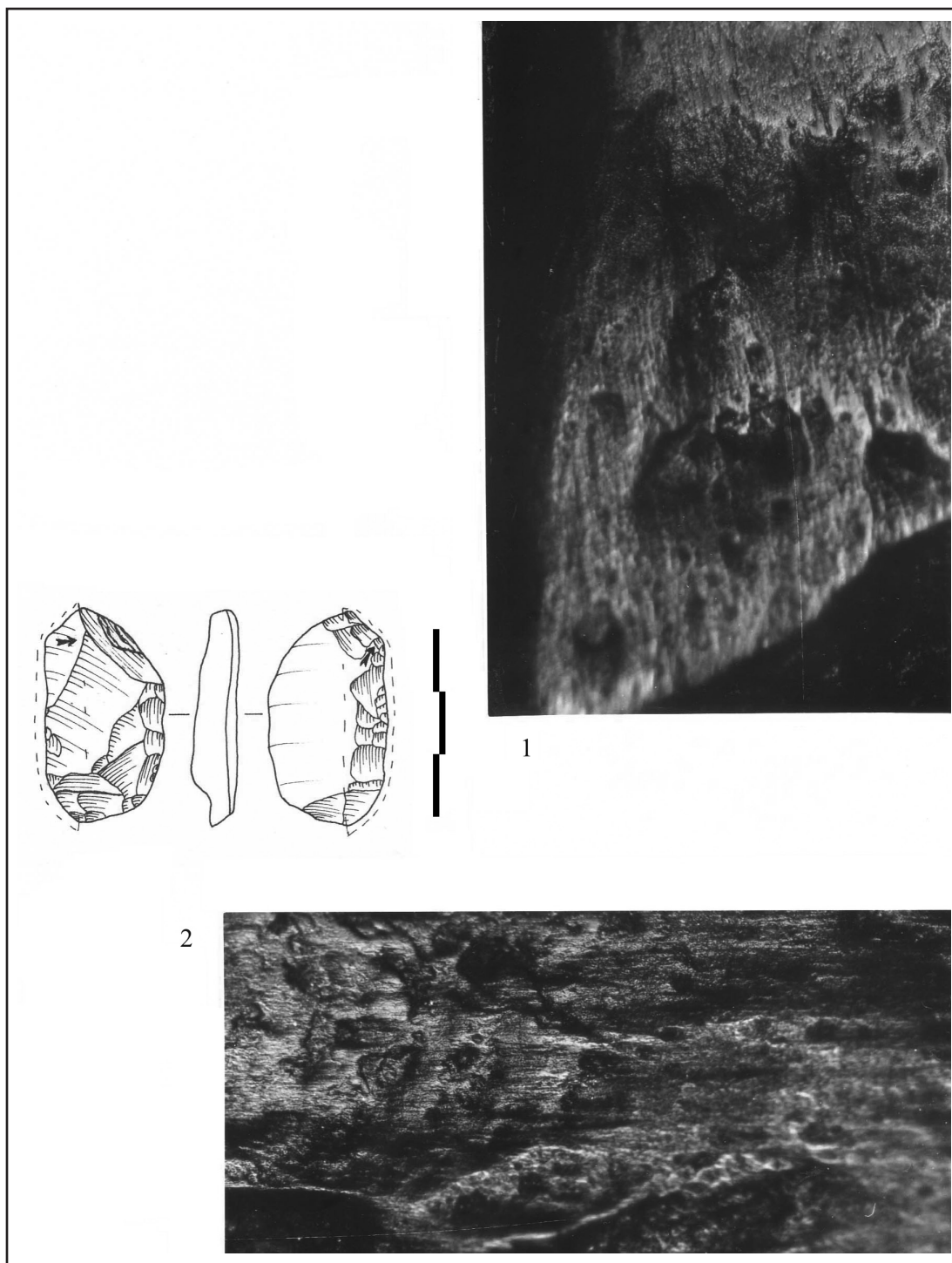

Fig. 8. Microphotographs of used tools (unstratified, from the topsoil) from Drama-Gerena (x 100) (by M. Gurova):
1 and 2 - sickle inserts (retouched blade and oblique truncation). Find numbers:
90:0962, 90:0952.

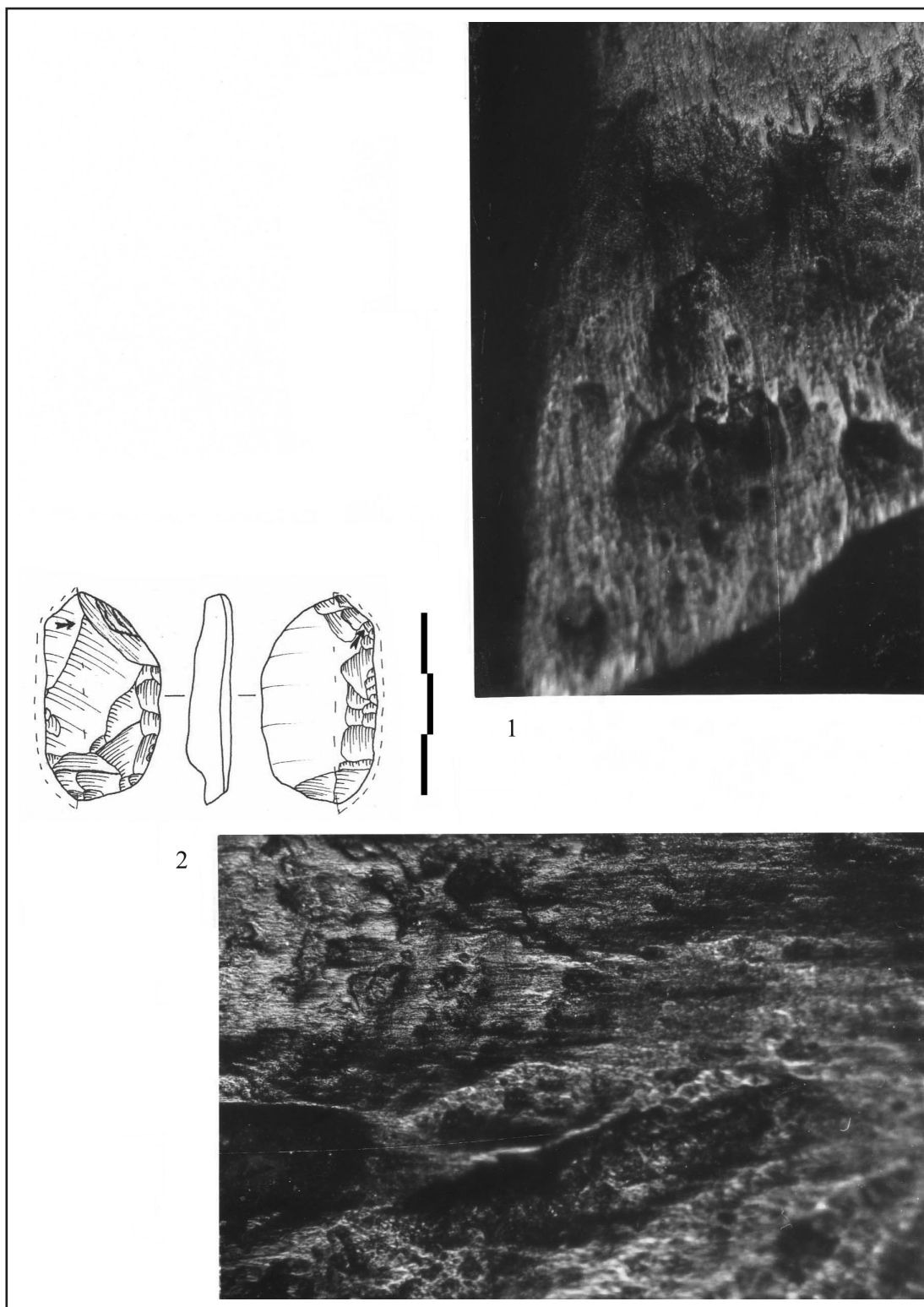

Fig. 9. Microphotographs of used tools (unstratified, from the topsoil) from Drama-Gerena (x 100) (by M. Gurova):
1 and 2 - tribulum insert (retouched flake). Find number: 90:0799.

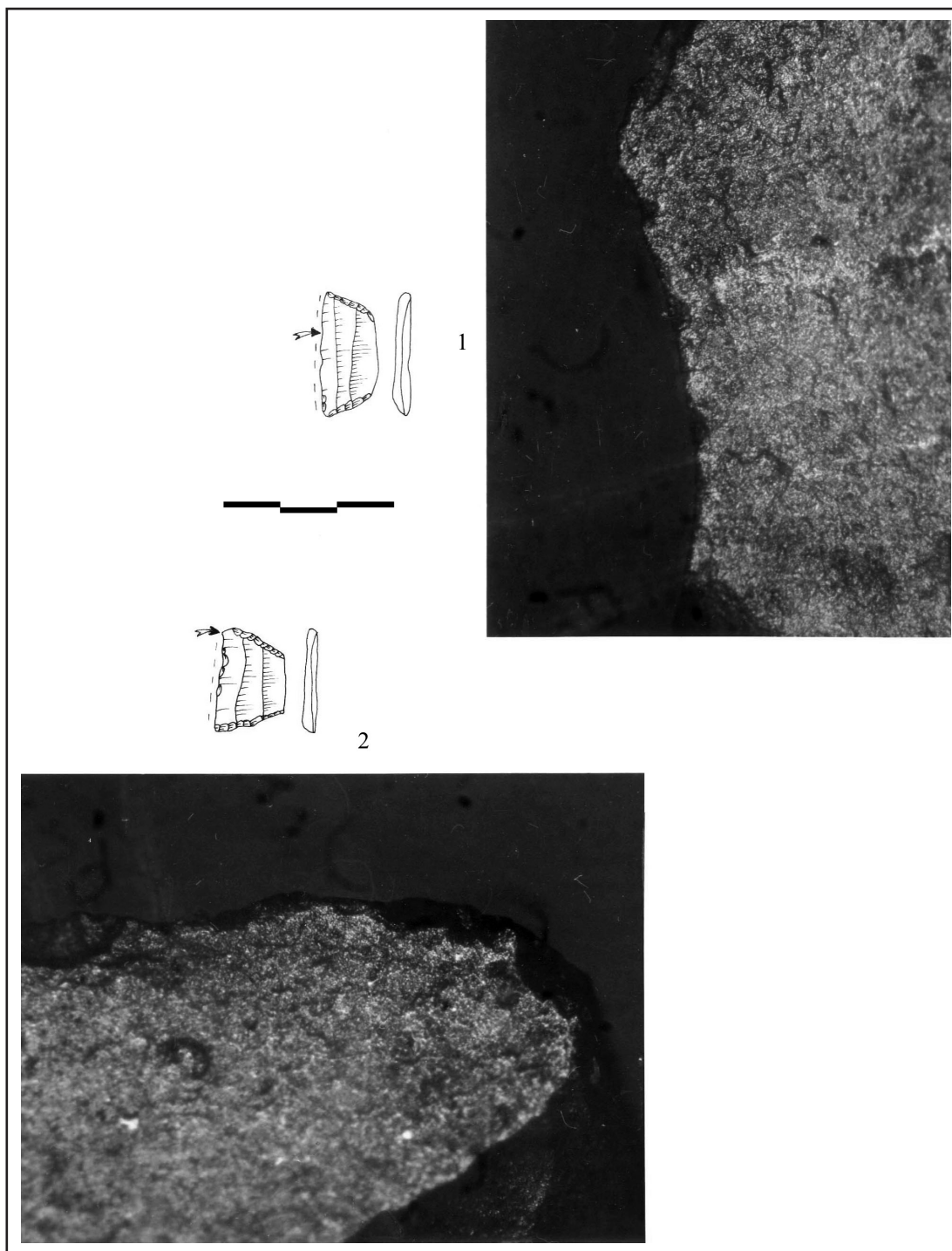

Fig. 10. Microphotographs of used implements from Drama-Gerena (x 100) (by M. Gurova):

1 - projectile point - *barbelure* - trapeze, uncertain stratigraphic association;

2 - projectile point - transverse arrowhead - trapeze, from phase C or younger.

Find numbers: 90:1032, 92:0048

REMARKS ON REPRESENTATIONS OF MEN IN THE SOUTHEASTERN EUROPEAN NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC (Drama, I 522)

Ralf Gleser,
Valeska Becker,
Matthias Thomas

Even before the well-known research project in Drama was brought into being, the micro-region had already yielded some artifacts of supra-regional importance, i. e. a zoomorphic scepter dating to the so-called transition period of the early 4th millennium cal. BC (Ghetov 1980, 93 fig. 1 – 2; Fol and Lichardus 1988, 127 fig. 74; Fol et al. 1989, 77 fig. 25), a Mycenaean bronze rapier (Kănčev, Kănčeva-Ruseva 1993) and also the Neolithic figurine that is the subject of this article. The presence of all these artifacts, which seem to witness far-reaching contacts between the northern Pontic region and the Aegean through the millennia, the very good infrastructure of the village of Drama at the beginning of the 1980ies and the fact that the tell settlement Merdzhumekya was freely accessible in the area without any encroachment, turned the balance to conduct the long-term Bulgarian-German research project here and not at any other of the sites in the near or far vicinity. However, there is one more very important reason why Jan Lichardus, the too-early deceased initiator and longtime leader of the research project Drama, had decided on exactly this spot: with Iliya Krastev Iliiev, who had become director of the Historical Museum Yambol shortly after the beginning of the excavations in Drama in 1983, he had found a reliable partner for the coming 20 years, and soon also a friend. Already during the times of the excavations in the micro-region, we also learned to appreciate Iliya's friendly, open and warm-hearted character, and the more so since he had not hesitated to learn his guests' mother tongue. In later years, especially between 2009 and 2011 – during the realization of the research project concerned with the earliest Bronze Age at the southeastern slope of the settlement hill of Merdzhumekya (Gleser and Thomas 2012) – Iliya stood by our sides as a friend and scientific advisor and, generously and unselfishly, provided ideal and practical help at all times. Thus, it is a special joy and honor for us to thank him here for his support with a contribution concerned with an important find from Drama, which he himself dealt with in one of his first scientific articles¹.

THE SITE OF DRAMA-MERDZHUMEKYA AND THE MICRO-REGION OF DRAMA

The tell settlement of Drama-Merdzhumekya is located ca. 1 km east of the small modern-day village of Drama at the left bank of the Kalnitsa River in the obština Tundzha, Yambol province.

¹ Кръстев 1981

The site was extensively excavated and researched as a joint Bulgarian-German research-project between 1983 and 2011, including not only the tell itself but rather the whole micro-region, which yielded an abundance of sites from almost all pre-historic and protohistoric periods, including the Neolithic, the Chalcolithic, the Bronze and Iron Ages, the Roman period and the Byzantine era (Fol and Lichardus 1988, 151-180; Fol et al. 1989; Lichardus et al. 1996; Lichardus et al. 2000; Lichardus et al. 2003; Echt, Kubiniok, Thomas 2011; Gleser 2011; Gleser, Thomas 2012; Fecht 2016; Gleser, Marinova 2018). The micro-region with its fertile soils and diverse ecozones offered favourable conditions for settlers throughout time. At first research concentrated on the tell-site itself (Drama-Merdzhumekya), which yielded layers from the Chalcolithic, the Bronze and the Iron Ages. Furthermore, already at the end of the 1980s, excavations were conducted at the Middle/Late Neolithic flat site Drama-Gerena. Since 1991 research was also carried out on the plateau of the hill Drama-Kayryaka directly south of the village of Drama. At this location, Bronze Age burials, parts of an Iron Age cult site and 56 graves of a Roman period cemetery were excavated.

THE BEARDED MAN (Fig. 1)

The decidedly male figurine fragment made of red-brown clay discussed here was found as a stray find at the northern outskirts of the tell-site in the early 1960s. Photographies of this artifact were published by Henrietta Todorova and Iliya Krastev Iliev in the late 1970ies/early 1980ies (Тодорова 1979 fig. 1; Кръстев 1981 with fig. 1 - 2); it is registered under the inventory number 522 at the Museum of Yambol. In the database of the Drama Project, the figurine is labelled I 522 (Fol and Lichardus 1988, 251). It is the head and torso of a bald, bearded man. His head is oval and slightly extended upwards and back, with an almost vertical perforation at the back of the head that may have held a headdress, hair or some sort of ornament, either organic or made from copper. The eyes consist of plastic applications with incised, diagonal lines. The ears are broken, but perforations are visible so that we can safely say that the *bearded man* wore earrings. His beard could be described as a chin strap and is marked by incisions from his ears to his chin. His neck is decorated with five circular incised lines that may represent a collar or a set of torques.

The upper body of the figurine seems to be naked, with well-defined chest muscles. By contrast, the arms are, though broken, probably also originally small and stump-like and slightly bent downwards, with perforations at the shoulders. Furthermore, the shoulders are again decorated by incised lines running from back to front. A slight horizontal incised line runs around the back. Shortly below the chest, the figurine is broken; it is today 8.8 cm high and must have been at least 20 – 25 cm high when whole. In contrast to many figurines of the Neolithic and Chalcolithic in the region, it is not very stylized; rather, it seems we are looking at the representation of an individual.

DATING AND PARALLELS

Although the figurine was a stray find, the excavators of Merdzhumekya attributed it to the Chalcolithic, resp. the Late Chalcolithic Karanovo VI (KVI) cultural phenomenon (Lichardus 1988, 114 with fig. 194 (Catalogue-Nr. 162); Fol et al. 1989, 75 with fig. 22, 2; Lichardus et al. 2000, 69 fig. 27, 2), around the middle or the third quarter of the fifth millennium BC respectively (Krauss 2008, 142; Gleser 2011). Not

only were KVI remains found on the tell-site of Drama-Merdzhumkya itself; but the figurine was obviously depicting a male, and male figurines were considered to appear in larger numbers during the Chalcolithic (Lichardus 1988, 111 – 114). However, a closer inspection of the corpus of figural finds from the Bulgarian Neolithic and Chalcolithic suggests an earlier dating of this artifact (Кръстев 1981, 77).

An almost exact parallel to *the bearded man* was found at Haskovo-G'yoktepe (**Fig. 2,1**) (Gramatikov 2007, 29; Nikolov 2007, 59 fig. 83). It is the head of another bearded man, again with applicated eyes marked by diagonal lines, a chin strap beard accentuated with red incrustation and perforated ears. This man, however, seems to have hair or else wear some kind of headdress that is marked by incised lines on the top of his head. With its 7.5 cm height, it is a little larger than the example from Drama. However, it can be dated to the late Neolithic Karanovo IV (KIV) culture (Nikolov 2007, 58 – 59).

Furthermore, two figural handles of lids were found at the late Neolithic site of Lyubimets (**Fig. 2, 2 - 3**), again with chin strap beards and the eyes fashioned in the same way as in Haskovo-G'yoktepe and Drama (Николов 2002). They, too, have hair marked with incised lines. As another parallel especially to *the bearded man* from Drama, they spot incised lines around the neck marking jewellery or clothing. Again, they can be dated to the KIV cultural complex (Николов 2002).

These very close parallels suggest that *the bearded man* from Drama does not, indeed, date to the Chalcolithic KVI period. Rather, we may fairly safely place him within the late Neolithic KIV cultural phenomenon. Material remains of this period did not occur on Merdzhumekya when the excavations took place there during the 1980s and 1990s. However, the site of Drama-Gerena in the immediate vicinity southwards of the tell at the opposite bank of the river Kalnitsa does date to the middle and late Neolithic KIII and KIV periods, attesting the existence of settlements during this time (Lichardus et al. 1996, 33 – 49; Lichardus et al. 2000, 97 – 114; Vollmann 2004). In terms of absolute chronology, this would place *the bearded man* from Drama in the last centuries before the turn of the 6th millennium cal. BC (Krauss 2008, 142 with fig. 43 – 44; Gleser 2011, 180 fig. 1).

A MISREPRESENTED SEX? MALE FIGURINES IN THE SOUTH-EAST EUROPEAN LATE NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC

Some general remarks on research history and interpretation

The history of research of figurines in European early prehistory is dominated by a stress on their being mostly female. We will not go back as far as the Upper Palaeolithic with its predominance of quite obvious female figurines, although at least for the majority of them there is no question regarding their sex. The situation becomes more difficult, however, with the advent of sedentary farmers and stockherders with their own, new set of beliefs and religious manifestations. Among these manifestations are numerous anthropomorphic figurines whose sex is not always so easy to determine since they display a considerable level of stylization. But, probably in the wake of the interpretation of Palaeolithic figurines as female goddesses of fertility, a similar approach was taken regarding Neolithic figurines. The roots of this development can be

traced back to the 19th century where civil society set up women's roles as that of housewives and mothers and in these positions dependent and subordinate to men both economically and judicially (Röder 2001, 9 – 10). This was echoed in works like Johann Jakob Bachofen's *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (1861) in which this author sketched a supposed development of humanity from a matriarchal, chthonic principle, where mothers were worshiped as deities, to a patriarchal, intellectual principle. Some of these notions certainly reverberate until today in literature dealing with prehistoric anthropomorphic figurines, for example in Marija Gimbutas' publications like *The Language of the Goddess* (1989) and *The Civilization of the Goddess* (1991), but also in more recent religious studies works (Wunn 2001), and such especially with a more popular scientific character (Hecker 2001). Without denying the particular importance of the mother in connection to the psycho-social development of the child, in our view there is little basis for such interpretation. Any assumption that all the figurines represent deities involves a belief not only in some form of organized religion but also the existence of spaces where the worship or cultus of the deities could have taken place (i.e. *shrines*) and one should also expect the repeated occurrence of regular symbols that accompany deities in the sense of *attributes*. The figurines normally occur in settlements, often associated to storing facilities for grain. In some cases, figurines were discovered in contexts which can decidedly be interpreted as ritual, like the middle and late Neolithic pit sanctuaries in the Upper-Thracian plain (Nikolov 2011). In connection to Neolithic anthropomorphic figurines a broad spectrum of possible interpretations exists. For the purpose of this paper about male figurines with very individualistic features, we put forth the suggestion that some of them were symbolic representations of ancestors². The figurines could have been used in ritual practices connected to ancestors, or the manufacture and use of the figurines was due to a general human need for protection that could be satisfied by the symbolically presence of ancestors.

Apart from this, a closer look at the figurines from the late Neolithic and the Chalcolithic reveals that their classification according to the depicted sex is not that easy. Rather, large proportions of them are made without discernable sexual characteristics and stylized to an extent that makes it impossible to classify them as male or female. A general analysis of the roughly 250 Chalcolithic anthropomorphic figurines from the site of Drama-Merdzhumekya, for example, yielded as a result³ that only one third displays significant female sexual characteristics such as breasts, a pubic triangle or an enlarged belly indicating pregnancy. There are no certain male figurines; however, two thirds do not display any sexual characteristics. Similar proportions can be detected also at other sites from the same time⁴ and for the late Neolithic as well.

² Cf. for the various possibilities regarding the interpretation of the figurines, especially their being representations of ancestors: amongst others Hamilton 2005, 208–210. Arguments against the interpretation as representations of ancestors are voiced, amongst others, by Biehl 2003, 45 – 46

³ Unpublished data by Valeska Becker.

⁴ Cf., e. g., the great Chalcolithic tell settlements of Kodzhadermen, Gumelnitsa or Ruse: Георгиев and Ангелов 1952; Георгиев and Ангелов 1957; Поповъ 1919; Dumitrescu 1925

EVIDENCE FOR MALE FIGURINES OF THE LATE NEOLITHIC AND THE CHALCOLITHIC

Ever so rarely, however, decidedly male figurines do occur in the late Neolithic and Chalcolithic (**Fig. 3 - 4**). These are marked by male genitals (penis, testicles) and sometimes, but not regularly, by a body which is slimmer than that of the female figurines⁵. They may be sitting, like the figurines from Traian-Dealul Viei (**Fig. 3, 3**) or Kolomiyshchina II (**Fig. 4, 2**) or standing, like those from Kapitan Dimitriev (Fig. 3, 1), Ipotești (**Fig. 3, 2**), Traian-Dealul Viei (**Fig. 3, 4**), Dumești (**Fig. 4, 1**) or Moldova (**Fig. 4, 3**). Usually, they are naked or sparsely clothed at best; belts occur often (**Fig. 3, 2; Fig. 4, 1.3**), sometimes combined with a decoration maybe symbolizing a loincloth (**Fig. 3, 2**). Also, sashes seem to be represented (**Fig. 4, 1.2**).

One notices that male figurines tend to be more common in the Precucuteni and early Cucuteni culture (Cucuteni A, A - B) than in the Bulgarian Chalcolithic, but then again, numbers of figurines overall are probably higher in the Cucuteni-Tripolye cultural complex.

If heads are preserved – take as an example the so-called *Gumelnitsa lovers*, a man and a woman embracing each other (**Fig. 4, 6**), or the Cucuteni figurines – they do not differ in the least with respect to facial traits, which makes it, at least in such cases, difficult to identify and assign head fragments to one sex or the other. Still, it seems likely that, among the many head fragments, some should belong to male representations. The question is how they could be identified.

Undoubtedly there are head fragments which seem more individualized, and among these, some may belong to males, although often the assignment has to be debated. Attribution of facial traits to a certain sex is intensely discussed in literature, especially in the field of psychology and sociology, and what is perceived as ‘ideally male’ and ‘ideally female’ differs according to the likewise cultural background (Scott et al. 2014; Perrett et al. 1998; Samal, Subramani and Marx 2007). In general, a more angular face, especially regarding the jaw line and the cheek bones, coarser facial hair (beard, eyebrows), a greater nose width at the base and the overall greater size are associated with male faces (Burton, Bruce and Dench 1993), but it is rather the interplay of these traits that creates the perception of ‘male’ than any singled-out traits. Given the high level of stylization of anthropomorphic figurines, however, such features are difficult to identify and to assess in comparison to traits generally attributed to female faces. We may cherry-pick some heads with marked chins, heavy eyebrows, a hint of facial hair or a rather angular face (**Fig. 5**) that may be interpreted as male representations.

Unfortunately, other attributes such as hair or its absence, jewellery like earrings, piercings underneath the mouth or decoration at the neck occur both with male and female figurines so that they cannot be used to identify the sex.

REPRESENTATIONS OF MEN IN THE EARLY NEOLITHIC

Even for mobile hunter-gatherer communities of the Upper Palaeolithic, sporadic evidence exists for figural representations that can be addressed as males

⁵ Notice the rather *curvy* body of the male figurine from Ipotești (**fig. 4, 2**), especially in comparison to the slim figure of the male figurine from Kapitan Dimitriev (**fig. 4, 1**).

due to the depiction of genitals or beards: they occur in the shape of figurines, cave paintings or incised in stone resp. bone⁶. However, it is only with the formation of the agricultural way of living and a subsistence strategy oriented toward the production of food since the 10th millennium cal. BC in the Near East and the upswing of human representations in figural art that the evidence becomes more numerous (Hansen 2007a, 57 – 69). In the context of these oldest Neolithic cultures, occasionally male figurines or figurines displaying characteristics of both sexes appear (Hansen 2007b, 195 – 196). These figurines are generally rendered standing or sitting, and their bodies are either completely naked or adorned with sashes, belts and the like. Moreover, there are representations where the parts in most need of protection, especially the genital area, may be depicted with clothing. The possibility arises to interpret such figurations as founded in the reality of the lives of past people. Early examples for the depiction of the naked man are known from the Pre-Pottery Neolithic of the Urfa region in southeastern Turkey. Among them is the life-size, ithyphallic sculpture in a standing position made from limestone from Sanliurfa-Yeni Mahalle displaying two upright angular lines on the chest, probably the depiction of neck jewellery (**Fig. 6, 2**) (Hauptmann 2011, 138 fig. 36; Siebenmorgen 2007, Catalogue-Nr. 94). At Göbekli Tepe, the sculpture of an ithyphallic man made from limestone was found (**Fig. 6, 1**) (Hauptmann 1999, 54 fig. 33; Siebenmorgen 2007, 72). From Mezraa-Teleilat, numerous figurines in seated positions with extended arms made from limestone are known; some of them are supposed to be representations of men since they display phallus-like bulges in the hip region (Özdoğan 2011, 237 fig. 16; 19; Siebenmorgen 2007, Catalogue-Nr. 123 – 127). Large scores of phallic objects made from limestone were likewise found at this site (Özdoğan 2011, 237 fig. 24 – 26); thus, there is some probability to this assumption. Many of these representations are attributed to the Pre-Pottery phase III of Mezraa-Teleilat and date to the transition phase to the Pottery Neolithic at the beginning of the 7th millennium. Figurines made from clay and plaster of the Pottery Neolithic that display unclothed males were found, among others, at Nevalı Çori (Hauptmann 2011, 132 fig. 19) and Cafer Höyük (Cauvin et al. 2011, 38 fig. 28; Siebenmorgen 2007, Catalogue-Nr. 120). Furthermore, from Nevalı Çori originates a supposedly male clay figurine that displays sashes or belts possibly imitating a leopard skin (Hauptmann 2011, 132 fig. 18; Siebenmorgen 2007, Catalogue-Nr. 114). A male clay figurine with a belt and a cloak, the naked genital region visible as well, was found together with a female figurine in building 13 of phase IVb at Ulucak Höyük in western Turkey (Çilingiroğlu et al. 2012, 162 fig. 8; cf. Hansen 2007b, 197). Both representations from Ulucak display their arms bent in front of the upper body, a posture which is also typical for figurines from southeastern Europe. The ensemble is dated to the early Chalcolithic according to Turkish terminology, i. e. the early 6th millennium cal. BC.

Early Pottery Neolithic Çatal Höyük East (7th millennium cal. BC) plays a special role regarding the question of male representations in the early Neolithic.

⁶ E. g.: Phallic representations from Hohle Fels, Abri Blanchard, Laussel, Abri Pataud, Cueva Morin, Gorge d'Enfer, Oelknitz, Weinberghöhlen bei Mauern and Brno II: Conard/Kieselbach 2009; incised representations of men with different ages: Mélard 2008; male figurine from the grave Brno 2: Oliva 2017, fig. 22.

Whereas these figurines generally hardly offer direct evidence for the depiction of men with primary sexual characteristics and also clearly identifiable female pieces are rare, some particularities in this settlement are notable (Hamilton 2005, 211). For one, there are prominent representations of figures displaying both male and female characteristics (i.e. one phallic figure carved to show drooping breasts, and a schematic triangular apparently female figurine which is nevertheless phallic when viewed from the back (Mellaart 1963 fig. 19, Mellaart 1964 pl. XVIb)). On the other hand, paintings are known from the site where men clothed with (leopard) belts or loincloths and often also bearded men wearing headdresses are shown hunting or occupied with similar activities (Hodder 2012, 255 and fig. 17 – 18). Men clothed in loincloths, belts and headdress and occupied with hunting or animal herding can also be found in central Anatolia in the shape of relief decoration on ceramic vessels from settlements which date to the transition from the Late Neolithic to the Early Chalcolithic following Turkish terminology (i. e. at the turn from the 7th to the 6th millennium cal. BC), for example at Köşk Höyük and Tepecik-Çiftlik (**Fig. 6, 3**) (Öztañ 2012, 64 fig. 35; Bıçakçı et al. 2012, 125 fig. 34d). Thus, representations of men are from the very beginning a part of the *Neolithic package*⁷ of southwestern Asia which is dispersed in the course of the middle to late 7th millennium cal. BC towards Europe. Accordingly, figurines decidedly interpretable as males due to the representation of primary sexual characteristics also occur in the Aegean and in southeastern Europe (Reingruber 2008, 587 – 589 with fig. 6, 27). With the help of common representational styles to the west resp. northwest and east of the Aegean Sea, we can recognize a far-reaching sphere of similarities because there are representations of naked men as well who are depicted in a standing or seating position, such as, for example, a standing, decidedly male figurine from early Neolithic Porodin (**Fig. 6, 4**) (Grbić 1960, pl. XXX,5; Gallis, Ophanidis 1996, fig. 122 – 128, fig. 131 – 132, fig. 137 – 139, fig. 142; Hansen 2007a, 342; Reingruber 2008, 587 – 588).

In Bulgaria, however, male figurines seem to make their first appearance only by the beginning of the late Neolithic, when individualized, portrait-like representations occur for the first time (Nikolov 2007, 58). However, there are some doubtful pieces that may be interpreted as male figurines, for example an early Neolithic figurine from Sofia-Slatina with a slab-like body, outstretched arms and a bulge in the hip region. One could interpret this as a representation of a phallus, or, on the other hand, as an emphasized vulva (**Fig. 6, 5**) (Becker 2011, 852 Taf. 167, 9; Николов, Григорова, Сиракова 1991, 17 обр. 4, κ).

CONCLUSIONS

A quick overview of male figurines in the Neolithic and Chalcolithic of southeastern Europe, exemplified by the piece of Drama, reveals both problems and possibilities. The high grade of stylization of figurines makes it difficult to identify males and females, but we may suspect that among the many figurines without sexual characteristics, some were probably meant to represent males. Besides the depiction of genitals, facial features present at least a chance to identify further male representations in the corpus of finds.

⁷ For terminology and the limits of its use cf. amongst others Çilingirođlu 2005.

The reasons for the stylization in general and the rare direct representation of sex may be manifold and cannot be precisely determined. Based on the assumption that some figurines could have represented ancestors, possible explanations may be that sex was represented by other means such as elements of decoration we do not recognize as such; or that the depiction of a certain sex was normally unimportant because the figurines portrayed not real human beings but an abstract idea of ancestors without a clearly fixed sex. A onesided predetermination of the figurines as deities and indicators for a fertility cult certainly does not suffice in any case (Hansen 2007a, 322 – 326).

The idea to produce figurines with male features in the area of the southeastern European Neolithic has its roots obviously in the centres of early Neolithisation of Anatolia and southwest Asia. Although their number is comparably small, their existence and their stylistic affinity to the overall more numerous female figurines bear witness to the growing relevance of men in the family structure of sedentary communities. Biological fatherhood as a basis of the representation of individualised ancestors may have gained in importance institutionally in the settlement communities of the Neolithic. Viewed in this light, the Neolithic figurines with male features may prove to be an important indicator for the living together of the sexes.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Георгиев, Ангелов 1952: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949 година. – Известия на Археологическия Институт, 18, 1952, 119 – 195.

Георгиев, Ангелов 1957: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950 – 1953 година. – Известия на Археологическия Институт, 21, 1957, 41 – 127.

Калчев 2010: П. Калчев. Неолитни жилища Стара Загора. Каталог на експозицията. Стара Загора, 2010.

Кръстев 1981: И. Кръстев. Уникално скулптурно изображение. – Изкуство, 9 – 10, 1981, 77 – 78.

Николов 2002: В. Николов. Антропоморфна пластика от къснонеолитното селище Любимец. – Археология, 2, XLIII, 2002, 25 – 32.

Николов, Григорова, Сиракова 1991: В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Раннеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). – Археология, 3, 1991, 13 – 26.

Николов и кол. 1999: В. Николов, В. Мацанова, Т. Стефанова, В. Божилов, К. Бъчваров, И. Гацов, Е. Маринова, Л. Нинов. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998 – 1999. София, Пещера, 1999.

Поповъ 1919: Р. Поповъ. Коджа-Дерменската могила при гр. Шуменъ. – Известия на Българското Археологическо Дружество, 6, 1916 – 18, 71 – 155.

Радунчева 2003: А. Радунчева. Късноенеолитното общество в българските земи. Разкопки и проучвания XXXII. София, 2003.

Тодорова 1979: Х. Тодорова. Знеолит Болгарии. София, 1979.

Andreea 2004: Io. Andreea. Aspecte ale plasticii antropomorfe neolitice și eneolitice pe teritoriul României. – Online: https://litere.uvt.ro/litere-old/vechi/revisita_arheologie/articole/nr2-2004/lozsa%20Andreea.pdf [retrieved June 26, 2018].

Andreescu et al. 2011: R.-R. Andreescu, C. Lazăr, Th. Ignat, K. Moldoveanu. The Eneolithic Settlement and Necropolis of Sultana-Malu Roșu (Southern Romania). – В: Я. Бояджиев, Ст. Терзийска-Игнатова (ред.), Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. Доклад и от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 26 – 30.10. 2009 г. София, 2011, 131 – 144.

Bachofen 1861: J. J. Bachofen. Das Mutterrecht: eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Stuttgart, 1861.

Becker 2011: V. Becker. Anthropomorphe Plastik der westlichen Linearbandkeramik. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 83. Bonn, 2011.

Biçakçı, Godon, Çakan 2012: E. Biçakçı, M. Godon, Y. G. Çakan. Tepecik-Çiftlik. – In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research. Vol. 3: Central Turkey. Istanbul, 2012, 89 – 134.

Biehl 2003: P. F. Biehl. Studien zum Symbolgut des Neolithikums und der Kupferzeit in Südosteuropa. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 64. Bonn, 2003.

Burton, Bruce, Dench 1993: A. M. Burton, V. Bruce, N. Dench. What's the difference between men and women? Evidence from facial measurement. – Perception, 22, 1993, 153 – 176.

Cauvin et al. 2011: J. Cauvin, O. Aurenche, M.-C. Cauvin, N. Balkan-Atli. The Pre-Pottery Site of Cafer Höyük. – In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research. Vol. 2: The Euphrates Basin. Istanbul 2011, 1 – 40.

Çilingiroğlu 2005: Ç. Çilingiroğlu. The concept of *Neolithic package*: considering its meaning and applicability. – Documenta Praehistorica, 32, 2005, 1 – 13.

Çilingiroğlu, Çevik, Çilingiroğlu 2012: A. Çilingiroğlu, Ö. Çevik, C. Çilingiroğlu. Ulucak Höyük. Towards Understanding the Early Farming Communities of Middle West Anatolia: The Contribution of Ulucak. – In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research. Vol. 4: Western Turkey. Istanbul, 2012, 139 – 175.

Comşa 1974: E. Comşa. Istoria comunităţilor culturii Boian. Bucureşti, 1974.

Conard, Kieselbach 2009: N. J. Conard, P. Kieselbach. Eindeutig männlich! Ein Phallus aus dem Hohle Fels. – In: S. Rau, D. Naumann, M. Barth (Red.), Eiszeit. Kunst und Kultur. Begleitband zur Großen Landesausstellung Eiszeit – Kunst und Kultur im Kunstgebäude Stuttgart, 18. September 2009 bis 10. Januar 2010. Ostfildern, 2009, 282 - 286.

Dumitrescu 1925: V. Dumitrescu. Fouilles de Gumelniţa. – Dacia 2, 1925, 29 – 103.

Echt, Kubiniok, Thomas 2011: R. Echt, J. Kubiniok, M. Thomas. Interdisziplinäre Forschungen in der Mikroregion von Drama, Bulgarien. – In: V. Nikolov, K. Bacvarov, H. Popov (eds.), Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel. Beiträge des Humboldt-Kollegs, 19 - 22 November, 2009, Sofia, Bulgarien. Sofia, 2011, 19 – 42.

Fecht 2016: F. Fecht. Merdžumekja – die Karanovo-V-Siedlung. Die Befunde. DRAMA. Forschungen in einer Mikroregion 2. Bonn, 2016.

Fol, Lichardus 1988: A. Fol, J. Lichardus. Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Ausstellungskatalog Moderne Galerie des Saarland-Museums Saarbrücken. Dillingen/Saar, 1988.

Fol et al. 1989: A. Fol, R. Katinčarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. K. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983 – 1988). – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 70, 1989, 5 – 127.

Gallis, Orphanidis 1996: K. Gallis, L. Orphanidis. Figurines of Neolithic Thessaly. Academy of Athens Monographs 3. Athens, 1996.

Grbić 1960: M. Grbić. Porodin. Kasno-neolitsko naselje na tumbi kod Bitolja. Bitolja, 1960.

Ghetov 1980: L. Ghetov. Sur le problème des sceptres zoomorphes en pierre. – Studia Praehistorica, 3, 1980, 91 – 96.

Gimbutas 1989: M. Gimbutas. The Language of the Goddess. London, 1989.

Gimbutas 1991: M. Gimbutas. The Civilization of the Goddess. San Francisco, 1991.

Gleser 2011: R. Gleser. Radiokarbondaten aus Drama: Stand der Forschungen bis zum Jahre 2010. – Studia Praehistorica, 14, 2011, 177 – 204.

Gleser, Thomas 2012: R. Gleser, M. Thomas. Merdžumekja-Südosthang. Späte Kupferzeit und früheste Bronzezeit: Ergebnisse siedlungsarchäologischer Forschungen. DRAMA. Forschungen in einer Mikroregion 1. Bonn, 2012.

Gleser, Marinova 2018: R. Gleser, E. Marinova. Plant-based food at Chalcolithic and Early Bronze Age Drama, southeast Bulgaria: Continuity and innovations. – In: M. Ivanova, B. Athanassov, V. Petrova, D. Takorovo, Ph. Stockhammer (eds.), *Social Dimensions of Food in the Prehistoric Balkans*. Oxford, 2018, 229 – 246.

Gramatikov 2007: G. Gramatikov. Regional museum of Haskovo. Selected from the stocks. Catalogue. Sofia, 2007.

Hamilton 2005: N. Hamilton. The Figurines. – In: I. Hodder (ed.), *Changing materialities at Çatalhöyük. Reports from the 1995 - 1999 seasons by members of the Çatalhöyük teams. Çatalhöyük Research Project Volume 5*. Cambridge, 2005, 187 – 213.

Hansen 2007a: S. Hansen. Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. Teil 1: Text. *Archäologie in Eurasien 20*. Mainz, 2007.

Hansen 2007b: S. Hansen. Kleinkunst und Großplastik. Menschendarstellungen von Vorderasien-Anatolien bis in den Donaauraum. – In: H. Siebenmorgen (ed.), *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. Stuttgart, 2007, 192 – 206.

Hauptmann 1999: H. Hauptmann. The Urfa Region. – In: M. Özdoğan, N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries. Plates*. Istanbul, 1999, 193 – 202.

Hauptmann 2011: H. Hauptmann. The Urfa Region. – In: M. Özdoğan, N. Başgelen (eds.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research. Vol. 2: The Euphrates Basin*. Istanbul, 2011, 85 – 138.

Hecker 2001: R. Hecker. Urmütter der Steinzeit. Bilder weiblicher Schöpfungskraft. Katalog zur Ausstellung, Staatliches Museum für Naturkunde Stuttgart. Andernach, 2001.

Hodder 2012: I. Hodder. Renewed work at Çatalhöyük. – In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research. Vol. 3: Central Turkey*. Istanbul, 2012, 245 – 277.

Kănčev, Kănčeva-Ruseva 1993: M. Kănčev, T. Kănčeva-Ruseva. Ein Bronzerapier vom mykenischen Typ aus Drama (Bulgarien) im Museum Nova Zagora. – *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde*, 2, 1993, 225 – 228.

Krauss 2008: R. Krauss. Karanovo und das südosteuropäische Chronologiesystem aus heutiger Sicht. – *Eurasia antique*, 14, 2008, 117 – 149.

Lichardus 1988: J. Lichardus. Der westpontische Raum und die Anfänge der kupferzeitlichen Zivilisation. – In: A. Fol, J. Lichardus (eds.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Ausstellungskatalog Moderne Galerie des Saarland-

Museums Saarbrücken. Dillingen/Saar, 1988, 79 – 129.

Lichardus et al. 1996: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I. K. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989–1995). – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 77, 1996, 5 – 153.

Lichardus et al. 2000: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I. K. Iliev. Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien). Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983 – 1999. Bonn, 2000.

Lichardus et al. 2003: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, R. Echt, R. Gleser, R. Katinčarov, D. Vollmann, F., Fecht, I. K. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1996–2002). Neolithikum - Kupferzeit - Bronzezeit - Eisenzeit - Römerzeit. – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 84, 2003, 155 – 221.

Lichardus et al. 2004: J. Lichardus (†), A. Fol, L. Getov, L., R. Echt, R. Gleser, R. Katinčarov, D. Vollmann, F., Fecht, I. K. Iliev. Die bulgarisch-deutschen Forschungen in der Mikroregion von Drama (1983 - 2003). – In: R. Echt (ed.), Die Thraker. Das Goldene Reich des Orpheus. 23. Juli bis 28. November 2004, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland. Mainz, 2004, 37 – 58.

Mélard 2008: N. Mélard. Pierres gravées de La Marche à Lussac-les-Châteaux (Vienne). Techniques, technologie et interprétations. – Gallia Préhistoire 50, 2008, 143 – 268.

Mellaart 1963: J. Mellaart. Excavations at Çatal Hüyük. Second Preliminary Report, 1962. – Anatolian Studies 13, 1963, 43 – 103.

Mellaart 1964: J. Mellaart. Excavations at Çatal Hüyük. Third Preliminary Report, 1963. – Anatolian Studies 14, 1964, 39 – 119.

Monah 2016: D. Monah. Anthropomorphic representations in the Cucuteni-Tripolye Culture. Oxford, 2016.

Nikolov 2007: V. Nikolov. Kultur und Kunst des vorgeschichtlichen Thrakiens. Plovdiv, 2007.

Nikolov 2011: V. Nikolov. A reinterpretation of Neolithic complexes with dug-out features: pit sanctuaries. – Studia Praehistorica, 14, 2011, 91 – 119.

Özdoğan 2011: M. Özdoğan. Mezraa-Teleilat. – In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.) The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research. Vol. 2: The Euphrates Basin. Istanbul, 2011, 203 – 260.

Öztan 2012: A. Öztan. Köşk Höyük. A Neolithic settlement in Niğde-Bor plateau. – In: : M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), The Neolithic in Turkey. New Excavations & New Research. Vol. 3: central Turkey. Istanbul, 2012, 31 – 70 .

Oliva 2017: M. Oliva. Die Kunst des Gravettien/Pavloviens in Mähren. – In: H. Meller, T. Puttkammer (eds.), *Klimagewalten. Treibende Kraft der Evolution. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale)* 30. November 2017 bis 21. Mai 2018. Halle (Saale), 2017, 339 – 359.

Perrett et al. 1998: D. I. Perrett, K. J. Lee, O. Penton-Voak, D. Rowland, S. Yoshikawa, D. M. Burt, S. P. Henzi, D. P. Castles, S. Akamatsu. Effects of sexual dimorphism on facial attractiveness. – *Nature*, 394, 1998, 884 – 887.

Reingruber 2008: A. Reingruber. Die Argissa-Magula. Das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen. Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien II. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumes 35. Bonn, 2008.

Röder 2001: B. Röder. Vom urzeitlichen Mutterrecht zur ökofeministischen Göttinnendämmerung: Die Geschichte der Matriarchatsidee. – In: B. Röder, J. Hummel, B. Kunz (eds.), *Göttinnendämmerung. Das Matriarchat aus archäologischer Sicht*. Klein Königsförde, 2001, 7 – 111.

Samal, Subramani, Marx 2007: A. Samal, V. Subramani, D. Marx. Analysis of sexual dimorphism in human face. – *Journal of Visual Communication and Image Representation* 18, 6, 2007, 453 – 463.

Scott et al. 2014: I. M. Scott, A. P. Clark, St. V. Josephson, A. H. Boyette, I. C. Cuthill, R. L. Fried, M. A. Gibson, B. S. Hewlett, M. Jamieson, W. Jankowiak, P. L. Honey, Z. Huang, M. A. Liebert, B. G. Purzycki, J. H. Shaver, J. J. Snodgrass, R. Sosis, L. S. Sugiyama, V. Swami, D. W. Yu, Y. Zhao, I. S. Penton-Voak. Human preferences for sexually dimorphic faces may be evolutionarily novel. – *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111, 40, 2014, 14388 – 14393.

Siebenmorgen 2007: H. Siebenmorgen. Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit. Stuttgart, 2007.

Ursulescu 2000: N. Ursulescu. Les premières représentations masculines dans le Néo-Énéolithique de la Roumanie. – *Studia Antiqua et Archaeologica VII* (= In Honorem Mircea Petrescu-Dîmbovița et Marin Dinu), 2000, 207 – 219.

Vollmann 2004: D. Vollmann. Die neolithischen Häuser von Drama-Gere-na. – In: V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.), *Prehistoric Thrace. (Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora 30.09. – 04.10.2003)*. Sofia, Stara Zagora, 2004, 269 – 277.

Wunn 2001: I. Wunn. Götter, Mütter, Ahnenkult. Neolithische Religionen in Anatolien, Griechenland und Deutschland. *Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland Beiheft* 36. Rahden/Westf., 2001.

БЕЛЕЖКИ ЗА ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МЪЖЕТЕ ПРЕЗ НЕОЛИТНАТА И ХАЛКОЛИТНАТА ЕПОХА В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА (ДРАМА, I 522)

Резюме

Ралф Глезер,
Валеска Бекер,
Матиас Томас

Изглежда, че мъжките фигури се появяват по днешните български земи в началото на късния неолит, когато за първи път се появяват индивидуалните портретни изображения. Настоящата публикация е кратък преглед на мъжките фигури от неолитната и халколитната епохи в Югоизточна Европа, представени от *брагатия мъж* от Драма. Фигурката е открита на повърхността на селищната могила Мерджумекия в началото на 60-те години на XX в. Инвенторирана е в Ямболския музей под номер I 522. Близките стилистични паралели от България показват, че *брагатият мъж* може сравнително спокойно да се отнесе към къснонеолитната култура Караново IV. Статията показва, че през късния неолит и през халколита безспорно съществуват фрагменти от глави, които имат по-индивидуални черти и някои тях принадлежат на мъже.

Съществуват множество интерпретации на неолитните антропоморфни фигурки, които най-често имат женски характеристики. Авторите предполагат, че някои от мъжките фигури с ясно изразени индивидуални черти на лицето са символични изображения на предците. Мъжките изображения са част от *неолитния пакет* от югоизточна Азия, който от средата до края на VII хилядолетие пр. Хр. се разпространява в Европа. Следователно фигури, които определено са интерпретирани като мъжки на основата на първичните полови белези също се появяват през ранния неолит в Югоизточна Европа. Идеята за направата на фигури с мъжки черти в югоизточноевропейския неолит има своите корени в центровете на ранната неолитизация в Анадола. Въпреки това техният брой е относително малък, тяхното съществуване и техните стилистични особености спрямо по-многобройните женски изображения свидетелстват за нарастващата роля на мъжете в уседналите общества. Биологичното бащинство, като база за представяне на индивидуалните предци, може да е придобило по-голямо значение в уседналите общества през неолитната епоха. Погледнати в тази светлина неолитните изображения с мъжки черти може да се окажат важно доказателство за съвместно съжителство между мъжете и жените. Дори при мобилните общности на ловци и събирачи от късния палеолит има единични свидетелства за фигури, които може да се определят като мъжки, поради наличието на гениталии или бради.

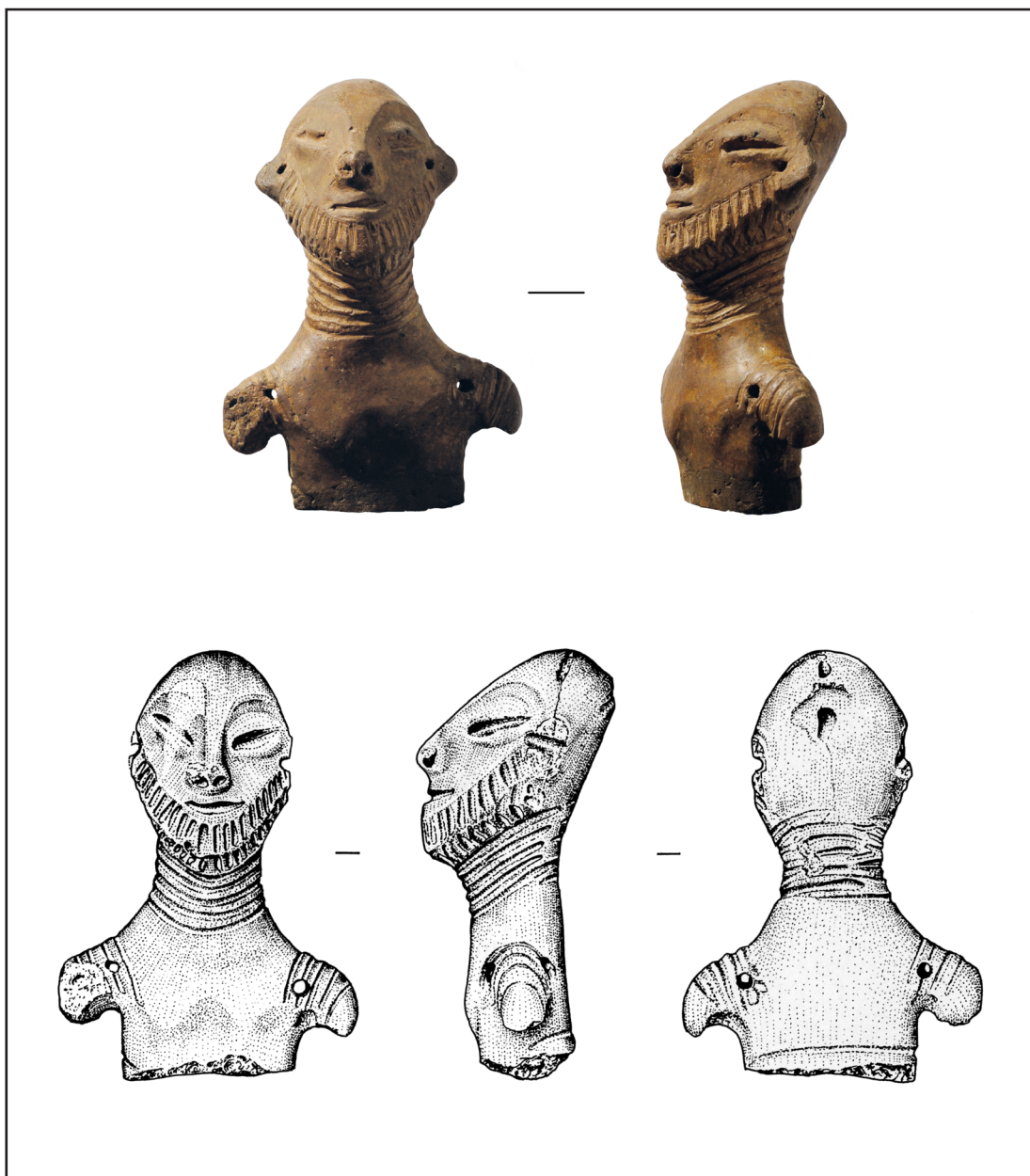

Fig. 1 - *Bearded man* from Drama, obshtina Tundzha, Yambol province, south-east Bulgaria. M 1:2 (photography: copyright Drama Projekt Universität des Saarlandes; drawing after Fol et al. 1989, 74 fig. 22, 2).

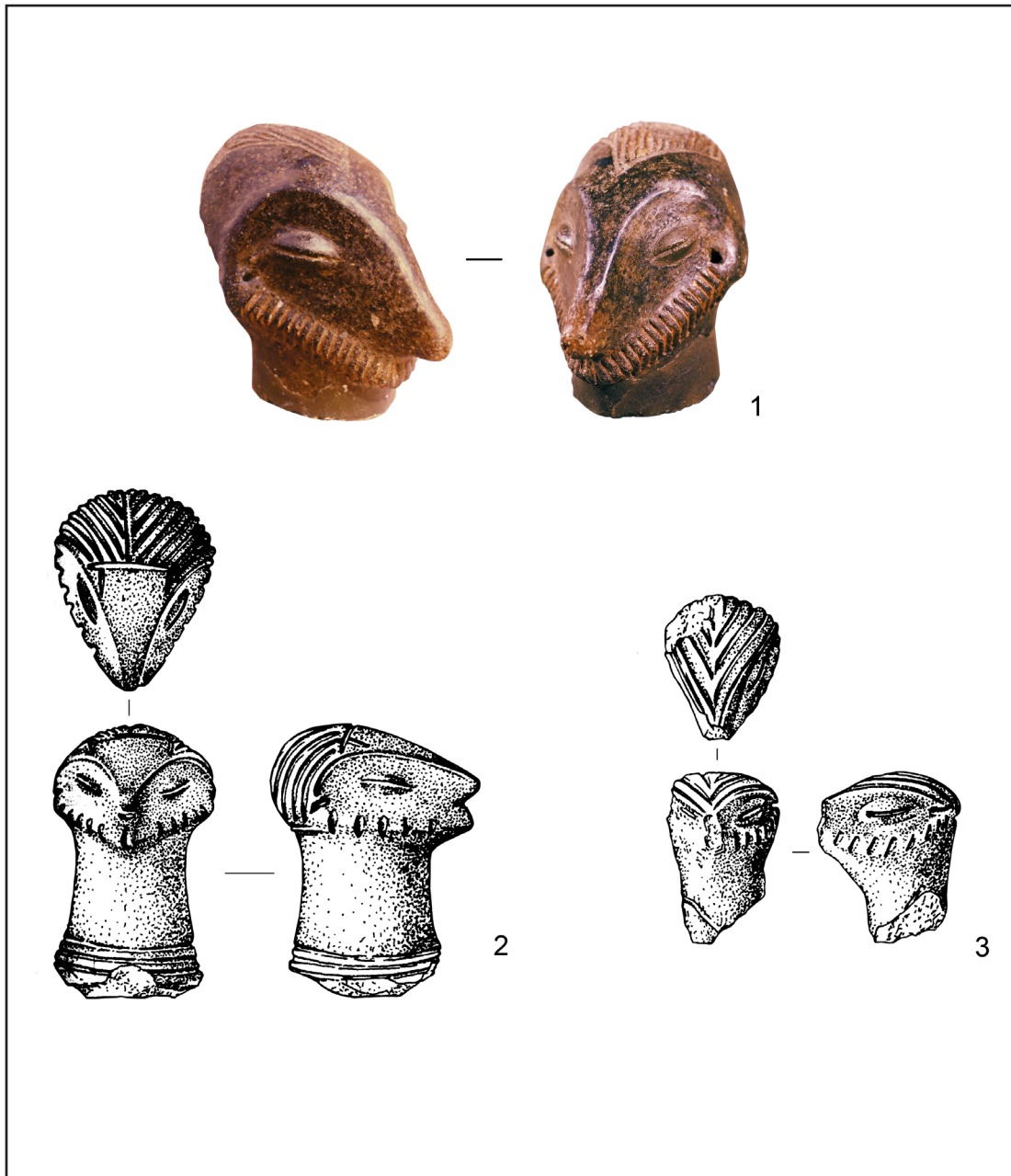

Fig. 2 - Bearded male representations from Karanovo IV contexts. 1 Haskovo-G'yoktere. 2. 3 Lyubimets. M 1:2 (after Nikolov 2007, 59 fig. 83 and Gramatikov 2007, 29; Николов 2002, 31 обр. 4, 2. 3)

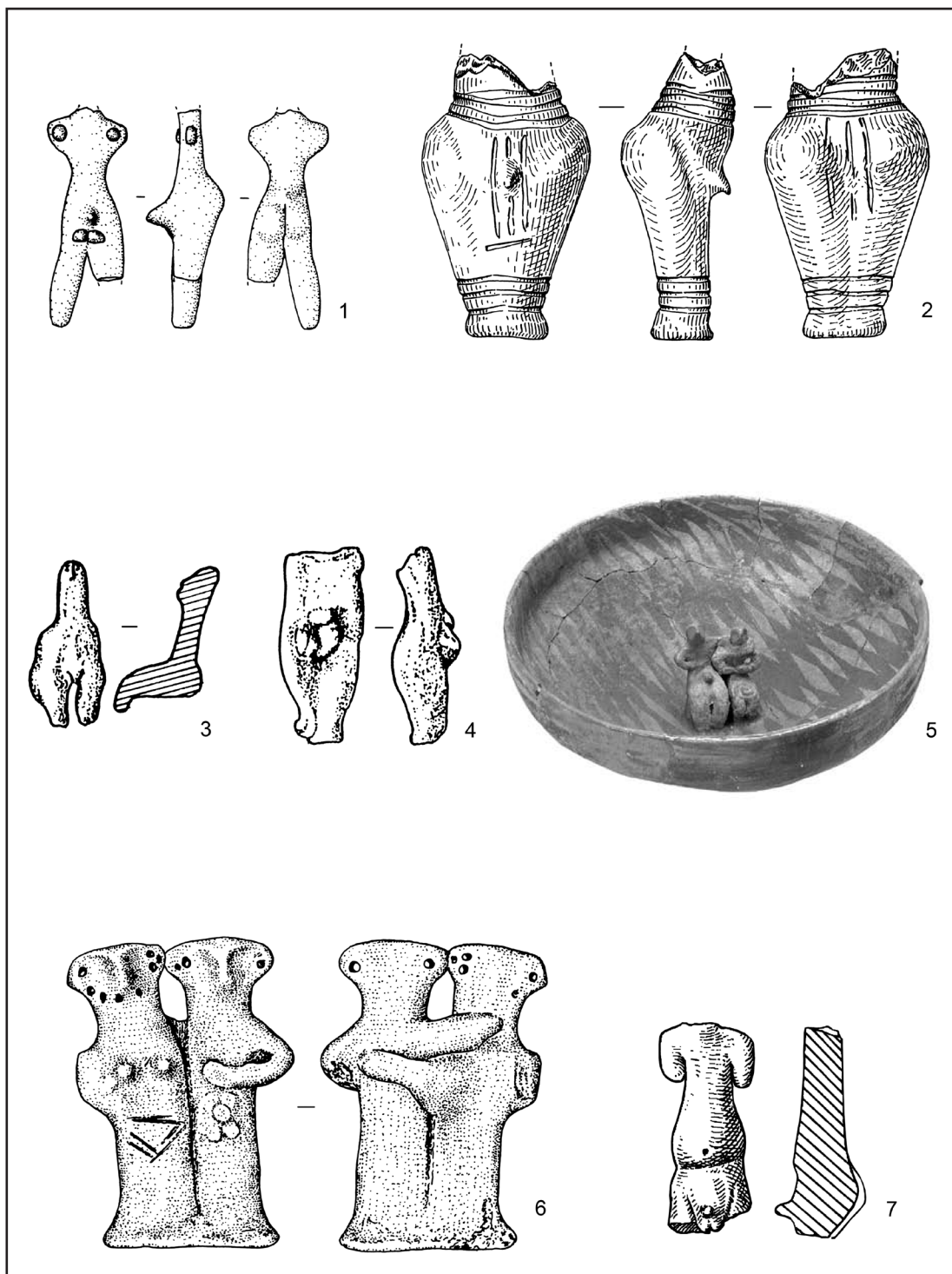

Fig. 3 - Male figurines from the Karanovo III - IV (1), Boian (2), Precucuteni (3 - 4), Gumelnitsa (5 - 6) and Vădastra (7) cultures. 1 Kapitan Dimitrievo. 2 Ipotești. 3 - 4 Traian-Dealul Viei. 5 Sultana-Malu Roșu. 6 Gumelnița. 7 Crușova. 1 - 2.6 M 1:2. 3 - 5.7 not to scale (after Николов и други 1999, 74 tabl. 5,3; Comșa 1974, fig. 76,3; Ursulescu 2000, 217 fig. 1,2 - 3; Andreescu et al. 2011, 138 fig. 6,1; Lichardus 1988, 116 Abb. 65,6; Andreea 2004, 10 fig. 5,2).

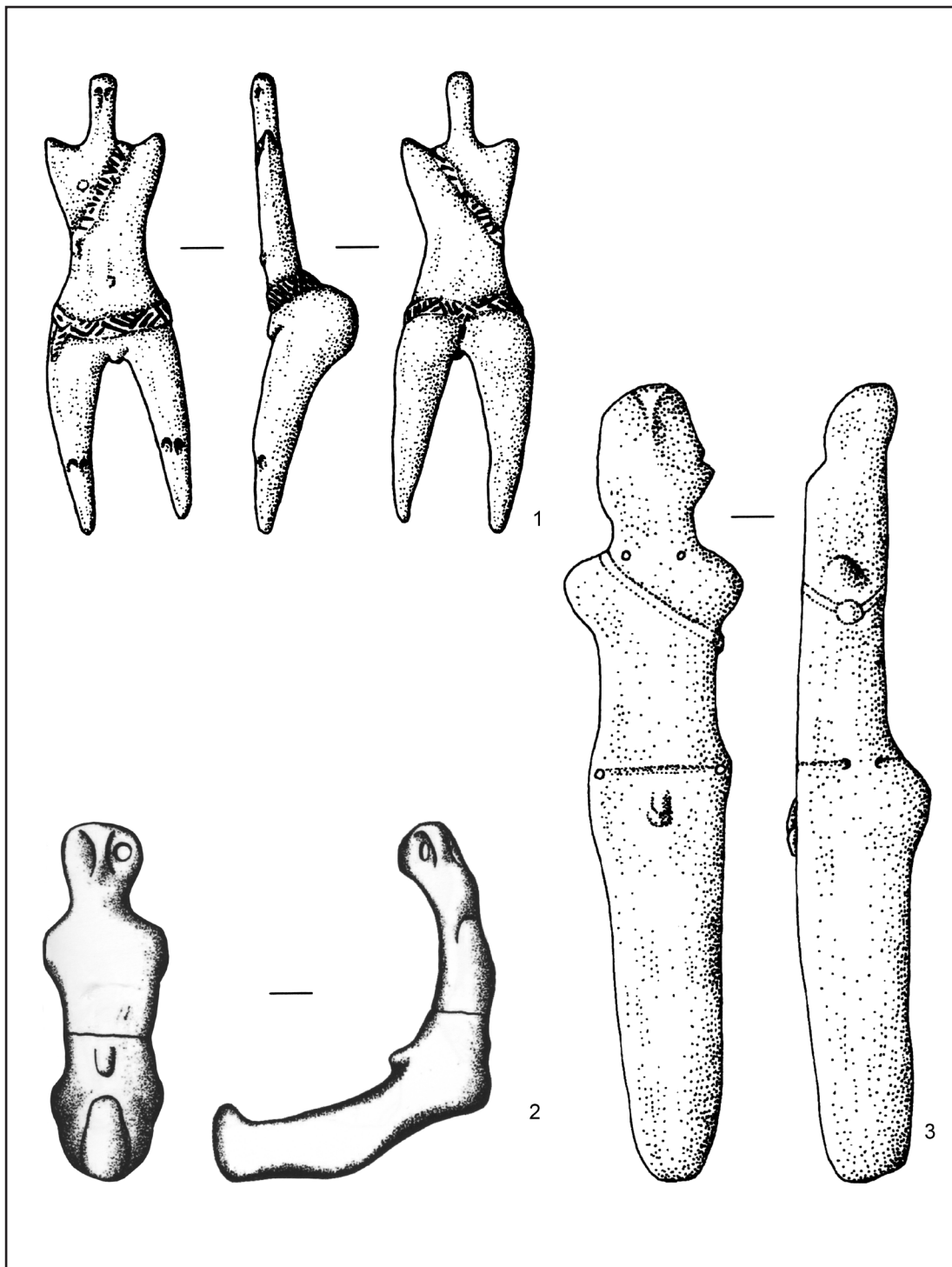

Fig. 4 - Male figurines from Cucuteni A (1), Cucuteni A-B (2) and Cucuteni B (3). 1 Dumesti. 2 Kolomiyschchina II. 3 Moldova. 1 M 1:2. 2 M ca. 1:1. 3 not to scale (after Monah 2016, 195 fig. 40,2; 271 fig. 116,5; 296 fig. 141,1).

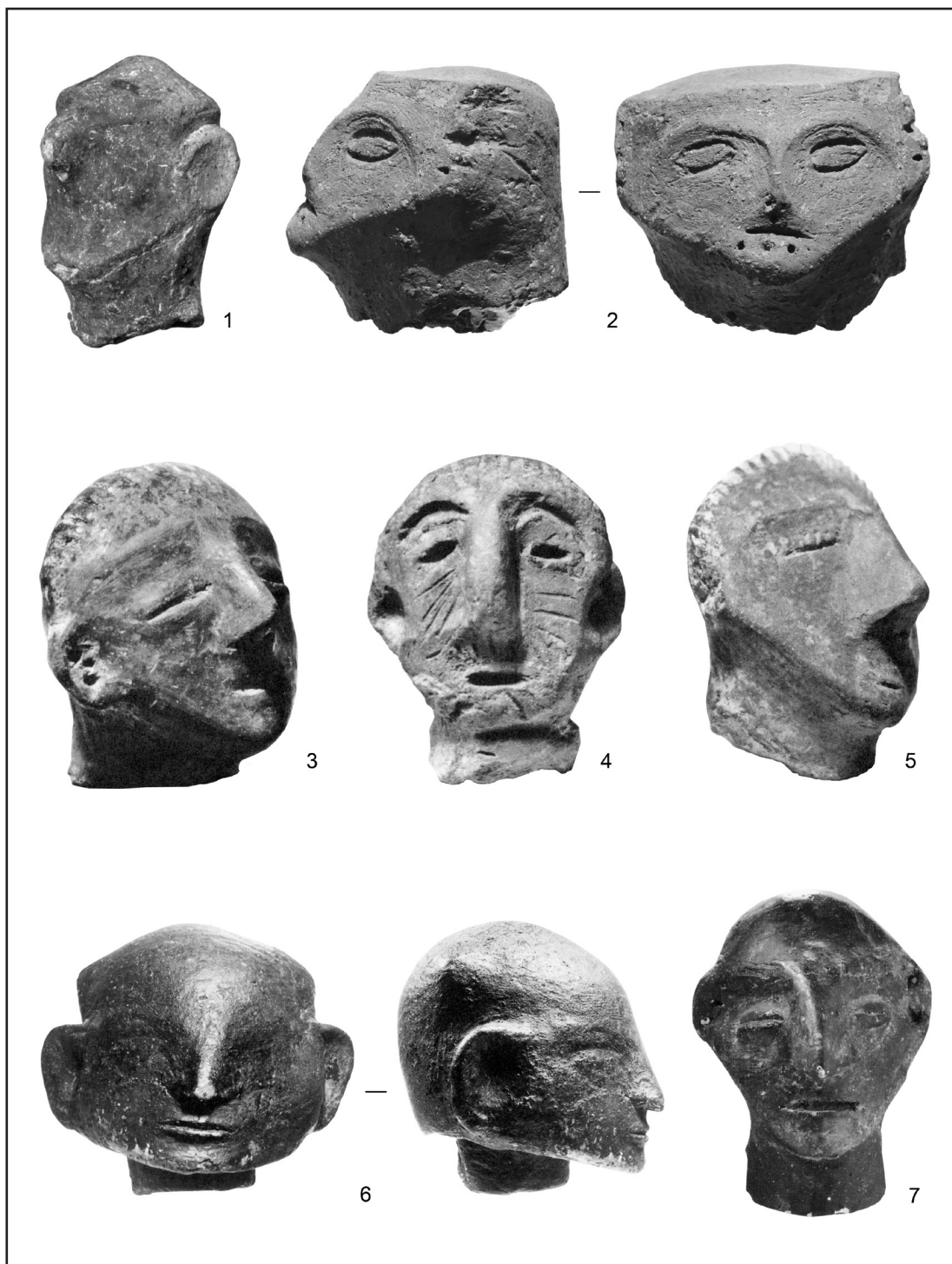

Fig. 5 - Possible male representations from the late Neolithic (1) and Chalcolithic (2 - 7). 1 Lyubimets. 2 Drama-Merdzhumekya. 3 Kapitan Dimitriev. 4.7 Chatalka. 5 Kalekovets. 6 Gabarevo. Not to scale (after Nikolov 2007, 58 fig. 82; Радунчева 2003, 287 обр. 142, 289 обр. 148 and 290 обр. 149; Lichardus 1988, 119 Abb. 68; Калчев 2010, 42).

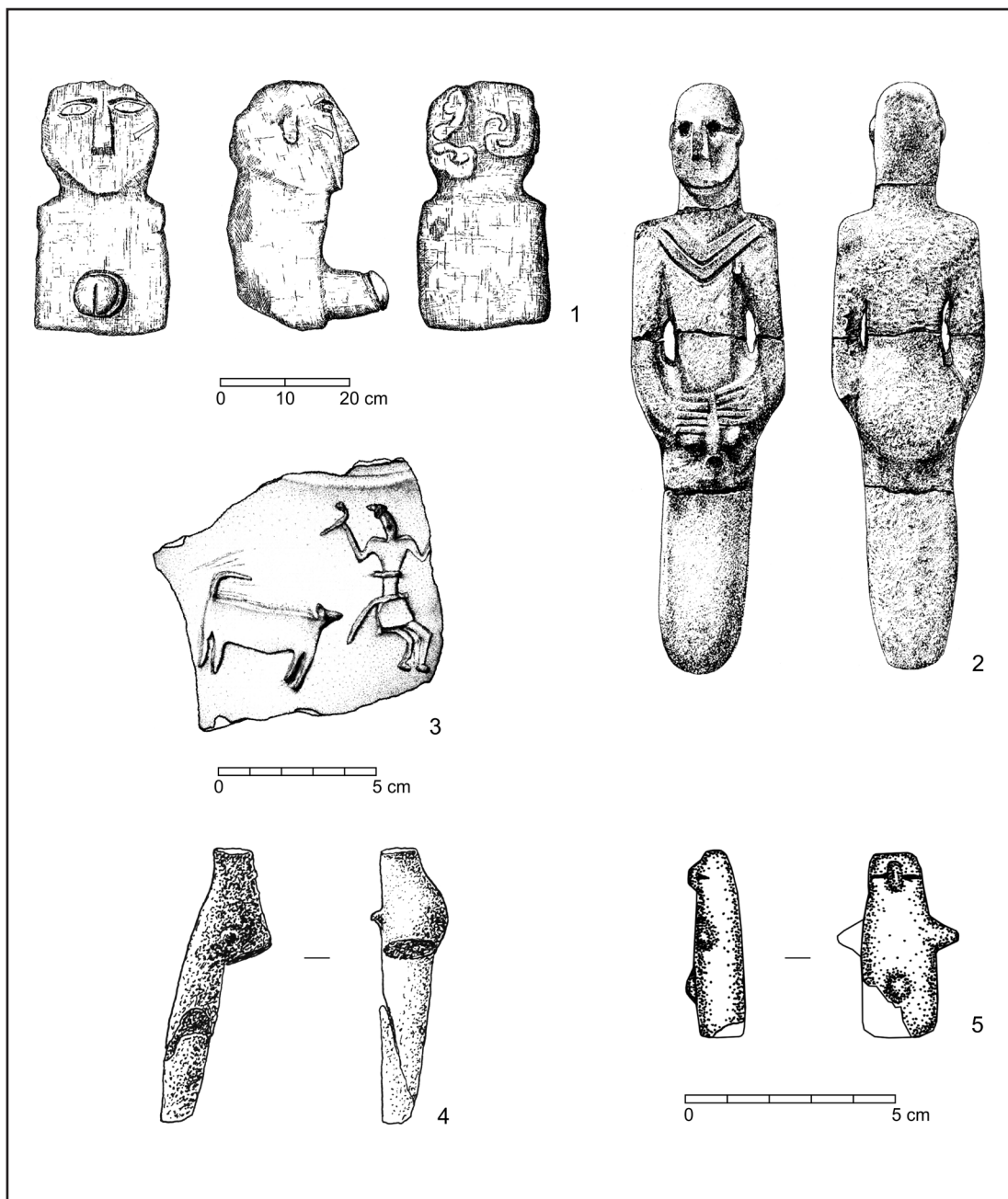

Fig. 6 - Male representations from Göbekli Tepe (1), Sanliurfa-Yeni Mahalle (2), Tepecik-Çiftlik (3), Porodin (4), Sofia-Slatina (5). Not to scale (after Hauptmann 1999, 54 fig. 33; Hauptmann 2011, 138, fig. 36; Bıçakçı et al. 2012, 125 fig. 34d; Grbić 1960, pl. XXX, 5; Николов, Григорова, Сиракова 1991, 17 обр. 4, κ).

KREISGRÄBEN - FRÜHE KULTPLATZKONZEPTIONEN DES EUROPÄISCHEN NEOLITHIKUMS UND DER BRONZEZEIT

François Bertemes

Ausgangspunkt meines Forschungsinteresses an frühen Kultplatzkonzeptionen und hierbei besonders an dem Kreisgraben - bzw. *Henge*-Phänomen war zweifelsfrei die Ausgrabungstätigkeit im Forschungsprojekt *Mikroregion von Drama*. An den Grabungen in Drama war ich seit 1984 bis zu meiner Berufung an die Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg im Jahr 1998 zunächst als Student und seit 1985 als stellvertretender Grabungsleiter beteiligt. Seit diesem Zeitpunkt, lieber Ilija, kennen und schätzen wir uns, seit diesem Zeitpunkt sind wir befreundet. Deine Hilfe und uneigennützig Freundschaft waren stets wertvoll, ganz besonders anlässlich der Materialaufnahme zu meiner Habilitation. Ebenso verdanke ich Dir wie auch Georgi, gen. Jorro, Iliev meine Kenntnisse der bulgarischen Sprache. Zusammen mit Jorro habt Ihr nach Deiner Pensionierung als Direktor des Historischen Museums Jambol restauratorisch und menschlich meine Grabungen auf Tavşan Adası in der Türkei bereichert. Das Institut für Kunstgeschichte und Archäologien Europas der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg verdankt Euch die Restaurierung seiner Institutsammlung. Seit dem Beginn der Ausgrabungen des Grabens *Obj. 009* in Drama 1984 kennst Du mein Interesse an dieser Quellengattung. Und so haben wir anlässlich Deiner Aufenthalte in Halle auch gemeinsam die weiter unten besprochenen, unter meiner Leitung untersuchten und inzwischen am Ort publikumswirksam rekonstruierten Kreisgrabenanlagen von Goseck bei Naumburg und Pömmelte südlich von Magdeburg besucht. Daher lag es auf der Hand, Dir diesen kurzen Überblick zu diesem Forschungsschwerpunkt unseres Institutes zu widmen.

Der Kultgraben *Obj. 009* wurde in den Jahren 1984 bis 1986 im Rahmen der Grabungen auf dem Siedlungshügel *Merdžumekja* bei Drama freigelegt. Die auf dem Partnerschaftsvertrag zwischen den Universitäten Sofia und Saarbrücken basierenden, von 1983 bis 2002 durchgeführten Untersuchungen wurden gemeinsam von Jan Lichardus (Saarbrücken) und Alexander Fol (Sofia) initiiert und geleitet. Hauptanliegen war die siedlungsarchäologische Erforschung einer Mikroregion hinsichtlich der Interaktionen zwischen Mensch und Natur vom Zeitpunkt der ersten Besiedlung bis ins Mittelalter. Dazu fand eine enge Zusammenarbeit mit verschiedenen natur - und biowissenschaftlichen Disziplinen statt, eine Vorgehensweise die heute zum *state of the art* moderner Landschaftsarchäologie gehört. Gleichzeitig dienten die Forschungen der praktischen und theoretischen Ausbildung der Studierenden.

Die südlich von Jambol gelegene Mikroregion von Drama ist durch eine 1 km breite und 5 - 6 km lange Talmulde der Kalnica geprägt, einem Nebenfluss der Tundža. Neben gezielten punktuellen Grabungen in der Mikroregion, welche die Rekonstruktion der mehrtausendjährigen Besiedlungsgeschichte und der

Umweltveränderungen in einem geographisch geschlossenen Raum zum Ziel hatten, konzentrierten sich die Untersuchungen auf dem Siedlungshügel Merdžumekja auf die vollständige systematische Freilegung der Befunde und auf die Bearbeitung des archäologisch und naturwissenschaftlich auswertbaren Materials. Ziel war die Rekonstruktion der einzelnen Dorfanlagen innerhalb ihres natürlichen Lebensraumes und ihrer jeweiligen regionalen und überregionalen Verbindungen. Leider stockt durch den viel zu frühen Tod von Jan Lichardus im Jahr 2004 (Bertemes 2009a) die Aufarbeitung dieses umfangreichen Materials, sodass wir mit Ausnahme von zwei Monografien (Gleser, Thomas 2012; Fecht 2016) bislang leider nur über zahlreiche Vorberichte verfügen (u.a. dazu Fol u.a. 1989; Lichardus u.a. 1997; Lichardus u.a. 2000; Лихардус и кол. 2001; Lichardus u.a. 2003; Лихардус и кол. 2003).

Auf dem Siedlungshügel Merdžumekja konnten wir eine von einem massiven Graben begrenzte Karanovo V-Siedlung mit etwa 65 Hausgrundrissen freilegen, die in mehrere Bauphasen zu gliedern sind (Fecht 2016). Die Gefäßkeramik aus den Häusern gehört zur *klassischen* Entwicklungsstufe der Marica Kultur. In diese älteren Hausbefunde wurden während der frühen Kupferzeit insgesamt 25 Hausgruben eingetieft. Das archäologische Material aus diesen meist durch Brand zerstörten Lehmhäusern datiert an den Anfang des Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI - Verbandes (Karanovo VIa). Stratigrafisch jünger ist eine Karanovo VI-zeitliche Kultanlage mit kleiner Rampe, einem Podest sowie Installationen und Deponierungen. Am Südostfuß des Merdžumekja befand sich eine vermutlich gleichzeitige Karanovo VI-zeitliche Flachsiedlung, die stratigrafisch den zugeschütteten großen Umfassungsgraben überlagert. Typochronologisch datieren die Funde aus den Häusern in die Stufe Gumelnița A2 - B1 (Karanovo VIb). Über dieser Karanovo VI-Flachsiedlung wurden außerdem Siedlungsreste der Frühbronzezeit ausgegraben (Cernavoda III) (Gleser, Thomas 2012). Frühbronzezeitliche Keramik der Stufen Ezero A und B fand sich in sekundärer Lage auf der Anhöhe *Kajrjaka* und vereinzelt auf Merdžumekja.

Uns interessiert hier aber die späte Frühbronzezeit¹, die auf dem Siedlungshügel Merdžumekja einen mehrphasigen Kreisgraben hinterlassen hat, der erstmals in den Berichten der Römisch Germanischen Kommission 1989 vorgestellt (Fol u.a. 1989) und 2002 von mir in der gleichen Zeitschrift detaillierter besprochen wurde (Bertemes 2002) (**Abb. 1**). In der Verfüllung des Grabens fanden sich zahlreiche Deponierungen, die mit dem Schutt eines verbrannten Gebäudes zugedeckt waren. Zu dieser Anlage gehörten ein weiterer äußerer Kreis aus einem offenbar mehrphasigen Palisadengrübchen, ein außerhalb des inneren Grabens gelegenes großes Gebäude und einige wenige Gruben inner- und außerhalb der zentralen Kreisfläche (**Abb. 1**). Die Funde datieren in die zweite Stufe der sogenannten Nova-Zagora-Kultur (Bertemes, Krastev [Iliev] 1988). Die Aufbereitung und umfassende kulturhistorische Auswertung der mittelbronzezeitlichen Befunde und Funde war Gegenstand meiner 1996 in Saarbrücken verteidigten Habilitationsschrift. Relativchronologisch gehören die Funde in das letzte Viertel des 3. Jt. v. Chr. und können mit Frühhelladisch III in der Ägäis gleichgesetzt werden. Aus der unmittelbaren Umgebung des Siedlungshügels sind keine Oberflächenfunde

¹ Nach der älteren, heute nicht mehr verwendeten Chronologie von R. Katinčarov entspricht das Material der Stufe MBZ II.

aus diesem Zeithorizont bekannt. Entsprechendes Material wurde auf der Anhöhe Kajraka südöstlich von Drama sowie auf der Flur *Krumovo-Bankovo* und dem Siedlungshügel Krumovo 2,5 km nordwestlich gefunden.

Der am Hang gelegene Kreisgraben hat 41,5 m im Durchmesser und an der höchsten Stelle einen Durchgang von 3,5 m. Die Innenfläche ist un bebaut. Der V-förmig eingetiefte Graben hat eine Breite von 1,8 - 3,8 m. Spuren einer den Graben begleitenden Palisade wurden nicht entdeckt oder aber sind erodiert. Belege für einen begleitenden Wall fehlen ebenso wie indirekte Hinweise, die aus der Grabenverfüllung herzuleiten wären. Die Verfüllung besteht aus drei Schichten, einer unteren natürlichen Einfüllung *d*, darüber aus einer anthropogen eingefüllten Schicht *b/c* mit zahlreichen Gefäßdeponierungen und noch in heißem Zustand eingefülltem Brandschutt eines Lehmgebäudes. Darauf folgt eine weitere natürliche Füllschicht *a*. Der Brandschutt stammt vermutlich von einem großen vierschiffigen Gebäude mit flachapsidalem Abschluss, das südlich des Eingangstores nach seiner Zerstörung bis auf die Pfostengruben und Teile des Wandgräbchens abgetragen worden war.

Die Deutung der Funde und Befunde als zentrale, von mehreren Siedlungen der Mikroregion frequentierten Kultstelle habe ich an anderer Stelle dargelegt und ausführlich begründet (Bertemes 2002). Zusammenfassend möchte ich hier nur betonen, dass der Graben im Vergleich zu den anderen Siedlungsbefunden der Früh- und Mittelbronzezeit in der thrakischen Ebene außergewöhnlich ist. Außergewöhnlich sind z.B. die Form, die Lage, der Aufbau und die Kontexte der Funde. Die Deponierungen häufen sich besonders in den Grabenköpfen und ansonsten im Osten und Westen des Grabens, was auf einen solaren Bezug schließen lässt (**Abb. 2**). Außergewöhnlich sind auch die daraus zu postulierenden Handlungen wie z.B. die wiederholten *Recuttings*. Die Lage am Hang, das Fehlen von Wall und Palisade machen eine strategische Funktion im Sinne einer Fliehbürg un wahrscheinlich. Der geringe Durchmesser und die aufwendigen Erdarbeiten widersprechen einer Deutung als Viehkral. Am ehesten handelt es sich um einen Kultplatz, wofür die zum Teil mit Getreide gefüllten deponierten Gefäße, der glühend verfüllte Hüttenlehm, die nahezu mannshohen Figuren und Beckenfragmente aus Ton, einige Opfergruben im Innern der Anlage (Obj. 067 mit Hirschgeweihkeulen und Obj. 0786 mit absichtlich zerbrochenen Schildkrötenpanzerschuppen) und auch die zwei mächtigen freistehenden Pfähle (Obj. Nr. 059 und 060) sprechen. Natürlich kann man sich vorstellen, dass hier auch Versammlungen und Märkte abgehalten wurden. Der Kreisgraben Obj. 009 war der erste seiner Art in der thrakischen Ebene. 2002 konnte ich weitere Anlagen, wie z.B. die 1998 entdeckte Kultstelle Černa Gora, plausibel machen (Bertemes 2002, 135ff.). Die beste Parallele zu Drama bietet indes die durch eine umfassende geophysikalische Prospektion bekannt gewordene Anlage von Koyunbaba in Türkisch Thrakien (**Abb. 3**), die nach den Oberflächenfunden zeitgleich mit Drama Obj. 009 sein dürfte (Heyd, Aydingün, Güldoğan 2016). Für alle diese Anlagen ist kennzeichnend, dass es sich um architektonisch gestaltete Naturheiligtümer handelt, bei denen nicht etwa ein Kultbau, sondern vielmehr der Platz an sich im Vordergrund stand. Wichtig war demnach die Heiligkeit des Ortes selbst und die Tatsache, dass die Rituale in der Regel unter freiem Himmel stattfanden.

Nach meinem Wechsel an die Martin-Luther-Universität war es mein Wunsch, eine der bis dahin bekannten stichbandkeramischen Kreisgrabenlagen Sachsen-Anhalts vollständig auszugraben. Ziel war es, einen interkulturellen und diachronen

Vergleich zwischen der Kultplatzkonzeption in der thrakischen Ebene am Ende des dritten Jahrtausends und dem ersten Auftreten des Kreisgrabenphänomens in der ersten Hälfte des 5. Jt. v. Chr. zu ermöglichen. Die Wahl fiel schließlich auf die Anlage von Goseck im Burgenlandkreis in Sachsen-Anhalt². Palisaden, Wall und Graben - so stellt sich heute diese wiederaufgebaute Kreisgrabenanlage dar. Entdeckt wurde sie Anfang der 1990er Jahre bei einer Befliegung durch Otto Braasch. Der gute Luftbildbefund zeigte uns sofort, dass das Bodendenkmal durch den Pflug akut gefährdet war. Anschließend gezielte Befliegungen durch Ralf Schwarz vom Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt sowie geophysikalische Prospektionen lieferten weitere interessante Details. Auf diesem nicht-intrusiven Weg konnten bereits Einzelheiten der genauen Struktur der Anlage (Palisaden, Tore usw.) erkannt werden (**Abb. 4**). Zusätzlich zeigten sich zahlreiche Bewuchsanomalien in der Umgebung der Kreisgrabenanlage, die Hinweise auf Siedlungsreste lieferten, ebenso wie zwei kleinere Gräbchen, die auf das Nord- und das Südosttor zuliefen. Von 2002 – 2004 wurde die Anlage in Zusammenarbeit mit dem Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt von uns vollständig untersucht (Bertemes, Northe 2006; Bertemes, Northe 2007)³. Diese Vollständigkeit war uns wichtig, da die Untersuchungen in Drama eindeutig gezeigt haben, dass nur durch die Ausgrabung des Gesamtbefundes neue Erkenntnisse über die Funktion und Bedeutung derartiger Anlagen zu erwarten waren. Bezeugt ist Scherbenmaterial der späten älteren, der mittleren und der frühen jüngeren stichbandkeramischen Kultur. Sowohl die keramischen Funde als auch die Radiokarbonaten belegen somit zumindest eine Nutzung des Platzes für die Dauer von ca. fünf bis sechs Generationen (ca. 4860 - 4650 v. Chr.).

Die Gosecker Kreisgrabenanlage bestand aus zwei konzentrischen Palisadenringen (ca. 50 m und 60 m im Durchmesser) und einem vorgelagerten, trichterförmigen Graben von ca. 75 m Durchmesser (**Abb. 5**). In den meisten Segmenten war der Graben wie in Drama als V-förmige, spitz zulaufende Abgrabung ausgeführt. Diese Form ist für alle bislang untersuchten mittelneolithischen Rondelle typisch (Petrasch 1990, 447). Begleitet wurde der Graben außen durch einen nicht mehr erhaltenen Wall, der aus dem Grabenaushub aufgeschüttet worden war, wie die asymmetrische Verfüllung des Grabens belegt. Wie in Drama war der Graben auf seiner Gesamtlänge mit drei unterschiedlichen Schichtpaketen verfüllt. Das untere und obere Schichtenpaket ist jeweils natürlich eingeflossen, während das mittlere anthropogen eingebracht ist. Allerdings sind die Mächtigkeit und die Zusammensetzung der Schichten nicht in allen Bereichen des Grabens einheitlich.

Wie in Drama so blieb auch in Goseck - und in der Regel in allen anderen gleichzeitigen Kreisgrabenanlagen Mitteleuropas - die von Palisade und Graben umschlossene Fläche un bebaut. Unter Berücksichtigung der Geländemorphologie konnte der Astronom W. Schlosser (Universität Bochum) exakte Berechnungen

² Die umfassende Auswertung der Anlage wurde von Norma Literski im Rahmen ihrer 2017 verteidigten Promotion durchgeführt. Diese wird als Monografie in den Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie sowie Landesmuseum Halle in Bälde gedruckt vorliegen.

³ Für die Grabungsleitung und ihr Engagement vor Ort möchte ich P.F. Biehl, A. Northe und O. Schröder herzlich danken.

durchführen (Bertemes 2008; Bertemes 2009b). Unterbrechungen des Kreisgrabens und der Palisaden im Südosten und -westen sind exakt auf den Sonnenaufgangspunkt und -untergangspunkt am Horizont zur Wintersonnenwende ausgerichtet (**Abb. 6**). Weitere Palisadenunterbrechungen im Nordosten und -westen sind auf die Sommersonnenwende und das April-Ende (Beltaine/Walpurgisnacht) bezogen. Bereits die Manifestierung solcher für frühe bäuerliche Gemeinschaften bedeutsamer Termine spricht für eine kultische Nutzung der Anlage. Interessant ist in diesem Zusammenhang auch die Paarigkeit und Symmetrie der Unterbrechungen, abgesehen von den Unterbrechungen im Nordteil. Dieser Teil diente sicher als eigentlicher Zugang. In Drama lässt sich ebenfalls ein solarer Bezug der Deponierungen vermuten, ohne dass auf exakte Daten im Kalenderjahr Bezug genommen worden wäre.

Da die meisten keramischen Funde aus unteren und mittleren Füllschichten stammen, kaum abgerollt und recht groß waren, scheinen sie direkte Hinterlassenschaften aus der Nutzungszeit der Anlage zu sein. Eventuell stellen sie Reste des während kultischer Handlungen verwendeten Geschirrs dar, das nach seiner speziellen Nutzung nicht wieder den profanen häuslichen Aktivitäten zugeführt werden durfte und daher im Graben *entsorgt* wurde. Daneben kommen einige wenige Arbeitsgeräte aus Knochen und Geweih, einige Feuersteinartefakte - meist Klingenfragmente - aber kaum Felssteingeräte vor. Besonders zu erwähnen sind fünf eng nebeneinanderliegende Klingen, die eventuell auf eine Lagerung in einem organischen Behältnis und auf eine anschließende absichtliche Deponierung schließen lassen.

Die im Torbereich in der Grabenfüllung ebenfalls angehäuften Fragmente von Rinderschädeln und -hornzapfen lassen eine besondere Symbolik des Rindes für die stichbandkeramischen Menschen annehmen (**Abb. 5**). Unklar ist jedoch, ob sie als Reste von Kultmahlzeiten auf vergleichbare Weise wie die Keramik in den Graben gelangten oder aber ursprünglich als Bukranien die Palisaden im Torbereich zierten und erst sekundär in den Graben gefallen sind.

Der Großteil der archäologischen Funde stammt, wie in Drama, aus den Torbereichen des Kreisgrabens. Die obere, meist fundleere Verfüllung zeigt Anzeichen einer Bodenbildung. Der Graben stand demnach nach seiner teilweisen Verfüllung am Ende der eigentlichen Nutzung als Kultplatz längere Zeit offen. Nach ca. 200 Jahren wurde die Anlage in ihrer ursprünglichen Funktion nicht weiter genutzt und verfiel. Nachnutzungen des Platzes während der neolithischen Gaterslebener Kultur hatten wohl nichts mehr mit der ursprünglichen Funktion als Heiligtum gemein. Gebäudereste dieser Kultur wurden während der Grabung 2005 nördlich des Nordtores entdeckt. Dabei zeigte sich, dass die auf das Nord- und Südosttor zuführenden Gräbchen aus dieser Zeit stammen. Offensichtlich wurden der teilweise verfüllte Graben und der Wall als Teil einer Siedlungsbegrenzung nachgenutzt.

Eine Interpretation des Bodendenkmals als Kalenderbau oder gar *Sonnenobservatorium*, wie dies in den Medien gerne geschieht, wird allerdings der komplexen Bedeutung dieser frühen Heiligtümer nicht gerecht. Solche Anlagen stellen in der Regel einen zentralen Bezugspunkt einer Siedlungskammer dar und wurden in gemeinsamer Anstrengung aller Siedler erbaut. Durch die Monumentalität der Anlage konnte das Prestige der Erbauer für alle sichtbar zum Ausdruck gebracht werden. Alle wichtigen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Ereignisse der Gruppe waren eng in den Glaubensvorstellungen verwurzelt. Mit diesen ersten ge-

bauten Heiligtümern Mitteleuropas gaben sich die Menschen einen Ort, an dem ihr Alltag kultisch begleitet, ritualisiert und legitimiert bzw. *beeinflusst* werden konnte. Vor dem Hintergrund dieser kultischen Funktion der Anlage sind einige Gruben, die sich an den beiden südlichen Toren konzentrieren, bemerkenswert. In ihnen konnte die Einwirkung intensiven Feuers nachgewiesen werden. Eventuell spielten sie eine Rolle bei der Zubereitung von Festspeisen. Aus zwei dieser Gruben stammen menschliche Knochen. Sie stellen sicher Reste von speziellen Kulthandlungen dar und dürften mit einzelnen menschlichen Knochen aus der Verfüllung des Grabens zu verbinden sein. Dies bedeutet, dass der Anlage auch im Totenritual eine Rolle zukam. Vielleicht wurden die Verstorbenen im Innern aufgebahrt, ehe sie schließlich dem Grab übergeben wurden.

Natürlich kann man sich auch sekundäre Nutzungen vorstellen. Denkbar ist, dass man sich an diesem die gesamte Siedlungskammer dominierenden Ort ebenfalls versammelte oder aber Markt hielt und man sich im Falle eine Bedrohung hierher zurückzog, auch wenn der dem Graben vorgelagerte Wall eine primäre Nutzung als Verteidigungsanlage wenig wahrscheinlich macht.

In der Folge war es dann der Fund der Himmelsscheibe von Nebra, der es uns ermöglichen sollte, unsere Untersuchungen zu den mitteleuropäischen Kreisgräben auch auf andere Perioden auszuweiten. Die Himmelsscheibe von Nebra ist in archäologischer, astronomie- und religionsgeschichtlicher sowie allgemein kulturgeschichtlicher Hinsicht ein europäischer Schlüsselfund (Meller, Michel 2018). Einerseits wird durch die Goldapplikationen erstmals der Sternenhimmel dargestellt mit der konkreten Angabe zumindest eines Sternbildes und der Wiedergabe astronomischer Phänomene (Bertemes 2006). Das Motiv setzt andererseits systematische, über Generationen hinweg durchgeführte Himmelsbeobachtungen und das Verstehen komplexer Kausalitätszusammenhänge voraus. Für sich genommen bezeugt die Scheibe von Nebra eine direkte Verbindung zwischen astronomischen Kenntnissen und religiösen Vorstellungen. Die geläufigen Erklärungsmodelle zeigen, dass Bezüge zu den wichtigen, das menschliche Leben bestimmenden Zyklen von Tag und Nacht und der Jahreszeiten vorliegen. In dem am Nachthimmel zwischen den Horizonten des Sonnenauf- und Unterganges vorbeiziehenden stark stilisierten Schiff gibt sich erstmals das aus späterer Zeit aus der nordischen Bronzezeit bekannte Bildsymbol der Sonnenbarke zu erkennen. In ihrer Komplexität eröffnet die Himmelsscheibe von Nebra also nicht nur weitreichende religionsgeschichtliche Einblicke in die Welt Mitteleuropas um 1600 v. Chr., sondern sie wirft im Rückblick ebenfalls ein neues Licht auf den Beginn der Bronzezeit am Ende des 3. Jahrtausends. Es deutet sich an, dass der Ursprung dieser religiösen Vorstellungen eher im Vorderen Orient und Ägypten als in Mitteleuropa selbst zu suchen ist. Da die Scheibe lokal hergestellt wurde, wie die Analysen anzeigen, liefert sie einen Hinweis darauf, dass neben den sporadisch belegten ostmediterranen Handelswaren auch geistige und religiöse Konzepte sowie neue Techniken nach Mittel- und Nordeuropa gelangten (Meller, Michel 2018).

Das weitere kulturelle Umfeld der Himmelscheibe von Nebra konnten wir von 2005 bis 2012 im Rahmen einer interdisziplinären DFG-Forschergruppe For550 *Der Aufbruch zu neuen Horizonten* umfassend untersuchen. Aus dem in diesem Beitrag verfolgten Blickwinkel ist hervorzuheben, dass die Scheibe und ihr Fundort die Frage nach möglichen frühen Himmelsobservatorien neu stellen. Bis-

lang blieb z.B. die astronomische Deutung von archäologischen Denkmälern vom Stonehenge-Typ oder Woodhenge-Typ oder aber auch der sogenannten Rondelle spekulativ. Obschon die weitere Nutzung und der Endausbau von Stonehenge in der Frühbronzezeit seit Langem bekannt war, ging man bis vor wenigen Jahren ausschließlich von einer neolithischen bzw. kupferzeitlichen Stellung derartiger Monumente aus. Das in der Nähe von Stonehenge entdeckte, reiche Glockenbechergrab von Amesbury, in dem ein aus den Westalpen stammender Metallurge bestattet war, bezeugt, dass man zumindest noch im letzten Drittel des 3. Jt. v. Chr. auf dem Kontinent Kenntnis von derartigen Monumenten hatte (Bertemes 2004). Somit verwundert es nicht, dass neue archäologische Erkenntnisse aus Österreich und der Tschechischen Republik einige der sogenannten Kreisgräben Mitteleuropas eben nicht dem Neolithikum, sondern eindeutig der späten Frühbronzezeit - und somit dem chronologischen Umfeld der Scheibe von Nebra - zuweisen.

In der Forschergruppe widmete sich deshalb das von mir geleitete Modul A2 *Die Kreisgräben der Makroregion* dem Kreisgrabenphänomen⁴. Als eigenfinanziertes Teilprojekt 1 konnten wir zu Vergleichszwecken die Auswertung der Anlage von Goseck integrieren. Teilprojekt 2 beschäftigte sich hingegen mit der Erforschung der durch Luftbildprospektion erfassten Kreisgrabenanlagen der Makroregion um Nebra, deren Grundriss von den frühneolithischen Anlagen wie Goseck abwich. Es galt zu klären, ob sich unter diesen Anlagen eventuell auch frühbronzezeitliche Kreisgräben befanden. Die dabei verfolgten wissenschaftlichen Fragestellungen waren vielschichtig: Wie sind die Anlagen strukturiert? Wie sind sie in das Siedlungs- und Verkehrsnetz der Zeit eingebunden? Welche Hinweise auf die Bedeutung und Funktion der Anlagen gibt es? Sind Hinweise auf Kult und Religion oder auf rein profane Motivationen gegeben? Lassen sich eventuell auch astronomische Bezüge erkennen? Mit den geplanten Untersuchungen strebten wir eine umfassende Klärung des mitteleuropäischen *Henge*-Phänomens in der Frühbronzezeit an. Im ersten Projektjahr wurden die zwölf wahrscheinlich nicht neolithischen Anlagen genau vermessen, geophysikalisch prospektiert und durch aussagekräftige Schnitte sondiert. Die erzielten Resultate waren in vielerlei Hinsicht wegweisend. So konnten wir u.a. zeigen, dass monumentale Kreisgräben, außer während der Zeit der Stichbandkeramik, ebenso in der Trichterbecherzeit, am Übergang zur Frühbronzezeit, während der Frühbronzezeit und in der Spätbronze-/Früheisenzeit errichtet wurden (Spatzier 2012). Monumentale Kreisgrabenanlagen sind somit ein architektonisches Konzept, auf das man mit Unterbrechungen während 4000 Jahren immer wieder zurückgriff!

Der Zielsetzung von FOR550 folgend widmeten wir uns in der zweiten Projektphase der systematischen Ausgrabung der spätglockenbecherzeitlichen/frühest-frühbronzezeitlichen Anlage von Pömmelte im Landkreis Schönebeck⁵. Die ersten Untersuchungen hatten gezeigt, dass die aufgedeckte Befundsituation

⁴ Als wissenschaftlichen Mitarbeiter konnte ich meinen Doktoranden André Spatzier verpflichten. Ohne sein organisatorisches Talent, seine effiziente Arbeitsweise und sein archäologisches Gespür, insbesondere bei der Leitung der Grabungen am Ort, hätte Modul 2 nicht so erfolgreich abgeschlossen werden können. Dafür gebührt ihm mein Respekt und mein herzlichster Dank.

⁵ Die Anlage wurde von André Spatzier in seiner Dissertation umfassend ausgewertet und veröffentlicht (Spatzier 2017).

äußerst komplex und vielversprechend war (Spatzier, Bertemes 2018). Nach den Grabungen in den Jahren 2006 bis 2008 war klar, dass die Anlage aus mehreren konzentrischen Ringen von Pfostenkränzen, Gruben und dem Kreisgraben mit begleitender Palisade bestand (**Abb. 7**). Mehrere Profile des inneren Grabens lieferten indirekte Hinweise auf einen vorgelagerten Wall. Eine Besonderheit stellten in den Graben abgetiefte Schachtgruben dar, in die man zerscherbte Gefäßsätze, Tierknochen, Sonder- und Teilbestattungen eingebracht hatte. Über die verfüllten Schachtgruben waren schließlich Steinbeile oder einzelne Menschenschädel deponiert worden. Die Struktur der Anlage sowie der besondere Charakter der entdeckten Funde erlaubten es, das Bauwerk als Heiligtum zur Durchführung vielschichtiger ritueller Handlungen zu interpretieren, welche wohl auf kultisch-religiöse Vorstellungen wie beispielsweise Fruchtbarkeits-, Toten- oder Ahnenkulte zurückzuführen sein dürften (Spatzier, Bertemes 2018). Typochronologisch umfasste das Spektrum der Gefäßkeramik neben einigen Beispielen der jüngeren Schnurkeramik vor allem Hinterlassenschaften der Spätphase der Glockenbecherkultur sowie der frühesten Ausprägung der Aunjetitzer Kultur. Dies entspricht einer relativchronologischen Einordnung ins letzte Drittel des 3. Jt. v. Chr.

Während der Feldarbeiten des Jahres 2007 wurden am äußersten südöstlichen Rand der Grabungsfläche die Standspuren eines Pfostenbaus aufgedeckt. Ausrichtung und Grundriss entsprachen den bislang aus Mitteldeutschland bekannten Langhäusern der Aunjetitzer Kultur. Dieses Langhaus war der Anlass, hier weiter zu graben, um die Ausmaße dieser Siedlung und ihr Verhältnis zum Ringheiligtum zu klären. In den noch andauernden Ausgrabungen wurden inzwischen knapp 30 Aunjetitzer Langhäuser freigelegt, ohne dass die Grenzen der Siedlung erreicht wären. Bereits jetzt handelt es sich um eine der größten frühbronzezeitlichen Siedlungen Mitteleuropas überhaupt.

Mit den Ausgrabungen in Pömmelte konnten wir einen umfassenden Einblick in die Gesamtstruktur einer frühbronzezeitlichen Rondellanlage gewinnen und zur Klärung ihrer Bedeutung und Funktion innerhalb der spätkupferzeitlichen/frühbronzezeitlichen Zivilisation beitragen. Die Archäologie zeigt, dass Pömmelte ein Ort war, der ursprünglich von den Trägern der mitteleuropäischen Kultur mit Schnurkeramik begründet, und anschließend der Glockenbecher Kultur neugestaltet und von den ältesten Aunjetitzern gleichermaßen frequentiert wurde. Hier wurde der komplexe gesellschaftliche Alltag von aufwendigen Ritualen begleitet und harmonisiert. Architektonisch liegt dem Monumentalbau ein mehrfach gestuftes Raumkonzept zugrunde, bei dem durch mehrere konzentrische Ringe von Pfosten, Gruben und Gräben ein zu zeremoniellen Zwecken genutzter Ort von der umgebenden Landschaft abgegrenzt wird (**Abb. 8**).

Dass in der Pömmelter Anlage Kulthandlungen und Rituale stattfanden, belegen die schachtartigen Vertiefungen im Kreisgraben, welche man offenbar speziell für die *Entsorgung* der dabei verwendeten Hilfsmittel in geweihter Erde angelegt hatte. Das Fundmaterial lässt auf Festmahle, Trank- und Speise- bzw. Fleischopfer schließen. Die auffällige Verteilung der Keramik und Faunenreste sowie verschiedener Fundtypen liefert Hinweise auf die Konnotation bestimmter Raumeale mit spezifischen ideellen Vorstellungen und die Durchführung damit verbundener Aktivitäten in jenen Zonen und bildet somit eine schöne Entsprechung zu

der Anlage aus Drama. Dass die kultisch-religiösen Zeremonialhandlungen wohl zu bestimmten Zeitpunkten während des agrarischen Jahreszyklus stattfanden, legt die Ausrichtung der Hauptzugänge der Anlage auf die Sonnenaugangspunkte zur Zeit der Mitviertelfeste nahe. Pömmelte spiegelt demnach die auf der Scheibe von Nebra fassbare außerordentliche Bedeutung des Wissens um solche astronomisch bestimmbar Zeitpunkte wider (Meller, Michel 2018).

In die Schachtgruben hatte man zudem *Tote* hineingeworfen, welche Spuren zwischenmenschlicher Gewaltausübung mit lethaler Wirkung aufwiesen, und möglicherweise als Menschenopfer zu interpretieren sind (**Abb. 9**). Es handelt sich ausschließlich um Kinder, Jugendliche und Frauen, die teilweise gravierende perimortale Verletzungen aufweisen. Im Rahmen mehrstufiger Deponierungspraktiken waren wohl in beträchtlichem Zeitabstand in teils erneut ausgehobenen Vertiefungen über den Schächten sekundär Objekte niedergelegt worden. Von besonderer Bedeutung sind die einzeln oder paarig abgelegten Menschenschädel, die auf spezifische Vorstellungen im Rahmen des Totenglaubens hinweisen. Die ausschließlich in der Osthälfte und in Bezugnahme auf die Kreisstruktur der Anlage angeordneten Gräber belegen darüber hinaus die besondere Rolle des Pömmelter Heiligtums im Totenkult. Dass die Beerdigung *ad sanctum* den sterblichen Überresten junger Männer vorbehalten war, kann als Hinweis auf die besondere soziale Stellung der Individuen interpretiert werden.

Die Entdeckung eines mutmaßlich ebenfalls rituell genutzten Grabengevierts und einer herausgehobenen Bestattung aus der ersten Hälfte des 3. Jt. v. Chr. könnten für eine bewusste Platzwahl der Erbauer des Ringheiligtums an einem bereits von den Ahnen genutzten Sakralort sprechen. Die Träger der Glockenbecherkultur und der frühen Aunjetitzer Kultur betrieben die Anlage vom 24. bis zum 22. Jh. v. Chr. Offenbar verlor sie dann in der Zeit um ca. 2100 - 2050 v. Chr. ihre vielschichtige Bedeutung. Einige Hinweise scheinen dafür zu sprechen, dass der Bedeutungsverlust die Dekonstruktion der Anlage zur Folge hatte. Mit einer solchen sind vermutlich auch die anthropogenen Verfüllungsmechanismen in den Grabensystemen in Drama und Goseck zur verbinden.

Eine Besonderheit hat Pömmelte allerdings noch zu bieten. Dabei handelt es sich um ein zweites Rondell, das 2011 in ca. 1,3 km Entfernung bei Schönebeck vom Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie ausgegraben wurde. Bei der Anlage handelt es sich um eine nahezu exakte Kopie von Pömmelte, allerdings mit der Ausnahme, dass hier keinerlei Hinweise auf Deponierungen entdeckt werden konnten. Die 14C-Datierungen deuten an, dass die Anlage wohl erst nach der bewussten Zerstörung der Pömmelter Anlage betrieben worden ist. Die Feldforschungen in Pömmelte und Schönebeck haben gezeigt, dass der Kultgraben von Drama am Ende des 3. Jt. v. Chr. keineswegs alleine dasteht. Wir dürfen im Gegenteil nun mehr davon ausgehen, dass es sich um eine europaweite Kultplatzkonzeption mit jeweils geringen regionalen Verschiedenheiten handelt, die in der zweiten Hälfte des 3. Jt. v. Chr. von Südosteuropa, über Mitteleuropa bis hin zu den Britischen Inseln nachweisbar ist.

Zum Schluss sei noch auf einen weiteren Kreisgraben hingewiesen, den wir im Rahmen des DFG - SPP 1400 *Frühe Monumentalität* ausgegraben haben (Abb. 10). Die Kreisgrabenanlage Belleben I im Landkreis Schönebeck wurde vollständig mit allen beobachteten Befunden in drei Grabungskampagnen von 2009

bis 2011 ausgegraben und datiert in die Zeit der Baalberger Kultur⁶. Das geborgene Fundmaterial setzt sich zusammen aus 2318 Keramikfragmenten (37,4 kg), 2192 Knochen (17,70 kg), 263 Silices und einem Röhrchen aus Zinnbronze. Belleben I hat einen leicht ovalen, Nordost-Südwest gestreckten Verlauf. Unterbrochen wird der Graben im Osten von einer 5,80 m breiten Erdbrücke, die an der östlichsten Ausdehnung des Grabenverlaufes einsetzt und sich von dort nach Süden fortsetzt. Der Grundriss und die Struktur der Anlage lassen sich gut mit Drama vergleichen. Im Inneren des Grabenwerkes liegen hinter dem Eingang drei, im Dreieck angeordnete, große Gruben. Zumindest die größte der drei Gruben dürfte mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit gleichzeitig mit dem Graben offen gestanden haben. Dies verraten die Scherbenanpassungen, die beide Befunde verbinden (Abb. 11). Äußerst auffällig sind die Fundkonzentrationen in den Grabenköpfen und den beiden größeren Gruben (Bef. 12 und 14). Nördlich der Grube 12 und südlich von Grube 14 nimmt die Fundhäufigkeit im Graben signifikant ab. In diesen, an die Grabenköpfe angrenzenden Kreisgrabensegmente traten 75 – 90 % weniger Funde auf.

Der Graben war durchgängig als Sohlgraben angelegt. Auffällig waren die extremen Schwankungen der Sohlenbreite zwischen 0,10 m und 1,10 m. Zudem traten auch Schwankungen im Breiten-Tiefen-Verhältnis auf. Direkt über der Grabensohle konnten wir eine 0,03 - 0,05 m mächtige, graubraune Schicht verfolgen, über der - oder leicht in diese eingetieft - sich der Großteil der Funde befand. Größere Flächen blieben gänzlich befundfrei. Zwei Gruppen von vier bzw. sechs Pfosten können eventuell als sehr unregelmäßige Vier-Pfosten-Stellungen interpretiert werden. Eindeutige Gebäudestrukturen ließen sich jedoch nicht rekonstruieren; somit fehlt, wie in Drama, Goseck und Pömmelte, eine Innenbebauung. Die Gefäßkeramik wurde im Rahmen einer Masterarbeit von M. Weber typo-chronologisch aufgearbeitet⁷. Die Gefäße datieren einheitlich in die Baalberger Kultur. Die Tierreste dokumentieren fünf Haustierformen - Rind, Schaf/Ziege, Schwein und Hund - sowie sechs Wildtierarten - Feldhase, Wildpferd, Europäischer Biber, Rothirsch, Reh und die Gemeine Flussmuschel (der Fundanteile der Haustiere liegt bei 98,85 %). Nach der Anzahl der Zahn- und Knochenreste dominiert das Rind mit 29,25 % Fundanteilen vor den kleinen Hauswiederkäuern mit 33,00 % und dem Schwein mit bedeutungslosen 6,60 %. Demnach spielt das Rind in der Baalberger Kultur offensichtlich eine besondere Rolle. Berücksichtigt man die beobachteten Hockerfacetten an Baalberger Skeletten (rund 25 % in den Gruppen juvenil/frühadult bis senil [Funke 2000]), so ist es durchaus legitim, diese pathologischen Veränderungen am Knochen mit einer Hirtentätigkeit in Verbindung zu bringen. Vielleicht ist auch die Niederlegung eines jungen Hundes im Graben, dessen Skelett nahezu vollständig erhalten ist, vor diesem Hintergrund zu verstehen. Auf die besondere Bedeutung von Hundeskeletten in neolithischen Erdwerken hat jüngst J. Petrasch hingewiesen (Petrasch 2004). Ein intensiv betriebener Rindernomadismus könnte auch das Fehlen ortskonstanter Siedlungen erklären. Dies wiederum würde die monumentalen Grabenwerke in ein anderes Licht rücken. Sie könnten als territoriale Erinnerungs- und

⁶ Als Projektmitarbeiter konnte ich meinen ehemaligen Doktoranden Oliver Rück gewinnen, der dankenswerterweise mit seiner ruhigen und stets äußerst effizienten, zielorientierten Art die Grabungen in Belleben I und II mit beeindruckenden Ergebnissen abschließen konnte.

⁷ Die Auswertung der Anlage erfolgt im Rahmen der Dissertation von Melanie Weber, die als Studentin an den Grabungen beteiligt war.

Markierungsfunktion fungieren, während die Gräber einen Bezugspunkt zur Heimat und zur Landschaft herstellen und eine Urgeneration manifestieren, die das Land in Besitz nahm. In den Gräben baalbergezeitlicher Erdwerke sind bis zum jetzigen Zeitpunkt keine menschlichen Knochen gefunden worden. Dies steht in gewissem Gegensatz zu den Grabenwerken anderer Epochen. Daher ist es umso auffälliger, dass die baalbergezeitlichen Grabenwerke oftmals einen erkennbaren räumlichen Bezug zu Trapezgrabenanlagen aufweisen. Beispiele hierfür sind der Fundplatz Belleben II sowie drei weitere Grabenwerken in Sachsen-Anhalt. Es ist also wahrscheinlich, dass die Grabenwerke auch im Totenritual eine bestimmte Funktion einnehmen, wie wir dies ja bereits für des 5. und das 3. Jt. v Chr. nachweisen konnten.

FAZIT:

Unsere Untersuchungen zu den vorgeschichtlichen Kreisgräben in Mittel- und Südosteuropa lassen über die Zeiten hinweg zahlreiche Übereinstimmungen erkennen. Andererseits konnten wir auch regionale und chronologische Unterschiede herausarbeiten. Die Erdwerksforschung hat bislang eine Vielzahl von Funktionen vorgeschlagen. Diese reichen vom profanen Viehkral, Markt- und Versammlungsplatz bis zur sakralen Kultstätte (zusammenfassend z.B. bei Bertemes 1991; Bertemes 2002; Bertemes, Northe 2007; Raetzl-Fabian 1999; Geschwinde, Raetzl-Fabian 2009). Eine strikte Trennung erscheint nicht sinnvoll. Aufgrund der durch die geophysikalische Prospektion festgestellten Ausrichtung der bayerischen Anlagen des Frühneolithikums vermutete bereits H. Becker eine astronomische Ausrichtung dieser Rondelle (Becker 1990). Die meisten der vorgeschlagenen Interpretationen kranken aber daran, dass sie ausschließlich monokausal gedacht sind. Ansätze, die nur auf solchen Überlegungen basieren, sind jedoch in der Urgeschichte, wo insbesondere die profanen und sakralen Bereiche eng miteinander verwoben sind und gesellschaftliche oder wirtschaftliche Belange in der Regel auch eine kultisch/religiöse Dimension haben, sicher nicht ausreichend. Allerdings tut man sich in der Forschung nach wie vor schwer damit, die Erkennbarkeit von Religion, Kult und Ritual im archäologischen Material zu definieren. Gleiches gilt für die räumliche Verortung der vollzogenen Handlungen, d.h. für den Kultplatz im eigentlichen Sinn (Bertemes 1991; Bertemes 2002, 123 ff.). Derartige Kultplätze sind in der Regel Orte, an denen sich das Heilige regelhaft offenbart. Sie dienen als Kommunikationssphäre, als eine Art Membran zum Jenseits. Bei allen hier besprochenen Kreisgrabenanlagen lässt die besondere Betonung der Abgrenzung auf einen ausgeprägten Dualismus *Innen-Außen* bzw. *Sakral-Profan* schließen. In diesem Sinne waren die Eingangsbereiche eher als Brücken zu verstehen, die zur Überwindung dieser Grenze dienten. Die Vorstellung von immer wiederkehrenden Zyklen und die symbolische Betonung der Übergänge veranlassen uns, Übergangsriten zu postulieren.

Eine wesentliche Herausforderung lag von Anbeginn darin, bisher fehlende, allgemein akzeptierte methodische Richtlinien bzw. theoretische Grundlagen zu schaffen (Bertemes, Biehl 2001). Erschwert wird das Ganze dadurch, dass die archäologischen Daten nicht aus sich selbst heraus ihren kultischen oder religiösen Hintergrund zu erkennen geben. Allzu oft werden eine spezielle Befundgattung oder ein spezieller Fundtyp allein aufgrund ihrer scheinbaren *Außergewöhnlichkeit* oder einer aus heutiger Sicht nicht mehr erkennbaren profanen Funktion unreflektiert der sakralen Sphäre zugewiesen. Da besonders im Falle schrift- und bilderloser Kulturen die archäologischen Daten die mit ihnen

verbundenen Rituale und kultischen Handlungen selbst nicht überliefern, können wir allenfalls den Ort des Geschehens oder aber die *verdinglichten* Überreste solcher Handlungen (Deponierungen, *Entsorgungen* usw.) bzw. die dabei verwendeten Hilfsmittel (Kultgeschirr, Opfer usw.) nachweisen. Mit unseren diachronen und interkulturellen Forschungen haben wir gezeigt, auf welcher theoretischen Basis und mit welchem methodischen Arsenal Kreisgrabenanlagen ausgewertet werden können. Die Tragfähigkeit dieser neuen Vorstellungen konnten wir mit der internationalen Tagung zum Kreisgrabenphänomen unter Beweis stellen, die wir 2004 zum Ende der Grabungen in Goseck durchgeführt haben (Bertemes, Meller 2012).

БИБЛИОГРАФИЯ/VIBLIOGRAPHY:

Лихардус и кол. 2001: Я. Лихардус, Ал. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. К. Илиев. Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати на българо-немските разкопки от 1983 до 1999 г. София, 2001.

Лихардус и кол. 2003: Я. Лихардус, Ал. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. 18 години българо-германски археологически изследвания край с. Драма, община Тунджа. – Вести на Ямболския музей, 3, 2000, 3 – 14.

Becker 1990: H. Becker. Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Niederbayern und ihre Interpretation auf Grund von Luftbildern und Bodenmagnetik. – In: : K. Schmotz, (Hrsg.), Vorträge des 8. Niederbayerischen Archäologentages. Buch a. Erlbach, 1990, 139 – 176.

Bertemes 1991: F. Bertemes. Untersuchungen zur Funktion der Erdwerke der Michelsberger Kultur im Rahmen der kupferzeitlichen Zivilisation (mit Fundortkatalog). – In: J. Lichardus (Hrsg.), Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6 - 13.11.1988. Saarbrücker Beitr. AltKde. 55. Bonn, 1991, 441 – 464.

Bertemes 1998: F. Bertemes. Der mittelbronzezeitliche Kultgraben von Drama und seine kulturhistorische Stellung in Südosteuropa. – Arch. Nachrbl. 3, 1998, 322 – 330.

Bertemes 2002: F. Bertemes. Heiligtum und Kultplatz in der thrakischen Ebene im 3. Jahrtausend v. Chr. Ber. – RGK 83, 2002, 123 – 144.

Bertemes 2004: F. Bertemes. Frühe Metallurgen in der Spätkupfer- und Frühbronzezeit. – In: H. Meller (Hrsg.), Der geschmiedete Himmel. Die weite Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren. Ausstellungskatalog. Halle [Saale], Stuttgart, 2004, 144 – 149.

Bertemes 2008: F. Bertemes. Die Kreisgrabenanlage von Goseck: Ein Beispiel für frühe Himmelsbeobachtungen. – In: W. Menghin (Hrsg.), Astronomische Orientierung und Kalender in der Vorgeschichte (=Acta Praehistorica et Archaeologica. Bd. 40). Internationales Kolloquium vom 09. 11 – 11. 11. 2006 im Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. Berlin, 2008, 7 – 14.

Bertemes 2009a: F. Bertemes. Der Forscher Jan Lichardus. – In: V. Becker u.a. (Hrsg.), *Zeiten, Kulturen, Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Langenweißbach, 2009, 1 – 8.

Bertemes 2009b: F. Bertemes, Die Sonne und ihre Bedeutung im religiös-mythologischen Kontext der Urgeschichte Mitteleuropas. – In: A. Bärnreuther (Hrsg.), *Die Sonne. Brennpunkt der Kulturen der Welt*. Berlin, 2009, 94 – 126.

Bertemes, Biehl 2001: F. Bertemes, P. F. Biehl. The Archaeology of Cult and Religion: An Introduction. – In: P. F. Biehl, F. Bertemes, H. Meller (Hrsg.), *The Archaeology of Cult and Religion*. Budapest, 2001, 1 – 11.

Bertemes, Krastev (Iliev) 1988: F. Bertemes, I. Krastev (Iliev). Die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama, Bez. Burgas – Katalog. – In: A. Fol, J. Lichardus (Hrsg.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Saarbrücken, 1988, 241 – 266.

Bertemes, Meller 2012: F. Bertemes, H. Meller (Hrsg.). Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa – Neolithic Circular Enclosures in Europe. Internationale Arbeitstagung in Goseck (Sachsen-Anhalt) vom 07. bis 09. Mai 2004. Tagungen Landesmuseum für Vorgeschichte Halle 8. Halle [Saale], 2012.

Bertemes, Northe 2006: F. Bertemes, A. Northe. Neolithisches Heiligtum in prähistorischer Kulturlandschaft – die Abschlussuntersuchungen in der Kreisgrabenanlage von Goseck und weitere Grabungen in deren Umgebung. – *Arch. Sachsen-Anhalt*. NF 4, Nr. 2, 2006, 269 – 281.

Bertemes, Northe 2007: F. Bertemes, A. Northe. Der Kreisgraben von Goseck. Ein Beitrag zum Verständnis früherer monumentaler Kultbauten Mitteleuropas. – In: K. Schmotz (Hrsg.), *Vorträge des 25. Niederbayerischen Archäologentages*. Rahden/Westf., 2007, 137 – 168.

Bertemes, Rück 2014: F. Bertemes, O. Rück. Monumente der Zusammenkunft: Die baalbergezeitlichen Kreisgrabenanlagen Belleben I und II (Salzlandkreis, Sachsen-Anhalt) - Kultplatz, Wettkampf- und Vermittlungsstätten. – In: H. Meller (Hrsg.), *3300 BC. Mysteriöse Steinzeittote und ihre Welt. Sonderausstellung vom 14. November 2013 bis 18. Mai 2014 im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle*. Mainz, 2013, 135 – 138.

Fecht 2002: F. Fecht. Die Karanovo V-zeitlichen Öfen in Drama-*Merdžumekja*. – In: M. Lichardus-Ippen, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.), *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien*. Saarbrücker Beitr. Altde. 74. Bonn, 2002, 511 – 528.

Fecht 2016: F. Fecht. Merdžumekja – die Karanovo-V-Siedlung. Die Befunde. Drama – Forschungen in einer Mikroregion Band 2. Bonn, 2016.

Fol u.a. 1989: A. Fol, R. Katinčarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983 - 1988). Neolithikum – Kupferzeit – Bronzezeit. – *Ber. RGK* 70, 1989, 5 – 127.

Funke 2000: K. Funke. Die Trapezgrabenanlagen der Baalberger Kultur von Großlehna-Altranstädt und Zwenkau, Lkr. Leipziger Land. Halle [Saale], 2000.

Geschwinde, Raetzel-Fabian 2009: M. Geschwinde, F. Raetzel-Fabian. EWBSL. Eine Fallstudie zu den jungneolithischen Erdwerken am Nordrand der Mittelgebirge. BAN 14. Rahden/Westfalen, 2009.

Gleser, Thomas 2012: R. Gleser, M. Thomas. Merdžumekja-Südosthang. Späte Kupferzeit und früheste Bronzezeit: Ergebnisse siedlungsarchäologischer Forschungen. Drama – Forschungen in einer Mikroregion Band 1. Bonn, 2012.

Heyd, Aydingün, Güldoğan 2016: V. Heyd, S. Aydingün, E. Güldoğan. Kanlıgeçit – Selimpaşa – Mikhalich and the Question of Anatolian Colonies in Early Bronze Age Southeast Europe. – In: B.P.C. Molloy (Hrsg.), *Of Odysseys and Oddities. Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*. Oxford/Philadelphia, 2016, 169 - 202.

Lichardus, Iliev 2004: J. Lichardus, I. Iliev. Die relative Chronologie des Neolithikums und der Kupferzeit in der Mikroregion von Drama und die Verbindungen zu Zentralthrakien. – In: V. Nikolov/K. Băčvarov/P. Kalchev (Hrsg.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, 30.09–04.10.2003*. Sofia-Stara Zagora, 2004, 34 – 45.

Lichardus u.a. 1997: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989 – 1995). – Ber. RGK 77, 1996 (1997), 5 – 106 Taf. 1 - 30 Beil. 1 – 8.

Lichardus u.a. 2000: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I. Iliev. Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien). Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983 – 1999. Bonn, 2000.

Lichardus u.a. 2003: J. Lichardus, A. Fol, L. Getov, R. Echt, R. Gleser, R. Katinčarov, D. Vollmann, F. Fecht, I. Krăstev Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1996 - 2002). Neolithikum – Kupferzeit – Bronzezeit – Eisenzeit – Römerzeit. – Ber. RGK 84, 2003, 155 - 221.

Meller, Michel 2018: H. Meller, K. Michel. Die Himmelscheibe von Nebra. Der Schlüssel zu einer untergegangenen Kultur im Herzen Europas. Berlin, 2018.

Petrasch 1990: J. Petrasch. Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. – Ber. RGK 71, 1990, 407 – 564.

Petrasch 2004: J. Petrasch. Von Menschen und Hunden: Befunde aus Kreisgrabenanlagen der Oberlauterbacher Gruppe und der Lengyel-Kultur und deren Interpretationen. – In: E. Studeníková/B. Hänsel (Hrsg.), *Zwischen Karpaten und Ägäis: Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für V. Němejcová Pavúková*. Internat. Arch., Stud. Honoraria 21. Rahden/Westf., 2004, 295 - 308.

Raetzel-Fabian 1999: D. Raetzel-Fabian. Der umhegte Raum. Überlegungen zur Funktion monumentaler Erdwerke. – *Jahresschr. mitteldeutsche Vorgesch.* 81, 1999, 81 - 117.

Spatzier 2012: A. Spatzier. Kreisgrabenanlagen des 4. -1. Jahrtausends v. Chr. in Mitteldeutschland. Vorbericht zu den Grabungen 2005 in Sachsen - Anhalt. Arch. Sachsen-Anhalt. N. F. 6, 2012, 71- 89.

Spatzier 2017: A. Spatzier. Das endneolithisch-frühbronzezeitliche Rondell von Pömmelte-Zackmünde, Salzlandkreis, und das Rondell-Phänomen des 4. -1. Jt. v. Chr. in Mitteleuropa. Forschungsber. Landesmus. Vorgesch. Halle 10/1.2. Halle [Saale], 2017.

Spatzier, Bertemes 2018: A. Spatzier, F. Bertemes. The ring sanctuary of Pömmelte, Germany: a monumental, multi-layered metaphor of the late third millennium BC. – *Antiquity* 92/363, 2018, 655 - 67.

Vollmann 2004: D. Vollmann, Die neolithischen Häuser von Drama-*Gerena*. – In: V. Nikolov/K. Băčvarov/P. Kalchev (Hrsg.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, 30. 09 – 04. 10. 2003. Sofia - Stara Zagora, 2004, 269 – 277.

КРЪГЛИТЕ РОВОВЕ – РАННИ КУЛТОВИ МЕСТА ПРЕЗ ЕВРОПЕЙСКАТА НЕОЛИТНА И БРОНЗОВА ЕПОХИ

Резюме

Франсоа Бертемес

От повече от 16 години към Мартин-Лутер Университет, Хале-Витенберг се проучват големи кръгли землени укрепления. Постигнатият значим научен резултат се отнася до определянето на тези съоръжения като многофункционални култови места, притежаващи една дълга традиция. Тя започва с Гозек в V хил. пр. Хр., изявява се през периода на ранния неолит в съоръжения като Белебен I и завършва в I хил. пр. Хр. с началото на желязната епоха. От времето на небесния диск от Небра могат да се назоват местонаходища като Егелн, Шьонбек и Пьомелте. Местонаходището Пьомелте бе систематично проучено. Като еквивалент на Стоунхендж, изграден от пръст и греди, обектът ни позволява да хвърлим поглед върху комплексната структура на тези съоръжения и допринася за изясняване на тяхното значение и функция по време на раннобронзовата цивилизация. За първи път Пьомелте ни предоставя един изчерпателен поглед върху духовно-религиозния свят и ритуалите на среднонемската Унетцка култура. При това става ясно, че и тук, както и в Гозек, наблюденията на небето са играли една важна роля. С тези изследвания можахме да направим връзка към съоръжението при Драма, Югоизточна България, което не само е общо казано едновременно с Пьомелте, но те показват, че ние можем да говорим за една общоевропейска концепция на култовите места в края на III хил. пр. Хр.

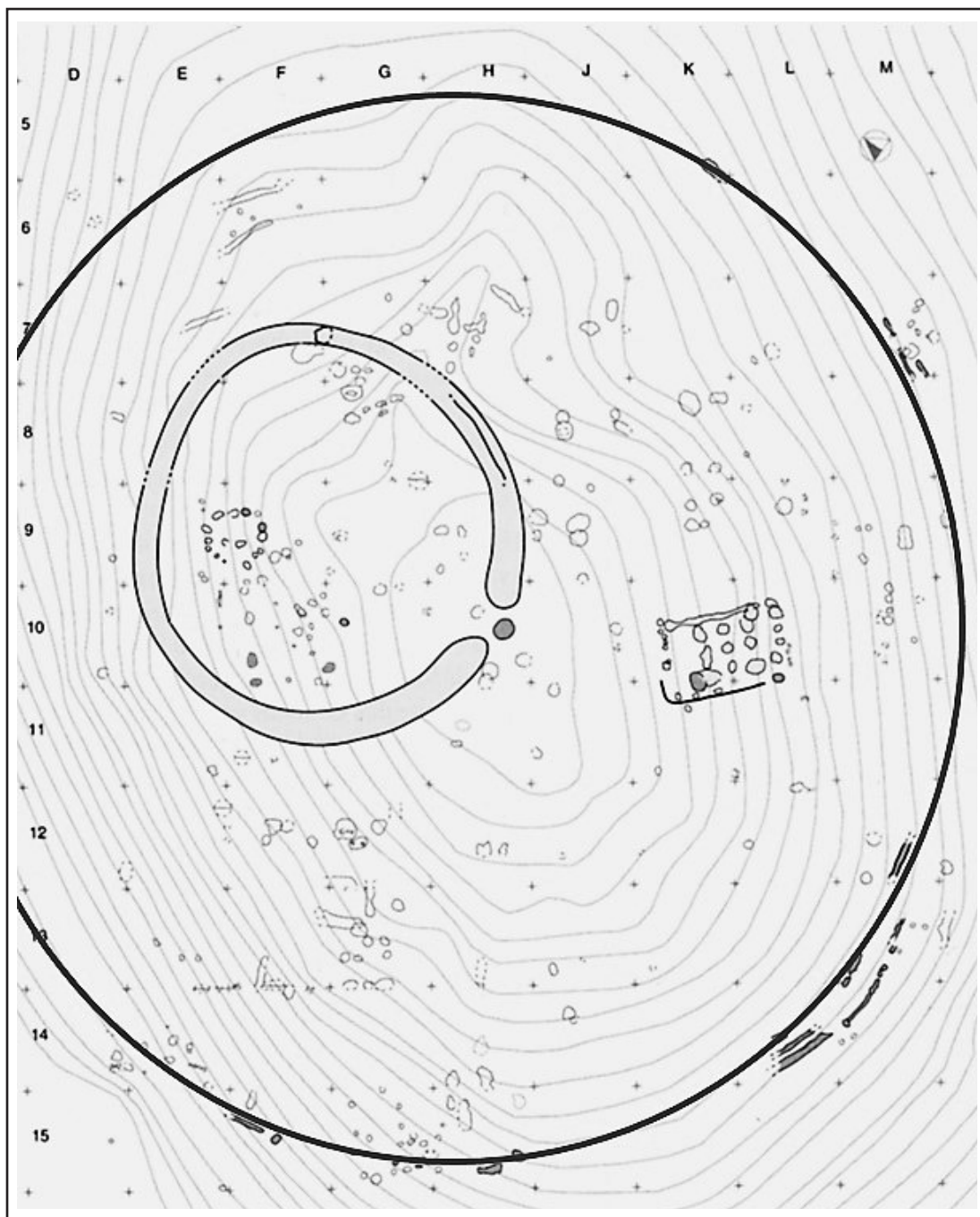

Abb. 1 - Der Kultgraben Obj. 009 in Drama, Bz. Burgas, Bulgarien (ca. 22. — 21. Jh. v. Chr.). Der blaue Kreis markiert den postulierten Verlauf des äußeren Palisadenringes (ergänzt nach Bertemes 2002)

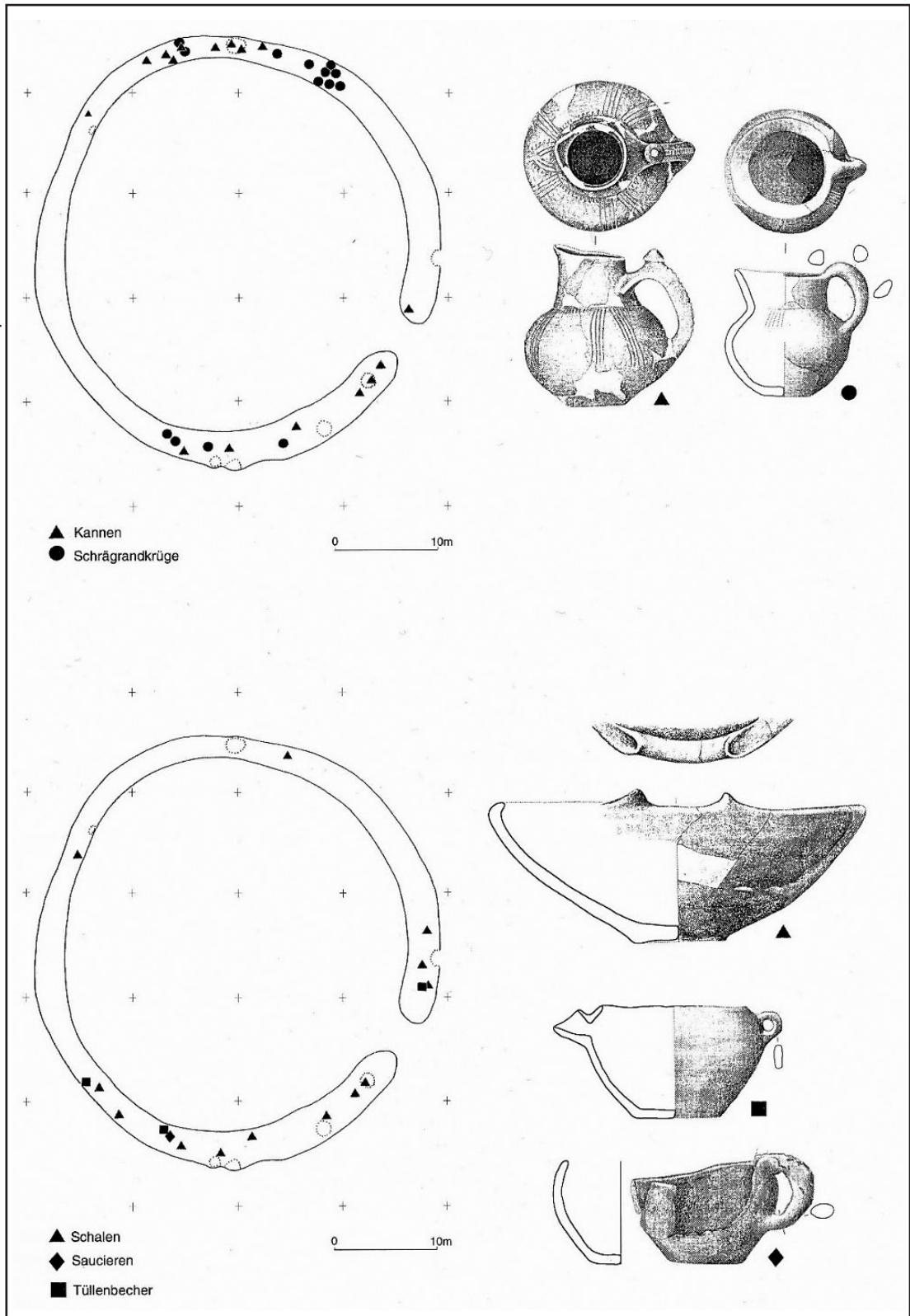

Abb. 2 - Die Gefäßdeponierungen in dem Kultgraben Obj. 009 in Drama, Bez. Burgas (Bertemes 2002)

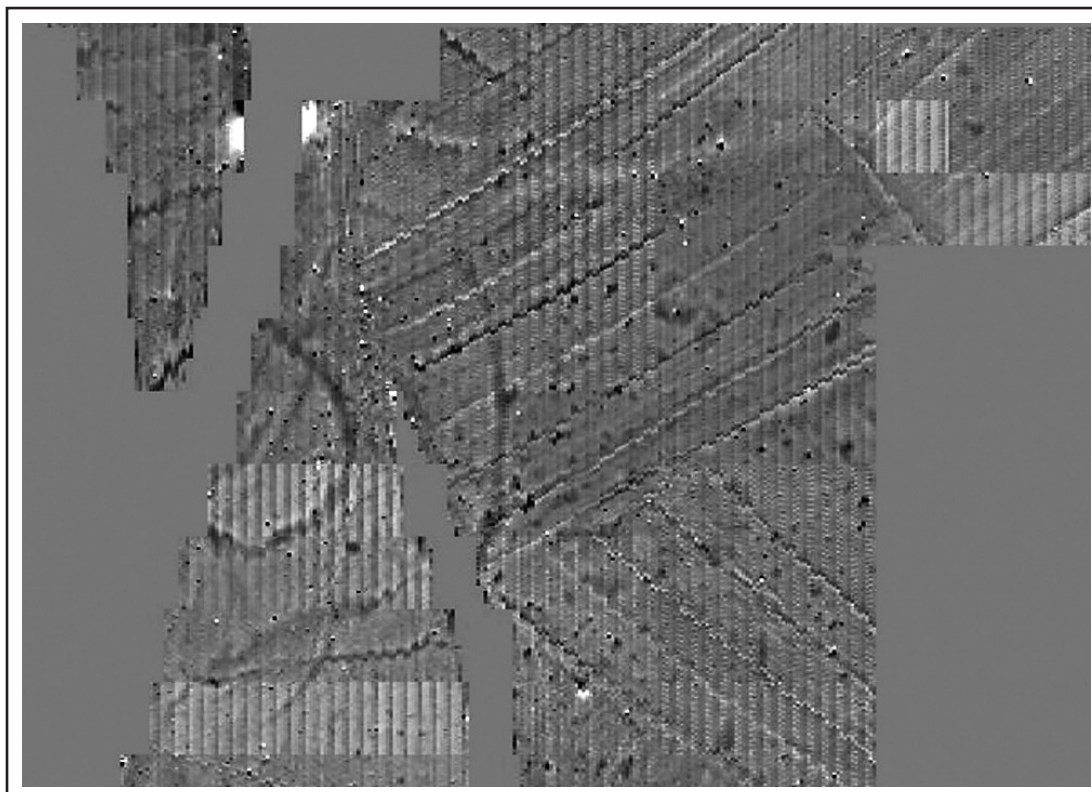

Abb. 3 - Geophysikalische Prospektion der Anlage von Koyunbaba, Provinz Kirklareli, Türkei (Heyd, Aydingün, Güldoğan 2016)

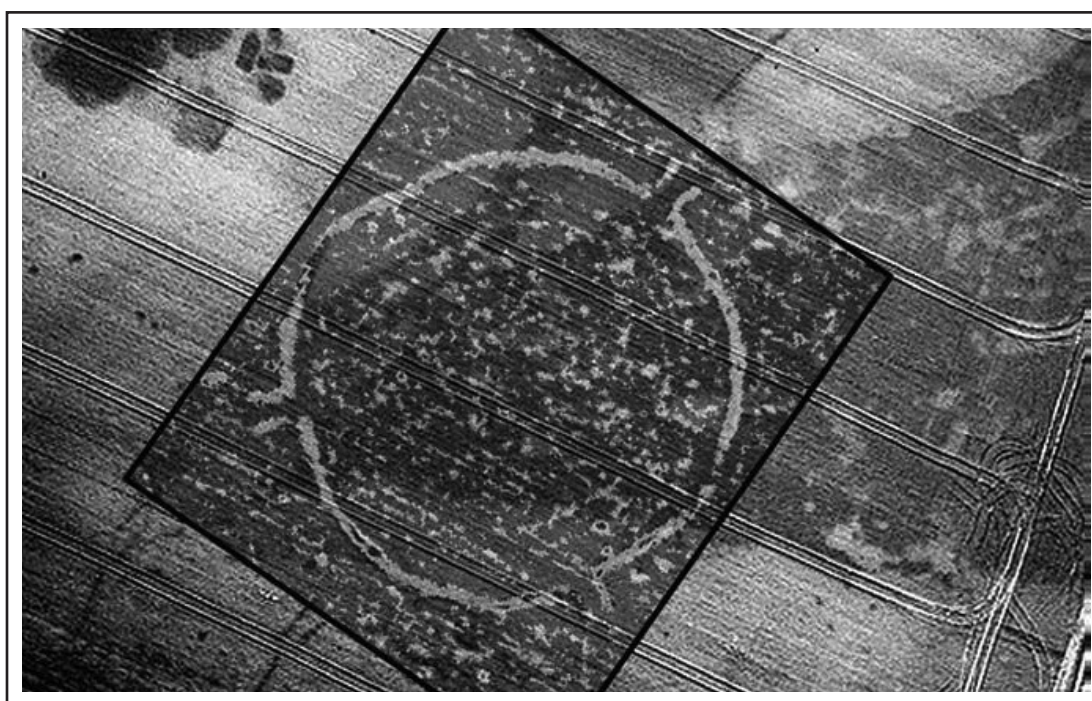

Abb. 4 - Goseck. Übereinanderprojektion der Resultate der Luftbild- und geophysikalischen Prospektionen im Bereich des stichbandkeramischen Kreisgrabens aus dem 49.- 48. Jh. v. Chr. (Bertemes, Northe 2007)

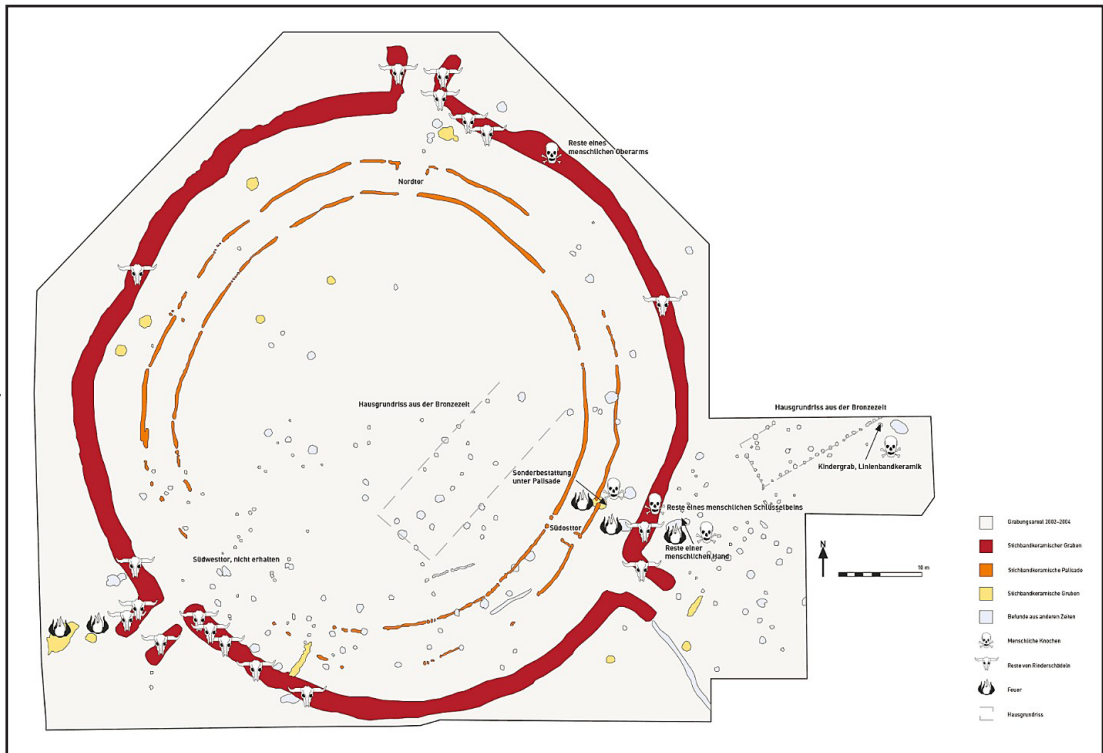

Abb. 5 Aufbau sowie Fund- und Befundverteilung in der Anlage von Goseck (F. Bertemes)

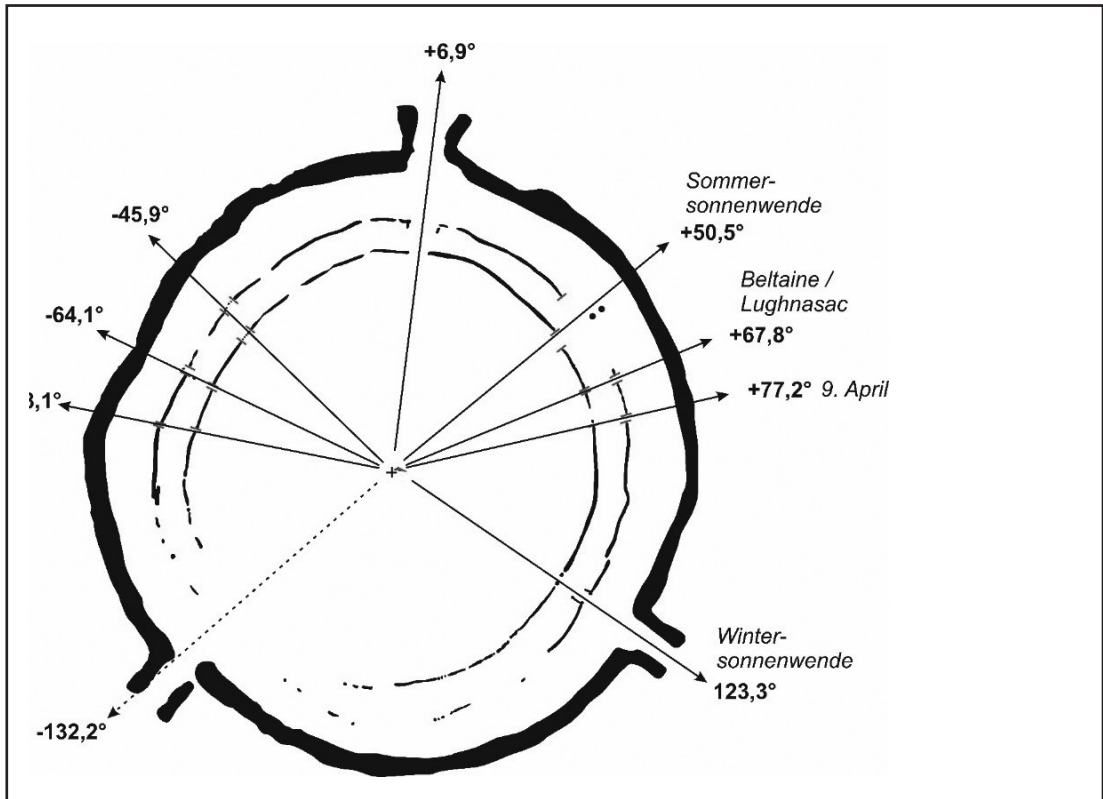

Abb. 6 - Goseck. Die nach W. Schlosser in der Kreisgrabenanlage festgestellten astronomischen Orientierungen (Bertemes, Northe 2007)

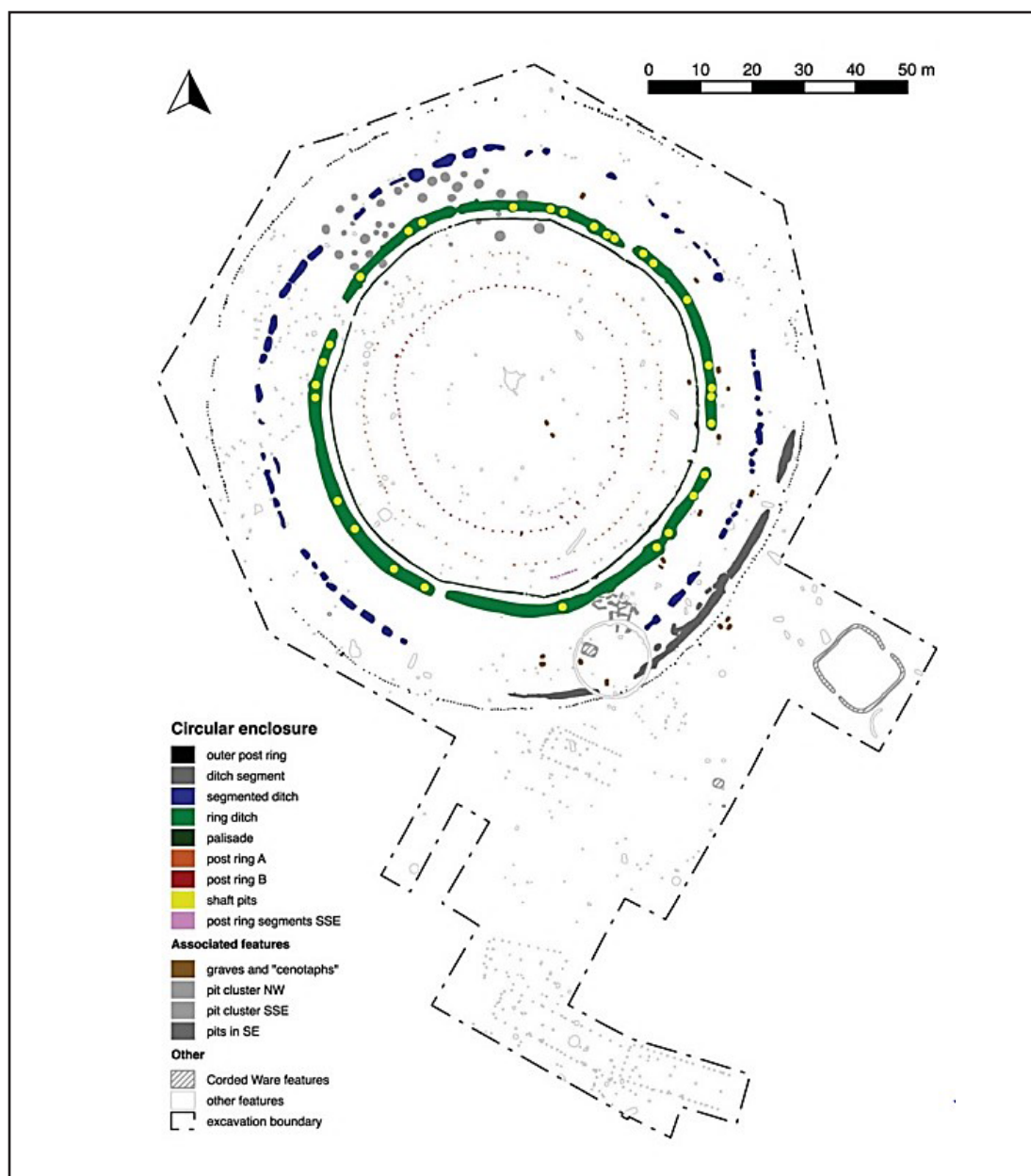

Abb. 7 - Das Ringheiligum von Pömmelte, Lkrs. Schönebeck aus dem 24 - 21 Jh. v. Chr. (Spatzier, Bertemes 2018)

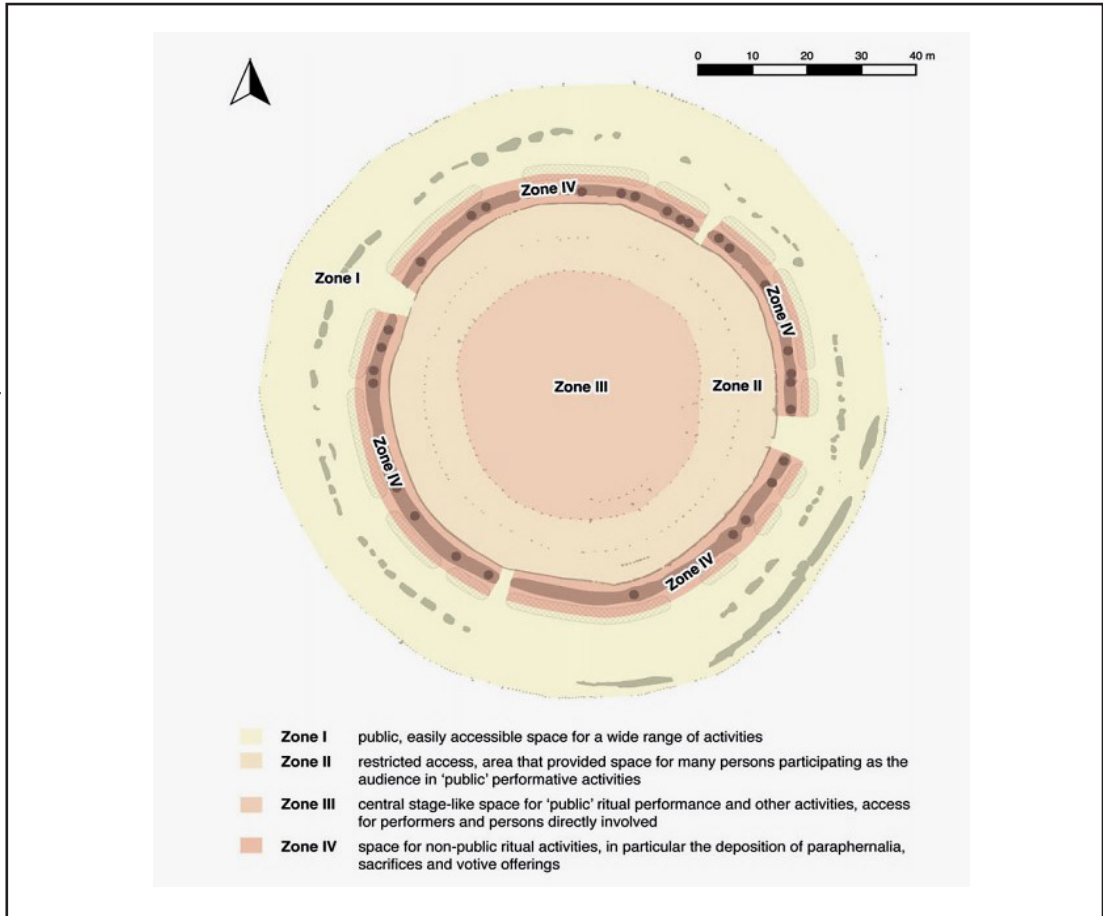

Abb. 8 - Die vier räumlichen Bedeutungsebenen des Ringheiligtums von Pömmelte (Spatzier, Bertemes 2018)

Abb. 9 - Sonderbestattungen in einer Schachtgrube des Ringheiligtums von Pömmelte, Lkr. Schönebeck (A. Spatzier)

Abb. 10 - Luftbild der Fundstelle Belleben I (36. - 34. Jh. v. Chr.) während der Ausgrabung (O. Rück)

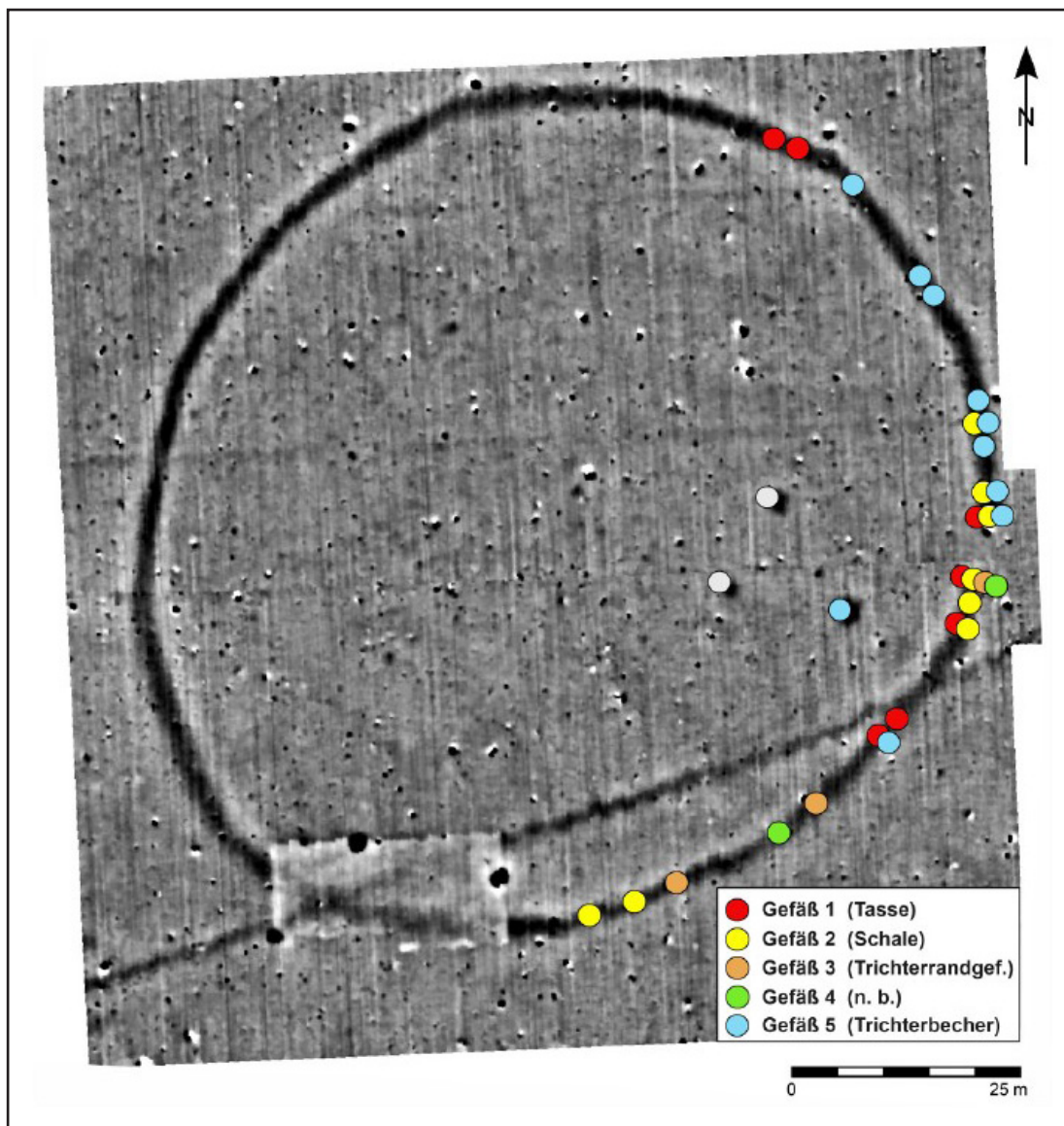

Abb. 11 - Belleben I, Lkr. Schönebeck, zusammensetzbare Scherben kartiert auf dem durch geophysikalische Prospektion gewonnenen Bild (O. Rück)

YAMNAYA – CORDED WARES – BELL BEAKERS, OR HOW TO CONCEPTUALIZE EVENTS OF 5000 YEARS AGO THAT SHAPED MODERN EUROPE

Volker Heyd

The third millennium BC has been considered for decades as one of the most interesting epochs in European prehistory. With Yamnaya, Globular Amphorae, Corded Wares, Bell Beakers and then the Early Bronze Age we have something extraordinary in store; no cultures in the actual archaeological sense. Keywords such as *super-regional distributions, ideologies, burial cultures, emblematic ceramics, and East and West* may best describe the situation in a given briefness.

Of course, archaeological research had already noticed this particular finding situation a long time ago, describing the third millennium as the age of a great shake-up, of potential migrations and of immense cultural change. One only needs to be reminded of Marija Gimbutas' *Kurgan theory* (Gimbutas 1981), Andrew Sherratt's *Secondary Products Revolution* (Sherratt 1981), Kurt Gerhardt's ominous *planoccipitaler Steilkopf* of the Bell Beakers (Gerhardt 1953), or Edward Sangmeister's *Reflux Theory* (Sangmeister 1966), all born out from the 1960s to the 1980s.

Nevertheless, no one would have thought it possible that the changes would be as revolutionary as now recognized -- a true turning point on the way to modern Europe, as we otherwise only know it in connection with the first farmers of the Continent, the Roman Empire, the Migration Period, the 30-Years-War, or WW1.

THE THIRD SCIENTIFIC REVOLUTION IN ARCHAEOLOGY

Interwoven is this new understanding of the third millennium with a revolution that is currently taking place within archaeology itself and of which we do not yet know where it is going to lead us. Genetics, isotopes, proteins and lipids, a significantly improved physical anthropology, and other scientific applications in physics and geophysics make us aware of it. Computer Science, Big Data Mining, Virtual Reality and Artificial Intelligence are just waiting to be included too.

The Danish archaeologist Kristian Kristiansen rightly described this as the Third Scientific Revolution in Archaeology -- after the impact of Darwin's Evolutionary Theory and then Radiocarbon Dating (Kristiansen 2014). As a result, we are also in the midst of a methodological debate in prehistoric archaeology, which should allow us the theoretical-methodological framework for the embedding of the natural sciences. As a consequence, archaeology, and especially prehistoric archaeology, is becoming closer to the natural sciences. One works inter-disciplinarily and in teams, one publishes in English in global scientific journals, one is increasingly in the press, and benefits from more and higher research funds.

Particularly the cooperation with genetics will seriously challenge our view on the past. Not every archaeologist will like the fact that ethnic dimensions are back on the dinner table since the first publication of third millennium whole-genome evidence in 2015 (Heyd 2017). As for now and probably for another couple of years, it is

mainly the population genetics with all their findings, *re-discoveries* and surprises that is en vogue and stirs up a lot of dust, not only in archaeological circles but also via the press towards a much wider audience (eg. Callaway 2018, Barras 2019).

But much more important will be kinship analysis for our understanding of the past. It is only a matter of time before such ancient DNA (aDNA) tests in archaeology become so affordable that they will stand by default in the grave(yard) analysis alongside radiocarbon dating and an isotopic package. The connection to contemporary, personal DNA data will also become revolutionary. Millions of such records are already available in the US, for example. Whether you think it's good or bad, the time will come when aDNA is compared to personal DNA profiles, and one goes to the museum to visit one's direct ancestor ...

However, before we return to the third millennium BC, another question should be touched briefly:

WHO ARE WE EUROPEANS?

Much has already been written about the *Europeans* and one has often tried to define us. Without a doubt, we are a mixture of different peoples, nations and networking regions, historically grown, and repeatedly interacting with our neighbours. But let's face it: Is there more than Europeans being only a social construct? And what distinguishes us Europeans from the rest of the world, if we go back in time and beyond the beginnings of what is called the 'Christian-Occidental' spiritual and cultural heritage? As a Prehistorian, and with regard to anthropology and genetics, I would first add our language, mostly belonging to the Indo-European language family. Next is it our physiognomy and appearance: distinct faces, eye forms and noses, altogether relatively light-skinned and variable in our hair and eye colours, clearly with a south-north gradient within the continent. Furthermore, we can usually metabolize carbohydrates and alcohol well and are able to digest milk without any problem. Then take into account our body size: on average, we are the tallest people on the planet. Historically, a special social organization predominates: hierarchical and patriarchal; monogamous, exogamous and patrilocal; nuclear and extended families; primogeniture and patrilinear inheritance, etc., and mostly combined in such a way. Finally, we are quite warlike: not only have we decimated ourselves neatly over the last millennia, the rest of the world can also sing a Swan's Song of it; considering, for example, when European nations at the height of Colonialism at the end of the 19th century were controlling more than three quarters of the world, with Britain alone a quarter of the earth's population...

But it does not always seem like that. Examinations of stature of prehistoric peoples see a constant reduction beginning with the first farmers; Europeans of the 4th millennium BC were the shortest of all, shorter than contemporary people in the Middle East, before the trend went *upwards* again (Rosenstock et al. 2016). Also, one may ask how the social organization may have looked in the Linearbandkeramik longhouses, sometimes more than 40 m long (Amkreutz et al. 2016); or on the densely built-up Tell settlements of southeastern Europe; or in the so-called Tripolye *Mega Settlements*? These don't look like nuclear families... Likewise, there are recent research approaches that other Neolithic languages were spoken before the appearance of the Indo-European in Europe (Iversen, Kroonen 2017). These, and some of the aspects mentioned above, are currently hotly debated in prehistoric and prehistory-related interdisciplinary research.

However, what is certain and this is also a continuous trait of the Europeans: We are the product of many migrations. Beginning with the immigration of *Homo sapiens*; the migration of hunters and gatherers at the start of the Holocene; then the first farmers of Europe; as described above in the third millennium BC; to the historically documented migrations of the Late Bronze Age Sea Peoples; the Greek-Phoenician colonization of the Mediterranean; the Celtic migration; the expansion of the Roman Empire; the Migration Period; the nomadic people of Eurasia; and many more. You could actually continue the list until yesterday and easily add the current migration crisis in Europe. Migrations have shaped us and will continue to alter us. They bring innovation, change and stimulation. But, and that too is part of migration, it is not always a positive experience for the host populace: in retrospect, the administration of the Roman Empire of the Late Antiquity would have wished that the Goths begging to be admitted would never have been received; and likewise the European expansion to central and south America in AD 16th century was not really beneficial for the native populations there, just to mention two serious examples.

Obviously, there are significant physical and structural differences between the Europe of the First Farmers and their immediate descendants, and the Europe and its populations as we know it with the first historical records and on the way to the modern Europe of today. Either a gradual but significant process of tremendous transformation, or a special event, must have occurred in-between. And here comes the third millennium, or more precisely the time around 3000 BC, back into play, because events overlap with an extraordinary formation and migration horizon on the eastern edge of Europe.

ALL BEGINNING WAS YAMNAYA

Already in the last quarter of the 4th millennium, in the steppes between the Caspian Sea and the Black Sea, a process of unification of various groups of Late Copper Age people and populations took place. Fundamental here is the innovation of wheel and wagon (Anthony 2007). Only it allows the waterless steppe away from the rivers to be widely exploited over many months of the year, thus creating the foundation for building up and keeping much larger herds, mainly cattle (Frinculeasa et al. 2015). This is accompanied by a fundamentally different way of life in which more and more groups now live a highly mobile life with much wider communication networks and exchange systems. As a result, we see changing material cultures, new forms of settlement, and a wider land use. Groups of people who used to be largely hunters, fishermen and collectors with a few domesticates are now becoming specialized cattle herders (Kaiser 2011). Thus the pastoralism of the steppes is formed. At the same time we recognize a homogenization in the death ritual: The typical Yamnaya burial way is established, consisting of: 1) Burial mounds called Kurgan -- as a landmark in the otherwise flat steppe; 2) burials in supine position with flexed upward standing legs; 3) ochre powder scattering and/or the deposition of ochre lumps; 4) elaborated and decorated grave chambers, of laid out and draped with mats, furs, pillows, etc.; and 5) only few offerings, if any then prestige goods. Along with the herds and the concept of the mound as a landmark goes a novel understanding of ownership, grazing rights and territory. Similarly, the burial mound is considered a monument to the ancestors, someone's own descent and lineage, and thus family and clan. Here, too, a homogenization

seems to have taken place, but one that affects the social organisation, structures and norms, and that forms like-minded pastoralists to equals and culturally common while developing a sense of superiority over neighbours. Thus, an ideology, a 'cultural-economic-social world-view' emerges which, as Social and Evolutionary Anthropology teaches us, is also usually founded cosmologically and religiously.

Although this new way of life and economy had many positive aspects for the groups of people involved, it did bring with it a great disadvantage: the cattle are the wealth of the group and the welfare of the animals is above all else; not only did one have to defend his herd against hostile takeover, but one was now also more susceptible to the rigors of nature, and this in an epoch of progressive precipitation decline in the steppes of eastern Europe. It was probably this permanent search for green pastures that pushed our Yamnaya people and their animals westward. West here means the plains of southeastern and eastern central Europe, which are also covered by steppe vegetation, in today's Moldova, Romania, Bulgaria, Serbia and Hungary (**Fig. 1**). However, this westernmost part of the Eurasian steppe belt was already inhabited by a mosaic of other Late Copper Age/Early Bronze Age populations, cultures and societies (Heyd 2011). What we see subsequently in our archaeological record is what one may confidently coin with the neutral word of *Interaction*, that is the mutual transmission of ideas, innovations and also --as the aDNA results teach us-- genes; in their terminology: 'Admixture'.

One could now list more points related to the Yamnaya westward movement that we know of, or at least partially understand. More interesting, however, are the many unanswered questions without wanting to go into detail here: This includes the role of the domesticated horse in this expansion? Or the responsibility of the plague (*Yersinia pestis*), of which we are also informed by aDNA? Another keyword is demography – Is it really a mass migration we are dealing with? Then the gender ratio within the migrants – is it balanced or rather only young men, as also aDNA and anthropology want to teach us? Or the whole complex of Yamnaya ethnicity versus Yamnaya identity – how is this to be seen? Not to forget is the relationship of Yamnaya and Globular Amphora Culture, especially along the rivers of Prut and Dneestr – What does this tell us about the local element when it comes to the transmission? And finally: Our Yamnaya populations are well adapted to the environment of the steppes with their way of life and economy. But how then are graves to be judged, which were discovered in the last decade in southeastern and eastern central Europe outside these special landscapes? Are these really Yamnaya or are they culturally something else?

These last two questions are important in understanding the mechanisms of propagation of the genetically defined *Yamnaya or Steppe Ancestry* and the origins of Corded Wares and Bell Beakers.

CORDED WARES, BELL BEAKERS AND THE TRANSFORMATION OF EUROPE

If the Yamnaya migration was more of a triggering event, then Europe's great transformations take place only in the wake of the pan-European phenomena of Corded Wares and Bell Beakers. This is undoubtedly the essence of the recent aDNA studies that dramatically show how populations differ before and after (Allentoft et al. 2015; Haak et al. 2015; Olalde et al. 2018; 2019). For example, in the UK, 90% of the Neolithic farmers gene pool, including the builders of Stonehenge,

seems to have been extinguished after the appearance of the first Bell Beaker vessels around 2450 BC (**Fig. 2**). Although one has to take this percentage with a pinch of salt due to sampling bias, these are nevertheless values that come close to a complete population replacement, as we know them in historical time only for some areas devastated by the Thirty Years War in central Europe. Even on the Iberian Peninsula, deep in Western Europe, geneticists find the Yamnaya/steppe ancestry of the newcomers from around 2500 BC in a 40% replacement scenario, however with the fascinating side-kick information that 100% of previous Y-chromosome male lines got extinct in the course of events. Obviously two things comes to one's mind: It was certainly not an advantage to be a man of local origins at that time; and Edward Sangmeister's Bell Beaker *Reflux Theory* certainly had its place.

Both Corded Ware and central/north European Bell Beaker users are genetically direct descendants of Yamnaya populations. Following the latest aDNA revelations there cannot be any doubt in this statement. However there are significant differences: Corded Ware (**Fig. 3**) generally possess more of these Yamnaya ancestry than Bell Beaker people, or in other words, the *local Neolithic element*, established since thousands of years has become more and more noticeable over the centuries between 2900 and 2150 BC. In the case of Corded Ware this *local element* could well be represented by Globular Amphora people but, as it seems, only their women, since the typical Y chromosome lineage of their men (haplotype I2a) seems barely detectable thereafter. Overall, the distribution of Y chromosomes is very interesting. According to current knowledge, almost all Corded Ware males have the haplotype R1a (M417; still the most widespread in Eastern Europe today), while almost all Bell Beaker males belong to the group R1b (M269; the prevalent one in Western Europe). Surprisingly, the latter is also the dominant of the Yamnaya men, albeit in a different sub-type. Figuratively speaking, according to these aDNA results, Corded Wares and Bell Beakers are more older and younger siblings --or perhaps only step-siblings-- of the same Yamnaya (and perhaps Globular Amphorae) parents, than that central European Bell Beaker people themselves descended from Corded Ware. In contrast, western European Bell Beaker people are genetically more likely to be the descendants of local Neolithic populations, partly superimposed by migrants from central Europe (**Fig. 4**). This also reflects the emergence of the Bell Beaker phenomenon between west and east, probably with two interacting centres, as recently shown by Olivier Lemerrier (2018): 1) the west of the Iberian Peninsula and 2) the course of the river Rhine, also as the western border of Corded Wares. The expansion of Corded Wares probably begins more in the east of Europe. A good candidate would be the infiltration of Yamnaya people along the river Dniester, where they subsequently encounter Globular Amphora people. But this is still quite speculative at the moment, as our dataset is weak.

However, the demographics of this transformation still remain a huge mystery, as we only vaguely overlook the mechanics of transmission from Yamnaya, via Corded Ware, to Bell Beakers (**Fig. 5**): Mass immigrations or only regional infiltration; more assimilation of local populations by strangers; or even a genocide of a Continental extent in the third millennium BC; or perhaps diseases like the plague, which weakened previous populations for 500 years and then ravaged through the entire third millennium; or everything together?

No matter, there are undoubtedly huge changes on the way to the populations and the culture of Europe as we know it today. To top it up, there are topics

when dealing with the third millennium BC that were as relevant then as they are today: migration; foreigners' interaction with the locals; reaction of the natives and population replacing; and --also posed by genetics-- the question of ethnicity versus identity, and what shapes us more, our biological part or our culture and society. Archaeology has never been so valuable as it is today! Welcome to an international and interdisciplinary prehistoric archaeology of the AD 21st century...

BIBLIOGRAPHY/БИБЛИОГРАФИЯ:

Allentoft et al. 2015: M. E. Allentoft et al. Bronze Age population dynamics and its impact on modern Eurasian genetic structure. – *Nature*, 522, 2015, 167 - 172.

Amkreutz et al. 2016: L. Amkreutz, F. Haack, D. Hofmann, I. van Wijk (eds.). *Something Out of the Ordinary? Interpreting diversity in the Early Neolithic Linearbandkeramik and beyond*. Cambridge, 2016.

Anthony 2007: D.W. Anthony. *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World*. Princeton/Oxford, 2007.

Barras 2019: C. Barras. The tribe that rewrote history. DNA reveals the untold story of the ultimate Stone Age conquerors. – *New Scientist*, 3223, 2019, 29 - 33.

Callaway 2018: E. Callaway. The battle for common ground. Ancient genomes are revolutionizing the study of human prehistory but sometimes straining the relationships between archaeologists and geneticists. – *Nature*, 555, 2018, 573 - 576.

Frînculeasa, Preda, Heyd 2015: A. Frînculeasa, B. Preda, V. Heyd. Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube. – *Praehistorische Zeitschrift* 90, no.1/2, 2015, 45 - 113.

Gerhardt 1953: K. Gerhardt. *Die Glockenbecherleute in Mittel- und Westdeutschland*. Stuttgart, 1953.

Gimbutas 1981: M. Gimbutas. The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500 - 2500 BC. – *Archives suisses d'anthropologie générale* 43/2 (1979), 1981, 113 - 137.

Goslar, Koško 2011: T. Goslar, A. Koško. Z badań nad chronologią i topogenezą kujawskich kurhanów starsznurowych. Krusza Zamkowa, powiat Inowrocław, stanowisko 3. – In: H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (eds), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV - II tysiącleciu p. n. e.* Kraków & Warszawa, 2011, 407 - 415.

Haak et al. 2015: W. Haak et al. Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. – *Nature*, 522, 2015, 207 - 211.

Heyd 2011: V. Heyd. Yamnaya groups and tumuli West of the Black Sea. – In: E. Borgna, S. Müller-Celka (eds.), *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages*. Lyon, 2011, 535 - 555.

Heyd 2017: V. Heyd. Kossinna's Smile. – *Antiquity*, 91 (356), 2017, 348 - 359.

Iversen, Kroonen 2017: R. Iversen, G. Kroonen. Talking Neolithic: Linguistic and Archaeological Perspectives on How Indo-European Was Implemented in Southern Scandinavia. – *American Journal of Archaeology*, 121, 4, 2017, 511 - 525.

Kaiser 2011: E. Kaiser, 2011. Der Übergang zur Rinderzucht im nördlichen Schwarzmeerraum. – *Godisnjak (Sarajevo)*, 39, 2011, 23 - 34.

Kristiansen 2014: K. Kristiansen. Towards a new paradigm? The Third Science Revolution and its Possible Consequences in Archaeology. – *Current Swedish Archaeology*, 22, 2014, 11 - 34.

Lemercier 2018: O. Lemercier. Think and Act. Local Data and Global Perspectives in Bell Beaker Archaeology. – *Journal of Neolithic Archaeology*, 20, 2018, 77 – 96.

Olalde et al. 2018: I. Olalde et al. The Beaker phenomenon and the genomic transformation of northwest Europe. – *Nature*, 555, 2018, 190 - 196.

Olalde et al. 2019: I. Olalde et al. The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years. – *Science*, 363 (6432), 2019, 1230 - 1234.

Rosenstock et al. 2016: E. Rosenstock, M. Groß, A. Hujjić, A. Scheibner. Back to good shape: biological standard of living in the Copper and Bronze Ages and the possible role of food. – In: J. Kneisel, M. Dal Corso, W. Kirleis, H. Scholz, N. Taylor, V. Tiedtke (eds.), *The Third Food Revolution?: Setting the Bronze Age Table*. Bonn, 2016, 121 - 151.

Sangmeister 1966: E. Sangmeister. Die Datierung des Rückstroms der Glockenbecher und ihre Auswirkungen auf die Chronologie der Kupferzeit in Portugal. – *Palaeohistoria*, 12, 1966, 395 - 407.

Sherratt 1981: A. Sherratt. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. – In: I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (eds.), *Pattern of the Past. Studies in honour of David Clarke*. Cambridge, 1981, 261 - 305.

Vergnaud 2014: L. Vergnaud. Les sépultures campaniforme de Sierentz *Les Villas d'Aurèle* (Haut-Rhin). – In: P. Lefranc, A. Denaire, C. Jeunesse (eds.), *Données récentes sur les pratiques funéraires néolithiques de la Plaine du Rhin supérieur*. BAR International Series 2633. Oxford, 2014, 173 - 210.

ЯМНА КУЛТУРА – КУЛТУРА НА ШНУРОВАТА КЕРАМИКА –
КУЛТУРА БЕЛ БЕКЕР,
ИЛИ КАК ДА РАЗБЕРЕМ СЪБИТИЯТА ПРЕДИ 5000 ГОДИНИ,
КОИТО СА ОФОРМИЛИ СЪВРЕМЕННА ЕВРОПА

Резюме

Фолкер Хайд

Статията представя кракът преглед на революционните събития през III-то хилядолетие пр. Хр., които са променили посоката на праисторическото развитие и са довели Европейския континент, и неговите обитатели, по-близо до съвременните държави. Започналите промени с миграцията на запад от носителите на Ямната култура, през степния коридор на Източна Европа, истинската трансформация настъпила с по-късните култури на шнуровата керамика и Бел Бекер. Носителите на тези култури разпространили своите социални ценности и светоглед и в най-западните райони. Настъпилата революция в съвременната археология, която е свързана с природните науки – изследване на древна ДНК, изотопни и антропологически изследвания, променя нашите традиционни разбирания за отминалите хилядолетия.

Figure 1 - The Yamnaya distribution in southeast Europe with approximate numbers of excavated kurgans and graves (background map after: Merpert, N.Ya. 1974. *Drevneishie skotovody Volzhsko-Ural'skogo mezhdurech'ya*. Moskva).

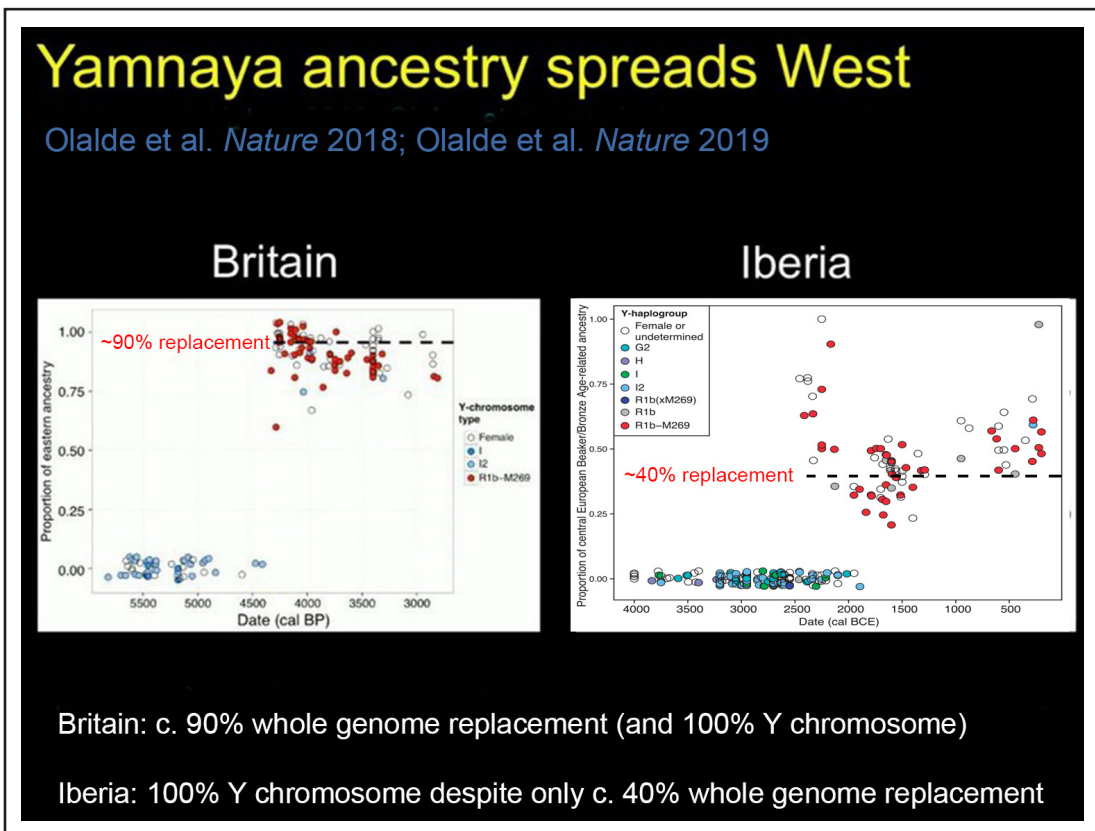

Figure 2 - Yamnaya ancestry spreads westwards (based on data published in Olalde et al. 2018 and Olalde et al. 2019, amended).

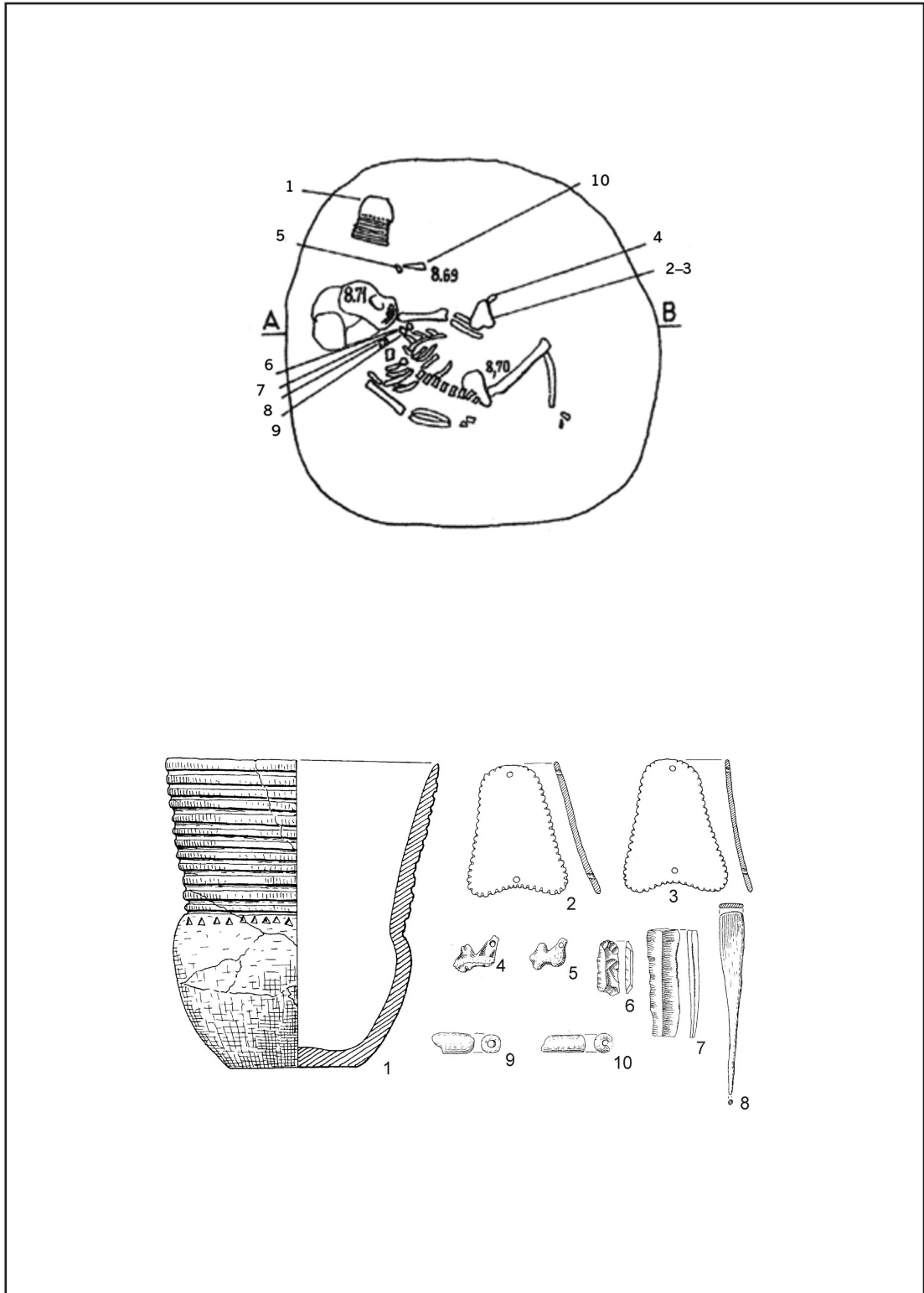

Figure 3 - The early Corded Ware grave of Krusza Zamkowa, Central Poland (after: Goslar, Koško 2011)

Figure 4 - The Bell Beaker East-Group graves of Sierentz (Haut-Rhin, Grand-Est, France), nos. 68 and 69 represent two brothers buried next to each other (after: Vergnaud 2014).

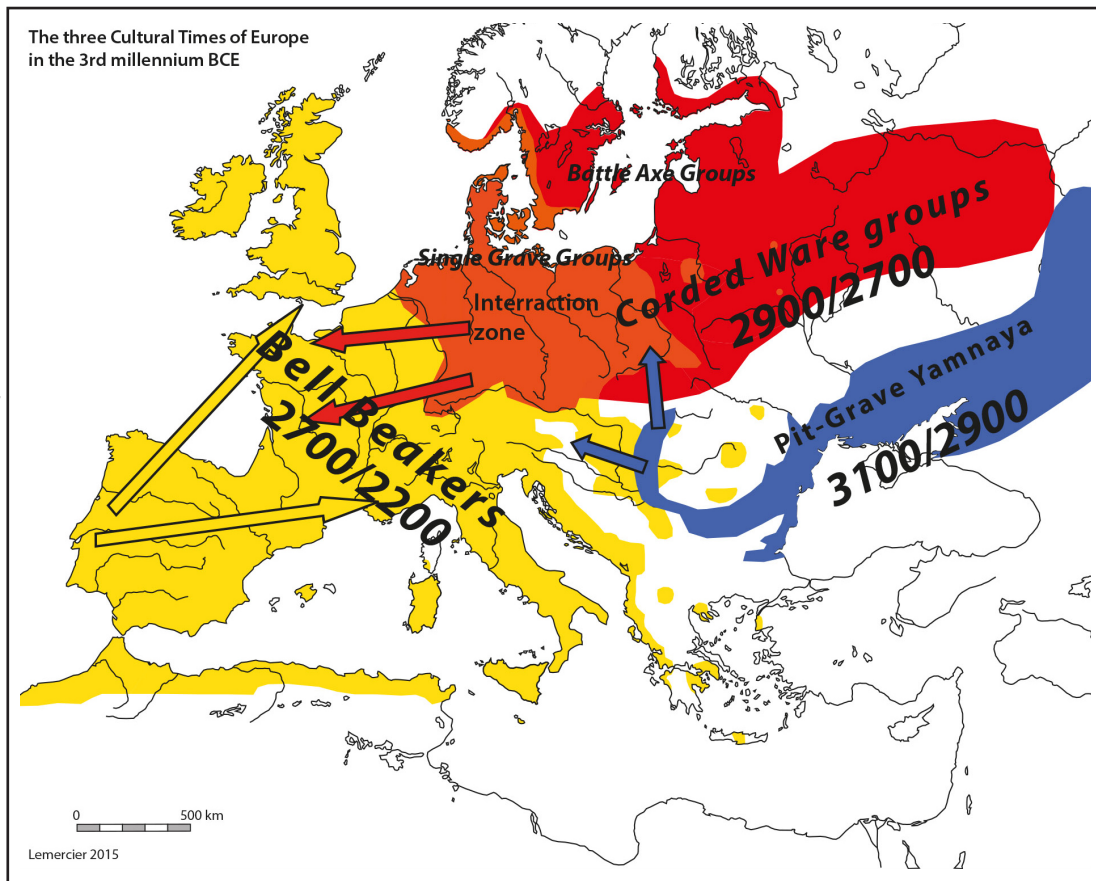

Figure 5 - Yamnaya – Corded Ware – Bell Beaker distribution in Europe (reproduced from Lemerrier 2018, Fig. 7).

YAMBOL REGION AND ITS PLACE IN THE PREHISTORIC MAP OF BULGARIA

Some notes about the settlements during Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age

Todor Valchev

We rise by lifting other.
Robert G. Ingersoll

INTRODUCTION

The term *prehistory* (from Latin: *præ* – Before and Greek: *ιστορία* – History) is used to describe the period before written sources emerged to illuminate the history. The prehistoric period in Bulgarian refers to the period of social evolution during the Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age (6100 – 1100 BC). For this undocumented period, archaeology remains the main source of information about the ancient lifestyle. Systematic archeological excavations and terrain surveys provide evidence for us to build a more complete picture of the everyday life of people living during this period and the world in which they lived.

The Neolithic Revolution started in the 10th millennium BC in the area of *The Fertile Crescent* (the territory of modern-day Syria, Israel, Jordan, South Turkey, South-west Iran and North Iraq). During this period, people advanced from hunting and foraging of wild plants to embracing agriculture and stock breeding. This change to the ancient economy also prompted a change of lifestyle. As the population began settling down in one place for a longer period of time, their life expectancy increased leading to natural demographic growth. During the Neolithic period the first polished stone tools – axes, adzes, chisels and picks – appeared. The last phase of the Neolithic revolution is represented by the appearance of ceramic vessels. During the following centuries this achievement of the Near East spread to Europe through the migration of both people and ideas (Николов 1977; Тодорова, Вайсов 1993, 19 - 20, 56 - 62; Nikolov 2004; Boyadzhiev 2009, 10; Вълчев 2010; Николов 2018).

ENVIRONMENTAL SETTING

The Tundzha River passes through the territory of south-east Bulgaria. The Lower and Middle courses of the river flows through the Yambol region. The total length of the river is 390 km. At the north of the town of Yambol, the Mochuritsa River, the biggest tributary flows in the river. Shortly after this the Tundzha is divided in to two branches, creating meanders. The two channels formed by the branching river encircle the town of Yambol in an arc around the north, west and southern part of the town. South of the town the river flows widely and passes on some branches until it assumes an asymmetric profile with a steep right bank, and the slightly slanted left bank. After the Konevets Village, the bottom of the valley significantly expands to its maximum width (3 km), and here the river again forms a number of small meandering branches. South of the town of Elhovo, the Tundzha River accepts

the tributaries of the Kalnitsa and Popovska Rivers, and south of the Knyazhevo village the river valley changes to adopts the typical features of a gorge valley. Here, its profile becomes symmetrical with steep slopes on both sides, and as the speed and inclination of the riverbed increase, and shoots and rapids also appear. Between the villages Srem and Ustrem the valley of the Tundzha River widens again, resulting in the stream decreasing, the riverbed becomes slimy and the river forms deep pools (Христов 1969, 209; Върбанов 2002, 184 - 185; Илиев 2010, 4).

The climate in the Yambol region is transitional between Mediterranean and Continental. It is one of the warmest territories in Bulgaria. It is characterized by relatively warm winters, mild humidity and hot summers. Maximum rainfall is observed twice a year in July and November, with a minimum rainfall occurring in both August and February (Велев 2002, 156).

The terrain in Yambol region is level to hilly. Yambol-Elhovo's field is separated from the Upper Thracian valley by the Manastirskite and Svetilijskite heights. From the east and south-east the field is bordered by the Bakadzhitsite heights, the north-west hills of the Sakar Mountain and the Derventskite heights (Стефанов 2002, 39).

The Middle course of the Tundzha River valley is dominated by smolnitsas and alluvial- meadow soils. The presence of clay watertight layers under the hummus allows the soil to maintain a high level of water retention. The capacity of these soils to absorb and retain nutrients, together with their low density and glutinosity, determine their fertility (Нинов 2002, 304; Кънчев 2006, 57).

Favorable natural and climatic conditions in the Lower and Middle courses of the Tundzha River must have attracted people since the distant past. The pre-historic people built their settlements on the second river terraces of the Tundzha, Mochuritsa and Kalnitsa Rivers. The villages are situated in areas with soils rich in hummus. The presence of numerous meandering waterways along the Tundzha River valley is a prerequisite for the existence of slimy areas, which are easily cultivated using primitive tools (Тодорова 1986, 135 - 136; Тодорова, Вайсов 1993, 149; Кънчев 2006, 57; Лещаков 2006, 169; Илиев 2010, 3 - 5).

HISTORY OF INVESTIGATIONS

The first archaeological excavations in the Yambol region were undertaken in 1898 by Pier Jerome. He excavated the Rasheva mogila, a settlement mound, which is now on the perimeter of the town. Between 1899 and 1903 a French team under the direction of Georges Seure and Alexandre Degrand excavated new sondages on this settlement mound (Seure, Degrand 1906, 364-384). Because of a missing frame of reference, these first excavations are characterized by inaccurate stratigraphy and dating of the finds. At the moment, the archaeological materials from these investigations are stored in the Louvare, Paris. In 1952 Petar Detev conducted a new sondage excavation at the archaeological site. The results from his work, however, remain unpublished. The settlement mound was inhabited in the Early Chalcolithic – during the Karanovo V culture (Тодорова 1986, 62; Lichardus, Iliev 1994, 13 - 14; Lichardus, Iliev, Christov 2002, 328; Илиев 2009, 8 - 9).

In 1935 Vasil Mikov undertook archaeological excavation on the Malevo mogila near Veselinovo village. His interest in the site was provoked by the materials found on the settlement mound by the local scientific society. Vassil Mikov excavated a

sondage of 10 x 20 m on the highest part of the mound. He reached a sterile layer at a depth of 5.30 m. According to the contemporary knowledge of prehistoric cultures in Bulgaria and Balkan Peninsula, he dated the Maleva mogila to the Bronze Age. A recent reassessment of the finds from the archaeological site allowed for it to be dated more precisely from the period of Middle and Late Neolithic (from Karanovo II - III to Karanovo IV cultures) and Early Bronze Age – phases Ezero A and Svetikirilovo (Миков 1941, 195 - 196; Lichardus, Iliev 1994, 15; Lichardus, Iliev 2000, 76; Lichardus, Iliev, Christov 2002, 329; Nikolov 2004, 19; Илиев 2009, 9; Вълчев, Илиев, Бакърджиев 2015; Вълчев, Илиев 2016).

In the first half of the 20th century the territory of the Yambol region was surveyed by Vassil Mikov and Petar Detev. They reported on the settlement mounds near Bolyarovo, Boyadzhik, Drama and Krumovo (Миков 1933, 76; Детев 1950, 68 - 73).

In the 1970s, Dora Dimitrova and Zheliazko Popov conducted field surveys in the Yambol region. They registered 205 archaeological sites, among them many settlement mounds and open-air settlements from the prehistoric period. The results from the field surveys were published in a catalog (Димитрова, Попов 1978).

In 1977, a team from the local historical museum led by Petar Detev undertook rescue archaeological excavation on the Marcheva mogila. This archaeological site was situated on the edge of town of Yambol at the site of a modern-day milk-factory. The team excavated a 100 square meter trench down to the maximum depth of 5.40 m. The researchers dated the site to the end of the Early (Karanovo V culture) and beginning of the Late Chalcolithic (Kodzhdermen-Gumelnița-Karanovo VI culture) (Детев, Крайчев и др. 1979, 7 - 24; Lichardus, Iliev 1994, 14 - 15; Lichardus, Iliev, Christov 2002, 329; Илиев 2009, 10).

From 1979 to 1989 Diana Gergova and Ilia Iliev undertook archaeological excavations at the settlement mound of Yasa tepe near the village of Kabile. Yasa tepe was inhabited in the Late Neolithic (Karanovo III - IV and Karanovo IV culture) and the Early Chalcolithic (Karanovo V culture) (Гергова, Илиев 1982, 12 - 13; Lichardus, Iliev 1994, 15; Lichardus, Iliev 2000, 78; Lichardus, Iliev, Christov 2002, 329 - 330).

In 1983 an international Bulgarian-German team began archaeological excavations in the area around the village of Drama. The join project was undertaken by Sofia University *Sv. Kliment Ohridski* in Bulgaria and Saarland University from Germany. The international project was led by prof. Alexandar Fol, prof. Ljudmil Getov, prof. Rolf Hachmann, prof. Jan Lichardus, prof. Fransoa Bertemes, Rudolf Echt, Ralf Gleser, Matthias Thomas, Rumen Katincharov and Ilia Iliev. The expedition undertook a holistic investigation of the settlement mound near Drama village, locale Merdzhumekya. The investigation focused on the Late Neolithic and Chalcolithic periods of the mounds. A ritual ditch was added around the mound during the Early and Middle Bronze Age. In addition to the settlement mound, the international team also explored the open-air settlement in the locale Gerena and determined that it was settled during the Late Neolithic – Karanovo III - IV and Karanovo IV cultures. The systematic field surveys complement the archaeological excavations at Merdzhumekya and Gerena, and complete the archaeological map of the Yambol region and the Drama sub-region (Lichardus, Iliev 1994, 16; Lichardus, Iliev 2000, 76 - 78; Lichardus, Fol et al. 2000, 13 - 15; Lichardus, Echt et al. 2002, 142; Lichardus, Iliev, Christov 2002, 330 - 335; Илиев 2009, 10; Gleser, Thomas 2012, 11 - 13).

In 1999 and 2000 Ilia Iliev conducted rescue archaeological excavations at the settlement mound in the locale of Turuskoto kyshe near the town of Elhovo. The settlement mound was inhabited during the Late Neolithic – Karanovo III and Karanovo IV cultures (Iliev, 2002, 437; Lichardus, Iliev, Christov 2002, 336; Iliev 2004, 53; Илиев 2009, 10).

In 2009 Tundzha Regional Archaeological Project (TRAP) began. This international project is directed by Ilia Iliev and Stefan Bakardzhev from the Regional historical museum in Yambol, prof. Shawn Ross from the University of New South Wales in Sydney, Australia and Dr. Adela Sobotkova from the University of Michigan, USA. Many Bulgarian and international students and volunteers participated in project, including registering new and find and reviewing the archaeological records for previously documented sites, dating from the prehistory period to the Middle Ages (Iliev, Ross et al. 2012; Ross, Sobotkova et al. 2018).

ARCHAEOLOGICAL SITES

During the field surveys the settlement mounds are most easily recognized. They look like the short frustum of a cone. The base diameter of the mounds varied between 60 m to 300 m, with a height between 2 m to 9 m. These settlement mounds experienced a continuous period of habitation on one place. As a result, the deposits from thick layers consisting of building's ruins, fragments of ceramic vessels and tools made of stone, bone, horn and flint. As a result of stratigraphic processes the later phases of occupation are visible during surface survey. More reliable information about the stratigraphy of this type of settlement dating from the prehistoric period can be found at sites which have been archaeologically excavated: Merdzhumekya near Drama, Maleva mogila near Veselinovo, Turuskoto kyshe near Elhovo and Rasheva mogila, and Marcheva mogila in Yambol.

The open-air settlements are characterized by shorter periods of inhabitation in one place. After they are abandoned they are covered with hummus layers which hamper their visibility during field surveys. The size of open-air settlement varies from 0.2 ha to 3.1 ha.

Now in the Yambol region 147 sites are known as a result of systematic archaeological field surveys. They comprise 27 settlement mounds and 120 open-air settlements, belonging to different phases of Neolithic, Chalcolithic and Bronze Ages (**Fig. 1; Table 1**)¹.

CHARACTERIZATION OF THE SETTLEMENT NETWORK DURING NEOLITHIC

Information about the settlement network in the Early Neolithic is scarce. From this period only 8 archaeological sites: 3 settlement mounds and 5 open-air settlements are known.

¹ The presented archaeological sites have been registered during international archaeological project in Drama village.

From all registered archaeological sites only one settlement mounds and 5 open-air settlements belong to Early Neolithic Karanovo I culture (6100 – 5800 BC) (Boyadziev, 1995, 163; Boyadzhiev 2009, Table 6; Николов 2018, 2). The second phase of the Early Neolithic – Karanovo II culture (5800 – 5650 BC) (Boyadziev, 1995, 163; Boyadzhiev 2009, 25 - 26, Table 6; Николов 2018, 2) is documented in 7 archaeological sites, including 3 settlement mounds and 4 open-air settlements.

The Middle Neolithic is presented by Karanovo II - III or Protokaraonovo III culture (5650 – 5550 BC) (Boyadzhiev 2009, Table 6; Николов 2018, 2). The transition from Early to Late Neolithic period was gradual, smooth process. It was comparatively short process since it covers 1 - 2 horizons and its continuity barely exceeded 100 years (Boyadzhiev 2009, 26). For the moment Karanovo II - III culture is established only in the settlement mound near Veselinovo village. New archaeological excavations at the settlement mound near Karanovo village have assisted prof. Vassil Nikolov to determine the nature of this culture (Николов 1994, 256 - 257; Николов 1996, 4). On this basis, the subsequent processing of a part of the materials found in Maleva mound enabled the separation of an earlier phase of Karanovo III culture. A future and more precise treatment of the whole pottery material from all systematic field surveys could allow the localization of additional sites relating to this phase of the Neolithic period. It is possible that this culture is also represented in the settlement mounds near Konevets, Miladinovtsi and Zavoi, as field surveys have suggested the presence of Karanovo II and Karanovo III cultures. This also applies to the open-air settlements near Dobrich – Suvan bunar and Lesovo – Chatal bunar, as well.

The first phase of the Late Neolithic is presented by the Karanovo III culture (5550 – 5500/5450 BC) (Николов 2018, 2). Twenty-nine archaeological sites belong to this period from development of the Neolithic: 15 settlement mounds and 14 open-air sites. The second phase of the Late Neolithic is Karanovo III - IV culture (5500/5450 – 5200 BC) (Николов 2018, 2). For the moment this culture is established only on excavated settlement mound Yasa tepe near Kabile village and open-air settlement Drama-Gerena. A future and more precise treatment of the pottery material from all systematic field surveys could allow the localization of more sites relating to this phase of the Neolithic period. It is possible that this culture is represented in the settlement mounds near Bolyarovo, Boyadzhik, Chernozem, Elhovo, Konevets, Krumovo, Lesovo, Miladinovtsi, Mogila, Razdel, Tenevo, Veselinovo, Vodenichane and Zavoi, as field surveys have suggested the presence of Karanovo III and Karanovo IV cultures. This also applies to the open-air settlements near Borisovo – Karayuk 1 and 2, Dobrich – Suvan bunar, Kukorevo – Kaptazha, Lesovo – Chatal bunar, Melnitsa – Mirchovi kamani, Pravdino, Valcha polyana and Vidinci – Kaptazha, as well. The third phase of the Late Neolithic – Karanovo IV culture (5200 – 4900 BC) (Boyadziev, 1995, 167; Николов 2018, 2) is registered in 18 settlement mounds and 28 open-air settlements.

In the Late Neolithic, the Karanovo III and Karanovo IV cultures observed growth on the settlement network in the Tundzha River's basin. This growth can be connected with resettlement of the population or change in climatic environment leading to settlement occurring in new areas. In the first phase of the Late Neolithic twenty-six new sites appeared, and during the third phase a further nineteen were established. Sixteen from all settlements were inhabit only in the Late Neolithic period.

Their size of the settlements varied from 0.1 ha to 1.8 ha. Some of the archaeological sites (9 open-air settlements and Maleva mogila), were also inhabited again in the Late Chalcolithic and Bronze Age. There is no argument for a kind of genetic memory for 800 or 1000 years, but instead for a re-utilization of areas offering optimum living conditions. The best example for this is the open-air settlement Elhovo – Ilnika, where pieces from ceramic vessels from Late Neolithic (Karanovo IV culture), Late Chalcolithic (Kodzhadermen-Gumelnița-Karanovo VI culture) and Middle Bronze Age have been detected on area from 1.8 ha. The same applies to the archaeological site Yambol – Garlata. This open-air settlement was inhabited in the Early Neolithic (Karanovo I and Karanovo II cultures), Late Chalcolithic (Kodzhadermen-Gumelnița-Karanovo VI culture) and Middle Bronze Age.

CHARACTERIZATION OF THE SETTLEMENT NETWORK DURING CHALCOLITHIC

The early Chalcolithic is presented by Karanovo V culture (4900 – 4500 BC) (Boyadziev 1995, 171). Again, during the Chalcolithic, migration of the population around the Tundzha River basin is observed. During the field archaeological surveys in 23 settlement mounds and in 28 open-air settlements are found pottery which belongs to Karanovo V culture. Seven new settlement mounds and 19 new open-air settlements emerge during this period.

In the Late Chalcolithic, the Lower and Middle courses of Tundzha River were part from the big culture block Kodzhadermen-Gumelnița-Karanovo VI (4500 – 4300 BC) (Boyadziev 1995, 171; Николов, Петрова 2013, 18, 21). In a vast area covering the Upper Thracian Valley, Central Northern and North-Eastern Bulgaria as well as the area east of the Olt River to the delta of Danube River in modern-day Romania, a ceramic material unification can be noted.

The settlement network in the examination area is most dense in the Late Chalcolithic period with eighty-three archaeological sites related to the Kodzhadermen-Gumelnița-Karanovo VI culture. The prehistoric people inhabited 23 settlement mounds and 65 open-air settlements. In this period 27 open-air settlements emerged which were inhabit and during the Early Bronze Age. The appearance of these new, thin-split settlements can be connected with a change in climatic conditions as well as economic factors. The results from whole-of-site excavation of the settlement mound near Drama village indicate that this period, from the development of prehistoric society in the region, is populated by small number of people. The archaeological team registered between 6 and 8 buildings at the settlement level (Lichardus, Fol et al. 2000, 75). All buildings relatively large, measuring between 6.5 m and 13.0 m long and 3.3 m to 8.0 m wide (Lichardus, Fol et al. 2000, 52). The small number of inhabitants on the settlement mounds, and the appearance of new sites, can also be connected with the changes to the climate which led to the growth of stock-breeding. Archaeo-zoological studies of the material associated with the Late Chalcolithic splits from Drama – Merdzhumekya reveal that the main source of meat in this period is from domesticated animals. The majority of bones in the assemblage are bovine, from cattle (53%), with the remainder comprised of sheep/goat and pig bones (Lichardus, Fol et al. 2000, 74; Gleser, Thomas 2012, 279-280). The need of grassland to breed animals forced groups to leave the settlement mounds and settled in new territory.

CHARACTERIZATION OF THE SETTLEMENT NETWORK DURING TRANSITION PERIOD

The Bulgarian science uses the term Transition Period to denote the time between the end of the Chalcolithic and the beginning of the Bronze Age. The period from nearly 1000 years is still very slightly studied (Boyadziev 1995, 173; Николов, Петрова 2013, 21 - 22).

CHARACTERIZATION OF THE SETTLEMENT NETWORK DURING BRONZE AGE

The Early Bronze Age in the Lower and Middle courses of the Tundzha River is represented in three phases: Ezero A, Mihalich and Svetikirilovo (3200/3150 – 2550/2500 BC) (Boyadziev 1995, 177-178; Лещаков 2006, 213). During the Early Bronze Age 14 settlement mounds and 69 open-air settlements were inhabited in the Tundzha River's basin. During this period, from the development of human society, 18 settlements arise. With the exception of the settlements Kirilovo (2), Straldzha and Vodenichane – Cherven bryag, all other settlements are inhabited and in the following phases of the Bronze Age.

Middle Bronze Age (2550/2500 – 1600/1500 BC) (Boyadziev 1995, 178; Лещаков 2006, 213) is associated with 88 archaeological sites: 16 settlement mounds and 72 open-air settlements.

Systematic field surveys documented 14 settlement mounds and 72 open-air settlements, relating to the Late Bronze Age (1600/1500 – 1100 BC) (Boyadziev 1995, 177; Лещаков 2006, 213).

During the Middle and Late Bronze Age in the Tundzha River valley a total of 7 open-air settlements emerge (3 during Middle and 4 in Late Bronze Ages). Many of the settlements were inhabited in the late prehistoric period and continued their development into the Early Iron Age.

SETTLEMENT MOUNDS AND OPEN-AIR SETTLEMENTS – CONCLUSION

The majority of the settlement mounds located in Lower and Middle courses of the Tundzha River related to the Neolithic period: three emerged in Early Neolithic (Karanovo I and Karanovo II cultures), and 15 are from the Late Neolithic (13 in the Karanovo III culture and 2 in the Karanovo IV culture) (**Fig. 2**). The remaining 9 archaeological sites emerged during the Chalcolithic period (7 in Karanovo V culture, and 2 in culture Kodzhadermen-Gumelnița-Karanovo VI) (**Fig. 3**). No new settlement mounds arose during the Bronze Age, however some of the old ones are re-inhabited (**Fig. 4**). The case is similar with Maleva mogila near Vesselinovo village.

In the study area settlement mounds with height between 5 m and 7 m, and with base diameter of 100 m to 300 m are dominant. These are 12 archaeological sites. Six of the settlement mounds are comparatively small in size with a height from 1.5 m to 3 m, and base diameter of 60 m to 140 m. The remaining 5 settlement mounds are relatively large, with a height up to 9 m, and base diameter up to 300 m. In the Tundzha River basin in the prehistoric period the main site types are open-air settlements, with are small in size ranging from 0.2 ha to 0.4 ha. A total of 53 sites

fall in this category (**Fig. 5**). The majority of these settlements were occupation for more than 1000 years, however, they never developed into settlement mounds. They were probably single houses or agricultural buildings situated over large distances, or may relate to a very short period of occupation of the place. Future archaeological excavations will provide clarity in this 'phenomenon' in the settlement network in the Tundzha River's basin.

The 27 open-air settlements in the next group occupy an area of 0.5 ha to 0.8 ha (**Fig. 5**). Similarly, the area display evidence of continuous life in one place without the development to a settlement mound.

There are few sites of larger sizes, in the range of 1 ha to 1.8 ha. Only 11 settlements, which appear in the Late Chalcolithic or in the beginning of the early Bronze Age, and continue to develop throughout the Bronze Age fall in this category (**Fig. 5**). The relatively large area of these sites suggests the possible existence of horizontal stratigraphy. This could be confirmed by future archeological excavations.

MIGRATIONS IN TUNDZHA VALLEY

In the Tundzha River basin, five prehistoric population migration periods can be observed. The first is during the Early Neolithic when first 8 settlements appeared in this area. The second is during the Late Neolithic when a total of 43 new settlements appeared (**Fig. 2**). The third is in the Early Chalcolithic when 33 new sites arose. The fourth is in the Late Chalcolithic which saw the emergence of 39 new settlements (**Fig. 3**). During the Bronze Age a total of 28 new sites appeared. Some of the old settlement mounds were also re-inhabited (**Fig. 4**).

Movement of people during the different phases of the Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age can be connected with the essential need of the nature to restore itself. The archaeological excavations show that settlement mounds were not inhabited continuously. Over the period the population repeatedly left the settlements and then re-inhabited them again. Prehistoric people relied intensively on the natural resources in one region within a radius of 7 - 8 km around the settlement mounds. After the 'depletion' of the territory (through the exhaust of the soils, clearing of forests and mass hunting of wild animals), the population left the area to allow natural recovery to occur over a period of 100 years. In the town of Yambol two settlement mounds, Rasheva and Marcheva, are registered. They are located in a direct line from one another at a distance of 7 km. The stratigraphy of the two settlements mounds is nearly consistent. It is possible that, after one continuous period of inhabitation of between 150 and 200 years, the population from Rasheva mogila moved to Marcheva mogila and continued its development. This is a hypothesis, which cannot be verified because Rasheva mogila is currently inhabited, and Marcheva mogila has been destroyed.

The development of the settlement network in the prehistoric period is a dynamic process. In the Neolithic, Chalcolithic and Bronze Age periods main roads passed along the valleys of large rivers and their tributaries. Moving up and down streams, prehistoric people colonized the lands that offered optimum living conditions. The Tundzha River valley represents a very important passage, which connects the Aegean coast with the lands north of Stara Planina Mountain and the Danube River Basin. The Balkan Peninsula is a cross-road of culture influences from the Mediterranean Sea, Central Europe and South Russian steppes.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Велев 2002: Ст. Велев. Климатично райониране. – В: География на България. София, 2002, 155 - 156.

Вълчев 2010: Т. Вълчев. Пътища на неолитизацията на България. – В: Селищният живот на Балканите и в Мала Азия през вековете. Сборник с материали от международна студентска конференция. Велико Търново, 2010, 11 - 21.

Вълчев, Илиев, Бакърджиев 2015: Т. Вълчев, Ил. Илиев, Ст. Бакарджиев. Редовно археологическо проучване на праисторическата Малева могила до с. Веселиново, община Тунджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 105 - 107.

Вълчев, Илиев 2016: Т. Вълчев, Ил. Илиев. Редовно археологическо проучване на праисторическата Малева могила до с. Веселиново, община Тунджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 142 - 144.

Върбанов 2002: М. Върбанов. Хидрографска характеристика. – В: География на България. София, 2002, 183 - 187.

Гергова, Илиев 1982: Д. Гергова, Ил. Илиев. Към въпроса за поселищното развитие в района на Кабиле и Югоизточна Тракия през II – I хил. пр. н. е. – В: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1982 11 - 23.

Детев 1950: П. Детев. Старините в рида Св. Илия. – Известия на народния музей Бургас, I, 1950, 67 - 100.

Детев, Крайчев и др. 1979: П. Детев, Ив. Крайчев, Ил. Кръстев, Ж. Попов, Г. Илиев. Разкопки на Марчевата селищна могила в гр. Ямбол. – Известия на музеите от Югоизточна България, II, 1979, 7 - 25.

Димитрова, Попов 1978: Д. Димитрова, Ж. Попов. Археологическите паметници в Ямболски окръг. София, 1978.

Илиев 2009: Ил. Илиев. Преглед на археологическите проучвания в Ямболска област. – Вести на Ямболския музей, 6, 2009, 7 - 11.

Илиев 2010: Ил. Илиев. Развитие на поселищната система през праисторическата епоха в Ямболския регион. – Вести на Ямболския музей, 8, 2010, 3 - 5.

Кънчев 2006: К. Кънчев. За някои аспекти от възникването и развитието на земеделието и поселищната система през неолита и халколита по нашите земи. – Интердисциплинарни изследвания, XIX, 2006, 55 - 69.

Лещаков 2006: Кр. Лещаков. Бронзовата епоха в Горнотракийската низина. – Годишник на Софийския университет *Св. Климент Охридски*, Исторически факултет – специалност Археология, 3, 2006, 141 - 216.

Миков 1933: В. Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1933.

Миков 1941: В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха до с. Весели-ново. – Известия на Българския археологически институт, XIII, 1941, 195 - 227.

Николов 1977: В. Николов. Неолитната революция в Предна Азия и нейните резултати. – Археология, 4, 1977, 1 - 11.

Николов 1994: В. Николов. Бележки за периодизацията и хронологията на неолита в Тракия. – Годишник на Департамент Археология – НБУ, I, 1994, 255 - 262.

Николов 1996: В. Николов. Проучвания на неолита в българските земи (I). – Археология, 4, 1996, 1 - 6.

Николов 2018: В. Николов. Неолитизация на Тракия. – В: Stephanos Archaeologicos ad 80 Annum Professoris Ludmili Getov, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum VI. София, 2018, 1 - 8.

Николов, Петрова 2013: В. Николов, В. Петрова. Проучвания на тел Караново в контекста на проблема за продължителността на хиатуса между късния халколит и ранната бронзова епоха в Тракия. – Археология, 2, 2013, 7 - 24.

Нинов 2002: Н. Нинов. Почвено-географско райониране. – В: География на България. София, 2002, 300 - 312.

Стефанов 2002: П. Стефанов. Преходна планинско-котловинна зона. – В: География на България. София, 2002, 33 - 40.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). София, 1986.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмо – шесто хилядолетие преди новата ера). София, 1993.

Христов 1969: Р. Христов. Речни тераси в долината на р. Тунджа между Ямбол и Елхово. – Годишник на Висшия минно-геоложки институт – София, XV, 1969, 207 - 219.

Boyadziev 1995: Y. Boyadziev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. – In: Prehistoric Bulgaria. Madison, 1995, 149 - 191.

Boyadzhiev 2009: Y. Boyadzhiev. Early Neolithic Cultures on the territory of Bulgaria. – In: The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect, volume I, Early Neolithic sites on the territory of Bulgaria. Krakow, 2009, 7 - 43.

Gleser, Thomas 2012: R. Gleser, M. Thomas. Drama, Band 1: Merdžumekja – Südosthang. Bonn, 2012.

Iliev 2002: I. Iliev. Die Karanovo IV - Siedlung in Elhovo - *Turskoto kjuše* und die ostägäischen Einflüsse an der unteren Tundža. – In: Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn, 2002, 437 – 448.

Iliev 2004: II. Iliev. Spätneolithische weiß bemalte Keramik aus Elhovo. – In: Von Domica bis Drama. Sofia, 2004, 53 - 57.

Iliev, Ross et al. 2012: I. Iliev, S. Ross, A. Sobotkova, St. Bakardzhiev, S. Connor. The Tundzha Regional Archaeological Project (Elhovo Survey). Yambol, 2012.

Lichardus, Echt et al. 2002: J. Lichardus, R. Echt, I. Iliev, Ch. Christov, J. Becker, W.-R. Thiele. Die Spätbronzezeit an der unteren Tundža und die ostägäischen Verbindungen in Südostbulgarien. – *Eurasia Antiqua*, 8, 2002, 135 – 184.

Lichardus, Fol et al. 2000: J. Lichardus, Al. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I. Iliev. Forschungen in der Mikroregion von Drama. Bonn, 2000.

Lichardus, Iliev 1994: J. Lichardus, I. Iliev. Frühe Vorgeschichte auf dem gebiet der heutigen Stadt Jambol im Zusammenhang mit der Entwicklung an der unteren Tundža. – In *Studies of Settlement life in Ancient Thrace. Proceedings of the IIIrd International Symposium Cabyle*. Jambol, 1994, 13 - 20.

Lichardus, Iliev 2000: J. Lichardus, I. Iliev. Das frühe und mittlere Neolithikum an der Tundža (Südostbulgarien). Ein Beitrag zu den chronologischen und kulturellen Beziehungen. – In *Karanovo Bd. III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien, 2000, 75 - 108.

Lichardus, Iliev, Christov 2002: J. Lichardus, I. Iliev, Ch. Christov. Die Karanovo I-IV-Perioden an der unteren Tundža und ihre chronologische Stellung zu den benachbarten Gebieten. – In: Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn, 2002, 325 - 410.

Nikolov 2004: V. Nikolov. Dynamics of the Cultural Processes in Neolithic Thrace. – In: *Prehistoric Thrace*. Sofia - Stara Zagora, 2004, 18 - 25.

Ross, Sobotkova et al. 2018: S. Ross, A. Sobotkova, J. Tzvetkova, G. Nekhrizov, S. Connor. The Tundzha Regional Archaeological Project: Surface Survey, Palaeoecology, and Associated Studies in Central and Southeast Bulgaria, 2009 - 2015 Final Report. London, 2018.

Seure, Degrand 1906: G. Seure, A. Degrand. Exploration de quelques tells de la Thrace. – *Bulletin de correspondance hellénique*, 30, 1906, 359 - 432.

ОБЛАСТ ЯМБОЛ И НЕЙНОТО МЯСТО НА ПРАИСТОРИЧЕСКАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

Някои бележки за селищата през неолитната, халколитната и бронзовата епохи

Резюме

Тодор Вълчев

Република България е разположена в източната половина на Балканския полуостров. Територията ѝ е неолитизирана в началото на VII хил. пр. н. е. Настоящата статия няма да се занимава с глобалния проблем за развитието на праисторическите култури на нейната територия, а ще проследи динамиката на селищната мрежа през неолитната, халколитната и бронзовата епохи по средното и долното течение на р. Тунджа. В проучваната територия са регистрирани 147 археологически обекти, които се отнасят към различни етапи от неолитната, халколитната и бронзовата епохи. Това са 27 селищни могили и 120 открити селища.

Археологическите проучвания показват, че селищните могили не са обитавани непрекъснато – през определен период от време населението периодично ги е напускало и заселвало отново. Движението на хората през различните етапи на неолитната, халколитната и бронзовата епоха може да е свързано с естествената нужда на природата да се възстанови.

Развитието на селищната мрежа през праисторическата епоха е един динамичен процес. Основните пътни артерии минават по долините на големите реки и техните притоци. Предвижвайки се по и срещу тяхното течение праисторическите хора усвояват териториите, които предлагат оптимални условия за живот. Долината на река Тунджа представлява своеобразен коридор, който свързва беломорското крайбрежие с териториите на север от Стара планина и басейна на р. Дунав. Балканският полуостров е своеобразен кръстопът на културни влияния от Средиземноморието, централна Европа и южноруските степи.

CATALOG OF THE PREHISTORIC ARCHAEOLOGICAL SITES FROM YAMBOL REGION

Name of the settlement	Local toponym	Type (S.M./O.S.)*	Period**									Size***		
			K I	KII	KIII	KIV	KV	KGKVI	EBA	MBA	LBA	DIAM.	H.	AR.
Bogorovo		S. M.					++	++	++	++	++	175	8	
Bolyarovo		S. M.			++	++	++	++	++	++	++	110	2	
Borisovo	Karayuk	O. S.			++	++								0.5
Borisovo	Karayuk	O. S.			++	++								0.1
Borisovo	Toplika	O. S.					++	++	++	++	++			0.4
Borisovo	Yazovira	O. S.					++	++	++	++	++			0.2
Borisovo		O. S.				++								
Botevo	Churlenya	O. S.						++	++	++	++			0.4
Botevo	Ulukliyata	O. S.						++	++	++	++			0.3
Boyadzhik	Kartozhabenska mogila	S. M.			++	++	++	++	++	++	++	175X100	7	
Boyadzhik	Turkmenska mogila	S. M.			++	++	++	++	++	++	++	120X150	9	
Boyadzhik		O. S.								++	++			
Boyadzhik		O. S.								++	++			1.6
Boyanovo	Dananabashcheviya cheir	O. S.				++								0.5
Boyanovo	Koz bunar	O. S.						++	++	++	++			1.0
Charada	Kumsalya	O. S.				++								0.3
Chelnik	Beludzhite	O. S.					++	++	++	++	++			0.4

Chelnik	Giola (Pisinka)	O. S.					++	++	++	++	++			0.3
Chelnik	Ruzhenka	O. S.						++						0.5
Chernozem	Iliov bair	S. M.			++	++	++	++	++		++	120	6	
Dobrich	Lozyata	O. S.						++	++	++	++			
Dobrich	Savan bunar	O. S.	++	++	++	++								
Drama	Enikjoi	O. S.						++						3.1
Drama	Gerena	O. S.				++								0.3
Drama	Lozyata	O. S.					++	++						0.8
Drama	Merdzhu-mekya	S. M.				++	++	++				160X120	6	
Drazhevo		S. M.					++	++						
Dryanovo		O. S.						++	++	++	++			0.2
Dryanovo		O. S.									++			0.5
Elhovo	Balabana	O. S.					++	++	++	++	++			0.8
Elhovo	Baza kombain	O. S.						++	++	++	++			0.4
Elhovo	Chakmakova vodenitsa	O. S.				++		++	++	++	++			0.8
Elhovo	Gramatikovia pchelin	O. S.							++	++	++			0.5
Elhovo	Ilrika	O. S.				++		++		++				1.8
Elhovo	Lozyata	O. S.						++						
Elhovo	Turskoto kyushe	S. M.			++	++						90X100	3	
Elhovo		O. S.						++	++	++	++			0.5

General Inzovo	Hadzhi bunar	O. S.						++	++	++	++			
General Inzovo		O. S.							++	++	++			
Golyam Derwent	Katika	O. S.						++						0.3
Golyam Derwent	Madzharovi mogili	O. S.				++								0.2
Golyamo Krushevo	Patekata	O. S.						++	++	++	++			0.4
Golyamo Krushevo		O. S.					++	++						2.0
Gorska polyana	Zyumbulev kladenets	O. S.							++	++	++			0.4
Gorska polyana		O. S.							++	++	++			0.8
Granitovo	Gerena	O. S.						++	++	++	++			1.8
Granitovo	Valkanova kaba	O. S.				++	++	++						0.5
Granitovo		O. S.				++			++	++	++			
Granitovo		O. S.						++	++	++	++			1.8
Iglika	Manastirya	O. S.				++	++	++	++	++	++			0.4
Iglika	Manastirya	O. S.						++	++	++	++			0.2
Irechekovo	Yurta (Kajnatsite)	O. S.							++	++	++			
Izgreve	Choban bunar	O. S.						++	++	++	++			0.8
Izgreve	Ilyanliyata	O. S.			++				++	++	++			0.8
Izgreve	Yurtitsata	O. S.				++	++	++						0.6

Kabile	Hisarlaka	S. M.						++						
Kabile	Ribarnitsite	O. S.							++	++	++			0.3
Kabile	Yasa tepe	S. M.				++	++					187X150	5	
Kalchevo	Vetite lozya	O. S.						++						0.5
Kamenets	Ulu bunar	S. M.					++	++				60	2	
Karavelovo	Kabayuk	O. S.								++				1.8
Karavelovo	Karierata	O. S.				++								0.8
Kirilovo	Karajol	O. S.					++							3.1
Kirilovo	Minchogeorgieva mogila	S. M.					++	++		++		175	7	
Kirilovo		O. S.					++		++	++	++			
Kirilovo		O. S.							++					0.2
Konevets	Rajkov sumaj	S. M.		++	++	++	++	++	++	++	++	125	6	
Kozarevo		O. S.							++	++	++			0.3
Kozarevo		O. S.						++	++	++	++			
Krumovo	Bankovo	O. S.						++	++	++	++			0.2
Krumovo	Chataliyata	O. S.							++	++	++			
Krumovo	Kirchova vodenitsa	S. M.			++	++	++	++	++	++	++	100	3	
Krumovo		O. S.				++	++	++	++	++	++			0.6
Kukorevo	Dermeniolu	O. S.						++	++	++	++			0.4
Kukorevo	Kaptazha	O. S.			++	++	++	++	++	++	++			0.4

Kukorevo		O. S.					++	++							0.2
Lalkovo	Gechova kerana	O. S.						++							
Lalkovo		O. S.	++				++	++							0.4
Lesovo	Chatal bunar	O. S.	++	++	++	++	++								0.4
Lesovo	Dyadopaneva vodenitsa	S. M.			++	++	++	++		++		140X180	7		
Lesovo		O. S.	++	++		++		++	++	++	++				
Lyulin	Dvete dereta	O. S.			++										0.4
Lyulin		O. S.							++	++	++				
Malko Kirilovo	Yurta	O. S.						++	++	++	++				0.3
Malomir	Yavandzhika	O. S.			++										0.5
Malomirovo	Kashla orman	O. S.					++	++	++	++	++				0.6
Malomirovo	Letishteto	O. S.						++	++	++	++				0.3
Malomirovo	Stranata	O. S.									++				0.3
Mamarchevo	Kovanluk	O. S.							++	++	++				0.5
Melnitsa	Gradishteto	O. S.					++	++							0.4
Melnitsa	Kavashko dere	O. S.							++	++	++				1.5
Melnitsa	Malkata kokardzha	O. S.					++	++	++	++	++				1.1
Melnitsa	Mircholovi kamani	O. S.			++	++			++	++	++				0.8
Melnitsa	Voenna baza	O. S.							++	++	++				0.5

Melnitsa	Yavandzhika	O. S.				++			++	++	++			1.8
Melnitsa	Yurenya	O. S.					++	++						0.3
Miladinovtsi	Bashbunar (Bahcha bunar)	S. M.	++	++	++	++	++	++		++	++	80	2,4	
Mogjila	Gornite chairi	S. M.			++	++	++	++		++		125	9	
Mogjila	Gornite chairi	O. S.						++		++				0.3
Mogjila	Gornite chairi	O. S.						++	++	++	++			0.4
Nedyalsko		O. S.					++							0.5
Okop		O. S.						++	++	++	++			0.2
Palauzovo	Kosharite	S. M.					++	++	++	++	++			
Palauzovo		O. S.							++	++	++			1.5
Parvenets		O. S.						++						3.1
Pchela	Vetite lozja (Gornite lozja)	O. S.					++	++	++	++	++			0.4
Pchela		O. S.					++	++	++	++	++			
Polyana	Yurta	O. S.							++	++	++			0.8
Popovo	Dalgiya kajryak	O. S.				++	++	++	++	++	++			0.2
Pravdino	Kosharite	O. S.					++	++						0.2
Pravdino		O. S.			++		++	++						0.3
Pravdino		O. S.			++	++			++	++	++			0.3
Razdel	Yazovira	S. M.			++	++	++	++	++	++	++			

Robovo	Rezervoara	O. S.									++				1.2
Robovo		O. S.				++									
Simeonovo	Gichovite nivi (Ivanov gjol)	O. S.						++	++	++	++				0.3
Sitovo	Chervenata prast	O. S.						++							0.3
Slamino		O. S.							++	++	++				1.8
Straldzha		O. S.							++						8.0
Strojno	Rupkovite nivi	O. S.							++	++	++				1.1
Tenevo	Dyadozheleva mogila	S. M.			++	++	++	++	++	++	++	150	6		
Tenevo	Tatarska mogila	O. S.						++							0.8
Valcha polyana	Indeka (Trankoslivkite)	O. S.			++	++									0.3
Veselinovo	Maleva mogila	S. M.			++	++			++			80X120	5		
Veselinovo	Yurta	O. S.						++	++	++	++				0.4
Vidinci	Kaptazha	O. S.			++	++				++					
Voden		O. S.				++									0.8
Voden-ichane	Cherven bryag	O. S.							++						
Voden-ichane	Dinilova (Nikolova) mogila	S. M.			++	++	++	++				275X225	7		
Voden-ichane	Domuzova mogila	S. M.			++	++	++	++	++	++	++	175X150	8,3		
Voden-ichane		O. S.					++								0.3

Voinika	Manda gjol	O. S.						++	++	++	++			0.2
Yambol	Charla tarla	S. M.						++	++	++	++	60	1,5	
Yambol	Garlata	O. S.	++	++				++		++				
Yambol	Kranchovitsa	O. S.						++	++	++	++			0.4
Yambol	Ormana	O. S.						++	++	++	++			0.3
Yambol	Marcheva mogila	S. M.					++	++				120X140	7	
Yambol	Rasheva mogila	S. M.					++					300	10	
Yambol	Near Marcheva mogila	O. S.							++	++	++			0.3
Yambol		O. S.			++			++						0.4
Zavoj	Golyamata mogila	S. M.		++	++	++	++	++	++	++	++	120X140	7	
Zavoj		O. S.						++						0.4
Zavoj		O. S.						++	++	++	++			0.3
Zhrebino	Chanamkata	O. S.							++	++	++			0.4
Zhrebino	Kjorovata cheshma	O. S.									++			1.8
Zimnitsa	Popovite nivi	O. S.							++	++	++			0.2
Zlatinitsa	Zmejskoto kladenche	O. S.				++								0.8

* The types of the prehistoric settlements are: S. M. = Settlement mound, O. S. = Open-air settlements

** The abbreviations of the periods are: K I = Karanovo I, K II = Karanovo II, K III = Karanovo III, K IV = Karanovo IV, KV = Karanovo V, KGK VI = Kodzhdermen-Gumelnița-Karanovo VI, EBA = Early Bronze Age, MBA = Middle Bronze Age, LBA = Late Bronze Age

*** The size of the settlement mounds are in meters, and the area of the open-air settlements is in ha. Some of the archaeological sites are without sizes in the archives of the Historical Museum Yambol.

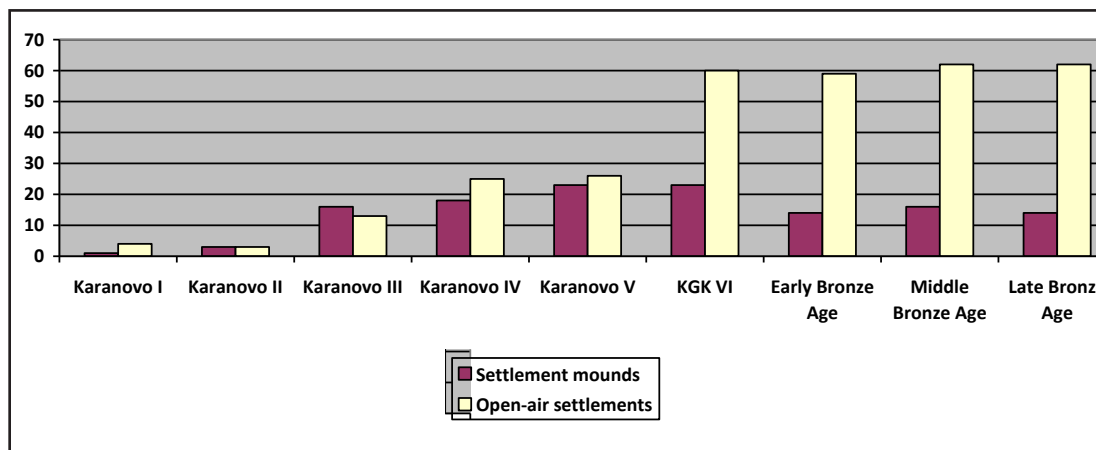

Fig. 1 - Number of prehistoric settlements

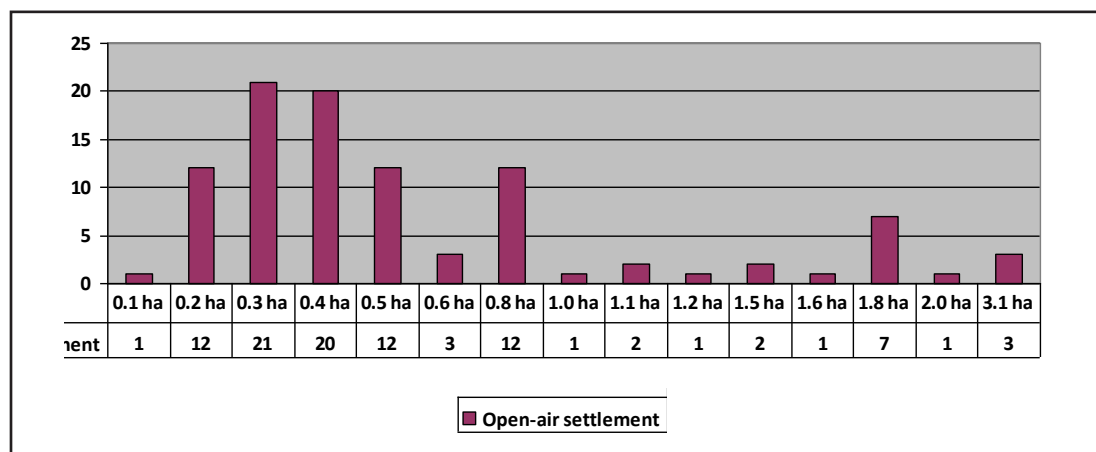

Fig. 5 - Area of prehistoric settlements

Fig. 2 - Prehistoric settlements in Neolithic period

Fig. 3 - Prehistoric settlements in Chalcolithic period

Fig. 4 - Prehistoric settlements in Bronze Age

LOCATIONAL ANALYSIS OF BURIAL MOUNDS IN THE MIDDLE TUNDZHA RIVER WATERSHED; COMBINING HISTORICAL MAPS WITH FIELD SURVEY AND SATELLITE IMAGE ANALYSIS DATA

Adela Sobotkova, Barbora Weissova

INTRODUCTION

Mounded landscapes are a ubiquitous phenomenon in modern-day Bulgaria. Most investigations of burial mounds focus on individual monuments¹, their chronology, architecture, funerary assemblage and burial rites². Formal exploration of mounded landscapes at regional scale remains scarce (Oltean 2013; Weissová 2016, 122). Locational analysis of burial mounds can, however, assist with the understanding of the function and meaning of past mortuary activities, especially in revealing past human choices regarding the natural environment of the mortuary monuments (Hodder, Clive 1976; Šmejda, Turek, Thrane 2006). Locational analysis of mortuary monuments is more complicated than the analysis of settlement sites, as the relationship of burial mounds to natural environment is potentially more variable and less comprehensible to modern observers than for settlement sites (Hodder, Clive 1976). Criteria such as proximity to water, fertile soils, or accessibility may not affect burial locations as directly as they are involved in the selection of a habitation area. At the same time, indirect effect may not be excluded. Locations of areas for mortuary purposes, while reflecting socio-cultural norms, are guided by the needs of the living population, and will be governed by recognizable relationships.

Burial mounds are a particular type of mortuary monuments, characterized by potentially long use-span and conspicuous nature (Alcock 2016). In Bulgaria, mound building and reuse span from the Early Bronze Age to Middle Ages (Шкорпил, Шкорпил 1898, 22 - 25; Панайотов 1989, 50 - 51). As prominent and meaningful markers in the landscape, the existing mounds can exert influence over the location of the next monument, creating a complex palimpsest of choices and traditions.

The intricacies of mound clustering and their reuse over time are beyond the scope of the present study. In the locational analysis we focus on the final product of long-term mound building, the sum of preferred mound settings. We collate spatial evidence from topographic maps, historical records, and Tundzha Regional Archaeological Project's (TRAP) surface survey and explore what patterns structure the mounded landscapes of southeast Bulgaria.

¹ Annually published reports in the *Arheologicheski otkritiya i razkopki* (AOR) refer to most mounds excavated by archaeologists, including a short description of conducted work, measurements of the mound, detected architecture, graves and grave goods chronology where applicable.

² For instance, see Филов 1937; Василева 2005; Китов 2008; Tonkov 2008; Кисъов 2009; Stoyanova 2015; Stoyanov, Stoyanova 2016.

YAMBOL PROVINCE

The Yambol province lies in southeast Bulgaria, within the catchment of the Middle Tundzha River. It encompasses a territory of 3,355.5 square km and borders the province of Sliven in the north, Stara Zagora in the northwest, Haskovo to the west, Burgas to the east, and the Republic of Turkey to the south. In the north, the Yambol province contains a small section of the Stara Planina near Lozenets. South of the Stara Planina, the Thracian Plain begins. The Thracian Plain dominates the northern half of the province, formed by the Cretaceous and Paleogene sedimentary formations. The plain is flat to rolling, its modern surface shaped by Quaternary alluvial deposits of the Tundzha River and its tributaries, lying at an elevation of 100-150 masl. Occasional rocky outcrops of Triassic and Cretaceous limestone, sandstone or andesite provide vantage points over the landscape (Дъбовски, Савов 1989; Цанков и кол. 1992). The hill of Kabyle (ca 230 masl) and the Bakadzhit site peaks (515 masl at Asan bair) rise from the northern part of the Yambol plain. Moving south, the plain gives way to the Svetiiljski and Manastirski vazvishenniya (600 masl at Gradishte) in the west. These hills are formed by outcrops of Cretaceous gabbro, the lowlands by Quaternary deluvial and proluvial sediments, gravels, and clays (Кожухаров и кол. 1994). Still further south and east, the Strandzha mountain (710 masl at Golyamo Gradishte or 1,031 masl at Mahya Dağı on the Turkish side) range dominates the south-eastern border area, and the Sakar and Derventskite uplands (555 masl at Giurgen bair) the far southwest (Стефанов 2002, 39).

RATIONALE FOR A REGIONAL STUDY OF BURIAL MOUNDS

Burial mounds are ubiquitous in Bulgarian landscapes. Recent estimates of mound numbers in the country range from 8,000 - 19,500, with estimates in pre-modern times reaching as many as 50,000 individual monuments (Шкорпил, Шкорпил 1898, 20; Китов 1993, 42 - 43).³ In the Yambol province, the number of mounds depicted in the 1980's topographic maps reaches 1685; indicating a density of 1 burial mound per 2 square km. Tundzha Regional Archaeological Project (TRAP) surface survey pointed to a higher ratio of 1.4 burial mound per square km in lowland rolling areas of the region. The difference can be explained due to eliding of small mounds from maps due to scale.

While burial mounds in Bulgaria are easily identifiable by their shape and dimensions, their chronology is less obvious. Unlike in Lydia where most burial mounds can be dated to Lydian - Persian period (Roosevelt 2006, 65), in southeast Bulgaria the first burial mounds are built during the Early Bronze Age. Their construction and reuse continue vigorously through to the Roman period. Sporadic mortuary reuse and other purpose mound building extend to Mediaeval period (Jochmus 1854, 49; Китов 1993, 45 - 46). Differences in chronology can be decisively made only upon excavation as mound morphology is rarely diagnostic, remote sensing (geomagnetic survey) is not

³ Jochmus discusses both the Turkish erected mounds as well as their earlier counterparts and their position in the landscape: *With the exception of the tepes known to have been erected by the Turkish armies, the numerous tumuli strewn over the country between Constantinople and the Balkan are often seen in clusters of half a dozen or more near the chief towns of modern districts and departments, or in situations which indicate the sites of ancient towns.*

always effective, and coring is not a common practice in Bulgaria. Colleagues from the Yambol Museum rely on Murphy's law more than anything else. Ilia Iliev and Stefan Bakardzhiev, specializing in the Bronze Age and Roman periods respectively, say that mounds allocated to Bakardzhiev are most likely to contain Bronze Age remains, while Iliev's mounds are nearly guaranteed to contain a Roman-period burial.

The chronological uncertainty of burial mounds and the expense of excavating and managing thousands of burial mounds provide a powerful rationale for the development of non-destructive methods for the analysis of mound landscapes, using digital representation of relief and digitized and digital-born datasets. This approach helps us extract meaning out of the environmental aspects of mound-building, build predictive models to guide mound monitoring and evaluate the preferences of past mound builders.

BURIAL MOUND AND SETTLEMENT LOCATIONS IN THE YAMBOL PROVINCE

If you walk the landscapes of the Yambol province and compare the location of settlements and mounds, you will find that the two are often topographically distinct. Burials might occur in the periphery of Hellenistic and Roman-period towns and thus occasionally occupy similar environmental settings.⁴ More frequently, however, mounds can be found on isolated outcrops, ridges, and low hilltops above habitation areas (Илиев, Бакърджиєв 2008a; Илиев, Бакърджиєв 2008b). Even in the flat relief in the north of the Yambol province, local communities found enough vertically differentiated ground to place their funerary activities out of the range of flooding rivers (Чолаков и кол. 2016, 1 - 2). The 2009 TRAP study area in Yambol provides a snapshot of a contiguous landscape with characteristic settlement-mortuary pattern: settlements occupy low ground alongside streams and rivulets, while burial mounds sit on the ridge above (Sobotkova, Ross, Iliev 2018, 152 - 153). A glance at a topographic map shows that this pattern is not unique, but repeats on other ridges in the Middle Tundzha River watershed.

Excavation of three burial mounds on the Boyanovo ridge in 2010 demonstrated that spatial proximity in a mound necropolis does not necessarily imply chronological association (Privat et al. 2018). Burials inside three mounds spanned from the Early Bronze Age to Late Antiquity, demonstrating how early burial locations can become focal points for consequent mound building. Chronological arbitrariness in mound clusters suggests that the spatial aspects of the placing of the dead were an important element of social signaling (whether the purpose was ancestor worship, relations to the living communities, or land claims) and enjoyed great longevity. As this long-term spatial preference begs more detailed investigation, a formal analysis of environmental settings for burial mounds is indicated.

LOCATION ANALYSIS, SOURCES AND THEIR LIMITATIONS

For the purposes of this paper, we limit site location analysis to the most common aspects of topography, such as elevation, slope, aspect, and water

⁴ For instance, Kabyle features a number of suburban necropoleis: Гетов 1982; Велков 1985; Лозанов 2006, 147.

proximity. Proximity to water is calculated via Euclidian distance between mound locations and nearest water source, the latter being represented by vector lines digitized from 1: 50,000 topographic maps. Elevation, slope and aspect can be readily derived from the available digital relief. We calculate the distribution of classes of each environmental variable through the entire region by extracting values from the digital elevation model and binning them in several classes. We then calculate site frequencies within classes of the environmental variable by sampling mound locations in the raster and evaluate whether the observed pattern could be a product of the distribution of environmental categories themselves.

To clarify the workflow, this study comprised three steps: (1) digitization of mound locations from topographic maps and their verification, (2) extraction of environmental variables from digital relief and vector datasets, and finally, (3) frequency analysis. Upon data digitization and environmental variable extraction, conducted in ArcGIS 10.3, all further data processing was done in R Studio (<https://github.com/adivea/MoundsForIlija>).

DATA AGGREGATION

Given the large extent of the Yambol province and the costs of systematic survey, fieldwork for this study was limited. Most work was done in front of the computer, extracting burial mound locations from available digital resources and cross-referencing these with other sources, such as existing datasets and satellite imagery. The primary burial mound dataset for the Yambol study area was aggregated manually by digitizing mound symbols from Soviet topographic maps georeferenced in WGS 84 UTM 35N. The Soviet maps were the products of detailed geodetic survey conducted in 1970 - 80s and offer the best and most accurate representation of the Bulgarian landscape 40 years ago. Most maps we used were at the scale of 1:50,000; potential burial mounds were depicted through a range of different rayed symbols from black and brown circles to triangles and diamond symbols.

In addition to the Soviet maps, we consulted 1: 5,000 topographic maps and an unpublished atlas of burial and settlement mounds from the Yambol province. We also reviewed published survey and excavation reports. Finally, surface survey and mound verification campaigns conducted by the Tundzha Regional Archaeological Project served as the main source of ground control testing the accuracy and reliability of Soviet map representations (Ross et al. 2018).

Ground-controlled dataset not only allowed us to work with information on mound dimensions, morphology, and condition; it also confirmed for us of the meaning of different map symbols, revealing that only sunburst symbols can be reliably expected to indicate a mound on the ground. In the following analysis, therefore, we use the subset of rayed sun symbols as spatial indexes for burial mounds.

ENVIRONMENTAL DATA

The environmental data used in this study is derived from digital elevation models of the Yambol province.⁵ Two freely available digital elevation models were found online, produced by the ASTER and SRTM projects respectively.

⁵ ASTGTM_N41E026 and ASTGTM_N42E026.

The ASTER (Advanced Spaceborne Thermal Emission and Reflectance Radiometer) is a research facility instrument, launched on NASA's Terra satellite in December 1999. One of its products is a digital terrain model, ASTGTM, which we downloaded in 2008 from Earth Remote Sensing Data Analysis Center hosted in Japan (currently available via the NASA's LP DAAC Global Data Explorer: <http://gdex.cr.usgs.gov/gdex/>). The resulting digital elevation model has a resolution of 27 by 27 m, which means that one pixel in the digital model corresponds to 729 square m on the ground. Two tiles (each sized 60 by 60 km) of ASTGTM were necessary to encompass the entire Yambol province.⁶ The tiles were vertically mosaiced (unsigned 16bit, median merge of overlapping values) in ArcGIS 10.3 software. A small (ca 50 square km) part of Bolyarovo municipality was excluded from analysis, because it was not covered by the ASTER.

The SRTM (Shuttle Radar Topographic Mission) digital elevation data, produced by NASA in February 2000 can be accessed at US Geological Survey portal free of charge. In order to cover the entire Yambol province, we mosaiced three SRTM tiles each with the resolution of 80 by 80 m (3 arc second data).

Both digital elevation models were analyzed for the present study. Each raster was projected in ArcGIS 10.3 to WGS84, UTM 35N coordinate system. Elevation, slope, and aspect values were extracted from each digital elevation model using the *extract values to table* tool in ArcGIS 10.3. First, environmental values were extracted for the entire region from each dataset, followed by the sampling of environmental values at each mound location.

The ASTER digital elevation model generated 4, 609, 996 values for the area covered by Yambol boundary minus missing piece (3302 square km). The SRTM digital elevation model produced 513,990 values within the area encompassed by the Yambol boundary polygon (3352.8 square km).

ARCHAEOLOGICAL DATA

Archaeological information was extracted out of digitized topographic maps following potential mound symbology. The Soviet topographic maps contained 1685 symbols within the modern boundary of the Yambol province, of which 965 were either a rayed diamond, triangle or circle, all of which could indicate a burial mound. Of these, 763 featured a sunburst (rayed circle) which exclusively indicates a burial or settlement mound.

Over the course of TRAP field activities, locations indicated by digitized rayed circles were visited. While not all symbols led to a mound on the ground, sometimes a single symbol led to a necropolis. Nearly 900 ground features were evaluated and classified either as a mound or extinct mound upon a field visit or satellite image consultation. 874 points were used to extract mound data environmental variables for the present study. Specifically, for each of these points, elevation, slope and aspect values were extracted from the ASTER and SRTM digital elevation models via 'extract values to table' tool in ArcGIS 10.3.

⁶ In particular, there are SRTM3N: 41E026V2, 42E026V2 and 42E027V2.

METHODOLOGICAL CAVEATS

Before we proceed to the results of the study, let's quickly review the reliability of present locational analysis. The success of any spatial analysis depends on the quality of input data, which in this case is affected by three factors: (1) the completeness of the historical record, (2) positional accuracy of mapped phenomena, (3) positional and attribute accuracy of the digital environmental model.

The quality of the digital elevation model depends on the position of the satellite during image capture, sensor resolution, and the spatial and corrections applied to satellite imagery during post-processing. While attribute error and distortion arise during the creation of digital elevation model, we can expect these issues to affect the digital model equally in all parts and thus potentially change the scale but not the kind of environmental patterns present. The features of two digital elevation models used in this study are reviewed in the next section in order to show how the two digital representations of Yambol landscapes differ and how they may skew the results. Given the average values for burial mound diameter in the Yambol province on the basis of the TRAP survey dataset ($n = 52$ mounds) shows the majority (64%) to be less than 2 m high with a diameter of 20 - 45 m, these mounds are represented by the value of a single pixel in the SRTM and two to three pixels in the ASTER dataset (Sobotkova, Ross, Iliev 2018, 152 - 153).

Positional error is to be expected whenever dealing with data digitized from historical or topographic sources as the map resolution and symbol size limits the precision of drawing observed phenomena. In order to control for positional error, we ground-truthed a sample of mounds by comparing map data with recently acquired digitally born datasets and by checking mound locations in satellite images available through Google Earth. As for the completeness of site dataset in the topographic maps, this problem is less tractable. Yambol province is a heavily agricultural region and one can expect that many mounds, especially smaller ones, have been (a) not depicted in the maps due to their small scale, and (b) removed by modern development as well as centuries of agricultural activity. In the last two decades, road construction has been the greatest driver of development in the province, and many outcrops of limestone throughout the region - favorite locations for past mound-builders - have been affected.

Despite these issues, mound locations used here embody the best dataset achievable without total-coverage survey of the entire Yambol province.

QUANTIFYING THE CHARACTER OF MOUNDED LANDSCAPES IN YAMBOL

Two digital elevation models with different pixel resolution were used in the present study, and curious reader might ask what effect different resolution might have on the results. **Table 1** shows that environmental variables for the verified mound locations are rather similar across the SRTM and ASTER digital elevation models despite different resolution (27 x 27 versus 80 x 80m pixel size), confirming that these two models represent the landscape consistently. In the lower-resolution SRTM model, the slopes are flatter (mean of 2.2 compared to 3.1 degrees in ASTER) and edges sharper (higher elevation per quartile) than in the ASTER, but overall the differences among these digital elevation models appear negligible.

SRTM					
SLOPE	degrees	ASPECT	azimuth	ELEV	m
Min.	0	Min.	-1	Min.	116
1st Qu.	1.1	1st Qu.	101	1st Qu.	161
Median	1.8	Median	201	Median	186
Mean	2.2	Mean	193	Mean	201
3rd Qu.	2.9	3rd Qu.	286	3rd Qu.	222
Max.	10.9	Max.	359	Max.	448
ASTER					
SLOPE	degrees	ASPECT	azimuth	ELEV	m
Min.	0	Min.	-1	Min.	105
1st Qu.	1.5	1st Qu.	87	1st Qu.	154
Median	2.5	Median	198	Median	179
Mean	3.1	Mean	188	Mean	194
3rd Qu.	4.0	3rd Qu.	297	3rd Qu.	215
Max.	12.2	Max.	358	Max.	429

Table 1 - Summary statistics of slope, aspect, and elevation for 874 mound locations in the Yambol province as per SRTM and ASTER digital elevation models

Proceeding onto the burial mounds, the tables below show the distribution of different classes of elevation, slope and aspect within the Yambol province. From these classes we calculate the expected frequency of burial sites, which would occur if burial mound locations were random. A comparison of the observed and expected values provides an index, showing the relative significance of the given environmental class for the distribution of burial sites.

ELEVATION

Elevation range seems to have little impact on the preferences of mound builders. Majority of land in the province (58%) falls below 200 masl, and mounds also appear here with higher frequency. The index of observed versus expected mounds shows that there are 14 - 20 % more mounds than would be expected in this elevation range. Popularity of higher ground in fact drops with elevation. Proximity to settlements was likely a greater factor in mound construction rather than finding the highest peak in the region. Observations in the field indicate that mound builders often seek out local maxima or at least vertically diverse settings for funerary complexes. These outcrops and ridges, however, are often only gently elevated

relative to the surrounding and require a relative elevation measurement or quantification of geomorphological features to be formally captured.⁷

(msl)	sq km	%	Observed	Expected	Index	sq km	%	Observed	Expected	Index
100 - 200	1927.23	58	581	509.7	1.14	1820.86	56	581	486.8	1.19
200 - 300	971.51	29	240	256.9	0.93	1000.52	31	240	267.5	0.9
300 - 400	317.96	0	45	84.1	0.54	335.46	10	45	89.7	0.5
400 - 500	85.85	3	8	22.7	0.35	106.84	3	8	28.6	0.28
500 - 600	2.39	0	0	0.6	0	5.43	0	0	1.5	0
600 - 700	0	0	0	0	NA	0	0	0	0	NA

Table 2 - Frequency of elevations in the Yambol province with an index of observed and expected mounds within given elevation bands, based on ASTER and SRTM values

SLOPE

The analysis of slope aspect shows that burial mound builders preferred flat to gentle gradient and avoided steeper slopes. Especially in the ASTER model, which captures slopes with higher resolution than SRTM model, there are 30% more mounds in 0 - 2 - degree band than we would expect with a random distribution. Even the next band of 2 - 4 - degree slope contains 12% more mounds than expected. In SRTM model this trend also exists but is attenuated with only 20% more mounds in the 0 - 2 - degree band.

Slope (degrees)	sqkm	%	Observed	Expected	Index	sq km	%	Observed	Expected	Index
0 - 2	887.62	27	298	230.9	1.29	1506.69	46	489	401.0	1.22
2 - 4	1184.98	36	344	308.2	1.12	1108.97	34	279	295.2	0.95
4 - 6	637.35	19	118	165.8	0.71	410.79	13	73	109.3	0.67
6 - 8	320.11	10	69	83.3	0.83	149.73	5	28	39.9	0.7
8 - 10	139.64	4	21	36.3	0.58	55.75	2	3	14.8	0.2
10 - 20	126.76	4	9	33.0	0.27	46.5	1	1	12.4	0.08
20 - 60	6.37	0	0	1.7	0	1.62	0	0	0.4	0

Table 3 - Frequency of slopes in the Yambol province with an index of observed and expected mounds within given slope bands, based on ASTER and SRTM values

The preference for lower slopes is a tad surprising as funerary areas can be more tolerant of slope gradient. The preference for flatter ground could either be sec-

⁷ For instance, see Llobera 2001.

ondary due to proximity to settlements which are usually in shallow valleys and flat-land. Alternatively, the mounds' position on flat ridges and shelves may be important for ritual purposes (it's easy to build and congregate around a mound in flatter ground than high slope), or visibility and high prominence of the monument was the driver.

ASPECT

Analysis of aspect shows strong preference of northerly slopes for mound construction in both the ASTER and SRTM model. In the ASTER the tendency is stronger (26 % rather than 14 % more mounds in this category). In the ASTER image, westerly slopes are also sought out more than the east or south slopes, but the slightly elevated index of observed versus expected aspect in this case (1.08) need not be significant.

(azimuth)	sq km	%	Observed	Expected	Index	sq km	%	Observed	Expected	Index
North (315-45)	732.08	23	238	188.5	1.26	743.45	23	224	197.1	1.14
East (45-135)	794.78	25	181	204.6	0.88	738.38	23	187	195.8	0.96
South (135-225)	801.08	25	162	206.3	0.79	831.69	26	204	220.5	0.93
West (225-315)	887.82	28	247	228.6	1.08	937.36	29	247	248.6	0.99

Table 4 - Frequency of aspects in the Yambol province with an index of observed and expected mounds within given aspect bands, based on ASTER and SRTM values

PROXIMITY TO WATER

Mound proximity to water was measured via Euclidian distance from each mound location to the nearest watercourse, represented by a shapefile of rivers digitized from the topographic maps in the scale 1: 50,000. Distances were binned in 100 m intervals. Examining the distances, the first four bins from 100 to 400 m, show an increasing mound frequency, with peak in the 301 - 400 m interval. Out of the 874 mounds derived from the topographic maps, some 50 % are situated within 400 m of the nearest watercourse. Once the distance exceeds 400 m, the number of burial mounds gradually declines. Between 1301 and 1800 m, only few outliers appear, and no mounds are detected beyond 1800 m distance of water.

CONCLUSION

The rapid disappearance of mounded landscapes in Bulgaria is a motive behind developing methods for non-destructive analysis and comparison of mound characteristics at a regional level. This study has combined historical maps with

observations from recent surface surveys, digital elevation models, and satellite image analysis. Integrating digitally born satellite data with historical sources within a geographic information system allowed us to include the locations of mounds that are now extinct and study the dataset at the scale of an entire province, thus tapping into landscape history.

Locational study shows that the past communities in the Yambol province were not aiming for the highest ground when placing their burial grounds but selected relatively higher local grounds for their funerary activities. While terrain below 200 masl takes up 58 % of the region, 88 % of mounds were located in this band despite plenty of higher ground available in the region. Gentle gradient (0 to 4 degrees) with northerly or westerly aspect was preferred for burial mound construction, whilst steeper slopes (>8 degrees) were avoided. When looking at mound proximity to water sources, initial calculation with vectorized streams shows the highest mound frequency at 301 - 400 m interval. Additional work is needed in refining the hydrology model for the province and comparing this preference with that of settlements.

While field walking and experience of archaeologists show that burial ground location is often distinct from settlements in the Yambol province, the difference is subtle in the absolute terms of elevation, aspect and slope. The difference in mound and settlement location is clearly still affected by practical aspects of the natural environment, where settlements seek direct access to water, protection and resources, while mounds seek the nearest elevated, prominent ground as a priority. This prominence, however, requires slightly more complex measurement than an elevation band. Differential elevation measure that considers settlement proximity is necessary to test the proposition of topographic prominence being the driver behind burial mound location. Until the prominence analysis, however, the elevation, aspect and slope preferences in the Yambol province mounds can serve as a benchmark for other regional datasets. As the location of burial mounds can reflect culture-specific norms and individual preferences, frequency analysis can serve as a comparative method to gauge variation in these norms and preferences across regions and through time.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors would like to thank Ilija Iliev for years of help and support. His openness, intellectual agility and guidance have made collaborations with the Yambol museum both intellectually stimulating and a pleasant. His gentle yet determined leadership was instrumental to the success of overseas, long-term projects, such as the Tundzha Regional Archaeological Project.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Василева 2005: Д. Василева. Тракийските гробници. Архитектурно-метрично изследване. София, 2005.

Велков 1985: В. Велков. Разкопки в Кабиле и неговата околност. – Археологически открития и разкопки през 1984 г. София, 1985, 122 - 125.

Гетов 1982: Л. Гетов. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. – В: В. Велков, Т. Иванов (ред.), Кабиле, I. София, 1982, 40 - 78.

Дъбовски, Савов 1989: Хр. Дъбовски, С. Савов. Геоложка карта на България: Елхово 1: 100 000. София, 1989. <http://www.geokniga.org/maps/>

Илиев Бакърджиев 2008а: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Уникално гробно цъоръжение от ранната бронзова епоха. – Вести на Ямболския музей, 4, 2008, 4 - 5.

Илиев Бакърджиев 2008б: Ил. Илиев, Ст. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на две надгробни могили в м. Кояджика 1, с. Палаузово, общ. Стралджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 239 - 242.

Кисъов 2009: К. Кисъов. Погребални практики в Родопите (края на II - I хил. пр. Хр.). Пловдив, 2009.

Китов 1993: Г. Китов. Тракийските могили. – *Thracia*, 10, 1993, 39 - 80.

Китов 2008: Г. Китов. Могили, храмове, гробници. Записки на един *могилар*. София, 2008.

Кожухаров и кол. 1994: Д. Кожухаров. Геоложка карта на България Тополовград 1: 100 000. София, 1994. <http://www.geokniga.org/maps/>

Лозанов 2006: Ив. Лозанов. Кабиле през късноенелистическата и римската епоха: проблеми на селищното развитие (2 в. пр. Хр. – 2 в. сл. Хр.) – В: Четвърти международен симпозиум *Поселищен живот в Тракия*: 9 – 11 ноември 2005. Ямбол, 2006, 145 - 176.

Панайотов 1989: Ив. Панайотов. Ямната култура в Българските земи (Разкопки и проучвания XXI). София, 1989.

Стефанов 2002: П. Стефанов. Преходна планинско-котловинна зона. – В: И. Копралев (ред.), География на България: физическа география, социално-икономическа география. София, 2002, 33 - 40.

Филов 1937: Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. – Известия на Българския Археологически институт, 11, 1937, 1 - 116.

Цанков и кол. 1992: Т. Цанков и кол., Геоложка карта на България Нова Загора 1: 100 000. София, 1992. <http://www.geokniga.org/maps/>

Чолаков и кол. 2016: И. Чолаков, С. Александрова, В. Русева, Н. Пеева. Могилен некропол от римската епоха край град Стралджа, Ямболско. – *Bulgarian e-Journal of Archaeology. Supplementum 5.*, Sofia, Association of Bulgarian Archaeologists, 2016. Available at: Central and Eastern European Online Library GmbH <https://www.ceeol.com/search/book-detail?id=597509>

Шкорпил, Шкорпил 1898: X. Шкорпил, К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898.

Alcock 2016: S. E. Alcock. Time Traveling Tumuli. The Many Lives of Bumps on the Ground. A General Introduction. – In: O. Henry and U. Kelp (eds.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC. Proceedings of the International Symposium Tumulistanbul, 1 - 3 June 2009*. Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 27. Berlin, 2016, 1 - 8.

Hodder, Orton 1976: I. Hodder, C. Orton. *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge, 1976.

Jochmus 1854: A. Jochmus. Notes on a Journey into the Balkan, or Mount Hæmus, in 1847. – *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 24, 1854, 36 - 85.

Llobera 2001: M. Llobera. Building Past Landscape Perception with GIS: Understanding Topographic Prominence. – *Journal of Archaeological Science*, 28, 9, 2001, 1005 - 1014.

Oltean 2013: I. A. Oltean. Burial mounds and settlement patterns: a quantitative approach to their identification from the air and interpretation. – *Antiquity*, 87, 2013, 202 - 219.

Privat et al. 2018: K. Privat, A. Sobotkova, S. Bakardzhiev, V. Russeva. Excavation and Palaeodietary Analysis of Human Remains from Boyanovo, Yambol Province. – In: S. Ross, A. Sobotkova, J. Tzvetkova, G. Nekhrizov, S. Connor (eds.), *The Tundzha Regional Archaeological Project, Surface Survey, Palaeoecology, and Associated Studies in Central and Southeast Bulgaria, 2009 - 2015 Final Report*. Oxford, 2018, 182 - 190.

Roosevelt 2006: C. H. Roosevelt. Tumulus Survey and Museum Research in Lydia, Western Turkey: Determining Lydian- and Persian-Period Settlement Patterns. – *Journal of Field Archaeology*, 31, 1, 2006, 61 - 76.

Ross et al. 2018: S. Ross, A. Sobotkova, J. Tzvetkova, G. Nekhrizov, S. Connor (eds.), *The Tundzha Regional Archaeological Project: Surface Survey, Palaeoecology, and Associated Studies in Central and Southeast Bulgaria, 2009 - 2015 Final Report*. Oxford, 2018.

Sobotkova, Ross, Iliev 2018: A. Sobotkova, S. Ross, I. Iliev. Yambol Survey Results. – In: S. Ross et al. (eds.), *The Tundzha Regional Archaeological Project, Surface Survey, Palaeoecology, and Associated Studies in Central and Southeast Bulgaria, 2009 - 2015 Final Report*. Oxford, 2018, 146 - 156.

Šmejda, Turek, Thrane 2006: L. Šmejda, J. Turek, H. Thrane (eds.), Archaeology of Burial Mounds. Plzeň, 2006.

Stoyanov, Stoyanova 2016: T. Stoyanov, D. Stoyanova. Early Tombs of Thrace. Questions of Chronology and Cultural Context. – In: O. Henry, U. Kelp (eds.), Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC. Proceedings of the International Symposium Tumulistanbul, 1 - 3 June 2009, Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 27, Berlin, 2016, 1 - 8.

Stoyanova 2015: D. Stoyanova. Tomb Architecture. – In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds.), A Companion to Ancient Thrace, Blackwell Companions to the Ancient World. Chichester, 2015, 243 - 264.

Tonkov 2008: N. Tonkov. Resistivity Survey of Thracian Burial Mounds. – Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, 29 - 30 October 2008 Sofia. Sofia, 2008, 325 - 328.

Weissová 2016: B. Weissová. Quantification of Burial Mounds in Yambol District, Ancient Thrace. – Ancient West and East, 15, 2016, 115 - 129.

АНАЛИЗ НА РАЗПОЛОЖЕНИЕТО НА НАДГРОБНИТЕ МОГИЛИ ПО СРЕДНОТО ТЕЧЕНИЕ НА Р. ТУНДЖА; КОМБИНИРАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКИ КАРТИ С ТЕРЕННИ ИЗДИРВАНИЯ И АНАЛИЗ НА САТЕЛИТНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Резюме

Адела Сobotкова, Барбора Вейсова

Настоящата статия разглежда местоположението на надгробните могили на територията на област Ямбол. Дигитализирани са потенциалните места на надгробните могили от Съветските топографски карти и почти 900 от тях са потвърдени като археологически обекти посредством достъпните сателитни изображения, базата данни на проекта TRAP и чрез теренни археологически издирвания. Използвани са два дигитални теренни модела, ASTER и SRTM, както и векторна база-данни за реките, за да може да се съберат географските данни на могили, като височина, наклон, изложение и близост до водоизточник. Сравнена е гъстотата на надгробните могили в различните географски зони на област Ямбол, за да може да определим до каква степен изследваните данни за могили се влияят от особеностите на околния терен. Анализът на събраната информация показва, че древните строители на могили са предпочитали зоните под 200 м надморската височина, със слаб наклон, северно и западно изложение, и до към 400 м от най-близките водоизточници.

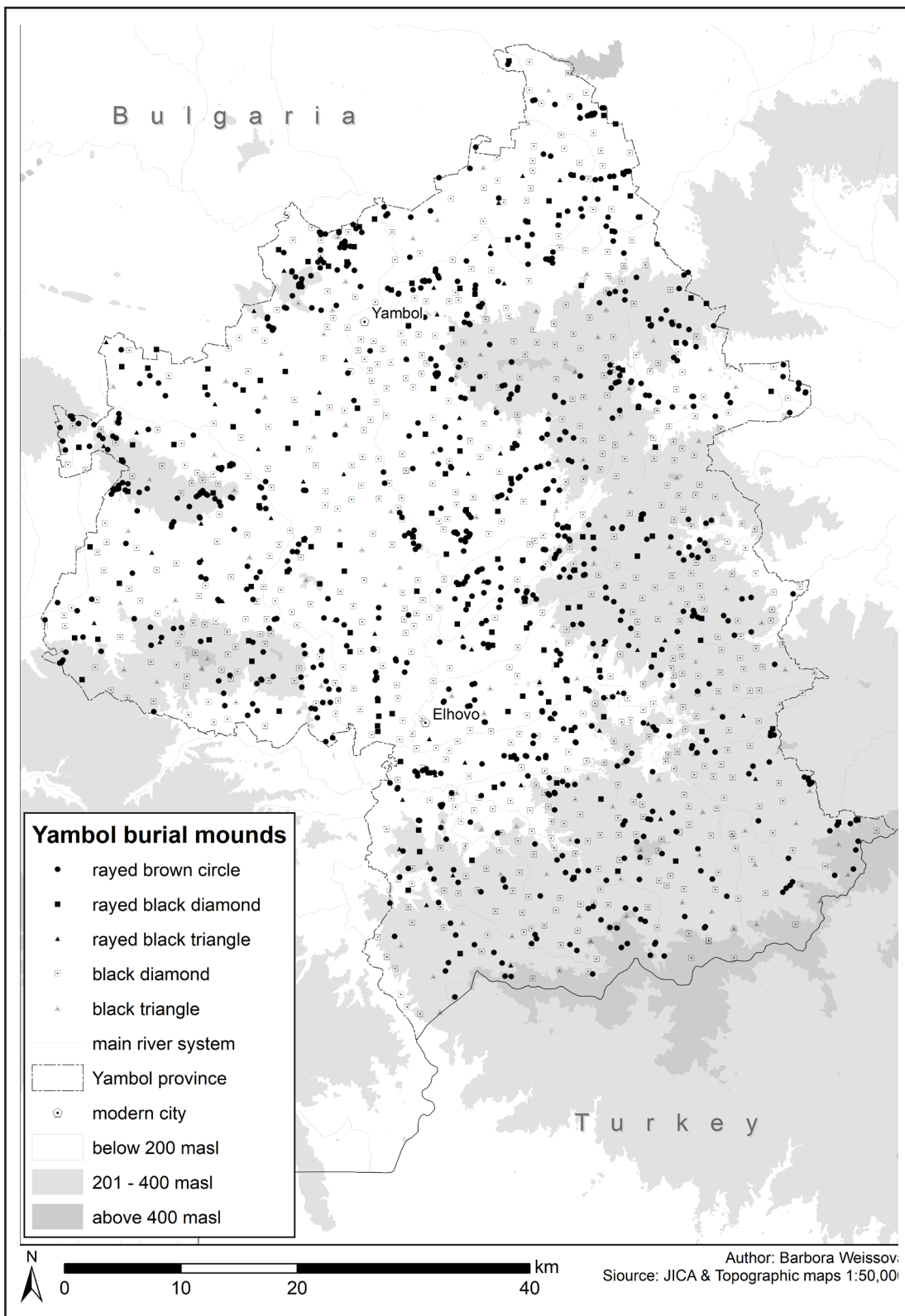

Figure 1 - Map showing spatial distribution of the mounds as depicted on Soviet topographic maps 1:50 000, referring to original symbols

Burial mound	
Settlement mound	
Triangulation point	
Triangulation point on a burial mound	
Bench mark	
Bench mark (on a burial mound)	

Figure 2 - Symbols indicative of burial mounds in 1:50,000 Soviet topographic maps, courtesy of Věra Doležálková

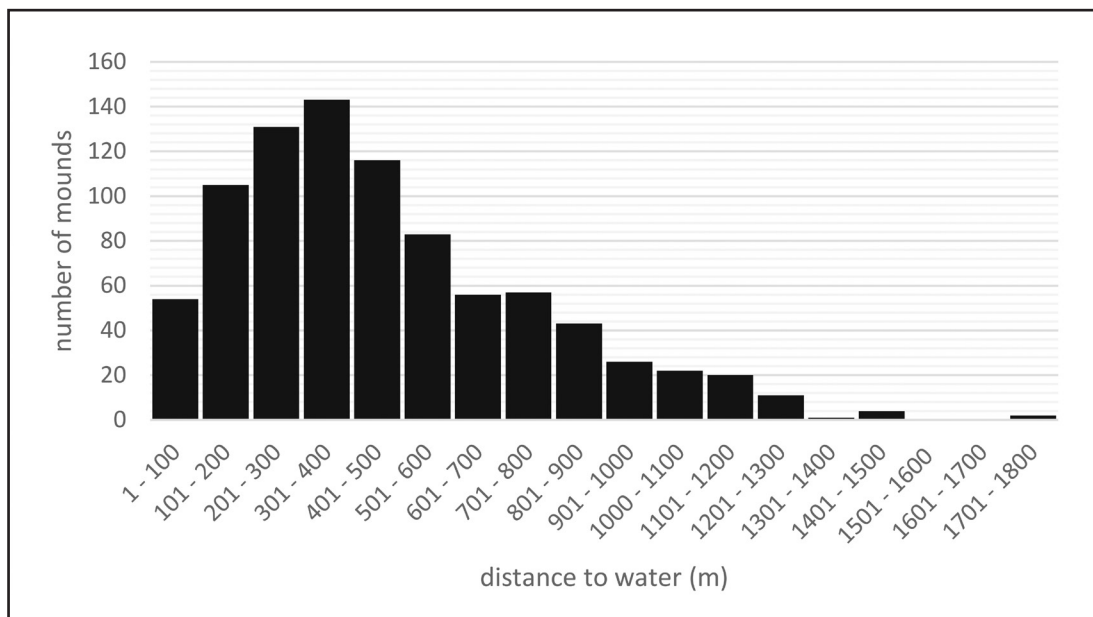

Figure 3 - Frequency of burial mounds at different distance intervals from the nearest river

ПРЕГЛЕД НА ПРОУЧВАНИЯТА НА КЕРАМИКАТА ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА МЕЖДУ ДОЛИНАТА НА РЕКА ТУНДЖА И ЧЕРНОМОРИЕТО

Проблеми на археологическия анализ¹

Росица Христова

Интересът към старините в Югоизточна България датира още отпреди Освобождението, когато по време на военната кампания 1828 - 1829 г., руски войски заемат тази територия и престояват тук повече от една година (Лазаров 1969, 3). Първите обстойни теренни обхождания са проведени няколко години по-късно от В. К. Шкорпил, Х. Шкорпил и К. Иречек, които събират изключително богата информация издадена в трудовете им между 1885 и 1934 г. Във времето до Първата световна война праисторическите проучвания са ограничени, а литературата за периода - бедна (Панайотов 1975, 24). Основната археологическа дейност е свързана единствено с описване и обща регистрация на отделни обекти. Поставят се методическите основи на археологическите проучвания, дават се наставления за съхраняване на откритите паметници. Въвежда се в употреба триделното разделение на *меден*, *бронзов* и *железен период*. На керамиката е отделено твърде малко място, а нейното представяне е описателно – *двойна лъжица*, *с вид на тръбовидна фуния*. Акцентира се върху формата и видът на съда, върху мястото на неговото намиране, датировките са неточни. Включеният в публикациите керамичен материал, понякога присъства единствено чрез снимков материал, а фрагменти или цели съдове са датирани общо в бронзовата епоха (Шкорпил 1898, 114 - 115).

Между двете световни войни значителната по обем събирателска дейност по райони продължава да се извършва от местни краеведи, ревностни изследователи и ентузиасты. Сред тях са имената на А. Караиванов – Карнобат (Момчилов 2002, 42; Кръстева-Чакърва, Георгиева 2002, 15 - 40), З. Измерлиев, Г. Гюлмазов – Сливен (Александрова 2006, 20; Бацова-Костова 1971, 61), П. Войников, Ив. Пандалеев, Георги п. Аянов – Бургас (Лазаров 1969, 5; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011) и други. Те поемат инициативата чрез формиране на местни археологически дружества да спомагат за насаждане на правилното отношение към археологията и историята.

Проведените от тях или от утвърдени учени разкопки в региона обаче имат предимно любителски характер. Стратиграфският метод не е прилаган, вследствие на което откритите находки не са точно локализирани, а поради редица обстоятелства културните напластявания са неправилно разграничени, което води до погрешни изводи за относителната и абсолютна хронология. Липсва водене на точна документация. Например откритите случайно от Н. Койчев през 1936 г. два съда, при обръщане на нива източно от с. Ценино, Новозагорско, са описани като чаша с една дръжка и съд с две дръжки.

¹ В текста са използвани следните съкращения: РБЕ – ранна бронзова епоха; КБЕ – късна бронзова епоха и РЖЕ – ранна желязна епоха.

Посочени са височините и диаметъра на телата им. Определени са от автора като *микенски тип* и датирани в X - VIII век пр. Хр., които и според тогавашната периодизацията отговарят на късната бронзова епоха (Койчев 1959, 95).

Въпреки всички неточности, публикациите на тези изследвачи, заедно с приноса на К. Иречек и братята Шкорпил, съставляват гръбнака на археологическата карта за региона.

Трябва да подчертаем, че до средата на 60-те години на XX в. публикуваните керамични материали, датирани в късната бронзова епоха за района между Черноморието и р. Тунджа са малко, а описанието им общо.

Ключово значение в проучването на въпросите за прехода между късния бронз и ранната желязна епоха на базата на керамичния материал, има публикацията на М. Чичикова от 1968 г. Според авторката границата между края на бронзовата епоха и началото на ранното желязо е трудно доловима, но значителна част от керамичните форми и орнаментални мотиви, засвидетелствани през бронзовата епоха, продължават да съществуват и в културата от началото на ранножелязната епоха, белег на исторически процес развил се без прекъсване на основата на бронзовата култура (Чичикова 1968, 25).

През 1971 г. Ел. Бацова-Костова в *Праисторически селищни могили около Сливен* прави опит да обобщи всички известни или неизвестни до момента селищни могили в Сливенски регион. Тя описва накратко и систематизира находките от тях по епохи. От повърхността на *Дяго Великовата могила* (височина 1,5 м; диаметър 100 м) са събрани керамични фрагменти от късната бронзова и ранната желязна епоха. Керамиката има сив цвят, фино или грубо тесто с примеси от пясък, но няма илюстративен материал. Единствено на картата от фиг. 1 е посочено местоположението на селищната могила. На 2 км северно от с. Крушаре, в м. *Горния орман* се намира друга селищна могила с височина около 3 м и диаметър почти 70 м. Поради обработване на могилата в горния пласт сред откритите ранни материали е намерена керамика от бронзовата епоха. От посочените два фрагмента посочени на фиг. 6 може да се предположи, че става въпрос за КБЕ-РЖЕ (?). Също в пещерата *Змееви дупки* на базата на намерени две бронзови брадвички, авторката изказва предположението, че част от намереният керамичен материал трябва да се отнесе към същата епоха (т.е. да се разбира късна бронзова епоха) (Бацова-Костова 1971, 61, 63).

През следващите години се публикуват обобщаващи статии, засягащи изцяло проблемите за хронологията, периодизацията и регионалните особености на бронзовата епоха, включващи и характеристика на керамиката намерена от региона.

Р. Катинчаров в *Проучвания на бронзовата епоха в България (1944 г. до 1974 г.)* отбелязва, че за късната бронзова епоха в Южна България се появяват дълбоки съдове снабдени с две високи дръжки, които излизат направо от ръба на устието и завършват при най-издутата част на тялото. Те имат черна лъскава повърхност като повечето са без украса. Изводите са направени единствено въз основа на керамиката от с. Маноле и колективната находка от Пловдив, сравнени са с тези от Зимниче в Румъния (Катинчаров 1975, 10).

Сред най-значимите за своето време издания е монография на В. Hänsel, в която се разглежда регионалното и хронологическо развитие в района на Долния Дунав през късната бронзова епоха, в която са включени материали и от други части на България. Определени са основните тенденции в керамичното производство в общобалкански аспект и за първи път са въведени в научно обръщение редица керамични находки. За региона на Югоизточна България авторът обособява няколко нови керамични групи: групата Черковна, която свързва с КБЕ и група Чаталка представлява самото начало на РЖЕ. За къснобронзовата епоха е отбелязано доминирането на сферичния кантарос (Hänsel 1976, 247). Преходът от КБЕ към РЖЕ той търси в развитието на връзаните мотиви и преминаването им в щемпелувани (Hänsel 1976, 205). Авторът подрежда в типологичен ред съдовете от култура Пловдив-Зимничя-Черковна като констатира, че за група Чаталка се наблюдава тенденция към по-удължени форми (Hänsel 1976, 204). Към група Черковна, разпространена основно в Централна и Северна България, са отнесени и двата съда от с. Ценино, показани в табло 36, 1 - 2 (Hänsel 1976, Tafel 36).

През 80-те години на ХХ в. проучванията започват да се осъществяват на три нива: терени обхождания, сондажи и системни разкопки. В картните листи като обекти с регистрирани фрагменти и цели съдове са отбелязани и такива от късната бронзова епоха (Момчилов 2002, 41 - 43).

През 1984 г. М. Кънчев публикува *Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско*. От къснобронзовите обекти авторът представя селището при с. Асеновец. Откритите съдове са определени като *паници, чаши, купи, гърнета, дълбоки съдове, питоси и други*. Една част от тях са от пречистена глина, докато дебелостенните от непречистена, смесена с натрошени *ситни късчета от глинени съдове и дребни песьчинки*. Цветът им е определен като сив, сиво-кафяв, сиво-черен и черен. Повърхността им е описана като добре загладена и по-рядко полирана. Авторът дава повече подробности за паниците и чашите, допускайки неточности, поради непознаването на пласта от третата фаза на РБЕ. Отбелязва се увеличаване броят на гърнетата, които обикновено са с ниска шия и издуто тяло. Най-често украсата се среща върху паниците, чашите, каните и гърнетата. За съдовете от КБЕ, от най-горните хоризонти, е установено формативно доближаване до тези от РЖЕ, които също цветово се променят към по-тъмен цвят. На базата на керамиката селището е датирано в XIV - XII в. пр. Хр.

Следващият разгледан обект в публикацията е некропола при Нова Загора. Описани са единствено двата съда от случайно открития гроб през 1974 г. Единият е добре запазен, украсен с връзани линии, образуващи спирали. Съдът е с леко скосено устие, ниска шия, сферично тяло и равно дъно. Изработен е от глина, примесена с дребни песьчинки. Вторият е открит при краката на погребания, също е изработен от добре пречистена глина. Той е с леко скосено устие, ниска шия, сферично тяло и равно дъно. Украсен е богато с връзани линии, образуващи геометрични орнаменти: ромбове, спирали и други, инкрустирани с бяла паста (Кънчев 1984, 136, 139, 142, 149, 151).

През 1987 г. в дисертацията си Лам Тхи Ми Зунг дефинира и териториално обособява културите през КБЕ по българските земи. Според авторката керамичните форми от късната бронзова епоха на територията на Южна България

са тясно свързани и обусловени от развоя на местната материална култура от по-ранните периоди на същата епоха. Констатира се, че през КБЕ се появяват и нови форми съдове, детайли и украси, които са основа на развитието на гърнчарството през РЖЕ. Като отличителни черти на керамиката на култура Разкопаница-Асеновец са определени бедната украса и разнообразието на формите и дръжките. В дисертацията са обособени и разгледани детайлно различни типове съдове определени като: чаши и кани с една дръжка, чаши-киатоси, асковидни и кантаросовидни съдове, амфори и амфоровидни съдове с високо столче, цедки, плитки и дълбоки паници. Проследени са орнаменталните мотиви и техниката на украса (Тхи Ми Зунг 1987, 13).

През 1988 г. излиза монографията на Ал. Бонев *Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е.* Според него, в Южна България се развива култура Пловдив-Зимниче-Асеновец-Черковна. Той разглежда керамиката по обекти – Разкопаница, Асеновец, колективната находка от Пловдив и Черковна. За къснобронзовия керамичен комплекс от Асеновец посочва, че са характерни паници, чаши, купи, гърнета, дълбоки съдове, питоси. Характерната украса е връзана и такава с релефни ръбове. Подчертава, че за разлика от *културата с инкрустирана керамика*, тук широко се употребява линейният орнамент – ъгли, четириъгълници, ромбове и други. Приема твърдението на М. Кънчев, че селището трябва да се датира в периода XIV - XII в. пр. Хр., въз основа на наблюдението, че керамичния комплекс в най-горния строителен хоризонт в западната част на селището се доближава в значителна степен до този от началото на РЖЕ и че това е един преходен керамичен комплекс. Към обособеният от автора Трансбалкански къснобронзов хоризонт е включен и некрополът от Нова Загора, от който са описвани две кани с коси устия и връзана украса, състояща се от двойна спирала и линейни орнаменти (Бонев 1988, 54 - 55).

Особеностите на къснобронзовата култура Разкопаница-Асеновец са разгледани отново от Лам Тхи Ми Зунг през 1989 в *Проблеми на къснобронзовата култура Разкопаница-Асеновец в Южна България*. В публикацията е разглеждана култура Разкопаница-Асеновец, специфична за Южна България, чието ядро на разпространение е Горнотракийската низина. След прегледа на селищната структура и жилищната архитектура е разгледан и керамичния материал. Констатира се поява на съдове със сферично тяло, снабдени с две високи дръжки. Формите са разнообразни, а украсата бедна. Въз основа на технологичните критерии съдовете са разделени на дебелостенни и фини. Първите са грубо моделирани и са без украса, или ако имат тя е вдлъбната или релефна. Изработени са на ръка от непречистена глина, с много примеси. Фините съдове са моделирани от пречистена глина, добре загладени и излъскани. Украсата е определена като набодена, с букели, релефен орнамент с вдлъбвания или канелюри. Репертоарът включва чаши, кани, кантаросовидни съдове, амфори, аскоси, паници и други по-редки форми. Статията не е придружена с образци, а в описанието на керамичния репертоар се забелязват неточности чрез включването на форми и украси, нетипични за културата, от гледна точка на съвременното развитие на археологическата наука (Тхи Ми Зунг 1989, 3 - 4).

През 1989 г. И. Панайотов и Д. Вълчева в *Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи* разглеждат къснобронзовите

култури от територията на страната. Правят характеристика на жилищната архитектура, погребалните обичаи и керамичния комплекс за всяка една от културите. В общата характеристика на култура Разкопаница - Асеновец те посочват отличителните белези на керамиката, принадлежаща на тази култура и посочват, че през късната бронзова епоха продължават да се използват форми, познати от предните епохи – чаши и кани със скосено устие и висока дръжка. Разграничават цилиндрични чаши с висока дръжка с или без израстък, паници със завит навътре устиен ръб и хоризонтални дръжки, съдове със сферични тяло, ниска шия и завит навън устиен ръб. За съдовете принадлежащи към култура Зимничя-Пловдив авторите отбелязват, че именно чрез керамиката се улавя тенденция към унифициране на археологическите култури през XIV - XII в. пр. Хр. (Панайотов, Вълчева 1989, 13 - 14).

До 90-те години на ХХ в. натрупаният материал от късната бронзова епоха позволява да се пишат обобщаващи трудове, да се формират култури и определя тяхното райониране. Относно керамиката вече има яснота по въпроса за принципите, които трябва да залегнат в основата на класификацията на съдовете, но изводите не са изцяло базирани върху материали от затворени, точно датирани комплекси и равностойни обекти, а направени въз основа на формални сходства и сумарно разглеждане. За съжаление липсата на достатъчно натрупан материал и проучени обекти от района на Югоизточна България затруднява изготвянето на класификация, каквато е направена за други региони от територията на страната (напр. КИКДД) (Бонев 1988, 39 - 45).

През 1990 г. М. Кънчев и Т. Кънчева публикуват резултатите от разкопките на некропола до гр. Нова Загора. Освен данни за некропола статията е придружена с каталог на съдовете, в който са посочени единадесет от всички тринадесет поставени като гробен инвентар. Описани са шест чаши, четири кани и един кантаросовиден съд. Направено е кратко описание на формата на съдовете, посочени са техните метрични данни (височина с или без дръжката, диаметър на устието, на дъното и на тялото). Повърхността е определена като изгладена или груба. Цветът е посочен като основен с петна, там където ги има. Видът на глината е разграничена в следните видове – добре пречистена; добре пречистена с камъчета, добре пречистена, примесена с пясък; добре пречистена, примесена с пясък и камъчета и недобре пречистена (Кънчев, Кънчева 1990, 11, 12 - 13).

След 90-те години на ХХ в. е обърнато по-голямо внимание на керамичния материал придобит от различни археологически обекти. Публикациите са снабдени със снимков и графичен материал, а описанието на съдовете и фрагментите са включени в каталози. При анализите се използват интердисциплинарни методи. Броят на материалите от КБЕ се увеличават.

В м. *Драма-Кайряка* на 300 м южно от гроб 27 и култовото съоръжение от желязната епоха е открит скелет на възрастен мъж (гроб 53). Малката дълбочина, едва 0.28 м, позволява на проучвателите да предположат съществуването на могила върху гроба. Мъртвият е бил положен в позиция хокер наляво, ориентиран изток-североизток-запад-югозапад, с глава на юг. Пред левият лакът, начупен на много фрагменти, е открит кантаросовиден съд. Едната дръжка е старо счупена и не е била поставена в гроба. Съдът има тумбесто

тялото, шията е къса, леко конусовидна, а столчето пръстеновидно. Дръжката надвишава съвсем малко устието на съда, извива плавно и завършва върху най-издутата част на съда. В горната си част дръжката има леко триъгълно напречно сечение, а в долната – овално. Украсата, нанесена като околоръстна лента върху най-издутата част на съда, се състои от две редици набодени триъгълници, които така са изместени един срещу друг, че между тях възниква като негативен образец зигзаговидна лента. Над тази хоризонтирана набодена лента са групирани в шест триъгълни мотива подобни набождания, при което тези с четири, три, две и едно набождане образуват четири малки триъгълника, а тези с шест, пет, четири, три, две и едно набождания два по-големи триъгълника. Два по-големи триъгълника са нанесени и върху дръжките – липсващата дръжка се счита, че е била украсена като съществуващата.

Чисто типологически археолозите свързват глинения съд с кантаросовидните съдове на култура Тей IV - V и Вербичоара IV. На базата на паралели той е датиран в най-късния период на бронзовата епоха Черковна (Пловдив-Зимниче) – Кослоджени. Характерната набодена украса на този етап е без типологически паралели, в това пространство, но по подреждането на триъгълните мотиви върху хоризонтални ленти има сходство със съд от гроб 8 от Нова Загора, или депониранката от Черковна (Lihardus u.a. 2003, 191 - 194).

Севернопонтийските влияния в Югоизточна България през късната бронзова епоха са потвърдени от керамиката открита в Драма-Кайряка, Кабиле и още няколко местонаходжения по Долна Тунджа, която типологически може да се свърже с керамиката от Кослоджени. Посочено е, че някои гробни комплекси от Марица-Изток, непосредствено граничещи с областта до Долна Тунджа – Манчова могила при с. М. Детелина (гроб 1 и 5) типологически наподобяват керамичните белези от областта Кослоджени (Лихардус и кол. 2001, 170 - 171). В Драма-Мерджумекя също има следи от дейност през късната бронзова епоха. Наличната оскъдна керамика насочва към сравнения с тази, типична за култура Асеновец, а по други керамични белези с керамиката от Черковна и Кослоджени. Към монографията за проучванията в микрорегиона на с. Драма има няколко приложения.

В приложение 1 от монографията за Драма са посочени методи за обработка на керамиката, които в случая се отнасят за начин на обработване на материалите от различните епохи открити там. Посочена е последователността на анализ въз основа на изследването на технологичните и формативните белези. В типологията на керамиката се предлага йерархично подреждане – категория, вид, серия, основна форма, вариант. При анализът на украсата да се използват понятията: тема, серия, основен мотив, вариант, система на украса и стил. Качественият, елементен и количествен анализ се определят като задължителни при работата с керамичния материал (Лихардус и кол. 2001, 209 - 221).

И през 2003 г. А. Бонев продължава да подкрепя твърдението, че по долината на р. Марица и р. Тунджа се е развива културата Разкопаница - Асеновец през XIV - XII в. пр. Хр. Описанието на керамичния комплекс преповтаря данните от 1988 г., както и изводите за културното развитие в тази част от страната ни. В монографията няма публикувани снимки или илюстративен материал на керамиката (Бонев 2003, 35 - 36).

След 90-те години на XX в. за КБЕ най-многобройна е публикуваната информацията от региона на Ямболско и Елховско. На изток и на север от р. Тунджа проучвания липсват.

През 2006 г. Тоня Александрова публикува *Праисторически селища в Сливенско*. Авторката преповтаря по-голяма част от данните за обектите, съобщени в публикацията на Ел. Бацова-Костова. Снимковият материал тук е заменен с чертежи. Прави впечатление, че в таблото (Табл. 7) с керамика от могилата при с. Чокоба, за която е отбелязано обитаване по време на късния халколит и бронзовата епоха, се разпознават фрагменти, които могат да се отнесат към КБЕ (Александрова 2006, 24).

През последните двадесет години след провеждане на спасителни и редовни археологически разкопки липсващите данни започнаха да се попълват – процес, стимулиран от изпълнението на множество инфраструктурни проекти в региона най-мащабният, от които е строителството на АМ *Тракия*.

От разкопките на сложни и многослойни обекти, проведени в периода от 2003 г. до 2011 г., са проучени и такива с материали от КБЕ, с което се опровергава доскорошното твърдение за слабо обитаване между р. Тунджа и Черноморието (Венедиков 2002, 79). Керамиката от обектите се оказва важен източник на информация, заради ясния контекст, в който тя е намерена - плоски некрополи, ритуални и селищни структури (Господинов, Костова 2004, 202 - 203; Момчилов, Дражева, Михайлов 2005, 51 - 52; Ников, Стоицов, Йоргова 2010, 131 - 132; Лещаков 2010, 129 - 131; Кънчева-Русева 2010, 170 - 171; Кънчева-Русева, Колева 2011, 147 - 150; Лещаков 2011, 126 - 129; Кръстева, Тонев 2011, 150 - 151), но само малка част от тях са включени в няколко обобщаващи публикации (Leshtakov 2007, 456 - 457; Leshtakov 2009, 62 - 63; Leshtakov, Tsirtsoni 2016, 477 - 491).

През 2007 г. К. Лещаков публикува *The Eastern Balkans in the Aegean Economic System During the LBA. Ox-Hide and Bun Ingots in Bulgarian Lands*. Статията е обобщаваща, в която керамиката, металните находки и слитъци са доказателство за един широк механизъм за контакти, за които са използвани сухопътни и водни пътища, а обектите, в които са открити импортните предмети или находки с видимо външно влияние в тяхното производство, маркират трасетата на тези пътища. Обект Вратица е посочен като един от тези обекти. Керамиката от е представена единствено с илюстративен материал в Fig. 7, като доказателство за ранни контакти между XV - XII в. пр. Хр. (Leshtakov 2007).

Следващата публикация на К. Лещаков *The Second Millennium BC in the Northern Aegean and the Adjacent Balkan Lands: Main Dynamics Cultural Interaction* също е посветена на културното развитие през периода на цялата бронзова епоха на територията на съвременна България и посоката на културно влияние през различните хилядолетия. Поставен е акцент върху керамиката от обект Вратица (Leshtakov 2009, 62; Fig. 5).

През 2009 г. Росица Христова в *Материали от ранната и късната бронзова епоха при проучване на трасето на АМ Тракия, ЛОТ 5, км 6+700-6+800* обнародва резултатите от спасителните проучвания по обходното трасе на трасето на АМТ, ЛОТ 5. Освен данните за обитаването на обекта в м. *Багъ бунар* през бронзовата епоха, е включен каталог, част от който са единадесет фрагмента

от гърнета, пираноси, паници и дръжки, датирани в късната бронзова епоха (Христова 2009, 45 - 47). Тази керамика е определена като принадлежаща към групата на средно грубата и средно фина глина, с примес от светла и тъмна слюда, ситни до едри камъчета, понякога с кварцови частици, шамот и минимално количество органика. При повечето фрагменти повърхността е добре загладена отвън и вътре или излъскана, с кафяв или сив цвят, а тези, които са вторично горели – към черен. Ломът е едно-, дву- или трисъставен, а при дръжките – с тъмно ядро и по-светла ивица отстрани (Христова 2009, 42).

През 2010 г. Росица Христова в предварително съобщение прави *Характеристика на керамиката от бронзовата епоха от обект при с. Вратица, Община Камено*. Керамиката от Вратица предизвиква заслужен изследователски интерес поради разнообразието от форми, декоративни техники и наличието на многобройни импорти. Фрагментите произхождат главно от пласта с кафяв цвят, документиран в източния сектор на обекта непосредствено под орницата. Съдовете от Вратица са произведени в двете техники – на ръка и на бързо гърнчарско колело. Заради характера на керамичното производство в тракийската КБЕ екземплярите от втората група се считат за импортни. Анализът показва наличието на четири основни групи глинено тесто, от което са изработвани съдовете: много фина, фина, груба и много груба глина. Според функционалното предназначение могат да се разграничат съдове за хранене, готвене, пренасяне и съхранение. Най-голям брой фрагменти принадлежат на групата съдове от т. нар. кухненска керамика. Установени са следните категории съдове работени на ръка: А - Паници, В - Купи, С - Кани, D - Чаши, Е - Кантаросовидни съдове, F - Амфоровидни съдове, G - Гърнета, H - Хранилища, I - Двойни съдове, K - Похлупаци, L - Пираноси, за които са характерни четири основни техники на украса – врязана, фурхенщик, релефна и набодена.

Отсъствието на задоволително количество цели форми, както и липсата на стратиграфска дефинираност не дават възможност за конструирането на хронологическа схема за развитието на керамичната продукция от обекта. Като се вземат под внимание съществуването на съдове с чучури, използвани за изливане на течности, купите с биконичен профил, имащи дръжки излизащи над устието и няколкото дъна с ниско столче, за *terminus ante quem* може да се посочи XVII в. пр. Хр. Присъствието на дръжките тип *Асеновец*, луновидните дръжки, пъпковидните израстъци, получени чрез натискане отвътре, свидетелстват за по-късните дати на обитаване на обекта и посочват за *terminus post quem* XIII - XII в. пр. Хр. (Христова 2010, 38 - 62).

Въпреки засилените археологически проучвания и публикувани радиокарбонни дати (Leshtakov, Tsirtsoni 2018), от стратиграфска гледна точка трябва да се направи нерадостната констатация, че засега липсва обект в тази част от България, в който да са представени последователно пластове XVII до XII век пр. Хр., така че не е възможно да се конструира истинска керамична последователност, каквато имаме за РБЕ. Времето и спецификите на преход спрямо периодите преди и след КБЕ от региона също остават неизяснени. Информацията остава неравномерна, както по региони, така и по обем. Керамичните материали от по-голямата част от обектите свързани с инфраструктурното строителство не са обработени и обнародвани.

Друг съществен проблем при обработката на керамиката е, че повечето от учените се опитват да реконструират съществуващи връзки, базирани на разпространението на съдовете, но систематично изучаване на организацията на гърнчарското производство, чрез детайлно наблюдение на технологичното поведение на гърнчарите, не е правено до момента. Няма създадена основа за учените, които за първи път се сблъскат с анализа на керамичния запис, а типологията и класификацията не са достатъчни за разбиране на промяната на керамиката през различните етапи от късната бронзова епоха.

За да бъдат решени тези проблеми, на първо място е необходимо да се увеличи анализа на фрагменти, което да направи възможно разрешаването на проблемите с идентифицирането на керамичните суровини, примесите в глините и ангобите, както и условията на изпичане (Rye 2002, 16 - 21). Второ, трябва да се въведат единни критерии за описание на примесите и повърхностното третиране на съдовете, което ще позволи по-детайлно изследване на локалните особености на керамиката. Трето, археолозите, които се занимават с описанието на керамика, трябва да обърнат повече внимание на довършителните техники при формуването на съдовете, към което няма детайлно наблюдение досега (Sinopoli 1991, 23 - 25). Четвърто, трябва да се въведе унифицирана методология и модели за изследване на следите, оставени при изпичането, чрез които археолозите да реконструират ъгъла на поставяне на съда в огнището или пещите, както и подреждането на съдовете вътре в съоръженията (Baba 2009). Пето, съществува необходимост от разработване на общ стандарт за изчертаване на керамиката, който да осигурява еднаква информация за техниките на направа и обработката на керамичната повърхност.

За да се изпълнят тези задачи, е необходима съвместна работа на археолози, керамисти, химици и геолози, както и използването на интердисциплинарни подходи и методологии за изучаване на глинените съдове, защото по-ясното разбиране на производството и употребата на керамиката ще даде по-ясна представа за средата, в която съдовете са били използвани.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Александрова 2006: Т. Александрова. Праисторически селища в Сливенско. – ИМЮИБ, XXII, 2006, 19 - 29.

Бацова-Костова 1971: Е. Бацова-Костова. Праисторически селищни могили около Сливен. – Археология, 1971, 1, 61 - 67.

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. – РП, XX, 1988.

Бонев 2003: А. Бонев. Ранна Тракия формиране на тракийската култура – края на второто-началото на първото хилядолетие пр. Хр. София, 2003.

Венедиков 2002: Ив. Венедиков. Карнобатско преди създаването на Карнобат. - В: История и култура на Карнобатския край. Варна. Том. 4. 2002, 79 - 143.

Господинов, Костова 2004: К. Господинов, Кр. Костова. Спасителни археологически разкопки на обект № 16 по трасето на АМ *Тракия*, ЛОТ 5. – АОР през 2003, София, 2004, 2002 - 203.

Лазаров 1969: М. Лазаров. Археологическите разкопки и проучвания в Бургаски окръг. Резултати, проблеми и задачи. - Известия на Българските музеи, том 1, 1969, 3 - 23.

Карайотов, Райчевски, Иванов 2011: Ив. Карайотов, С. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас. От древността до средата на ХХ век. Бургас, 2011.

Катинчаров 1975: Р. Катинчаров. Проучвания на бронзовата епоха в България (1944 - 1074). – Археология, 1975, 2, 1 - 17.

Койчев 1959: Н. Койчев. Необнародвани паметници от Новозагорско. - Археология I, 1 - 2, 92 - 95, фиг. 86 - 87.

Кръстева-Чакърова, Георгиева 2002: Н. Кръстева-Чакърова, Д. Георгиева. Кореспонденцията на Атанас Игнатиев Караиванов – поглед към историка – археолог и краевед.- В: История и култура на Карнобатския край. Варна, 2002, 15 - 40.

Кръстева, Тонев 2011: М. Кръстева, А. Тонев. Спасителни археологически разкопки на обект № 18 А, км 237+060 – 237+360 по трасето на АМ *Тракия* ЛОТ 2 в м. *Юрта*, землище на с. Загорци, Община Нова Загора. – АОР през 2010 г., София 2011, 150 - 151.

Кънчев 1984: М. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. - *Thracia*, VI, 134 - 159.

Кънчев, Кънчева 1990: М. Кънчев, Т. Кънчева. Некропол от късната бронзова епоха, източно от Нова Загора. – Археология, 1990, 4, 8 - 14.

Кънчева-Русева 2010: Т. Кънчева-Русева. Спасителни археологически разкопки на обект 18, ЛОТ 2, АМ *Тракия*, от км 236+850 до км 237+060, с. Загорци, община Нова Загора. – АОР през 2009 г., София 2010, 147 - 150.

Кънчева-Русева, Колева 2011: Т. Кънчева-Русева, Д. Колева. Т. Кънчева-Русева, Д. Колева. Археологически проучвания на обект 18, АМ *Тракия*, ЛОТ 2, км 236+850-237+060, м. *Юрта*, с. Загорци, община Нова Загора. – АОР през 2010 г., София 2011, 147 - 150.

Лихардус, Фол, Гетов, Бертемес, Ехт, Катинчаров, Илиев 2001: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. Изследвания в микрорегиона на с. Драма (Югоизточна България). Обобщение на основните резултати от българо-германските разкопки от 1983 до 1999 г. София, 2001

Лещаков 2010: К. Лещаков. Спасителни разкопки на обект 18А, м. *Бозаджийска кория*, землище на с. Чокоба, община Сливен (АМ *Тракия* – ЛОТ 3 км 270+300-270+500). – АОР през 2009 г., София, 2010, 129 - 131.

Лещаков 2011: Л. Лещаков. Обект 18А, ЛОТ 3 по трасето на АМ *Тракия*, км 270+300-270+500. Селища от бронзовата и неолитната епоха край с. Чокоба, Сливенско.- АОР през 2010 г., София, 2011, 126 - 129.

Момчилов 2002: Д. Момчилов. Археологическите проучвания в Карнобатския край. – В: История и култура на Карнобатския край. Варна, 2002, 41 - 48.

Момчилов, Дражева, Михайлов 2005: Д. Момчилов, Ц. Дражева, Й. Михайлов. Обект км 340+780 – 341+000 по трасето на АМ *Тракия*, ЛОТ 5 в землището на с. Вратица, Община Камено. - В: Сб. XXIV среща на музеите от Югоизточна България, 1, С., 2005, 51 - 52.

Ников, Стоицов, Йоргова 2010: К. Ников, А. Стоицов, Р. Йоргова. Спасителни археологически проучвания на обект № 14 ЛОТ 3 по АМ *Тракия*, км 265+500-266+000, в землището на гр. Кермен, община Сливен. – АОР през 2009 г., София, 2010, 131 - 132.

Панайотов 1975: И. Панайотов. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. – ИПр., 6, 1975, 24 - 45.

Панайотов, Вълчева 1989: И. Панайотов, Д. Вълчева. Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи. – Векове, 1, 1989, 5 - 16.

Тхи Ми Зунг 1987: Лам Тхи Ми Зунг. Културите през късната бронзова епоха в българските земи. Автореферат от дисертация за присъждане на научна степен *Кандидат на историческите науки*, София 1987, 1-19.

Тхи Ми Зунг 1989: Лам Тхи Ми Зунг. Проблеми на къснобронзовата култура Разкопаница-Асеновец в Южна България. – Археология, 1, 1989, 1 - 5

Христова 2009: Р. Христова. Материали от ранната и късната бронзова епоха при проучване по трасето на АМ *Тракия*, ЛОТ 5, км 6+700-6+800. - В: Спасителни разкопки по трасето на АМ *Тракия*, ЛОТ 5, км 6+400-6+800. Варна, 2009, 33 - 49.

Христова 2010: Р. Христова. Характеристика на керамиката от късната бронзова епоха от обект при с. Вратица, община Камено. – В: Югоизточна България през II - I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010, 38 - 62.

Шкорпил, Шкорпил 1898: Х. Шкорпил и К. Шкорпил. Паметници из Българско. Могили. Пловдив, 1898.

Чичикова, М. 1968. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. - Археология, 4, 15 - 27.

Baba 2009: M. Baba. Pottery production at Hierakonpolis during the Naqada II period: Toward a reconstruction of the firing technique. – British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan, 13, 2009, 1 - 23.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau, I, II – Rudolf Habelt Verlag GmbH., Bonn, 1979.

Leshtakov 2007: K. Leshtakov. The Eastern Balkans in the Aegean Economic System During the LBA. Ox-Hide and Bun Ingots in Bulgarian Lands. - In: Galanaki, I./ H. Tomas/ Y. Galanakis/ R. Laffineur (eds.) Between the Aegean and the Baltic Seas. Prehistory Across Borders (Conference Zagreb 2005), *Aegaeum*, 27, 2007, 447 - 458.

Leshtakov 2009: K. Leshtakov. The Second Millennium BC in the Northern Aegean and the Adjacent Balkan Lands: Main Dynamics Cultural Interaction. – In: Greeks and Thracians in Coastal and Inland Thrace During the Years and After the Great Colonization (Proceedings of the International Symposium, Thasos, 26 - 27 September 2008), Thasos, 2009, 53 - 82.

Leshtakov, Tsirtsoni 2016: Leshtakov, K., Z. Tsirtsoni. Caesurae in the Bronze Age Chronology of Eastern Bulgaria. – In: *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Band 30, Der Schwarzmeerraum Vom Neolithikum Bis in die Früheisenzeit (6000–600 v. Chr.), Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten, EDITED BY VASSIL NIKOLOV AND WOLFRAM SCHIER, 2016, 477 - 492.

Lihardus u.a. 2003: J. Lihardus. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1996-2002). Neolithikum – Kupferzeit – Bronzezeit – Eisenzeit – Römerzeit. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission Bd. 84, 2003, 155 - 243.

Rye 2002: O. Rye. Pottery Technology. Principles and reconstruction. Washington, 2002 (first published in 1981).

Sinopoli 1991: C. Sinopoli. Approaches to Archaeological Ceramics, New York, 1991.

REVIEW OF INVESTIGATIONS OF CERAMIC MATERIAL FROM THE LATE BRONZE AGE BETWEEN THE TUNDZHA RIVER VALLEY AND THE BLACK SEA COAST

Problems of archaeological analysis

Abstract

Rositsa Hristova

This publication presents a short review of the investigations of ceramic materials from the Late Bronze Age found during field surveys, rescue excavations, or regular archaeological excavations on the territory between the Tundzha River valley and the Black Sea coast. This Study focused on the ceramic material excavated from the period of two World Wars through the present time, which requires clarification of the problems of chronology, periodization and regional characteristics during different periods of time.

Thanks to many infrastructure projects, accumulated material from the region considerably increased in recent years. Unfortunately, a huge portion of the ceramic material is still unprocessed and only preliminarily published, which causes the information to be uneven across sub-regions. A lack of systematic studies of the organization of ceramic production and detailed analysis of technological processes of potters continues to be another significant problem.

The solution to this problem is threefold. In the first place, it is necessary to increase pottery sherd analysis, which makes impossible identification of ceramic resources, inclusions in the clay, angobes and firing conditions. In the second place, uniform conditions for the description of inclusions and the surface of the vessels have to be created, which will permit more detailed analysis of local variations of the ceramics. In the third place, attention must be paid to finish techniques during vessel formation, which currently do not have detailed observations. In the fourth place, an integrated methodology and models for analysis of traces from firing, by which archaeologists reconstruct the angle of putting the vessel in fireplace or kiln and arrange of the vessels inside the kilns, must also be created. In the fifth place, the development of common standards for drawing ceramics, which has to ensure equal information for making, technique, and polishing of ceramic surface must be formed.

For accomplishment of this task it is necessary to cooperate with archaeologists, potters, chemists, and geologists through the use of interdisciplinary approaches and methodology for studying ceramic vessels, because a more precise understanding of production and usage of ceramic vessels will provide a clearer picture of the environment in which the vessels used.

АНАЛИЗ ПО ФУНКЦИОНАЛЕН ПРИЗНАК НА КЕРАМИКАТА ОТ ЯМНИЯ КОМПЛЕКС ПРИ СВИЛЕНГРАД

Георги Нехризов

През последните години изследванията в областта на ямната проблематика натрупаха значителна информационна база. Проучените хиляди ями на десетки обекти от територията на обитаваните от траките земи, позволиха да се изведат много общи елементи и характеристики на този вид структури. Въпреки това все още сред специалистите няма единодушие относно предназначението на ямите, не са решени и редица научни проблеми, свързани с тях. Пътят за изясняване на тези проблеми минава през многостранното изследване на тези широко разпространени и твърде разнообразни археологически структури, използването на които е установено от неолита до средновековието.

Като най-масови находки, фрагментите от керамични съдове са основен и често единствен индикатор за хронологията на ямите. Анализът на керамиката, откривана в ямите, носи информация за културната принадлежност, бита, икономиката и контактите на населението. Освен това изследването на керамичния репертоар може да допринесе и за изясняване на някои аспекти от функциите на ямите в Тракия.

ОБЕКТЪТ

Обектът е проучван в периода 2004 - 2006 г. и през 2010 г. Разкрити са 217 ями. Основната част от тях се отнасят към двете фази на желязната епоха. Проучени са и ями от ранната бронзова епоха, както и такива с материали от средновековието (Валентинова, Ненова 2008; Гюрова 2006; 2008; Кендерова и др. 2007; Нехризов 2006; Нехризов, Цветкова 2008; Нинов 2006; Нинов 2008; Попова 2006; Попова 2008; Нехризов, Кечева 2011; Nekhrizov, Tzvetkova 2012).

В много от ямите са открити следи от жертвоприношения на животни, а в 16 от тези от ранната желязна епоха (РЖЕ) – цели или части от човешки скелети. Преобладават детските останки, но са открити и пет скелети на възрастни мъже, един от които има следи от преживяна трепанация (Русева 2008).

От ямите произхождат цели и фрагментирани керамични съдове, хромели, кремъчни сечива, прешлени за вретено, тежести за стан, печати за нанасяне на щампована украса върху керамика (откритите на обекта печати са 49 и те сформират най-голямата колекция от такива предмети в Тракия), антропоморфни и зооморфни фигурки. Най-интересната находка от обекта е част от бронзова Posamentieriefibeln – първата открита в България и най-южната такава в Европа (Нехризов 2006, 406 - 407, табл. 20/5, фиг. 16).

КЕРАМИЧЕН КОМПЛЕКС

В ямите са открити общо 39039 керамични фрагмента от желязната епоха, от които 37348 или 95,7% са изработени на ръка и 1691 или 4,3% - на грънчарско колело. От тях достатъчно данни за определяне на

принадлежността към категория притежават 3961 фрагмента, сред които има и около 20 цели и над 50 графично възстановими съдове. Представени са всички познати керамични категории, значителна част от разпространените в земите на днешна Югоизточна България форми и изключително разнообразие от типове, подтипове и варианти на керамични съдове.

Керамика, работена на ръка

Според отдавна наложеното разделение според функциите и технологичните характеристики, в работената на ръка керамика могат да се обособят две големи групи – груба (кухненска) и фина (трапезна).

Кухненска керамика

Съдовете от групата на кухненската керамика са продукт основно на домашно производство и поради това се отличават с ниско технологично качество и консервативност във формата и украсата.

Основните представители на тази група – гърнетата, са различни по големина съдове, но преобладават тези със средни размери. В ямите от Свиленград, както и на проучените досега обекти от българските земи, най-често срещани са кошеровидните гърнета, но се откриват и такива с S-овиден профил (**Табл. 1**).

Гърнетата са кухненски съдове, служили основно за готвене, в тях са приготвяни повечето от употребяваните видове ястия (Георгиева 1999, 89). Към тази тяхна функция насочват както формата им и следите от обгаряне по долната им част (Hochstetter 1984, 141), така и тяхната многобройност, а също и етнографски паралели и примери от ново време.

Употребата на гърнетата в кухнята не изключва използването им за различни цели. Те са изпълнявали и други функции, свързани с обслужването на домакинството. Т. Стоянов вижда възможност за функционално разграничаване вътре в категорията, според него по-малките са служили за готвене, разливане и съхранение на течности и храни, а по-големите, освен тези функции са употребявани и за хранилища (питоси) (Стойанов 1997, 70). Такава археологическа ситуация е установена в Кастанас, където в едно помещение на голямата сграда от пласт 6 са намерени подредени, леко вкопани в земята големи гърнета. Такива съдове са използвани за съхранение на продукти на този обект през ЖЕ и с това е свързано намаляването на броя на питосите и замяната на гърнетата с други видове съдове за готвене (Hochstetter 1984, 142, Taf. 193 - 195).

Не рядко гърнета се откриват и в гробен контекст, използвани като урни или поднесени като гробни дарове в тракийски некрополи (Георгиева, Бъчваров 1994, 13 - 15; Мирчев 1962, Табл. IX 1, X 2, 3, XI 4, XII 1, XIV 1,4, XV 4, XVII 5, XXI 3, 5, XXIII 2, XXIV 3, 5, XX; Мирчев 1965, 43, 48; Стоянов 1997, 70 - 72, Табло XV - XVII). Липсата на специализирани технологични изследвания, както и целенасочени наблюдения върху използваните като урни гърнета не позволява да се отговори категорично дали тези съдове са изготвяни специално за погребалния ритуал или са вторично употребени.

Гърнетата са носители на най-консервативните традиции в керамичното производство, техни прототипи, продукт на домашното гърнчарство, са известни от неолита (Стойанов 1997, 70). Това вероятно се дължи на функционалността на

постигнатата форма, която без особени изменения се запазва и се среща в широки хронологически граници (Георгиева 1999, 89; Георгиева, Бъчваров 1994, 15).

Тази категория съдове има най-висок относителен дял – 31,5% сред керамичния комплекс от Свиленград. Гърнетата са най-масово представените съдове на всички проучвани обекти от желязната епоха независимо от вида им. Като илюстрация за това наблюдение може да се посочи представянето им в керамичните комплекси на няколко обекта от Източните Родопи с проведен статистически анализ на керамиката: Чала – 47,9%, Д. Главанак-Кромлех – 40,3%, Каменка – 38,5%, Ада тепе – 38%, Перперикон – 36%, Резбарци – 29,9%. В Кастанас съдовете от тази категория имат също най-висок относителен дял от всички останали – 51,8% (Hochstetter 1984, 113). Има и примери с още по-значително представяне на кухненските съдове като част от керамичния комплекс (Божинова 2011, 50; Димитрова 2014, 19).

Относително по-високият процент на гърнетата на селищните обекти Кастанас и Чала може да се обясни с ежедневната им употреба в бита. В сравнение с тях, останалите обекти от Източните Родопи, определени като култови, както и ямния комплекс от Свиленград, демонстрират по-слабо представяне на гърнета, но при всички те са водещата керамична категория.

Трапезна керамика

Функционално трапезната керамика може да се подраздели на няколко групи съдове – за течности, за хранене (паници и купи) и за съхранение на продукти (хранилища). В зависимост от предназначението си съдовете за течности се подразделят на такива за пиене (чаши и кантаросовидни съдове), за разливане (съдове със скосено устие), за транспортиране и съхраняване (амфоровидни съдове) и с особени функции (двойни съдове). Естествено трябва да се отчита полифункционалността на съдовете, употребата в бита на които едва ли е била строго разграничена.

Чаши и кантаросовидни съдове

Обособяването на такава сборна категория е продиктувано от факта, че от откритите фрагменти най-често е трудно да се определи към коя от двете категории принадлежат. Всъщност това са съдове с еднакво предназначение, които се отличават по това дали имат една или две дръжки. Сред тях могат да се разграничат няколко сходни форми, характеризиращи се с повече или по-малко удължен есовиден силует и с различни параметри (**Табл. 2**). Към тази сборна категория може да се причислят и съдовете със скосено устие, повечето от които трябва да се определят като кани (**Табл. 3/8 -17**). И чашите, и каните са снабдени с издадени над устието дръжки с обло сечение в долната си част, които след рязка чупка в най-високата, преминават в плоски разширяващи се към устието. За този вид дръжки е прието условното наименование *ветрилообразни* (Нехризов 2005, 16).

Съдовете от тази група се отличават с прецизното си формуване и старателното обработване на повърхността. Най-често те са украсявани с канелюри, разположени на шията, плещите и върху дръжките. Декорирането с едни и същи орнаментални мотиви на определено място върху съдовете от

тази група може да се приеме за типично тяхна характеристика, която органически се свързва с цялостния им облик.

Общите функции на чашите с една и с две дръжки, както и на част от съдовете със скосено устие са причината за многобройните сходства между тях. Тези сходства се изразяват както в технологическите им характеристики и в сходния им силует с еднотипни високи дръжки, така и в общия маниер на украсяване. По тази причина точното определяне на откритите фрагменти към първите две, а понякога и към третата категория най-често е невъзможно.

Предназначението на по-малките форми не буди съмнение – те са служили като трапезни съдове за пиене (Георгиева 1999, 90). Не е поставено под съмнение и предназначението на малките чаши с две високи дръжки (кантароси), открити в могилния некропол в Сборяново. Тези съдове са и най-добре представените в гробните комплекси (Стоянов 1997, 51).

Съществуват обаче съдове с големи размери, които не биха могли да изпълняват функциите на чаши. Тяхното включване към тази категория е обусловено морфологично от S-видния им силует и двете високи дръжки (**Табл. 2/18; 3/1-7**). Значително по-широкият репертоар на орнаментални техники, използван за декорирането им, също е показател за по-специалното им място на трапезата. Не е изключено тези съдове да са служили за приготвяне (смесване) и сервиране на течности. Поради характеристиките на тялото на някои от по-ранните кантаросовидни съдове от Кастанас и на базата на съвременни паралели Hochstetter допуска, че са използвани за съхранение на маслини или сирене. За друга група, по-късни и по-груби съдове тя изказва предположението, че са употребявани за готвене (Hochstetter 1984, 65f.).

Относителният дял на групата на чашите и каните в керамичния комплекс от Свиленград е 27,5%.

Паници и купи

Паниците са трапезни съдове, тясно свързани с храненето. Това тяхно предназначение е определило функционалните им форми, повечето от които са твърде устойчиви и без съществени изменения са се съхранили от праисторически периоди и се употребяват и до днес.

Най-масово представени в Свиленград са коничните паници със завито навътре устие, често украсено с канелюри (**Табл. 4/1 - 9**). Съдове с подобен силует и украса, наподобяваща канелюри, са известни в Тракия още от халколита (Todorova 1972, 75) и ранната бронзова епоха (Лещаков 1992, обр. 32 б, г). Конични паници с канелирана завита навътре горна част са открити в контексти, отнасящи се към късната бронзова епоха (КБЕ) (Alexandrov et al. 1998, 17, Pl. 10/1 - 3; Георгиева 2003, 164, обр. III, 3, 10 - 13; Митревски 1995, 77 - 84, Т. IV - 1 - 9; Митревски 1997, 51 - 53, сл. 13: 1 - 6). В Кастанас паниците със завит навътре ръб, украсен с канелюри се появяват в пласт 12 и се срещат до пласт 5 или от края на XIII до края на VIII в. пр. Хр., като най-масово са представени в пластове 10 и 7 (Hochstetter 1984, 92f., Abb. 22 - 24). Тези паници стават изключително популярни в целия Източнобалкански комплекс от РЖЕ (Стоянов, 1997, 61) и се срещат на обекти и от двата периода на епохата (Hänsel 1976, 122f., 196; Домарадски и др. 1992, 30; Домарадски, Георгиева 1999, 21; Кисьов 2004, 11,

табло I.2, 3). Консервативността в облика на коничните паници се дължи на техните функции и произтичащите от тях изисквания към формите на съдовете.

За разлика от коничните, биконичните паници определено се явяват като нововъведения в керамичното производство през РЖЕ. По отношение оформянето на устийния ръб – като широко венче, с удебелена или с равномерно изтеглена стена на устието, сред тях се разграничават няколко типа (**Табл. 4/10 - 19**). В керамичния комплекс от Свиленград биконичните паници имат сравнително висок относителен дял. Общото при тях е богатата шампована украса, концентрирана върху горната част на съда и задължително върху венчето. Важно е наблюдението, че в декоративните мотиви на почти всички известни съдове от този тип присъстват S-ове. Друга особеност са разположените на максималния диаметър хоризонтални ръбове, служили за дръжки, които често също са украсени.

Паници от този тип се откриват предимно на обекти от Югоизточна България, повечето от които са разположени във водосборния район на Марица (Велков 1937, обр. 120/20; Hänsel 1976, Taf. 71/5, 72/1, 74/3; Георгиева, Борисов 1982, обр. 4; Делев 1982, рис.12, 13, 14, 119,122, 123, 245, 246, 263, 265, 267, 268, 269, 278; Георгиева 1983, обр. I г - 3, 4, 5, III а; Özdoğan 1987, fig. 6/41; Илиев 1990, фиг. 1; Домарадски и др. 1992, 29, обр. 1, 2 а - в; Gotzev 1994, fig. 3/1 - 7; Георгиева 1995, обр. 4; Ников, 1995, обр. 1 в; Shalganova, Gotzev, 1995, fig. 3/7 - 9; Георгиева 1999, обр. 3 в; Georgieva 2001, fig. 3 с; Стоянов, Ников 2003, 23, обр. 31,4). Това е достатъчно основание те да се приемат за една специфична за региона локална форма, която е навлязла в употреба в края на първия или в началото на втория период на РЖЕ (Домарадски и др. 1992, 29, 40; Gotzev 1994, 120 f.).

Необходимо е да се отчете и наличието на съдове със завито навътре, често украсено венче, и на обекти, значително отдалечени от този район. В Кастанас има няколко примера на биконични съдове с украсено широко венче, определени като купи, които са намерени в най-горните пластове на обекта (Hochstetter 1984, Taf. 235/3, 238/1, 248/7, 250/4). За този тип купи Hochstetter изказва предположението, че са били съдове за смесване, от които се е черпило вино, тъй като наподобяват класическата форма на диноси (Hochstetter 1984, 107). От басейна на Южна Морава произхожда фрагмент от паница с украса от S-ове върху венчето и под устието, но съдът е с конично, а не биконично тяло (Стојић 1994, Т.1/4). От този район са известни и други сходни съдове, но това са форми, развили се в различна културна среда и в други хронологически рамки (Stojić 1986, Т.VI/10, 12, X/4;).

Купите са по-дълбоки и по-затворени от паниците трапезни съдове. Въпреки че и двете категории са свързани непосредствено с храненето, като се отчита полифункционалността на съдовете, се приема че има известни различия в предназначението им – купите са служили за поднасяне на храната, а паниците са индивидуални съдове за хранене (Лецаков 1988, 7). Купите са сред най-слабо представените категории съдове в ямите от Свиленград. Подобно на биконичните паници, те са сред съдовете, производството на които е най-интензивно през втория период на РЖЕ в Тракия (Нехризов 2005, 22).

Вероятно и някои от по-големите и затворени паници с богата украса са имали сходни на купите функции. На теоретично ниво може да се приеме,

че в купите и биконичните паници с широко завито навътре венче е поставяна и поднасяна на трапезата приготвената храна и от тях е разсипвана в по-обикновените и по-разпространените конични паници. Не трябва да се изключва и мнението на Hochstetter за употребата на съдовете, напомнящи диноси, за разреждане на вино (Hochstetter 1984, 107).

Общият относителен дял на съдовете за хранене сред керамиката от Свиленград е 16,6%.

Амфоровидни съдове

Вероятно поради техните функции амфоровидните съдове обикновено са по-слабо представени в сравнение със свързаните непосредствено с трапезата (Нехризов 2005, 13). На обекта при Свиленград обаче техният относителен дял е осезаемо по-висок – 14,4%. Амфоровидните са сред най-грижливо изработваните и най-богато украсените съдове от РЖЕ (**Табл. 5**). Добра илюстрация за това е графично реконструираната *букел-амфора*, както и многобройните фрагменти с пишна декорация (**Табл. 5/4**).

Прието е, че голяма част от амфоровидните съдове са служили за пренасяне и съхранение на течности поради малкия диаметър на устието, което ограничава изпарението (Нехризов 2008, 118). За съдовете от тази категория, открити в Кастанас, се смята, че са използвани за транспортиране на растително масло (Hochstetter 1984, 48). Сходни функции вероятно са имали и по-често срещаните в ямите съдове с по-широки устия, докато най-големите амфоровидни съдове по-скоро са употребявани за съхранение на течни и зърнени продукти за по-дълъг период.

Хранилища

С подобно предназначение са били и твърде сходните на амфоровидните най-обемни съдове от групата на трапезната керамика, обединени под условното наименование *хранилища*. Сравнение с другите категории те са твърде слабо представени в ямния комплекс – относителният им дял е само 2,1%. Въпреки големите си размери, съдовете от тази категория се отличават с прецизното си формуване и богатата украса. Твърде интересен е един от тях, възстановен графично по откритите фрагменти, тялото на който е стъпило на три кухи постаментата (Нехризов, Цветкова 2008, 352, табл. 81).

Други

В ямите са открити и представители на други керамични категории като питоси (3,9%), капаци (1,6%), поставки за съдове (1,1%), миниатюрни съдове (0,9%), цедки (0,4%), които нямат значим дял в статистическо отношение.

Керамика, работена на колело

Съдовете, формувани на колело от Свиленград, не се отличават от характерната за късната желязна епоха (КЖЕ) и региона монохромна керамика. Въпреки сравнително ниския ѝ относителен дял в тази група са представени всички най-популярни категории съдове – паници, трапезни амфори, кратеровидни съдове, леканета, купи, кани, чаши, питоси и др. (**Табл. 6**). Преобладава керамиката получила след изпичането различни нюанси на червения цвят. Керамиката със сив цвят е около 10%.

Сред изработената на колело керамика от ямния комплекс при Свиленград превес имат съдовете за хранене. Паниците, купите и леканетата са много по-добре представени в сравнение със сходните категории от работената на ръка керамика. Осезаемо намалява относителният дял на каните и чашите.

Трябва да се отчита обаче фактът, че и през КЖЕ продължава изработването на ръка на някои форми от трапезната керамика. В ямите от втората фаза на желязната епоха се откриват чаши и кани, формувани на ръка и украсени с типични за кухненската керамика орнаменти.

ДИСКУСИЯ

Проведеният статистически анализ на работената на ръка керамика от ямния комплекс при Свиленград очерта едно сравнително балансирано разпределение на отделните категории съдове, каквото отговаря на нуждите на древното домакинство (Nekhrizov, Tzvetkova 2012, 187 - 189).

Наличните данни за дяловото участие на категориите съдове от проучваните досега ямни светилища показват, че различните видове трапезни съдове са относително равностойно представени, като дори тези за хранене често са повече (Бонев, Александров 1996, 27; Вълчева 2002, 126 - 129; Нехризов 2006а 185; Нехризов, Гоцев 2006, 191 - 193; Тонкова 2010, 206-208; Божкова, Ников 2010, 215 - 217). Има и изключения – Т. Стоянов и К. Ников обръщат внимание на отсъствието на съдове за хранене в пълнежа на изследваните три ритуални ями в м. *Извора* при с. Рогозиново (Стоянов, Ников 2003, 17).

Подобно разпределение е установено и на проучените селища, на които са провеждани статистически наблюдения върху керамичния материал. Като пример може да се посочи обектът в масива Чала, при с. Кралево, където паниците и купите са малко повече от чашите, каните и кантаросовидните съдове, но разликата в общите им относителни дялове е около 1,5% (Нехризов 2005, 27 - 28). Сходна е ситуацията и в гробните комплекси от РЖЕ (Стоянов 1997, 50 - 72), както и в проучените долмени от Източните Родопи и Сакар, в които също се наблюдава равностойно представяне на съдовете за пиене и тези за хранене (Нехризов, Илиев 2006, 143; Нехризов, Илиев 2007, 183; Нехризов, Илиев 2008, 162).

Не така стоят нещата при култовите места, разположени на връх, в планинските и полупланинските райони. При анализът на материалите от проучени култови обекти от Източните Родопи от РЖЕ със статистическа обработка на керамиката се установява сериозна диспропорция между представянето на съдовете за пиене и хранене.

Най-ярко различията в съотношението между относителните дялове на чашите и кантаросовидните съдове от една страна и паниците и купите от друга са демонстрирани на Ада тепе, където броят на първите е 35 пъти по-голям от този на вторите (Нехризов 2005, 26). Подобни несъответствия в представянето на двете групи съдове са установени на обектите Глухите камъни, Лютица, Алада, Стоманци, Пелевун и Маджарово, при някои от които въобще отсъстват съдове за хранене. В керамичните комплекси от Резбарци и Перперикон съдовете за пиене превъзхождат тези за хранене около 3 пъти.

Малкият брой на фрагментите от паници и купи, открити на Ада тепе и

на други култови места е резултат от това, че тези съдове рядко са използвани в провежданите там ритуали. Различното съотношение между съдовете за хранене и за пиене на светилищата от Източните Родопи трябва да се отчита като важна тяхна специфика, отразяваща особеностите на култовите практики (Nekhrizov 2005, 156).

Керамичните съдове в повечето случаи не представляват дарове, а са служили за провеждането на обредни действия или за поднасяне на жертвена храна или пиене на култовите места (Leshtakov 2002, 38; Тонкова 2010, 206). Допустимо е да се приеме, че част от тези действия е и ритуалното натрошаване на съдовете, с което може да се обясни откриването на голямо количество керамични фрагменти на повечето от светилищата (Кисъов 1990, 65).

Липсата на достатъчно публикувани тракийски култови обекти с проведени статистически наблюдения върху керамичния материал не позволява да се даде категоричен отговор на въпроса дали и извън Източните Родопи съществува предпочитание към съдовете за пиене при провеждане на определени обредни действия. Анализът на прецизно обработения керамичен материал, придобит от разкопките на светилището от КБЕ и РЖЕ при Црънча в Западните Родопи, показва че паниците са значително по-малко от гърнетата, амфоровидните и кантаросовидните съдове, и каните (Домарадски 1986, 15).

При обработката на керамиката от РЖЕ, произхождаща от светилището при Бабяк, също е установено, че съдовете за хранене са значително по-слабо представени в сравнение с останалите категории (Гоцев, Божинова 2008, 92).

Очертаните различия в керамичните комплекси от РЖЕ от планинските светилища в Родопите и синхронния им от ямите при Свиленград без съмнения са отражение на различия във функционирането им. Балансираното разпределение на групата на съдовете за хранене и тези за пиене на обекта при Свиленград съответства на установеното в проучените селища. Многобройните печати за украса на съдове, открити в ямите, са илюстрация за развито керамично производство на място, което е обслужвало селище или конгломерация от селища в района. Явно в ямите са поставяни (депонирани) съдове, каквито са използвани в ежедневния бит, без предпочитание към определена група или категория. Равностойното представяне на съдовете за хранене и тези за пиене е основание да се предполага, че в ямите са изпълнявани ритуали, свързани с култа към дома и домашното огнище, които изискват жертването на съдовете, употребявани в домакинството.

Важно е наблюдението, че в ямите рядко се откриват изцяло запазени съдове. Дори върху напълно съхранените има следи от използване и нарушение. Това се отнася и за всички намерени в ямите предмети, повечето от които са излезли от употреба. Според остеологичните изследвания откриваните в съоръженията основно дребни, често натрошени или нарязани животински кости от различни индивиди имат характера на кухненски остатъци (Нинов 2006, 502). Пълнежът на ямите често е наситен с пепел и въглени, без обаче да има следи от горене в тях, почти във всички присъстват късове стенна мазилка.

Сходни са характеристиките на запълнителя на повечето от проучените ями от I хил. пр. Хр. Поради това сред някои от специалистите, изследващи тази проблематика, е разпространено схващането за утилитарно

предназначение на ямите, които те приемат за боклучни (Божинова 2011, 48; Попов 2007, 196). Трябва да се вземе предвид фактът, че днес е невъзможно да се разграничат останките от ритуалните и ежедневните дейности, които най-често са неразривно свързани в живота на древните общества. Трудно може да се обясни защо в продължителен период от време са изкопавани многобройни ями със специфична форма в отдалечено от селището място с цел да се отлагат в тях битови отпадъци, вместо по-прагматичното им изхвърляне извън жилищата. Тук трябва да се постави и въпросът дали е уместно да се използва съвременното понятие *боклук* по отношение на материални останки от миналото (Chapman 2000, 61 - 63).

Повечето от изследователите на този тип обекти са категорични за връзката им с религиозните вярвания на траките и определят ямите като ритуални (Георгиева 1991, 9; Балабанов 1999, 74 - 75; Георгиева 1999а, 179; Агре 2001, 56 - 59; Tonkova 2003, 479 - 483; Нехризов 2006а, 186 - 187; Нехризов 2006b, 422 - 423; Божкова, Ников 2010, 217 сл.; Тонкова 2010, 209; Балабанов под печат). Такава интерпретация е предложена още при първите разкопки на подобен комплекс през 30-те години на ХХ в. – този в Кукова могила от могилния некропол при Дуванлий.

Проучените ями са определени като култови, свързани с погребалните ритуали и култа към мъртвите (Филов 1934, 12). Заедно с посочените аргументи за ритуалния характер на ямните комплекси в Тракия са изказани различни хипотези относно интерпретацията им. Обредните практики в ямите се свързват с божествата на плодородието и култа към мъртвите (Георгиева 1991, 8 - 9), с култа към Великата Богиня-майка (Котова 1995, 86) или с битовата магическа обредност (Балабанов под печат). Сериозни основания има и предположението за хтоничната насоченост на провежданите в ямите традиционни действия (Нехризов, Цветкова 2008, 337; Nekhrizov, Tzvetkova 2012, 193). Общоприето е определянето на ямите като ритуални структури въпреки огромния хронологически и териториален обхват на тяхното разпространение (Булатовић 2015 и посочената литература; Bulatović 2018).

Литературните данни за религиозните обичаи на близка Елада предлагат възможни решения по отношение извършваните ритуали в тракийските ямни комплекси. В рамките на гръцката обредност ямата представлява прост олтар, в който се принасят жертви на подземните божества (Burkert 1985, 199; Mikalson 2005, 5; Larson 2007, 12). Провежданите обредни действия в ямите се свързват с култа към мъртвите/хероите или с магически практики (Larson 2007, 204).

Заслужава адмирации опитът да се потърсят аналогии с ритуалите, провеждани в ями, отразени в запазените хититски текстове от периода XVI - XII в. пр. Хр. В този социален контекст действията, осъществявани в ямите, са целели както осигуряване на плодородие, така и очистителна обредност, предназначена да умилостиви хтоничните божества (Великата богиня) и изначалните пра-богове (предци-покровители), господари на територията, чието сакрализиране е обусловено от необходимостта от циклично утвърждаване на автохтонността на обитателите ѝ. Описаните в хититските текстове ритуали не са свързани с официалните култове, а по-скоро носят белезите на магическия обреден акт, чрез който божествата са призовавани да дарят плодородие и благоденствие, очищение (и лечение) за обикновения молител (Конова под печат).

Развитието на ямните комплекси извън селищни структури позволява те да бъдат определени като места за провеждане на традиционни ритуални действия. Струпването на голям брой ями от една епоха на едно място, говори че то не е избрано случайно и изкопаването на ями, провеждането на ритуални действия и запълването им е подчинено на известна организация.

Дори и оскъдни данните от писмените извори, допълнени от археологическите свидетелства, насочват към идеята, че полетата с ями трябва да се разглеждат като своеобразни светилища. В йерархията на култовите места те биха могли да бъдат определени като извънселищни светилища, в които хората от близката околност епизодично са извършвали ритуални действия, свързани с хтонични култове.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Агре 2001: Д. Агре. Ями и олтари в тракийски могили от Етрополско (V - IV в. пр. Хр.). – Археология, 2001, 1 - 2, 52 - 60.

Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. – Археология, 1999, 3 - 4, 62 - 76.

Балабанов под печат: П. Балабанов. Ритуалните ями – топография, хронология, интерпретация (предварителни бележки). – В: Дискусионен форум *Ями и ямни комплекси в Древна Тракия* (под печат).

Божинова 2011: Е. Божинова. Археологическо проучване на селище от ранната желязна епоха и късния халколит в м. *Карабеглик*, с. Горно Черковище, Казанлъшко. – Проблеми и изследвания на тракийската култура, V, Казанлък, 2011, 43 - 69.

Божкова, Ников 2010: А. Божкова, К. Ников. Археологическо проучване на комплекс от ями в землището на с. Малко Тръново, община Чирпан – югозападен сектор. Предварителни бележки. – В: Югоизточна България през II - I хилядолетие пр. Хр., Варна, 2010, 213 - 220.

Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център /III – I хилядолетие пр. Хр./, София 1996.

Булатовић 2015: А. Булатовић. Феномен праисторијских ритуалних јама – неколико примера са централног Балкана. – *Старинар*, LXV, 2015, 7 - 35.

Валентинова, Ненова 2008: М. Валентинова, Д. Ненова. Обект от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г., Велико Търново, 2008, 494 - 526.

Велков 1937: И. Велков Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 - 1933 г. – ИБАИ, XI, 1937, 117 - 170.

Вълчева 2002: Д. Вълчева. Керамика на ръка от ранната желязна епоха. – В: Копривлен, 1, София 2002, 124 - 132.

Георгиева 1983: Р. Георгиева. Селището от ранножелязната епоха върху селищната могила до с. Дядово (предварителни наблюдения). – *Expediatio Thracica*, 5, 1983, 105 - 125.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II – I хилядолетие пр. н. е.). – *Археология*, 1991, 1, 1 - 11.

Георгиева 1995: Р. Георгиева. Разкопки на долмен и надгробна могила в землището на село Главан. – *Марица-Изток. Археологически проучвания*, 3, Раднево 1995, 125 - 137.

Георгиева 1999: Р. Георгиева. Храна и хранене (края на II - I хилядолетие пр. н. е.). – В: *Етнология на траките*, София, 1999, 71 - 111.

Георгиева 1999а: Р. Георгиева. Обредни ями (края на II - I хилядолетие пр. н. е.). – В: *Етнология на траките*, София, 1999, 165 - 183.

Георгиева 2003: Р. Георгиева. Керамиката от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът *Цепина*. – *Пирајхме*, 2, Куманово, 2003, 159 - 196.

Георгиева, Борисов 1982: Р. Георгиева, Б. Борисов. Селище от ранната желязна епоха край Богданово. – *Expediatio Thracica*, 2, 1982, 102 - 114.

Георгиева, Бъчваров 1994: Р. Георгиева, И. Бъчваров. Тракийски некропол при село Професор Иширково, Силистренско. Силистра, 1994.

Гоцев, Божинова 2008: А. Гоцев, Е. Божинова. Керамиката от ранножелязната епоха от светилището при Бабяк. – В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). *Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда*, 2008, 73 - 94.

Гюрова 2006: М. Гюрова. Кремъчен ансамбъл от ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) *Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2004 г., съст.. Велико Търново*, 2006, 512 - 516.

Гюрова 2008: М. Гюрова. Кремъчни артефакти от Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) *Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г., Велико Търново*, 2008, 527 - 533.

Делев 1982: П. Делев. Сакар планина и Източни Родопи. – В: *Мегалитите в Тракия II, (Тракийски паметници III)*, 1982, 173 - 262.

Димитрова 2014: Я. Димитрова. Керамичен комплекс от късната бронзова и ранната желязна епоха от светилището *Бабяк*. – *Археология*, 2014, 1 - 2, 7 - 27.

Домарадски 1986: М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. *Скалето* при с. Црънча, Благоевградски окръг. – Археология, 2, 1986, 10 - 24.

Домарадски и др. 1992: М. Домарадски, И. Карайотов, А. Гоцев. Керамика от ранножелязната епоха от крепостта Малкото кале при с. Равадиново, общ. Созопол. – Археология, 1992, 4, 29 - 41.

Домарадски, Георгиева 1999: М. Домарадски, Р. Георгиева. Глинени съдове. – В: Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места, София 1999, (Разкопки и проучвания XXVI), 19 - 23.

Илиев 1990: И. Илиев. Халщатско селище край с. Дряново, Ямболско. – ИМЮИБ, XIII, 1990, 7 - 14.

Кендерова и др. 2007: Р. Кендерова, А. Сарафов, Г. Нехризов. Географски и археологически изследвания на ямно светилище от желязната епоха в Свиленград. – Годишник на Софийски университет *Св. Климент Охридски*, Геолого-географски факултет, книга 2 – География, том 98, 2007, 131 - 143.

Кисьов 1990: К. Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма, Смолян, 1990, 64 - 74.

Кисьов 2004: К. Кисьов. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. София 2004.

Конова под печат: Л. Конова. Ритуалите, извършвани в ями според хититски текстове от Мала Азия. – В: Дискусионен форум *Ями и ямни комплекси в Древна Тракия* (под печат).

Котова 1995: Д. Котова. Тесмофориите, женски празничен комплекс, София, 1995.

Лещаков 1988: К. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. – Археология, 1988, 3, 1 - 13.

Лещаков 1992: К. Лещаков. Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия. I. Сравнителна стратиграфия на селищните могили от ранната бронзова епоха в Югоизточна България. – ГСУИФ, 1992, том 84 - 85, 5 - 119.

Мирчев 1962: М. Мирчев. Раннотракийският некропол при с. Равна. – ИАИ, XXV, 1962, 97 - 164.

Мирчев 1965: М. Мирчев. Тракийският могилен некропол при с. Добриня. – ИНМВ, I (XIV), 1965, 33 - 70.

Митревски 1995: Д. Митревски. Праисториската некропола *Клучка-Хипогром* кај Скопје. – Зборник, Нова серија, Археологија 1, 1995, 61 - 86.

Митревски 1997: Д. Митревски. Протоисториските заедници во Македонија. Скопје, 1997.

Нехризов 2005: Г. Нехризов. Керамичният комплекс от ранната желязна епоха в Източните Родопи. (автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен *доктор*), София, 2005.

Нехризов 2006а: Г. Нехризов. Археологически проучвания на обект *Извора* при гр. Белово. – Поселищен живот в Тракия - IV, Ямбол, 2006, 177 - 188.

Нехризов 2006б: Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2004 г., Велико Търново, 2006, 397 - 501.

Нехризов 2008: Г. Нехризов. Класификационна схема на трапезната керамика от ранната желязна епоха от Източните Родопи. – В. Phosphorion. *Studia in honorem Mariae Čičikova*, София, 2008, 114 - 132.

Нехризов, Гоцев 2006: Г. Нехризов, А. Гоцев. Ритуални ями от ранната елинистическа епоха в м. *Милчовец* при гр. Белово. – Поселищен живот в Тракия - IV, Ямбол, 2006, 189 - 198.

Нехризов, Илиев 2006: Г. Нехризов, С. Илиев. Спасителни разкопки на надгробна могила с долмени при с. Васково, общ. Любимец. – Археологически открития и разкопки през 2005 г., София, 2006, 142 - 143.

Нехризов, Илиев 2007: Г. Нехризов, С. Илиев. Разкопки на долменен некропол в м. *Баямлъка* при с. Васково, общ. Любимец. – Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 180 - 183.

Нехризов, Илиев 2008: Г. Нехризов, С. Илиев. Проучване на некропол от долмени в землището на с. Васково, община Любимец. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 159 - 162.

Нехризов, Цветкова 2008: Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Ритуални ями от желязната епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г., Велико Търново, 2008, 331 - 493.

Нехризов, Кечева 2011: Г. Нехризов, Н. Кечева. Ритуални ями от ранната желязна епоха при Свиленград. – Археологически открития и разкопки през 2010 г., София, 2011, 142 - 143.

Ников 1995: К. Ников. Украсата на керамиката от ранножелязната епоха от местността *Градището* край село Главан. – *Марица-Изток*. Археологически проучвания, 3, Раднево 1995, 115 - 123.

Нинов 2006: Л. Нинов. Остеоархеологични изследвания на материали от ямно светилище при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2004 г., Велико Търново, 2006, 502 - 511.

Нинов 2008: Л. Нинов. Изследване на археозоологични материали от обекта при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.)

Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г., Велико Търново, 2008, 534 - 549.

Попов 2007: Х. Попов. Спасителни разкопки на ямно поле от желязната епоха и ранносредновековно селище при с. Капитан Андреево (обект № 27, км 312+550 – 312+850 по трасето на железопътната линия Пловдив - Капитан Андреево). – Археологически открития и разкопки през 2006 г., 2007, 194 - 198.

Попова 2006: Ц. Попова. Растителни останки от ямно светилище от желязната епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2004 г., Велико Търново, 2006, 518 - 520.

Попова 2008: Ц. Попова. Археоботаничен анализ на растителни останки от обекта при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г., Велико Търново, 2008, 550 - 555.

Русева 2008: В. Русева. Антропологичен материал от ямен комплекс от желязната епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.) Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г., Велико Търново, 2008, 556 - 568.

Стојић 1994: М. Стојић. Басен Јужне Мораве у ранотрибалском периоду (VIII-VII век пре нове ере). – Културе гвозденог доба Југословенског Подунавља, Београд, 1994, 91 - 99.

Стоянов 1997: Т. Стоянов. Могилен некропол от ранножелязната епоха. *Сборяново I*. София, 1997.

Стоянов, Ников 2003: Т. Стоянов, К. Ников. Спасителни сондажни проучвания на обекти от ранножелязната епоха в землището на с. Рогозиново, Харманлийско. – ГСУИФ – Археология, 2, 1995, 7 - 92.

Тонкова 2010: М. Тонкова. Резултати от проучванията на Източния сектор на тракийско ямно светилище от V – началото на III в. пр. Хр. в м. Кузлука, с. Малко Търново, община Чирпан (обект 11, ЛОТ 1 по ОВОС на автомагистрала *Тракия*). – В: Югоизточна България през II-I хилядолетие пр. Хр., Варна, 2010, 198 - 212.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.

Alexandrov et al. 1998: Alexandrov, S., N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial Excavation of a Bronze Age Site near Tutrakan, North-East Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, II, 1998, 3, 7 - 30.

Bulatović 2018: A. Bulatović. Ritual Pits in the Central Balkans – the Continuity of a spiritual Practice. – In: Dejan Gjorgjievski (ed.) *Giving Gifts to God: Evidences of votive Offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches*. Kumanovo, 2018, 58 - 67.

Burkert 1985: W. Burkert. *Greek Religion: Archaic and Classical*. Harvard University Press, 1985.

Chapman 2000: J. Chapman. Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age, *Proceedings of the Prehistoric Society* 66, 2000, 61 - 87.

Georgieva 2001: R. Georgieva. Thracian culture of the Early Iron Age. – In: *Mariza-Iztok. Archeological Research*, 5, Radnevo, 2001, 83 - 94.

Gotzev 1994: A. Gotzev. Decoration of Early Iron Age Pottery from South-East Bulgaria. – The Early Hallstatt period (1200 - 700 BC) in South-Eastern Europe. *Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia*, 10 - 12 June 1993, Alba Iulia, 1994, 97 - 127.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn, 1976.

Hochstetter 1984: A. Hochstetter. Kastanas. Die handgemachte Keramik. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 3), Berlin 1984.

Larson 2007: J. Larson. *Ancient Greek cults*. New York-Oxon: Routledge, 2007.

Leshtakov 2002: K. Leshtakov. Some Suggestions Regarding the Formation of the *Thracian Religion* (In the Light of New Archaeological Data from South Bulgaria). *Reports of Prehistoric Research Projects*, 5, 19 - 51.

Mikalson 2005: J. D. Mikalson. *Ancient Greek Religion*. Oxford: Blackwell Publishing.

Nekhrizov 2005: G. Nekhrizov. Cult Places of the Thracians in the Eastern Rhodopes Mountains (end of the 2nd – 1st millennium BC). – In: *The Culture of the Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki with a Round Table Archaeological Map of Bulgaria*. BAR International Series 1350, Oxford, 2005, 153 - 158.

Nekhrizov, Tzetkova 2012: G. Nekhrizov, J. Tzetkova. Ritual Pit Complexes in Iron Age Thrace. The Case Study of Svilengrad-site. – *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne*, 19 - 24 April 2010 (*Ancient Near Eastern Studies Supplement Series*, 39, 2012, 177 - 209).

Shalganova, Gotzev 1995: T. Shalganova, A. Gotzev. Problems of Research on the Early Iron Age. – *Prehistoric Bulgaria*. (Monographs in World Archaeology No22), Madison, Wisconsin, 1995, 327 - 343.

Stojić 1986: Stojić, M. Gvozdeno doba u basenu Velike Morava. Beograd – Svetozarevo 1986.

Todorova 1972: H. Todorova. Über einige Probleme der Süd-osteuropäischen Früheisenzeit. – *Thracia*, I, 1972, 67 - 77.

Tonkova 2003: M. Tonkova. Late Iron Age Pit-sanctuaries in Thrace: The Contribution of the Studies at Gledacevo. – *Thracia*, XV, (In honorem annorum LXX Alexandri Fol), 2003, 479 - 504.

ANALYSIS BY FUNCTIONAL INDICATION OF CERAMICS FROM A PIT-COMPLEX NEAR THE TOWN OF SVILENGRAD

Abstract

Georgi Nekhrizov

During the excavation of a site near the town of Svilengrad 217 pits were examined. The majority of them belong to the two phases of the Early Iron Age (EIA). In the pits 39039 pottery fragments in total were found, from which 37348 or 95.7% were hand-made and 1691 or 4.3% were wheel-made. All known pottery groups are presented, a significant part of the forms are widespread across the territory of present-day Southeast Bulgaria and have a superb diversity of types, sub-types, and variations of ceramic vessels.

The statistical analysis of the hand-made pottery from the pit-complex near Svilengrad showed one comparatively balanced distribution of vessels types for consuming of food and drinks, which corresponded to the needs of the ancient households.

Available information for the comparison of vessels from examined pit-sanctuaries showed that table-ware from the two groups are comparatively equally presented, however the consumption of food usually dominated (Бонев, Александров 1996, 27; Вълчева 2002, 126 - 129; Нехризов 2006а 185; Нехризов, Гоцев 2006, 191 - 193). A similar distribution is found in the examined settlement, from which statistical observations were made from ceramic material. The situation is also similar in the grave complexes from the EIA.

However, this is not the case for cult places, situated on the tops of mountains or hilly areas. During an analysis of materials from excavated cult sites from the Eastern Rodophe Mountains from EIA, statistical processing of ceramics determined serious differences between the percentage of vessels for consumption of food and drinks.

The most striking differences was the correlation between relative parts from cups and kanthos-shape vessels, on one side, and bowls, on the other side, are visible at Ada Tepe where the number of the first is 35 time larger than the second (Нехризов 2005, 26). Similar disparity is shown between the two groups of vessels established on the sites Gluhite kamani, Lyutitsa, Alada, Stomantsi, Pelevun and Madzharovo, some of which lack vessels for consumption of food altogether.

A small number of fragments from a bowl found on Ada Tepe and at other cult sites are the result of the fact that these vessels were used rare during rituals. Different correlations between vessels for consumption of food and drinks on the

sanctuaries from Eastern Rodophe Mountains must be reported as important local trends, reflecting characteristics of religious practices (Nekhrizov 2005, 156).

Lack of enough published excavations from Thracian sanctuaries with made statistical observations of ceramic material does not permit a final answer on the question of Eastern Rodophe Mountains preferences from drinking vessels during specific ritual actions.

The presented differences in ceramic complexes from the EIA mountain sanctuaries in the Rodophe Mountains and synchronous the pits near Svilengrad no doubt are a reflection of differences in their function. A balanced distribution of vessels for consumption of food and drinks on the site near Svilengrad corresponds to excavated settlements. Numerous stamps for pottery decorations, found in the pits, illustrated developed pottery production in a place which served as a settlement or as a conglomeration of settlements in the area. Obviously vessels which were used in daily-life without giving preferences to distinct group or category were put in the pits. An equal percentage of vessels for consumption of food and drinking vessels is the basis for interpretations that the pits were used to perform rituals, connected with the cult of the house and home fireplace, which required sacrifice of vessels used in households.

An important observation is that in the pits rare whole vessels are found. All of them had traces from their use. According to osteological analysis, in the pits mainly small, often broken or cut animal bones from different individuals which look like scraps of food were found (Нинев 2006, 502). The filling of the pits is often saturated with ashes and charcoals, without any traces from fires in the pits. Nearly in everyone pit pieces from wattle-and-daub walls were excavated.

More of the examined pits from 1st millennium BC have similar characteristics filling. Some of the specialists investigating this problematic argue for the utilitarian purpose of the pits, which they accept as rubbish pits (Божинова 2010, 143; Попов 2007, 196). Here the question must be put, to what extend is it possible to separate the remains from rituals and daily-life actions which in most of the cases are inextricably linked in the life of the ancient societies, as well as the conception of *rubbish* is a modern construct and may not be relevant to material remains from the past (Chapman 2000, 61 - 63).

Most of the researchers on these types of sites focus on the connection of the structures with religious beliefs of the Thracians and define the pits as ritualistic (Агре 2001, 56 - 59; Балабанов 1999, 74 - 75, 2011; Божкова, Ников 2010, 217 сл.; Георгиева 1991, 9; 1999а, 179; Нехризов 2006, 422 - 423; Нехризов 2006а, 186 - 187; Тонкова 2010, 209; Филов 1934, 12; Тонкова 2003, 479 - 483). With the presented arguments for the ritual nature of the pit-complexes in Thrace there are different hypothesizes about their interpretation expressed. Ritual practices in the pits are connected with the deities of fertility and the cult to the dead-ones (Георгиева 1991,

8 - 9), with the cult to Great Mother-Goddess (Котова 1995, 86) or with household magic ritualism (Балабанов под печат). The idea for a chthonic purpose of the pits or traditional ritualism has serious arguments too (Нехризов, Цветкова, 2008, 337; Nekhrizov, Tzvetkova 2012).

The information from written sources for ritual practices in nearby Hellada suggests possible answers about the rituals which were taking place in Thracian pit-complexes. Within the framework of Greek ritual practices, the pit represents a simple altar on which sacrifices to underground deities was made (Burkert 1985, 199; Mikalson 2005, 5; Larson 2007, 12). The carried out ritual practices in the pits are connected with the cult of dead-ones/heroes or with magical practices (Larson 2007, 204).

The development of pit-complexes outside of settlements allows them to be defined as places for the continuation of traditional ritual acts. A concentration of a huge number of pits from one period in one place means that it was not an accidental choice. The dug pits were made for rituals actions and filled up according to certain organization. Even the scanty information from written sources, complemented with archaeological arguments, leads to the idea that the fields with pits have to be examined as original sanctuaries. In the hierarchy of the cult places they can be define as out-of-settlement sanctuaries, in which the people in the local vicinity made ritual actions connected with chthonic cults.

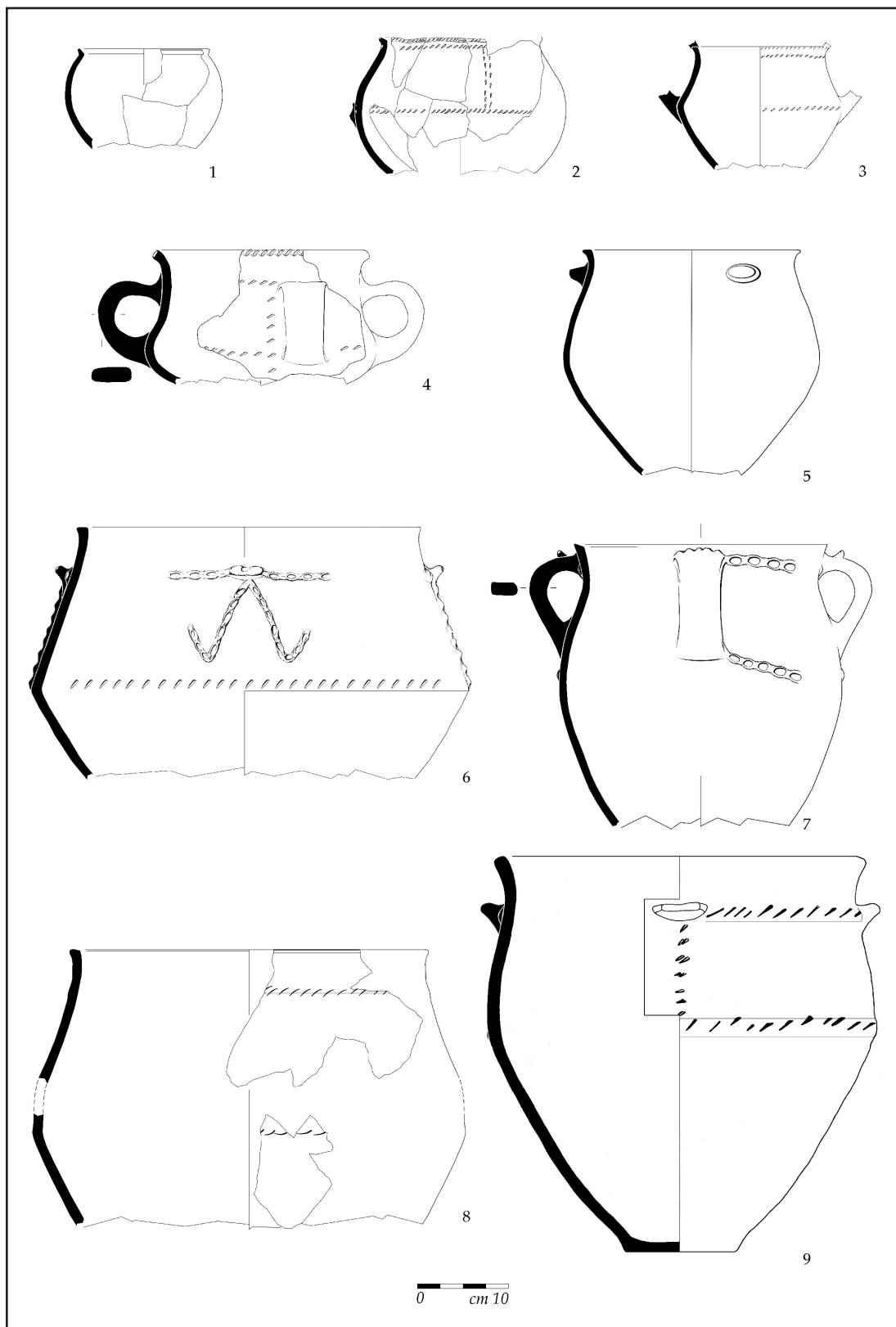

Табл. 1 - Работена на ръка керамика – гърнета.

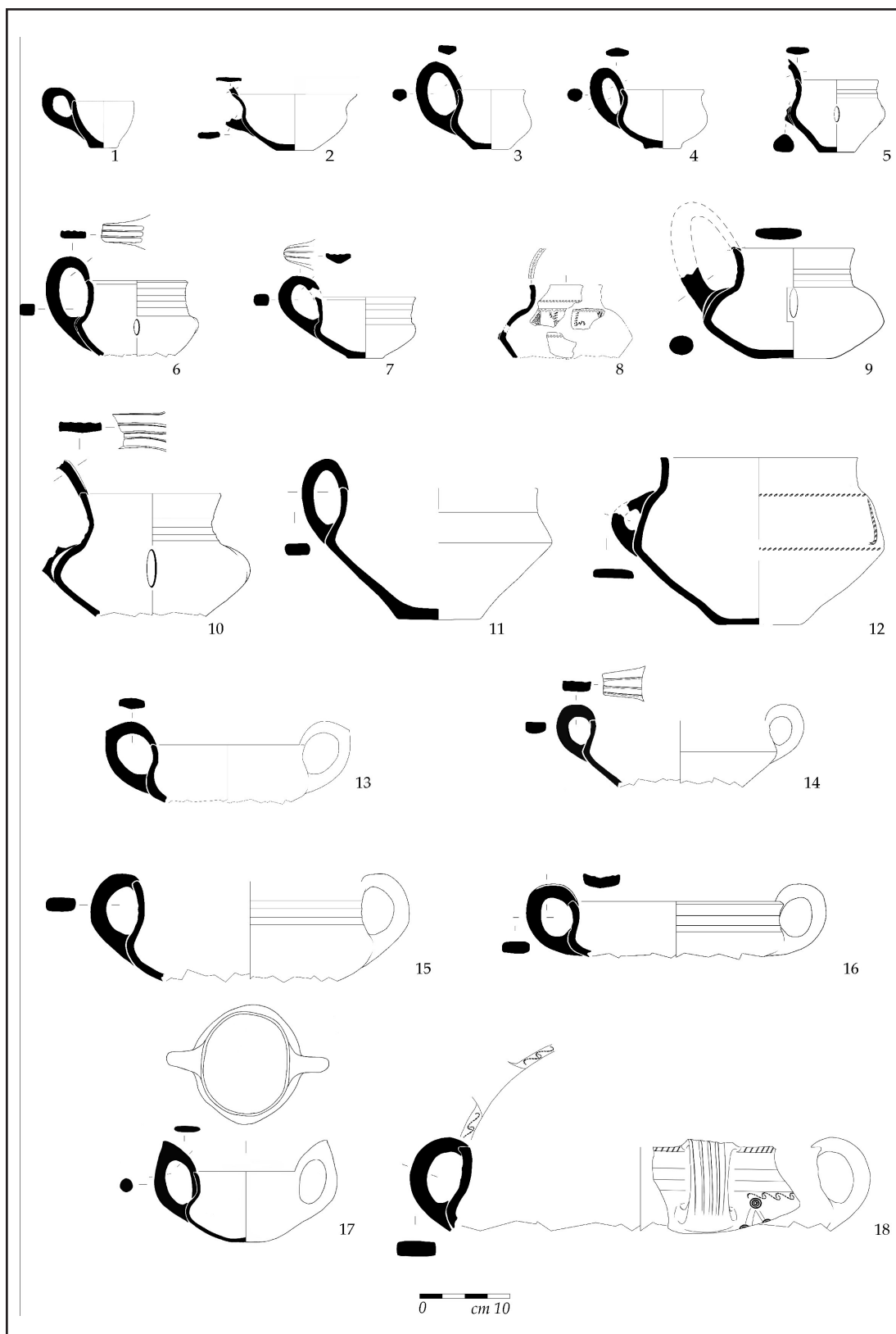

Табл. 2 - Работена на ръка керамика – чаши и кантаросовидни съдове

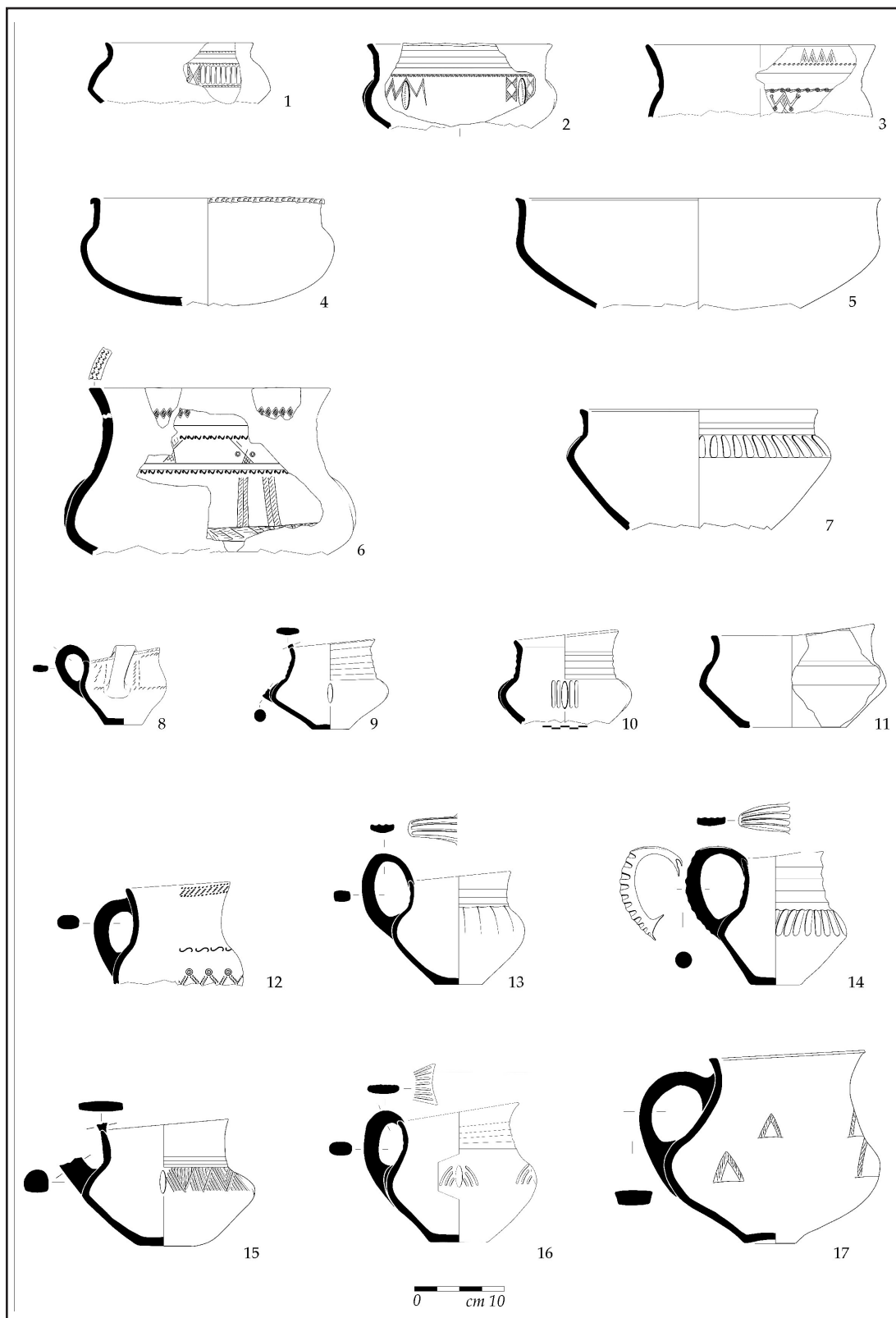

Табл. 3 - Работена на ръка керамика – големи кантаросовидни съдове и съдове със скосено устие

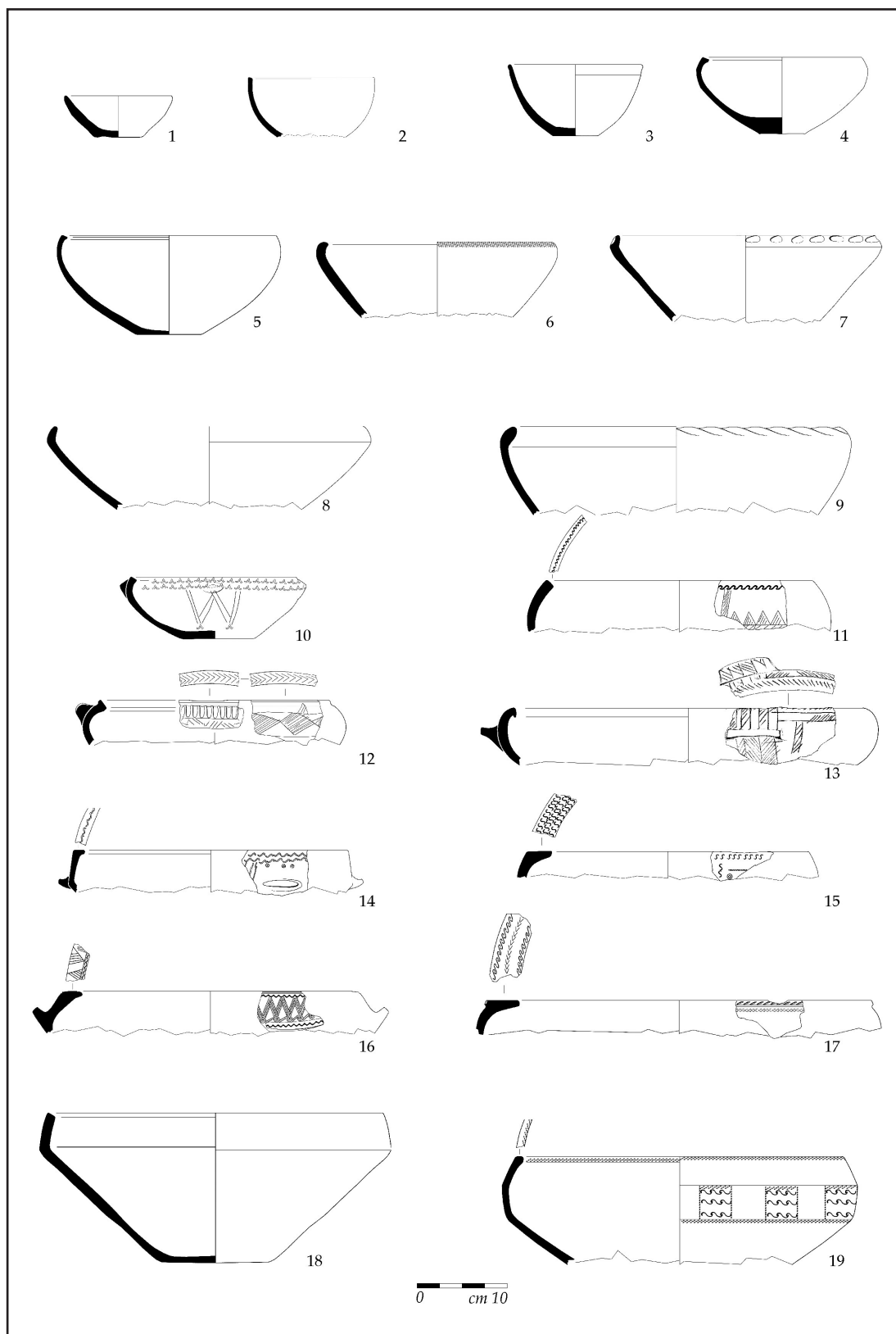
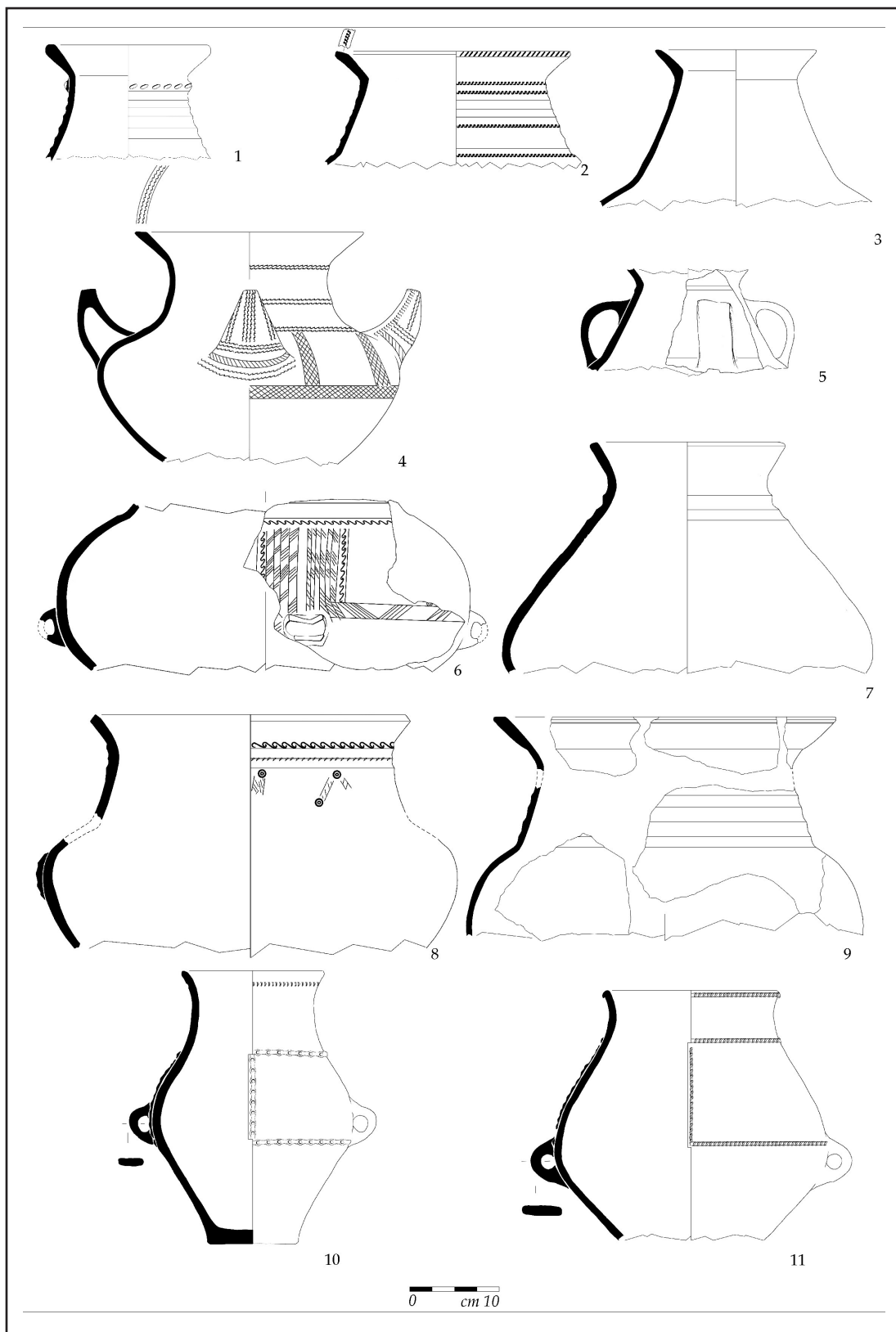

Табл. 4 - Работена на ръка керамика – паници

Табло. 5 - Работена на ръка керамика – амфоровидни съдове

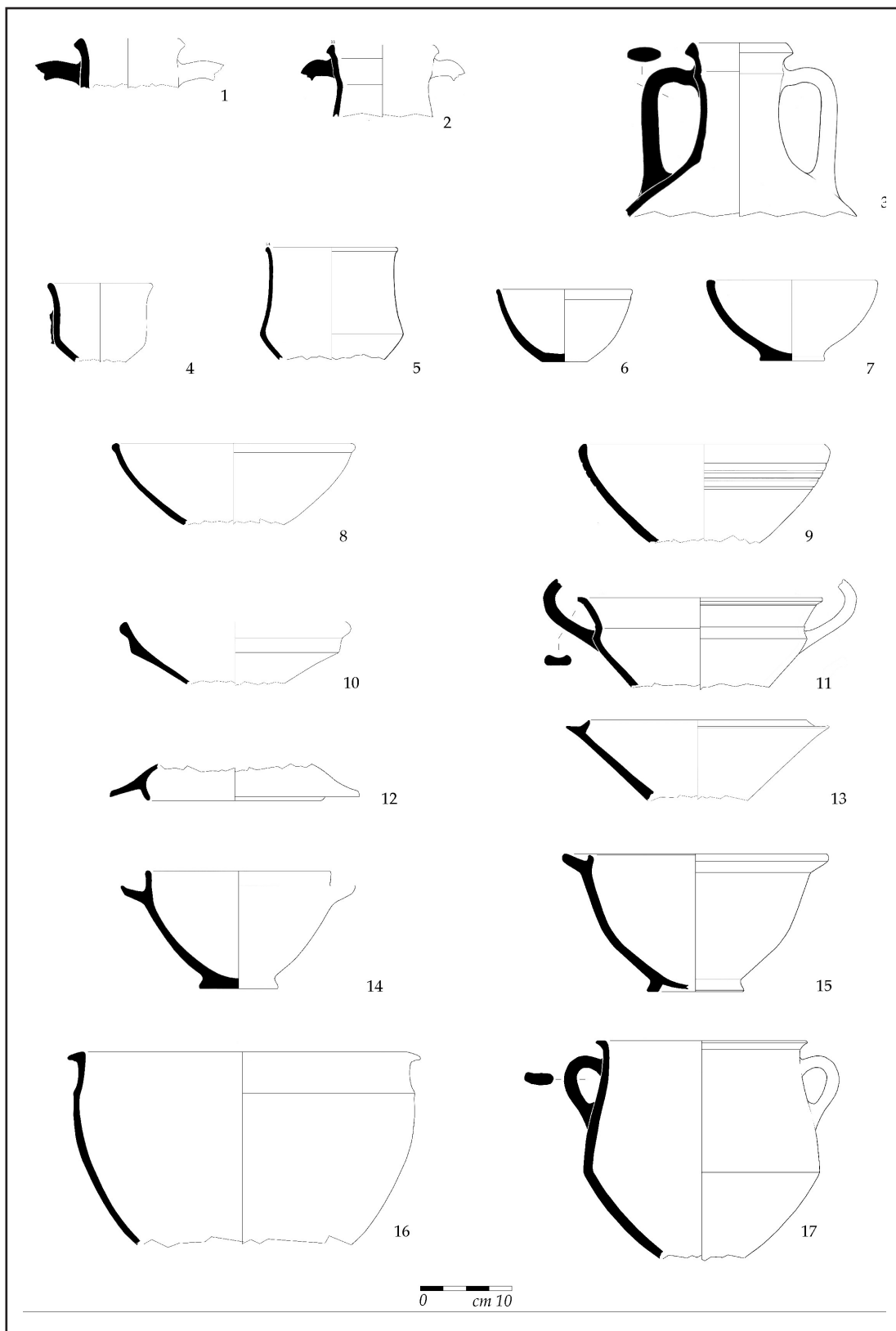

Табл. 6 - Керамика, формувана с грънчарско колело

AN ARCHAEOOMETRIC ANALYSIS OF LOCALLY PRODUCED CERAMICS FROM THE IRON AGE THRACIAN SETTLEMENT OF ZAVOY

Ashlee B. Hart

INTRODUCTION

Within the history of archaeology in Bulgaria there have been only a handful of studies dedicated to indigenous Iron Age ceramics and even fewer studies utilizing archaeometric analysis. The following article presents a case study, which utilized archaeometric and statistical analysis to further understand the changes in local ceramic technology during the transition between the Early and Late Iron Age in inland Thrace. The first section introduces the archaeological site of Zavoy including its regional, chronological, and excavation contexts. Then, the process of sample selection and preparation is described followed by the application of the archaeometric technique of X-ray fluorescence spectrometry testing for elemental signatures. The results of this testing are then analyzed through principle component analysis and described. The conclusions reveal that changes in ceramic manufacturing took place in all aspects of the production process from clay acquisition, the addition of temper, and forming technique between the Early and Late Iron Age in Thrace.

THE ARCHAEOLOGICAL SITE ZAVOY

The archaeological site of Zavoy is located on the southwestern edge of the modern village of Zavoy in the Yambol Province of the Tundzha Municipality in the southeastern quadrant of Bulgaria where the Turkish border meets Bulgaria (**Fig. 1**). The village of Zavoy is located about 10 km. north of the city of Yambol on the eastern edge of the Tundzha River. The Tundzha River is a major tributary of the Maritsa River, which runs steadily eastward from the Stara Planina Mountains before turning sharply south just before the village of Zavoy. The proximity of the site to a water source and arable lands played a part in the location and extensive occupation of the area.

Soon after Bulgarian independence from the Ottoman Empire the first legal protections for archaeological sites in Bulgaria was passed under the 1911 *Law for the Antiquities*. In 2016, a new law called the *Cultural Heritage Law* was passed for the further protection of Bulgarian cultural heritage including archaeological sites. In so doing this new law outlined the basic parameters for the identification, study, documentation, and preservation of archaeological sites for future generations. Under this law the archaeological site of Zavoy was excavated between 2008 and 2009 by an archaeological team from the Regional Museum in Yambol as a rescue excavation preceding the development of the A1 Highway, which connects the capital city of Sofia in the west with Burgas along the Black Sea on the eastern edge of Bulgaria (**Fig. 2**).

The first actions in 2008 were archaeological test pits around the area that was to be disturbed by the development of the highway. The tests revealed three levels of stratigraphy with the uppermost level consisting of 20 to 30 cm of light grey soil with a high percent of pottery and construction materials. The second

level between 20 to 30 cm and 65 to 70 cm consisted of dark grey to black soil with pottery fragments. The final level was sterile and light brown to yellow in color reaching a maximum depth of 75 cm. The test pits revealed the highest concentration of artifacts was near the river along the eastern edge of the project area (Бакърджиев 2009). It was determined that the site required complete investigation in the following year. Further investigations revealed the site continued in the northern direction outside of the highway building project.

In 2009, the project area of 9, 375 sq. m. was divided into excavation units. The site was first divided into 15 sectors of 25 by 25 m. and then each 25 sq. m. sector was divided into 25 units of 5 by 5 m (**Fig. 3**). Throughout the excavation several features were discovered including graves, pits, and structures. There were three graves with skeletons in the flexed position located in 0/23, 0/24, and V/04. The two graves located one meter apart from each other in 0/23 and 0/24 are dated to the end of the Late Bronze Age or beginning of the Early Iron Age with one of these graves having complete ceramic vessels as grave offerings. The final grave in V/04 contained a single hand-made ceramic cup. It was dated to the end of the Early Iron Age to the beginning of the Late Iron Age based on a structure from the seventh to sixth century B.C.E. that cuts through the grave (Бакърджиев 2010).

A total of 15 pits were discovered, four of which are dated to the medieval period and will not be discussed here. Of the 11 pits relevant to the Iron Age, all but one were located closer to the river in sectors 0, I, II, III, and VII. Three pits from II/17, III/17, and VII/17 have been interpreted as ritual pits with whole or nearly whole ceramic vessels dating to the middle of the Early Iron Age. The other pits were less precisely dated to the Early and Late Iron Ages because they appeared to be more like rubbish pits. They were wider than they were deep and contained animal bones, pottery fragments, and pieces from the destruction of wattle and daub structures (Бакърджиев 2010).

During the excavations several wall remnants and structures were excavated. The remnants of wattle and daub walls appeared at a depth of 22 to 31 cm. in sectors I, II, V, VI, and VII. Two major structures were identified – Structure A and Structure B. Structure A was situated in the western portion of the site, in sectors V and XI, with the western edge destroyed by a previous road construction. The structure was oriented northwest to southeast with a rectangular shape measuring 7.24 m. wide and 17.05 m. long. The structure was made of 10 to 12 cm. thick wattle and daub walls with a soil floor. Inside, local wheel-made and handmade ceramics and pieces of imported amphorae were found along with a fireplace in the southeast corner. It was dated between the sixth and fourth century B.C.E. (Бакърджиев 2010).

On the other hand, Structure B is dated to the end of the Early Iron Age between the seventh and the beginning of the sixth century B.C.E. It was situated in the northern section of sector VI and 40 m. east of the river. The structure was shaped like an L with the east to west edge measuring 11.82 m. long by 3.27 m. wide and the northwest to southeast edge measuring 7.75 m. wide by 6.05 m. long. It was also made in the wattle and daub construction but without an indoor fireplace. Within the structure, two pieces of imported Eastern Greek pottery in *rosette* style were found (Бакърджиев 2010).

The thickness of the cultural level varied between 68 and 73 cm below the ground surface with sterile soil underneath. The vertical stratigraphy and features

revealed that the major occupation of the site occurred from the Early Iron Age until the middle of the fourth century B.C.E. with the most intensive occupation between the seventh and sixth centuries B.C.E. The latest use of the area consisted of four medieval pits dated between the tenth and twelfth centuries C.E. It was also revealed that the site had vertical stratigraphy showing that the earliest occupation of the site was located 40 to 50 m. east of the river but the occupation at the end of the Early Iron Age and into the Late Iron Age had shifted toward the edge of the riverbank (Бакърджиев 2010).

Based on the location, character, and occupation history, the archaeological site of Zavoy represents a good site for the comparison of Thracian culture before and after the transition into the Late Iron Age (**Fig. 4**). However, the site is especially important because it aids in understanding events and several changes that took place in Thrace during this transitional period. Especially important to this project was a change in population nucleation and a decrease in rural populations. Population increased in the Strumeshnitsa and Kazanluk valleys, probably due to the formation of new urban centers such as Seuthopolis, while at the same time population decreased in the Yambol region. This change has been attributed to the development of the Thracian city Kabyle around 340 B.C.E. Kabyle had regional importance called and was located about four km. west of Zavoy. The development of this city likely drew people from the Yambol countryside into the city and this population transition likely led to the demise of the Zavoy (Бакърджиев 2010).

ARCHAEOMETRIC STUDY OF ZAVOY CERAMICS THROUGH X-RAY FLOURESCENCE SPECTROMETRY

The archaeometric analysis of locally produced ceramics from the Iron Age Thracian settlement of Zavoy was conducted as part of a larger dissertation project conducted by the author. The major focus of that archaeological research was the examination of changes in the production, distribution, and use of indigenous archaeological ceramics in Thrace during the arrival of Greek settlements in inland Thrace, which occurred around the transition from the Early to Late Iron Age. The research conducted specifically at Zavoy differed from other sites in the larger study because Zavoy represents a smaller settlement with limited interaction with Greeks through trade and the later development of the urban center Kabyle. Thus, the site can be used to examine the development of local ceramic traditions during the transition period in Thrace.

The study of ceramics manufacturing technology is best accomplished through the incorporation of archaeometric studies. Archaeometry, or archaeological science studies, is a multidisciplinary approach that focuses on studying and solving problems in the field of cultural heritage. The aim of archaeometry is to extract information about the formation and history of finds through dating techniques and the analysis of their material or chemical structure. The present study also focuses on the technological achievement and choice in handmade and manufactured ceramics. The pursuit of archaeological science, strictly applied to ceramics, has the goal of *fingerprinting* or examining every aspect of the ceramic including where the clay came from. The primary aim of the application of physical sciences to ancient ceramics is to reconstruct the life cycle of an artifact. Understanding the creation, distribution, and use of ancient ceramics, can also deepen our understanding of the behavior of the people that created them (Tite 2008).

The selected archaeometric technique was X-ray Fluorescence Spectrometry (XRF) because it is characterized by higher sensitivity than other techniques such as Inductively Coupled Plasma - Mass Spectrometry. This means XRF can detect elements in very low concentrations and even at the trace level. The results of total XRF accounts for different elements from the periodic table including Aluminum (Al), Calcium (Ca), Chromium (Cr), Copper (Cu), Iron (Fe), Potassium (K), Manganese (Mn), Nickel (Ni), Lead (Pb), Strontium (Sr), Titanium (Ti), Yttrium (Y), Sodium (Na), Magnesium (Mg), Phosphorus (P), Sulfur (S), Vanadium (V), Zinc (Zn), Silicon (Si), Rubidium (Rb), Niobium (Nb), Cobalt (Co), Chlorine (Cl), Cerium (Ce), Cesium (Cs), Barium (Ba), Arsenic (As), Gold (Au), and Zirconium (Zr). For use with archaeological samples, the short term and long term precision measured at the highest precision is close to 1%. While the accuracy of XRF compared with the data from other sample materials averaged 2.4% (Adan-Bayewitz, Asaro, Giauque 1999).

For successful application of XRF, a representative sample must be obtained. This sample was selected based on previous systematic analysis and recording of all locally produced ceramics from the Zavoy excavation. This methodology included the careful examination and documentation of each fragment following a twenty-point inspection where different features such as the temper inclusion size, vessel portion, and decoration were analyzed and recorded. Fragments that could be fit together to represent a single vessel were catalogued as a single database entry so each entry may include multiple different sherds. In total, the database consisted of 11,516 different entries. This database was then used for simple and multivariate statistical analysis including basic distinctions between characteristics such as manufacturing technique, firing atmosphere, and finishing method, but also more complex correlations such as the find depth, decoration, and manufacturing technique. These statistical comparisons allowed for a description of the character of the site based on the frequencies of different ceramic attributes.

These statistical characterizations were then used to create representative groupings of ceramics, meaning ceramics types that were more often found would be more heavily represented, but those found less frequently would also be included in testing. This way, the more populous ceramics, representing the majority of local production and use would serve as a baseline to compare anomalies. Anomalies within the majority of ceramics would then stand as examples of different workshops or individual potters using different clays to make the same vessels or decorations as others. Examples of the common categories include 1) medium tempered, grey brown clay, uneven fired, unfinished, 2) small tempered, light grey clay, even firing, silver glaze, or 3) medium tempered, red brown clay, even firing, plastic band decoration.

These categories were further compared with data about the vertical and horizontal stratigraphy of the excavation. The amount of material from different excavation sectors, units, and levels was also analyzed to ensure a representative sample. For example, there was less artifacts generally, and less datable material specifically, excavated on the far eastern edge of the site so fewer samples were selected from these areas, while other areas with known dating and extensive occupation were more heavily sampled (**Fig. 5**). The depth of finds was also considered as the stratigraphy of the site allowed good characterization of time period. The more populated periods had a greater amount of samples taken while the period before and after the height of Iron Age occupation was less representative (**Fig. 6**).

Based on certain restrictions such as testing costs, time, and material from other sites, the total selection was limited to 50 samples. These samples were collected and analyzed further into a sample database. The sample database included photographs, profile drawings, and additional information about the sherd. The statistical evaluation utilized for the initial selection of 50 was then used to divide the total testing number to 35 samples with the additional 15 as possible samples should the possibility arise.

In order to use XRF, a reliable sample preparation process is needed. The heterogeneous nature of ceramics, with different sizes, elements, and distributions occurring within a single sample, can impact the final result of the analysis. Chemical homogenization is one method that allows homogeneity. The procedure implies that the ceramic sample has chemical homogeneity, average particle size between 1 μm and 10 μm , and a chemically homogeneous distribution of particles (Fernández-Ruiz, Garcia-Heras 2007). However, pellets are representative of the entire heterogeneous makeup and they have been used to establish calibrations (Aimers, Farthing, Shugar 2012). This may be done through the grinding down of samples into a homogenous powder that is then pressed into a solid called a pellet.

To prepare the ceramic samples for testing, sherds are firstly prepared by removing the surface material with a diamond-coated drill in order to avoid including any mechanical or post depositional contamination. A portion of the sample is then drawn by means of a diamond-coated drill. This was done by placing the ceramic into a vice and removing small fragments with a diamond-coated spinning bit on a Dremel tool. The particle size must be homogenous, so an agate mortar and pestle are used to turn the sample into a fine powder. The use of diamond and agate prevents possible contamination (Cariati et al. 2003). The resultant homogeneous powder equaled at least 10 grams, with 5 grams being utilized for the pellet preparation and the other 5 grams being kept as the control sample in case of false readings, contamination, or additional testing.

The powdered samples were then taken to the Bulgarian Academy of Sciences Institute of Mineralogy and Crystallography Acad. Ivan Kostov in Sofia, Bulgaria. In order to create the testable pellets, 2.00 grams of powder was mixed with 0.40 grams of the binding agent Acrawax C. The samples were then studied using a Supermini 200 spectrometer through wave-dispersive X-ray fluorescence operating at 50 kV and 4.00 mA. This device has three types of crystal analyzers - LiF (200), PET and RX25, and a Pd X-ray tube. Two of these are for detecting heavy elements through scintillation (SC) and light elements weight flow proportional (PC) for P-10 gas (Ar 90% + CH₄ 10%). The gas flow was 6.8 mL/min. The measurements were carried out in a vacuum at a pressure of about 1 - 2 Pa and temperature of 36.5 ° C. The method allowed for the determination of elements ranging from fluorine to uranium.

Results in XRF analysis are obtained through the excitation of elements through the emission of X-rays. Each element is excited and readable at different levels. In XRF spectrometers, all of the elements in the sample are excited simultaneously. The different energies of the characteristic radiation emitted from the sample are diffracted into different directions by an analyzing crystal. By placing the detector at a certain angle, the intensity of X-rays with certain wavelengths are measured (Fernández-Ruiz, Garcia-Heras 2007). The results are then sent to a computer system. In this case, the data processing was done using the ZSX software package, which allowed for the production of qualitative and semi-quantitative results.

The result was individual results databases for each sample with different detected elements and their weight percent of solution (**Fig. 7**). These numbers were then uploaded into a multivariate statistical program called PAST3, which allowed for Principle Component Analysis (PCA). This method allows for the representation of the original data set in a new reference system characterized by new orthogonal variables called principal components. It aims to explain the maximum variation in the original data set using as few components as possible. The graphical representation shows similar behaviors or different characteristics, which allows for the identification of analogies in the data (Marengo et al. 2005).

DISCUSSION

The first step in the analysis of the XRF results was to determine what the elements of greatest interest were. In the beginning, the analysis was skewed and regularized by the abundance of Silicon and Aluminum in the results (**Fig. 8**). This is due to the fact that clay, in its purest form, consists mainly of Silicon and Aluminum. For this reason models were made utilizing all of the tested elements and others without Silicon and Aluminum (**Fig. 9**). Overall, the results without the Silicon and Aluminum were able to show greater variability in the non-clay elements, revealing more about where clay may have originated and what was added to the clay to make it good for making ceramics. The analysis presented here uses the models where Silicon and Aluminum were omitted.

When ceramic samples were taken from the excavation storage, locally-sourced, clay-rich soils were also tested for comparison. Geographical maps created during the 1990s were used to define areas of clay-rich soils in the region around Zavoy. A radius of 10 km from the archeological site was used as an estimation about the distance that people would travel to dig or collect clay and then return to their homes. Within this radius is the archeological site of Kabyle. Both Zavoy and Kabyle were developed upon clay-rich soils. This is likely due to the movement of the river and the displacement of clay along its bank and in the flood plane. Clay sources were also available further from Zavoy in the area to the west of Yambol (**Fig. 10**). The area to the west of Zavoy was a medieval and modern source for building material clays as well. These areas were also tested. Unfortunately, the data from the soil samples is not available yet as XRF testing of this material continues. The next step in this research will be the comparison of the soil to the clay samples to estimate where clay was acquired.

Currently, the analysis that could be conducted is the comparisons of ceramic features such as temper size, decoration, and clay color, as well as date of material, with their elemental signatures. The entire collection shows a diverse range of elemental signatures with Iron (Fe), Calcium (Ca), and Potassium (K) having the strongest signatures. This means that different groupings can be arranged – those with high concentrations of Iron, those with high concentrations of Calcium, and those with high concentrations of Potassium. The ceramics without a high concentration of any of those three elements are represented as other ceramics with other minerals at high concentrations. This does not mean that the amount of other elements is insignificant; instead it means that there are fewer samples within this grouping, meaning they are individuals not groups.

The next step was to analyze the ceramics by groups based on characterizations collected into the database and created before the samples were tested. The

first characterization was the division by date because Zavoy had material from the early Iron Age, transition period, and Late Iron Age. When these variables are divided, there are several groupings visible (**Fig. 11**). The Early Iron Age, represented in green, although somewhat diverse mainly falls within the higher calcium grouping and mixed signatures but lacking the iron and potassium signature. This shows that there was some consistency in the choice of materials and that the major clay source was likely calcium rich. During the transition period, represented in blue, the major element is iron although there are two outliers in the high potassium and high calcium. The major cluster likely represents a new way to produce ceramics with a different clay or new temper. The outliers from this period show the possible continuity of methods in the case of calcium, but a foreshadowing of the Late Iron Age with the high potassium signature. The Late Iron Age, represented in black, falls mostly within the area of mixed elemental signatures suggesting that clays were acquired from many different areas or they were mixed with a multitude of different types of temper, all of which leave different signatures.

In terms of manufacturing technique there were three variables – handmade represented in orange, a mixture of handmade and wheel finished represented in purple, and wheel made represented in black (**Fig. 12**). The handmade ceramics range across the analyzed spectrum likely due to the fact that they were produced throughout the occupation of the site. This suggests that even if ideas about clay acquisition or temper use changed, ceramics continued to be made by hand. The mixture of techniques typically arises when wheel technology is introduced into a region. Potters continue to produce vessels by hand but then they may choose to finish them on a wheel. This distinction is often missed or ignored within the study of ceramics, so the inclusion of this category was essential for understanding changes in ceramic technology in Thrace. The results of the XRF revealed no significant correlations between the mixed technique and the elemental makeup of clay, which means samples can be found in all areas of the graph. Finally, the wheel made pottery, although it is also widely dispersed, appears to cluster in the area of mixed elemental signatures and potassium rich ceramics, which parallels the findings represented by the Late Iron Age ceramics.

Just as manufacturing techniques changed through time, so did decoration. Geometric designs, both stamped and incised (represented in blue), and grooved surfaces (represented in orange) are characteristic of the Early Iron Age while single incised lines around a rim (represented in purple) and raised plastic bands (represented in red) are more characteristic of the Late Iron Age (**Fig. 13**). The geometric pattern falls within the same grouping as the ceramics with elemental signatures that dated to the transition period between the Early and Late Iron Age. The grooved surface clearly lies within the Early Iron Age section, while the incised line is also aligned with the higher calcium area but it is much closer to the incorporation of other elements. Finally, the raised plastic bands appear mainly in the transition section as well as the Late Iron Age region. These results generally parallel the findings from the different periods. However, these findings are limited because of the limited number of representative samples of each type of decoration. Decorated fragments are much less common than undecorated so the majority of the sample size was dedicated to the undecorated fragments.

Another feature related to aesthetics as well as functionality is the ways in which vessels were finished (**Fig. 14**). The distinction between vessels that were

slipped and burnished is less clear between the Early and Late Iron Age, but it is likely that both techniques were used throughout the site's occupation. The XRF results reveal that burnishing, represented in green, appears to be more prevalent in the mixed elemental signature section, which is more closely associated the Late Iron Age. Additionally, the technique of applying a shiny mica rich slip that has been termed *silver glaze*, represented in red, is a Late Iron Age technique, which fits within such estimations on the XRF analysis. The other techniques including slip, mixed burnished and slipped, and undecorated vessels appear to have a wide dispersion across the graph meaning that the application of such techniques was unaffected by time period.

The final characteristic studied was the size of added temper. The sizes of temper have been divided into five categories – small or fine temper ranges from less than 0.5 mm to 1.5 mm, medium temper ranging from 1.5 mm to 3 mm, large temper greater than 3mm, and two categories that represent a mixture of temper sizes, either small-medium or medium-large. None of the samples selected contained only large temper fragments because the complete collection contained few examples and they were therefore not considered representative. Within this chart, there are very few discernable groupings based on a shared characteristic (**Fig. 15**). The only possible correlation is that of the small tempered sherds, represented by red dots, which mainly lie within the left quadrant of the chart, where the wheel made, Late Iron Age, and transitional ceramics also fell (?). This may speak to a change in clay preparation due to the development of wheel made finer wares into the Late Iron Age. This is not an absolute as there are also small temper sherd outliers. However, the many different placements of the medium and medium-large temper sherds reveals that vessels such as cooking pottery, which required larger temper, continued to be produced regardless of the clay and temper source.

CONCLUSION

The XRF analysis of 35 representative samples from the rescue excavation of Zavoy in eastern Bulgaria informed ideas about the transmission of ceramic technology and changes in ceramic tradition during the Iron Age. Zavoy, as an indigenous Thracian settlement with apparently limited interaction with Greek colonists, presents an ideal site for the study of Thracian ceramic tradition. Although it is easy to assume that ceramic technology continued without changes in manufacturing or raw material acquisition, the results of this XRF analysis revealed that changes did occur within most of the characteristics of ceramics analyzed.

Based on the results from the XRF analysis and subsequent principle component analysis of the representative ceramic samples from Zavoy, several trends became apparent. Most importantly the trend of elemental signature change based on the time period in which the ceramics were produced. As described in the discussion section, the elemental signatures from ceramics are divided into three categories based on the abundance of elements. These follow the distinction between the Early Iron Age, Late Iron Age, and transition period. Thus, there was correlation between the time period and the way that clay was acquired and prepared. This shows that changes in clay manufacturing technology did in fact take place throughout the production process.

The distinction between different time periods continued to impact the rest of the characteristic analysis including other datable ceramic characteristics such

as manufacturing technique (handmade, wheel made, or combined methods), finishing method (slipped, burnished, or silver glazed), and decoration type (geometric design, incised line, or plastic band). Each of the characteristics traditionally assigned to the Early Iron Age such as hand making, slipped or burnished, and geometric designed tended to fall within the area described as the Early Iron Age. On the other hand, the techniques traditionally associated with the Late Iron Age such as wheel making, silver glaze, incised line or plastic bands fell within the respected region of the Late Iron Age elemental signature. The traditionally predicted characteristics of ceramics from different time periods appeared to have been corroborated through the XRF testing.

The one feature that did not appear to show any complications or groupings across the time period was the size of temper inclusions. The sizes ranging from small to medium were found throughout the chart. This suggests that temper size maintained a consistent variable based on the type of vessel one chose to produce but the element of the material used for temper changed throughout time.

The conclusions of this study suggest that the local population in Zavoy during the transition between the Early and Late Iron Age completely changed their ceramic manufacturing technology. The particular causes of such changes have been described and debated within archaeology, however that has not been the focus of this article. These results presented here will be used within further comparative studies of other Iron Age Thracian settlements across inland Thrace. The goal of this overarching research project will be to measure the diverse ways that different settlements approached ceramic manufacturing technology during a period of significant contact and possible cultural change.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Бакърджиев 2010: Ст. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на обект №12 (селище от ранножелязната епоха), ЛОТ 4, км 286+110 – 286+260 по трасето на АМ *Тракия*, землище на село Завой, община Тунджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 149 – 152.

Бакърджиев 2009: Ст. Бакърджиев. Сондажни археологически проучвания на обект № 12, ЛОТ 4, КМ 286+200 – 286+350 по АМ *Тракия*, село Завой, община Тунджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 207 – 209.

Adan-Bayewitz, Asaro, Giauque 1999: D. Adan-Bayewitz, F. Asaro, R. Giauque. Determining pottery provenance: application of a new high-precision X-ray fluorescence method and comparison with instrumental neutron activation analysis. – *Archaeometry*, vol. 41, no. 1, 1999, 1 – 24.

Aimers, Farthing, Shugar 2012: J. Aimers, D. Farthing, A. Shugar. Hand-held XRF analysis of Maya ceramics: a pilot study presenting issues related to quantification and calibration. – In: A. Shugar and J. Mess (eds.), *Studies in Archaeological Sciences*, Leuven University Press, Leuven, 2012, 423 – 448.

Cariati et al. 2003: F. Cariati, P. Fermo, St. Gilardoni, An. Galli, M.

Milazzo. A new approach for archaeological ceramics analysis using total reflection X-ray fluorescence spectrometry. – *Spectrochimica Acta Part B: Atomic Spectroscopy*, vol. 58, no. 2, 2003, 177 – 184.

Fernández-Ruiz, Garcia-Heras 2007: R. Fernández-Ruiz, M. Garcia-Heras. Study of archaeological ceramics by total-reflection X-ray fluorescence spectrometry: Semi-quantitative approach. – *Spectrochimica Acta Part B: Atomic Spectroscopy*, vol. 62, no. 10, 2007, 1123 – 1129.

Marengo et al. 2005: E. Marengo, M. Aceto, E. Robotti, M. Liparota, M. Bobba, G. Pantò. Archaeometric characterisation of ancient pottery belonging to the archaeological site of Novalesa Abbey (Piedmont, Italy) by ICP–MS and spectroscopic techniques coupled to multivariate statistical tools. – *Analytica chimica acta*, vol. 537, no. 1, 2005, 359 – 375.

Tite 2008: M. Tite. Ceramic production, provenance and use – a review. – *Archaeometry*, vol. 50, no. 2, 2008, 216 – 231.

АРХЕОМЕТРИЧЕН АНАЛИЗ НА МЕСТНАТА КЕРАМИКА ОТ ТРАКИЙСКОТО СЕЛИЩЕ ОТ ЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА ДО СЕЛО ЗАВОЙ

Резюме

Ашли Б. Харт

Системното изследване на керамичния материал от Тракия през ранната желязна епоха може да осигури информация за развитието и промените в технологията на керамичното производство по време на прехода от ранната към късната желязна епоха. В момента в българската научна литература има няколко публикации, в които резултатите от археометричните изследвания на керамичния материал се използват, за да отговорят на въпроси, свързани с добива на глина, подготовка и технология на формване, както и с развитието на керамичното производство.

В представеното изследване се използва керамичен материал от спасителните археологически проучвания на селището от ранната желязна епоха до с. Завой, Югоизточна България. Археологическият обект е обитаван в преходния период от ранната към късната желязна епоха и е имал ограничени контакти с гръцките колонии. Това, в сравнение с другите зони в Тракия, го прави идеален за изследване на промените в местното керамичното производство. При проследяването на тези технологически промени се използва археометричната техника на рентгеновата флуоресцентна спектрометрия, за да се сравняват резултатите от избрани керамични фрагменти с резултатите определение чрез принципите на компонентния анализ. Представените резултати показват съществени промени в глиненото тесто на керамичните съдове, в зависимост от периода на тяхното създаване.

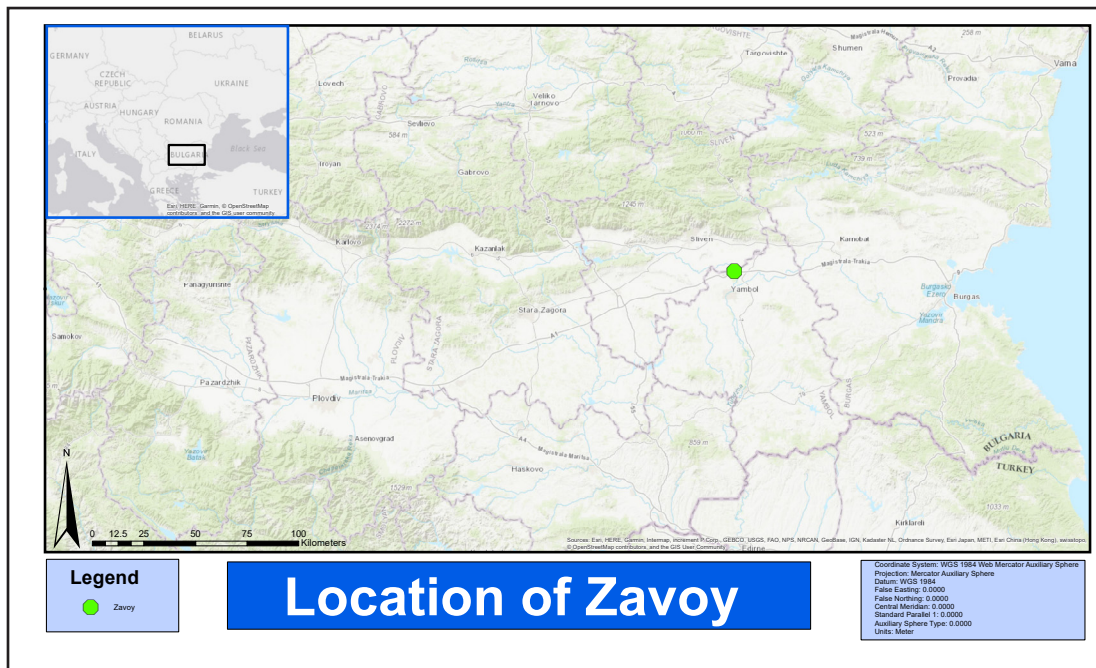

Fig. 1 - Geographical map of inland Bulgaria with mountains in green and rivers in blue. It also has the location of the archaeological site of Zavoy marked by a green circle.

Fig. 2 - Photograph of the archaeological site of Zavoy from the south post-excavations with the river along the left side of the image

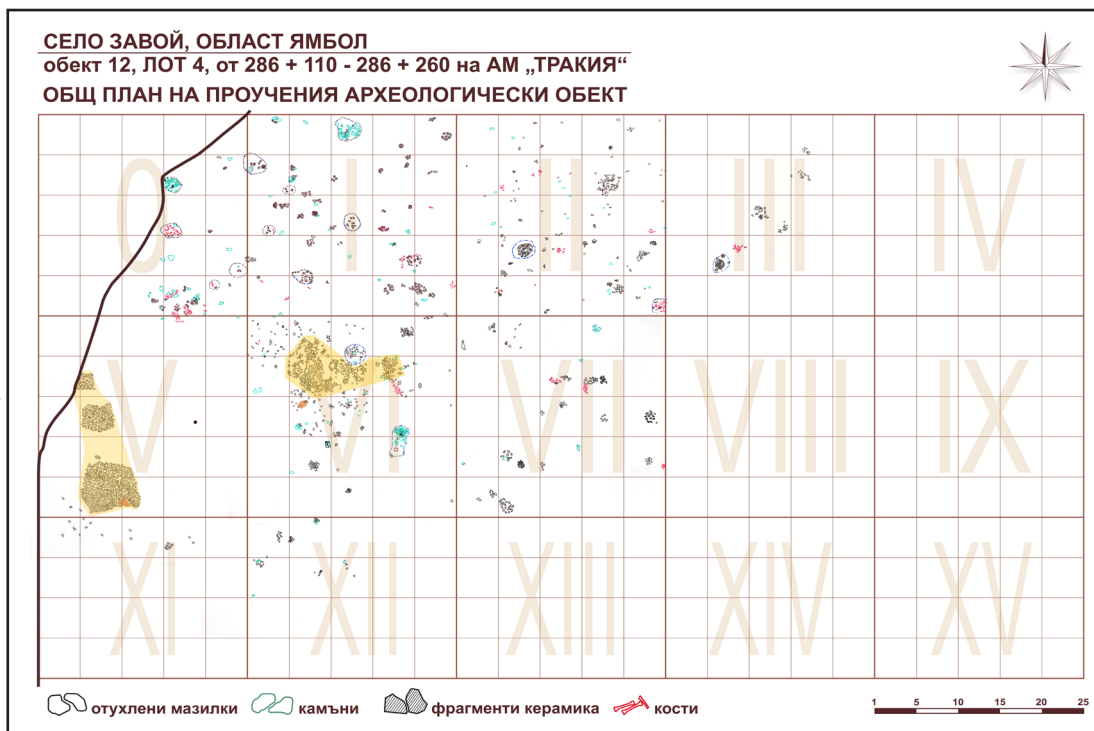

Fig. 3 - Site plan from the 2009 excavations in Zavoy with the division into 15 sectors and 25 units in each sector labeled. This plan also includes the location of significant finds including graves, pits, and settlements (courtesy of the Regional Museum of Yambol, 2009).

	GREECE	THRACE	ZAVOY	IMPORTANT EVENTS
1200				
1100	MYCENEAN	LATE BRONZE AGE		
1000	PROTO-GEOMETRIC	EARLY IRON AGE I		
900				
800	GEOMETRIC			
700		EARLY IRON AGE II		c. 800 - GREEK CITIES, N. AEGEAN & W. MED.
600	ARCHAIC			c. 650 - GREEK CITIES, BLACK SEA
500			ZAVOY	
400	CLASSICAL	LATE IRON AGE		c. 500-300 - THRACIAN ODRYSIAN KINGDOM c. 499-449 - GRECO-PERSIAN WARS c. 359-281 - MACEDONIAN EMPIRE ANNEX THRACE
300				
200	HELLENISTIC	HELLENISTIC		
100				
B.C.E.				
0	ROMAN			c. 280-270 - 'CELTIC' RAIDS
C.E.				
100		ROMAN		

Fig. 4 - Chronology chart detailing the different names of chronological periods from 1200 B.C.E. through 100 C.E. used by archaeologists of Greece and those of Thrace. The period of the settlement of Zavoy is also labeled along with significant historical events during this period.

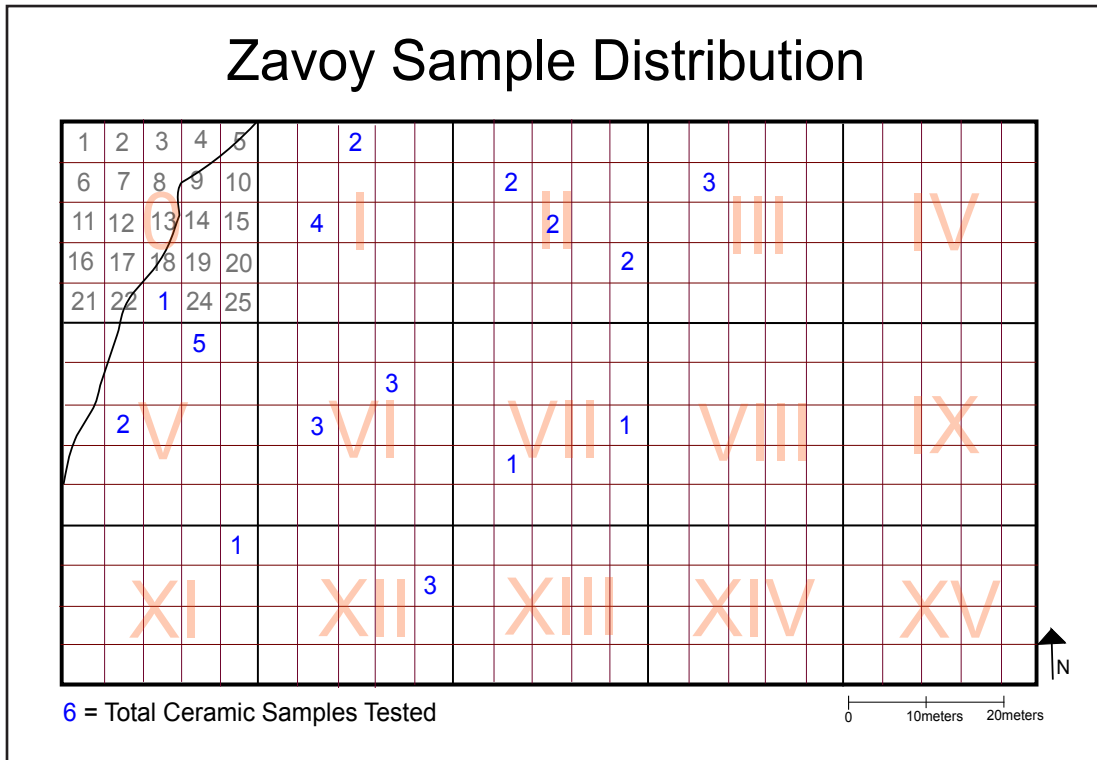

Fig. 5 - A recreation of the 2009 site plan of Zavoy used to represent the number of representative ceramic samples taken from different units. The number of samples is labeled in blue within the unit

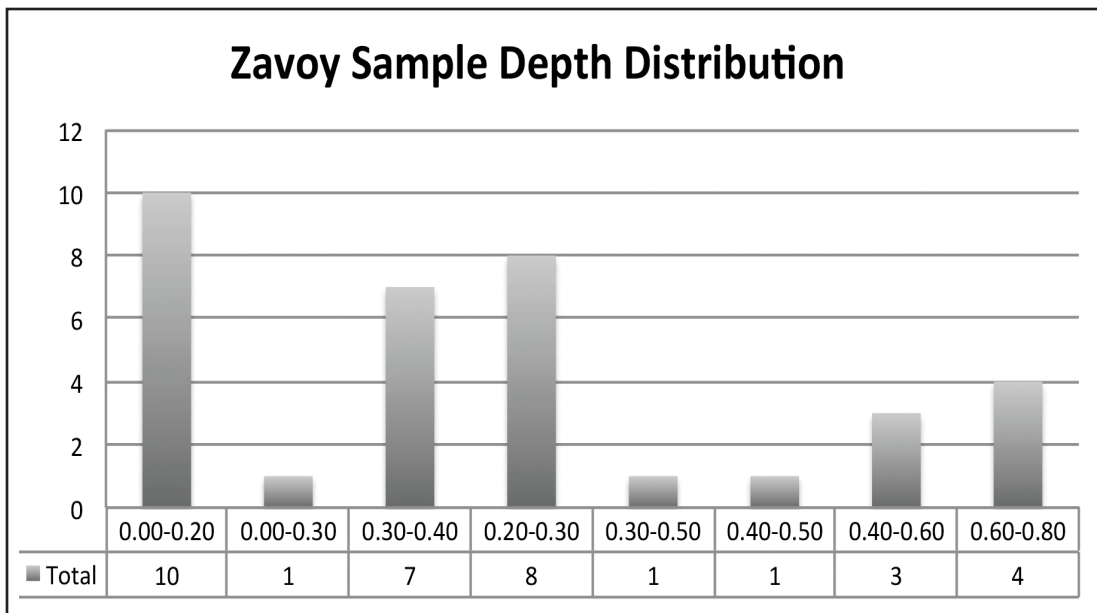

Fig. 6 - A chart showing the number of representative samples taken from different excavated depths below the modern ground surface

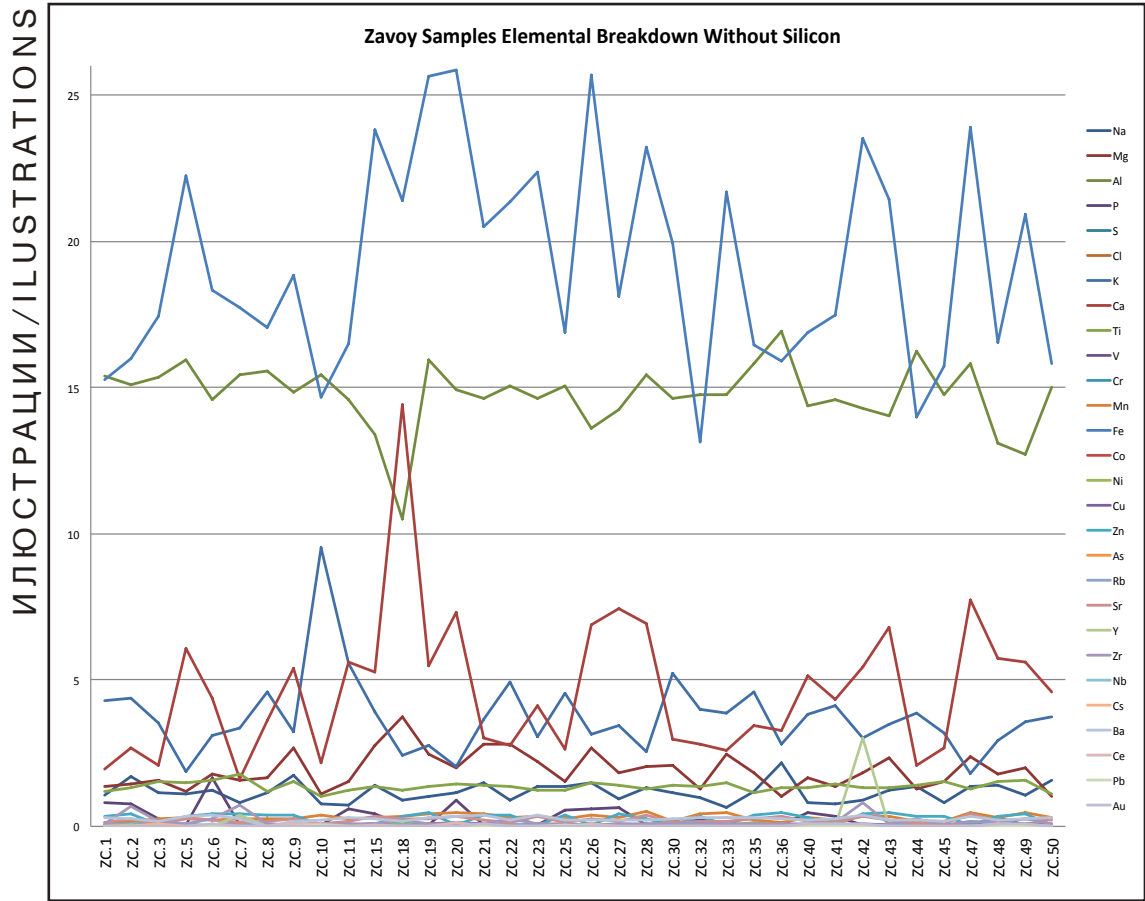

Fig. 7 - X-ray Fluorescence Spectrometry results charted into a line graph for comparison of the different elements and their amounts by individual sample

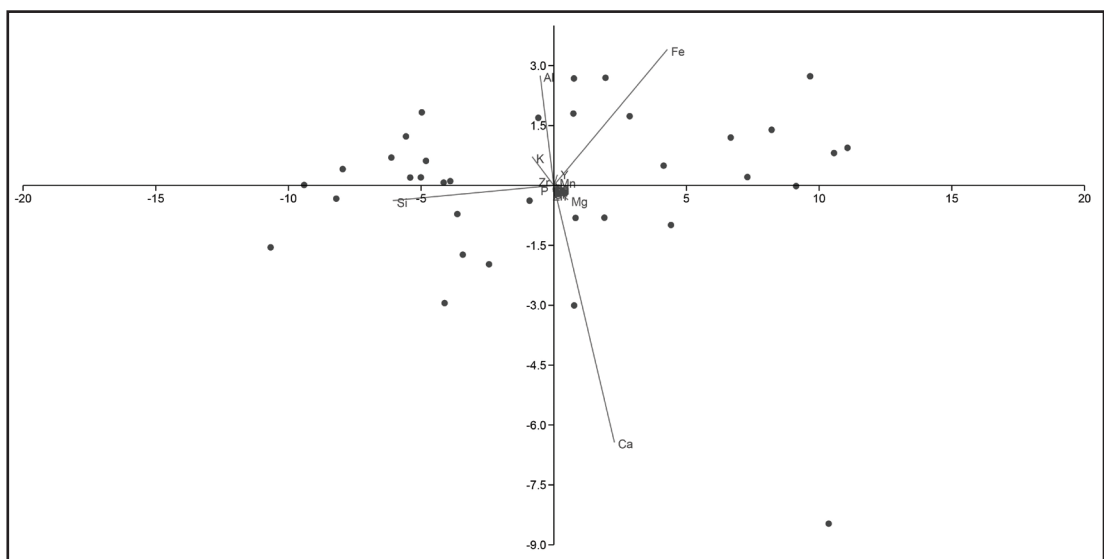

Fig. 8 - Principle Component Analysis of the representative Zavoy samples including the major clay elements of Silicon (Si) and Aluminum (Al)

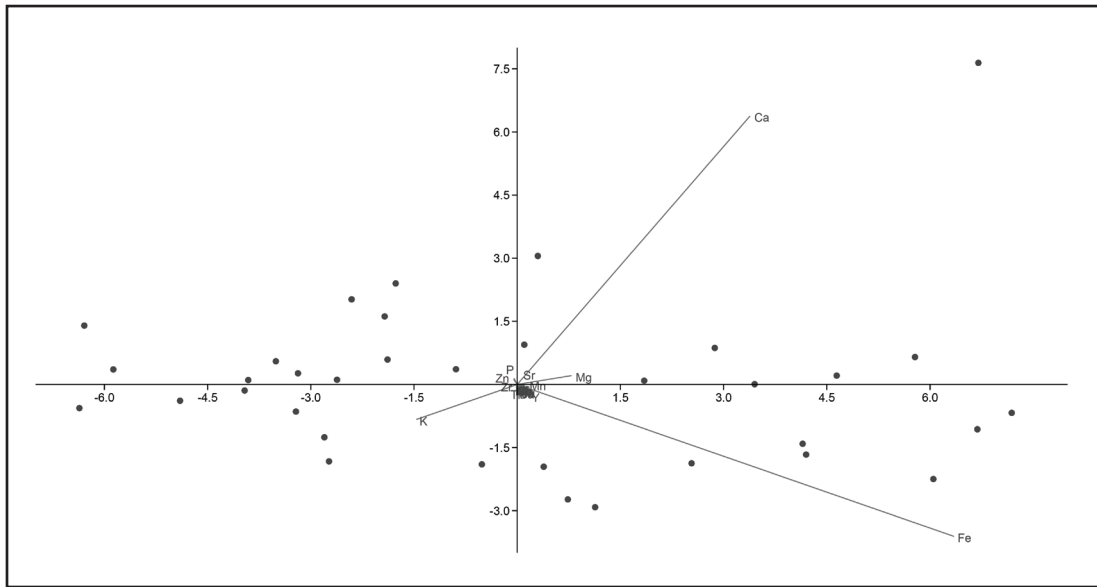
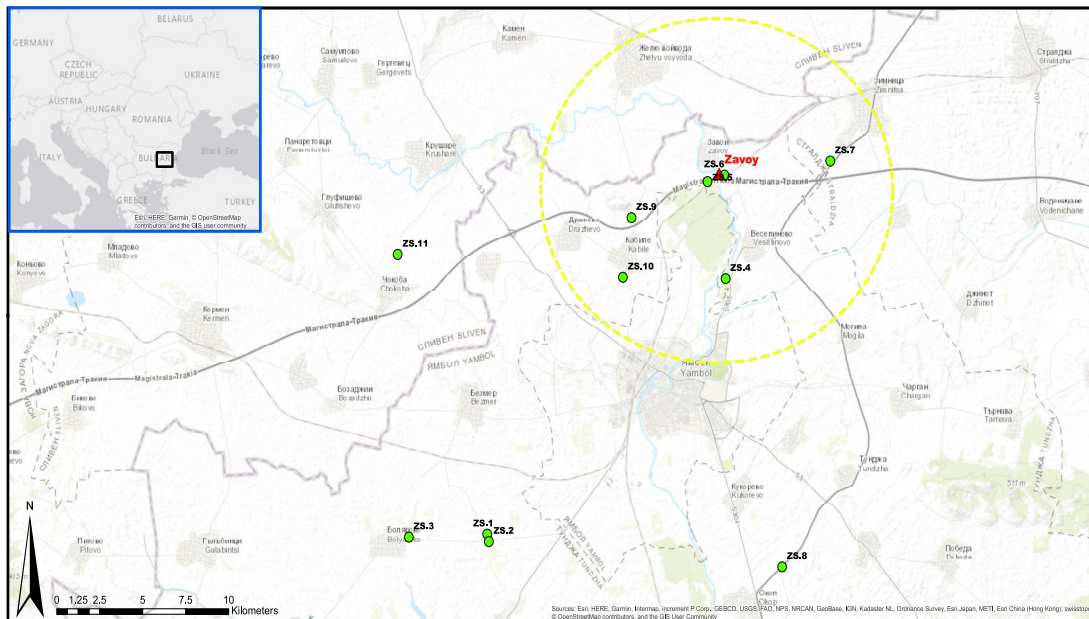

Fig. 9 - Principle Component Analysis of the representative Zavoy samples excluding the major clay elements of Silicon (Si) and Aluminum (Al)

Legend

- ▲ Archaeological Site
- Zavoy Regional Soil Sample Locations
- 10km Distance Around Site

Zavoy Regional Soil Sample Locations

Coordinate System: WGS 1984 Web Mercator Auxiliary Sphere
 Projection: Mercator Auxiliary Sphere
 Datum: WGS 1984
 False Easting: 0.0000
 False Northing: 0.0000
 Central Meridian: 0.0000
 Standard Parallel 1: 0.0000
 Auxiliary Sphere Type: 0.0000
 Units: Meter

Fig. 10 - Geo-graphical map with the location of Zavoy labeled as a red triangle, the location of clay-rich soil samples represented as green circles, and a ten kilometer diameter around the archaeology site representing walk ability of the clay re-source

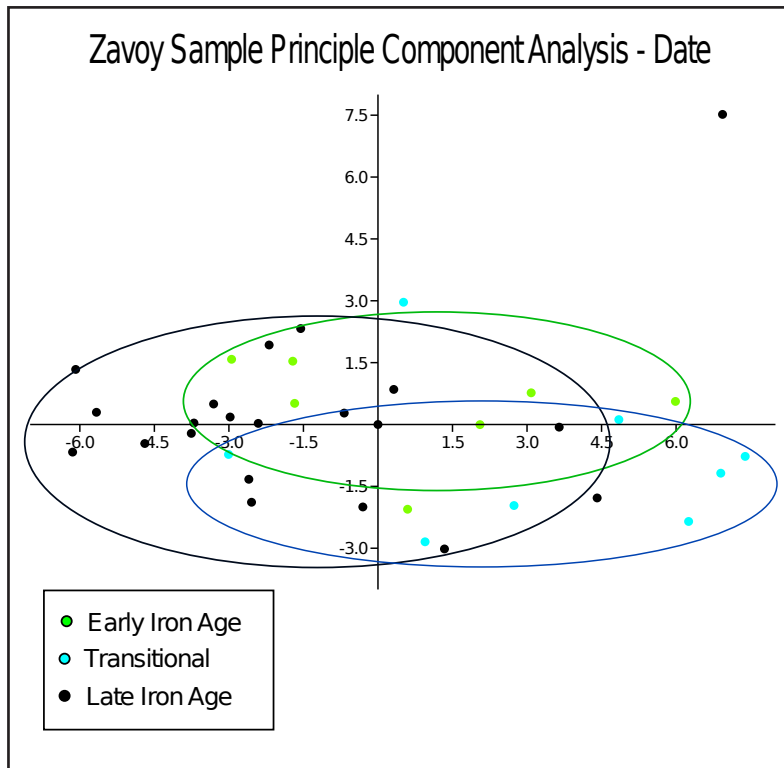

Fig. 11 - Principle Component Analysis of the representative Zavoy samples with the characteristic of manufacture date divided into different colored groups

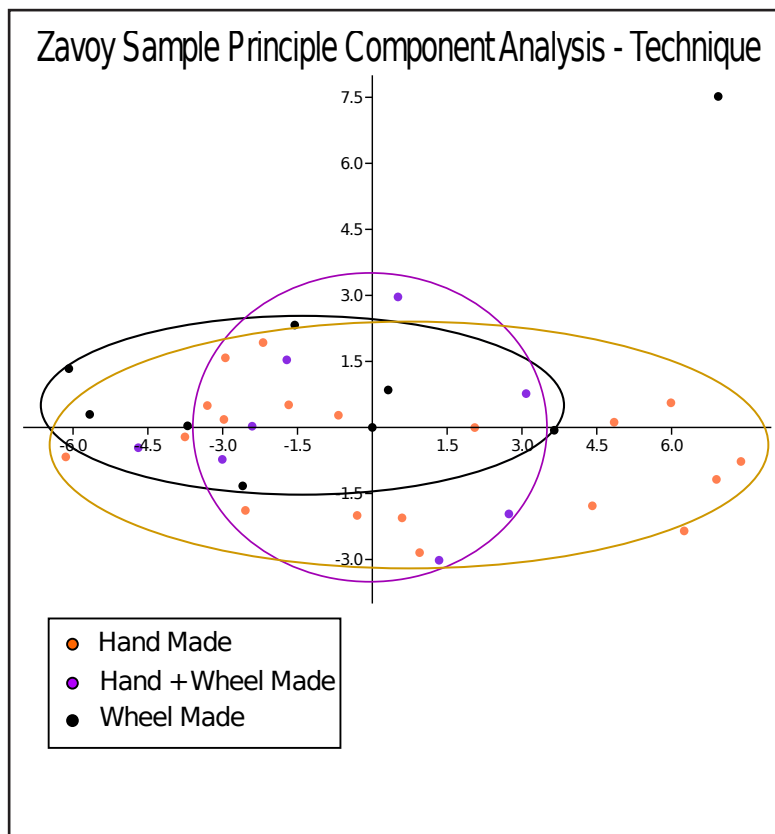

Fig. 12 - Principle Component Analysis of the representative Zavoy samples with the characteristic of manufacture technique divided into different colored groups

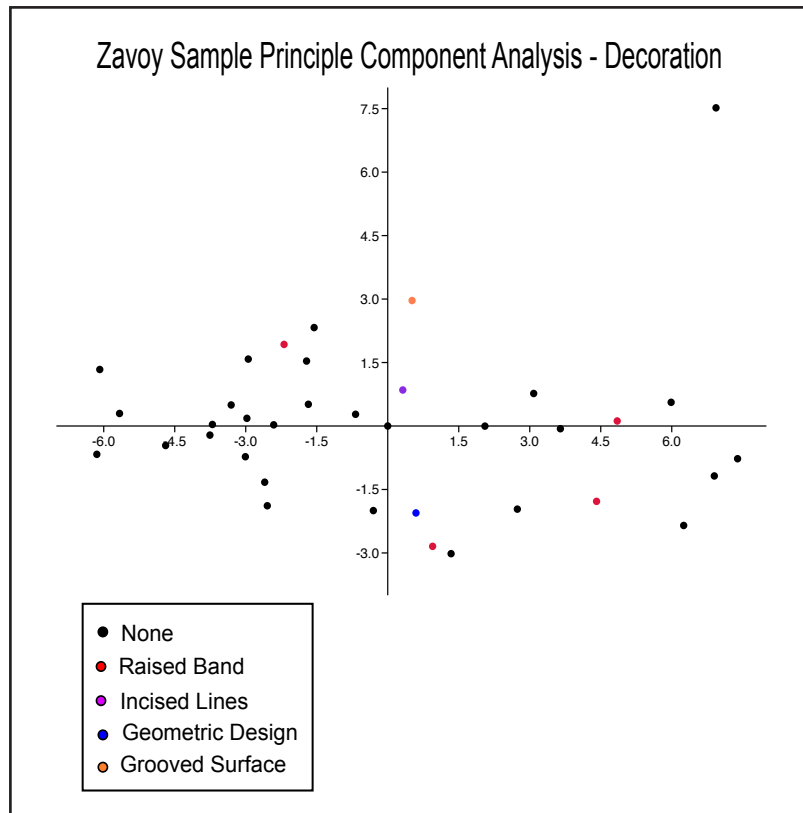

Fig. 13 - Principle Component Analysis of the representative Zavoy samples with the characteristic of decoration divided into different colored groups

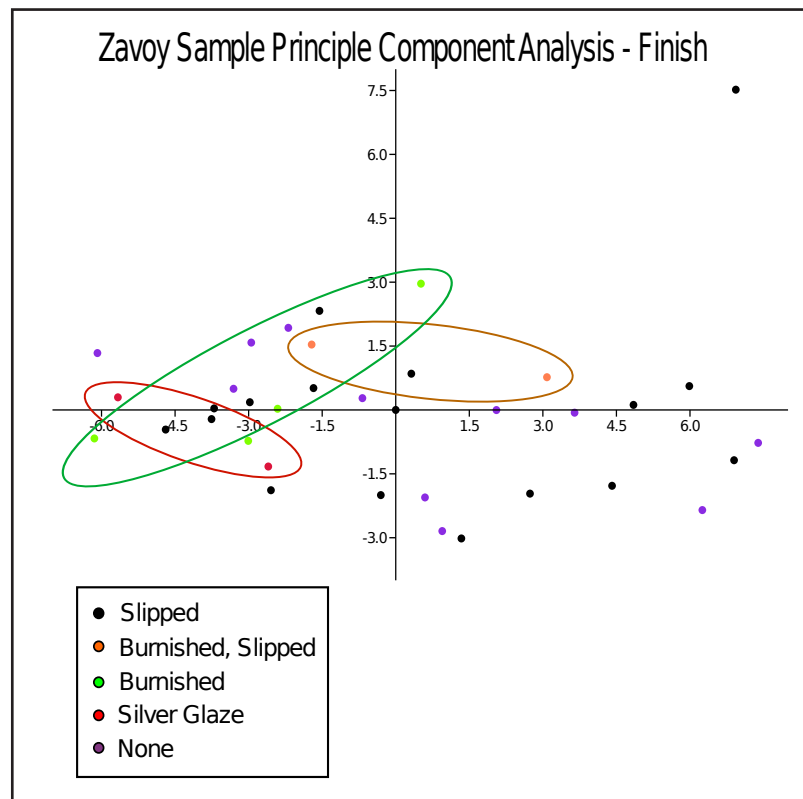

Fig. 14 - Principle Component Analysis of the representative Zavoy samples with the characteristic of finish divided into different colored groups

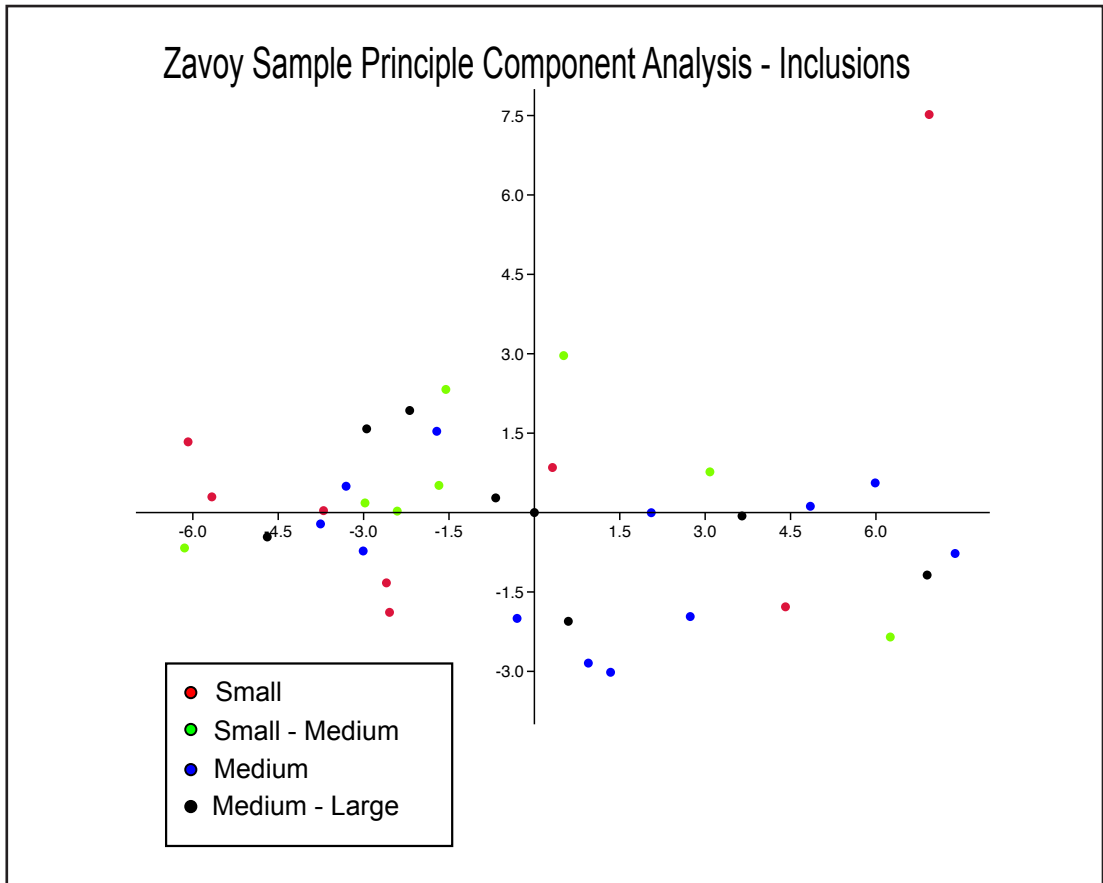

Fig. 15 - Principle Component Analysis of the representative Zavoy samples with the characteristic of temper size divided into different colored groups

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ ОТ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА И РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ В МЕСТНОСТТА *ТАНДАРСКИ БАИР* ДО СЕЛО ХАДЖИДИМИТРОВО, ЯМБОЛСКО

Виктория Петрова,
Стефан Бакърджиев,
Илия Илиев,
Тодор Вълчев,
Явор Русев,
Георги Илиев,
Тодор Дяков,
Любомир Тодоров,
Кръстан Митов,
Соня Цекова

Представените в настоящата статия археологически обекти от късната желязна епоха и ранното Средновековие са разположени на 13 км северо-западно от гр. Ямбол, непосредствено на север от с. Хаджидимитрово, върху северните склонове на Тандарски баир (**Фиг. 1 - 2**). Релефът в областта е равнинно-хълмист, с надморска височина в най-ниската част 140 м. На 5 км в северна посока се намира най-голямата и пълноводна за региона река Тунджа. В непосредствена близост е била разположена и заравнената през 60-те години на XX век река Азмак.

През последните 10 години в района на с. Хаджидимитрово са регистрирани археологически обекти от различни периоди. На около 800 м западно от Тандарски баир, чрез геомагнитно картиране, е установен комплекс от пет кръгови структури с обща площ около 60 дка (Петрова, Зидаров 2012, 52 - 54). Археологическото проучване на една от тях установява наличието на поне два успоредни кръгови рова, датирани към раннонеолитната култура Караново I (Петрова и др. 2016, 75 - 78). Датировката на останалите кръгови структури за момента не е известна.

Върху южните склонове на Тандарски баир са разкрити ями, отнесени към къснонеолитната култура Караново IV и следващия хронологически период, отразяващ прехода към каменно-медната епоха (Петрова и др. 2014, 63 - 65). На около 700 м в югозападна посока, на площ около 12,5 дка, е проучена и част от голям ямен комплекс, принадлежащ на къснонеолитния период Караново IV (Петрова 2010, 64 - 67, Петрова и др. 2011, 54 - 56).

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНЕТО

Най-ранните сведения за археологически останки в района са публикувани през 70-те години на XX век. Според тях, в местността *Чаушево дере*, разположена на север от с. Хаджидимитрово, са регистрирани части от

тракийско, римско и средновековно селища. На площ от 20 дка са намерени керамични фрагменти от късната желязна епоха, строителна керамика (тухли, керемиди), средновековни керамични фрагменти, покрити със зелена глазура, както и сграфито керамика (Димитрова, Попов 1978, 27). Най-вероятно именно тези археологически селища са обект на предварителното археологическо проучване иницирано през 2012 г., поради инвестиционно намерение за изграждане на бензиностанция, тир паркинг и мотел. То обхваща площ от около 11 дка, която на юг граничи с АМ *Тракия*, а на север – с канал с приблизителна посока изток-запад.

Първата археологическа кампания се провежда за период от 20 дни в края на м. декември 2012 и началото на м. януари 2013 г.¹ Тя има аварияен характер и обхваща източната част от предвидената за проучване площ.² Направени са общо 53 сондажа (№ 1 - 53) с размери 2.0 x 2.0 м, 4.0 x 1.0 м или 5.0 x 1.0 м; сондажите са разширявани в случай на регистрирана археологическа структура (**Фиг. 3.1**). Разкрити са дъната на 4 ями, датирани към късножелязната епоха и едно полувкопано жилище с пещ от периода на ранното Средновековие.

Археологическите проучвания на западната част от предвидената за проучване площ обхващат 15 дни в края на м. август и началото на м. септември 2013 г. (Петрова и др. 2014, 65 - 67).³ Те са предварителни и тяхната цел е чрез сондажи да се установи разпространението, вида и хронологията на археологическите структури. В направените 67 сондажа (№ 54 - 121) с размери 1.0 x 5.0 м и 0.50 x 5.0 м са регистрирани вкопани структури (ями), както и струпвания от керамични фрагменти и животински кости (**Фиг. 3.1**), отнесени към късната желязна епоха. В сондаж 79а е установено наличието и на отделни керамични фрагменти от периода на ранното Средновековие.⁴

Целта на настоящата статия е да представи основните резултати от изследването на археологическите обекти от късната желязна епоха и ранното Средновековие, разположени върху северните склонове на Тандарски баир. Предвид факта, че не е осъществено пълно археологическо проучване, предоставената информация има предварителен характер.

¹ Научен ръководител на археологическите разкопки е Стефан Бакърджиев (РИМ – Ямбол), заместник-ръководител - гл. ас. д-р Виктория Петрова (НАИМ-БАН). В екипа участват Илия Илиев (Ямбол), Георги Илиев (реставратор, РИМ – Ямбол), Тодор Вълчев (РИМ – Ямбол) и Явор Русев (РИМ – Ямбол).

² В този участък строителството на бензиностанцията започва преди археологическите разкопки, поради което е разрушен културен пласт с дебелина от 0.40 до 1.20 м. След края на археологическото проучване на това място е изградена бензиностанция Шел.

³ Научен ръководител на проучването е гл. ас. д-р Виктория Петрова (НАИМ-БАН), заместник-ръководител - Тодор Вълчев (РИМ – Ямбол). Екипът е в състав: Тодор Дяков, Любомир Тодоров, Кръстан Митов и Соня Цекова.

⁴ След приключването на археологическите разкопки, комисия на ИОКН към Министерство на културата препоръчва пълно археологическо проучване в частта с установени археологически структури. Поради липса на инициатива от страна на инвеститора, в този участък, предвиден за строеж на тир паркинг и мотел, и до днес не са проведени пълни археологически проучвания.

МЕТОДИКА НА ПРОУЧВАНЕТО

За археологическото проучване е използвана северната част от план-квадратна мрежа, предназначена за изследването и на археологическия обект, разположен върху южните склонове на Тандарски баир, непосредствено на юг от АМ *Тракия*. Квадратите от план-квадратната мрежа са със страна 10 м и са обозначени с латински букви (S - BB), развиващи се от юг на север и с арабски цифри (10 - 27), следващи посоката запад-изток (**Фиг. 3.1**). В кв. S10 (координати: З=4.80 м; Ю=6 м) е разположен геодезически репер с надморска височина 150.77 м. Направените общо за двете археологически кампании 121 сондажа имат размери 1.0 x 5.0 м и 0.50 x 5.0 м и са ориентирани по посоките на света (**Фиг. 3.1**).

За проследяването на стратиграфската последователност са използвани западните профили на сондажите по западната граница на археологическия обект. Тя се състои от следните стратиграфски единици (отдолу нагоре) (**Фиг. 3.2**):

- стерилна основа, представена от плътен жълтеникав седимент. В югозападната част на проучената площ е достигната на дълб. 0.50 - 0.60 м (надм. вис. 149,70 м) (сондаж 55), докато в северна посока е разкрита на дълб. 0.70 - 0.80 м (надм. вис. 144.15 - 144.10 м) (сондаж 114, 121). Денивелацията е около 5.00 - 5.50 м на 78 м в североизточна посока;

- установено е наличието на два пласта, които покриват стерилната основа. Тъй като проучването е сондажно, за момента не може да се изясни стратиграфската им позиция един спрямо друг⁵:

кафяв, плътен пласт без археологически материали, установен в северозападната част на археологическия обект (сондажи 77, 77а, 78, 78а, 79, 79а); в него е вкопана структура, която съдържа керамични фрагменти от периода на ранното Средновековие (сондаж 79а) (**Фиг. 3.2**);

сивокафяв, плътен и примесен с единични миниатюрни деструкции пласт, установен в южната част на проучената площ (сондажи 54, 61, 62, 88, 93, 97). Дебелината му е до 0.40 - 0.50 м и към него принадлежат археологически структури (струпвания от керамични фрагменти и животински кости), отнесени към късната желязна епоха (**Фиг. 4.2, 5**); към този пласт се отнасят и проучените ями;

- сив пласт, примесен с миниатюрни деструкции, който има дебелина 0.30 - 0.40 м (**Фиг. 3.2**). Археологическите материали намерени в него произхождат предимно от късножелязната, но се срещат и такива от ранножелязната епоха. Той покрива всички археологически структури или лежи директно върху стерилната основа (сондаж 60) (**Фиг. 5.1**). Фактът, че този пласт е стратиграфски по-късен от структури от КЖЕ, както и от такива от ранното Средновековие, показва, че вероятно става дума за вторично използван културен пласт от желязната епоха;

- насип от жълтеникав рохкав седимент, натрупан по време на строителството на АМ *Тракия*. Южната му граница е установена в сондаж 60, където дебелината му е 3 - 5 см (**Фиг. 5.1**). В северния сондаж 79 дебелината му е 1 м (**Фиг. 3.2**).

⁵ Съдейки по теренните наблюдения от проучванията на съседните археологически обекти е вероятно кафявият плътен пласт без археологически материали да покрива стерилната основа, а културният пласт от желязната епоха да е стратиграфски и хронологически по-късен.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СТРУКТУРИ

Регистрирани са общо 20 археологически структури, датирани към периодите на късната желязна епоха и ранното Средновековие. Те са концентрирани в югозападната и източната част на проучената площ.

Късна желязна епоха

Структурите от този период са най-много в югозападната част на археологическия обект, но те вероятно са били добре застъпени и в източната му част.⁶ Проучени са 15 вкопани структури (ями) (кв. S 11; T 10; V 10, 21; W 10, 12; X 20; Y 20; Z 21) и 5 струпвания от керамични фрагменти и животински кости (S 10, 11; T12; V 12, 13). Те са вкопани в стерилната основа и се намират в стратиграфския сиво-кафяв пласт, който я покрива.

Ямите имат предимно кръгъл (Фиг. 4.1; 5.9; 6.3, 7) или овален отвор (Фиг. 6.5; 7.2). Размерите им на нивото на регистриране са от 0,90 до 1,50 м. Имат камбановидно (Фиг. 4.1; 6.3) или конично (Фиг. 5.9) сечение. Размерите на дъната им варират от 1,20 до 1,60 м. Запълнени са със светлосив рохкав седимент, примесен с миниатюрни деструкции (Фиг. 7.2), сиво-кафяв рохкав седимент, примесен с въгленчета и миниатюрни деструкции и сив рохкав седимент, примесен с варовикови конкреции и миниатюрни деструкции (Фиг. 5.7, 9; 6.3). В запълнителя са намерени фрагменти от вторично изпечени деструкции, керамични фрагменти, изработени на ръка и на бързо гърнчарско колело, части от амфори, животински кости и др. (Фиг. 6.3, 5, 7; 7.2).

Керамиката, намерена в ямите, е изработена на ръка или гърнчарско колело. Изработената на ръка има тъмнокафяви и загладени повърхности. Ломовете са едноделни и двуделни. Тестото е примесено с дребни и средни неорганични примеси. Съдовете са обърнатоконични, или имат цилиндрична приустийна, заоблена средна и обърнатоконична долна част. Украсата е представена от хоризонтални релефни ленти с ямички, съчетани с овални релефни пъпки (Фиг. 7.5) или една овална релефна дръжка (Фиг. 7.1).

Керамиката, изработена на гърнчарско колело има тъмнокафяви и сиви загладени повърхности; ломовете са едноделни, в тестото има дребни минерални примеси (Фиг. 6.2; 7.3, 6). Намерено е и част от устие на хераклейска амфора. То има загладени и бледожълти повърхности. Ломът му е едноделен, в тестото има дребни минерални примеси (Фиг. 6.1). На устието на амфората има двуредов вертикален надпис на гръцки език, който е запазен частично. Чете се ΔΕΞ ΛΥ. Надписът се допълва: Δεξι[πππο]

Λυ(-) лист→, [грозд→]

Фабрикантът (производителят на амфората) е DEXIPPOS (Δεξιππος), а епонимът (годишният магистрат) е LY (Λυ). По хронологията на В. Кац Λυ(-) попада в Магистратска група IA и се датира в 90-те години на IV в. пр. Хр. (Кац 2007, 429, приложение V; 431, приложение VI). По хронологията на Балабанов,

⁶ По време на изкопните дейности за строителството на бензиностанцията със сигурност са унищожени археологически структури в източната част.

Гарлан и Аврам този магистрат попада в трупa Bb и се датира в средата на 90-те години на IV в. пр. Хр. (Balabanov, Garlan, Avram 2016, tabl. III). Печатът има точен паралел от Дебелт (Balabanov, Garlan, Avram 2016, 115, cat. no. 13)⁷.

Сред проучените археологически структури са регистрирани и струпвания, чиито размери и форма не са ясни, тъй като продължават извън границите на сондажите (**Фиг. 4.2 - 5**). Състоят се от приблизително хоризонтално разположени керамични фрагменти, животински кости и единични деструкции, част от които имат ерозирали повърхности. Керамиката е фрагментирана и е изработена на ръка или грънчарско колело. Отнесена е към късножелязната епоха.

Регистрирани са и вкопавания, които също продължават извън границите на сондажите и не са изцяло проучени, което затруднява тяхната интерпретация (**Фиг. 5.4**). Проучената им част има кръгла или овална форма с размери от 0.80 до 1.0 м и е запълнена с бежово-кафяв седимент. В тях са разкрити керамични фрагменти, изработени на колело.

Подобни вкопани структури от късната желязна епоха са известни от археологическите проучвания на селищната могила Ясъ тепе до с. Кабиле, до с. Лозенец, до с. Маленово, до гр. Дебелт, до Свиленград и др. (Балабанов 1999; Нехризов 2006; Нехризов, Цветкова 2008; Божкова, Петрова 2009; Божкова, Петрова 2010; Божкова, Петрова 2011; Бакърджиєв, Вълчев 2016; Божкова и др. 2016; Божкова и др. 2017).

Ямните полета се свързват с религиозните вярвания на тракийското население в днешните български земи. Според Румяна Георгиева извършваните в тях ритуални действия са свързани с култа към плодородието и с култа към мъртвите (Георгиева 1991, 8 - 9). Добриела Котова ги свързва с култа към Великата Богиня-майка (Котова 1995, 86). Георги Нехризов и Юлия Цветкова предполагат, че ритуалите, извършвани в ямите, са свързани с култовете към хтоничните божества (Нехризов, Цветкова, 2008, 337).

Ранно Средновековие

От този период са проучени 2 археологически структури, разположени в централната (кв. W 16 - 17) и северозападната (кв. X 11, Y 11, AA 11) част от проучената площ. Единични фрагменти от този период са разкрити и на дълбочина 0.50 до 0.80 м в кв. X 11, Y 11, AA 11 (сондажи 82, 83).

Разкритото полувкопано жилище попада в кв. W 16-17 (сондаж 15). То е силно разрушено, поради което не са установени точните му очертания. Запълнено е с кафяв пласт, в който е разкрито керамично струпване с овална форма и размери 2.10 x 1.0 м (**Фиг. 8.3**).

Разкрита е и вкопана в стерилната основа пещ (**Фиг. 8.1 - 4**). Тя е с овална форма и размери 1.20 x 1.0 м. Максималната и запазена височина е 0.45 м. В северната и част има овален отвор с ширина 0.57 м и височина 0.36 м (**Фиг. 8.2, 4**). Пред него има прагче с височина 0.03 м. Пещта е двуетажна,

⁷ Екипът изказва своите благодарности на гл. ас. д-р Калин Маджаров за оказаното съдействие при разчитането му.

като горната и долната камери са свързани посредством отвор с неправилна, овална форма с размери 0.32 x 0.40 м. Дебелината на площадката варира от 0.08 до 0.26 м. По нейната периферия са направени 4 отвора с диаметър между 0.08 и 0.10 м (**Фиг. 8.2**). Горната камера е висока 0.42 м и се измества с 0.20 м навътре спрямо долната. Дъното е отухлено и лошо запазено, а върху него са намерени два камъка и едно парче тухла. Долната камера е висока 0.40 м и е кръгла с диаметър 1.20 м. В нея са открити фрагменти от керамични съдове.

Възстановени са профилите на две гърнета, които са били изработени на ръчно грънчарско колело. В глиненото тесто са добавени дребни минерални примеси, за да се подобри неговата пластичност. След изпичането съдовете са придобили светло- или тъмнокафяв цвят. Повърхността им е загладена. Украсата на първото гърне се състои от два пояса връзани хоризонтални линии, като между тях има седем полета от по 3 или 4 връзани хоризонтални линии (**Фиг. 8.5**). Второто гърне е с височина 18.5 см, диаметър на дъното 11 см и диаметър на устието 14 см. Украсено е с 8 пояса от 2 и с един пояс от 6 връзани хоризонтални линии. В горната половина на съда има снопчета от по 3 или 4 връзани коси линии (**Фиг. 8.6**). Подобна керамика е откри при проучванията при с. Лозенец, с. Съдиево, крепостта Маркели до гр. Карнобат и Хисарлъка до гр. Сливен (Радева 1986, 67, табло. I; Шейлева 1998, 98, обр. 5, обр. 6; Момчилов 2007, 63, обр. 6. 2, 83, 85; Момчилов, Бакърджиев, Русев 2018, 364, обр. 2).

Други свидетелства за наличието на останки от периода на ранното Средновековие са разкрити в сондаж 79а. Там е регистрирано вкопаване, чиито очертания и размери не са установени, тъй като продължават извън границите на сондажа. То е запълнено със сиво-кафяв рохкав пласт, примесен с въгленчета и миниатюрни деструкции, в който са намерени керамични фрагменти от периода на ранното Средновековие (IX – X в.). Поради достигнатата дълбочина от 2.50 м, работата в сондажа е преустановена и дъното на вкопаването не е достигнато.

Проучени са и два гроба, разположени в кв. U10. Те са вкопани в стерилната основа и са покрити от най-горния сив пласт (**Фиг. 9.2с, 4**). Западният гроб принадлежи на детски индивид, а източният - на възрастен. Ориентацията им е по посока север-юг (**Фиг. 9.1 - 2а**). Гробът на детския индивид се намира с около 0.30 м над този на възрастния. В хоризонтален план разстоянието между двете гробни ями е 0.15 м (**Фиг. 9.2а, 2б**).

Гробната яма на детския индивид е едва забележима. Има овална форма с размери 0.65 x 0.95 м, а дълбочината е 2 - 3 см. Скелетът в нея е положен по гръб с глава на север. Дължината му е 1,20 м. Липсва череп, ръцете са изпънати край тялото. Краката са изпънати, костите под коленете липсват (**Фиг. 9.2 а, 5**). Гробната яма на възрастния индивид има овална форма, която в северния край слабо се стеснява. Размерите ѝ са 2.50 x 0.76 м. Максималната дълбочина е 0.40 м (**Фиг. 9.2 а - с**). Запълнена е със сив, рохкав седимент, в който са разкрити дребни, нехарактерни керамични фрагменти. Скелетът е положен по гръб, с изпънати ръце и крака; ориентиран е на север. В областта на таза, както и върху фалангите на лявата ръка е открит по един зъб на индивида.

В двата гроба не е намерен гробен инвентар, поради което тяхната датировка не може да бъде установена. Стратиграфската им позиция указва, че те са били изградени преди попадането на най-горния, сив пласт върху тях.

През VII – VIII в. днешна Югоизточна България е била много слабо населена. След споразумението между кан Тервел (700 – 721) и император Юстиниан II Ринотмет (685 – 695; 705 – 711) от 705 г. се установява за първи път българска власт на юг от Стара планина. Областта Загора – между Източна Стара планина и Странджа, е предадена на българската държава. След успешните завоевателни походи на кан Крум (803 – 814) в началото на IX в. се създават условия за по-трайно заселване на българско население в Тракия. Писмените извори свидетелстват, че в резултат на успешните походи на българския владетел византийско население от новозавладените земи е преселено на север от р. Дунав. На тяхно място е заселвано българско население. По този начин се установява една трайна власт на юг от Стара планина. Масовото заселване на Северна Тракия става след подписването на т. нар. *Дълбок мир* през 864 г. между княз Борис (852 - 889; 893) и император Михаил III (842 - 867). През втората половина на IX в. в днешна Южна България възникват множество селища с българско население (Борисов 2005, 314; Момчилов 2007, 216 - 220; Борисов 2011, 231 - 238; Станев 2012, 173 - 178).

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Бакърджиев, Вълчев 2016: Ст. Бакърджиев, Т. Вълчев. Ями от късната желязна епоха от селищната могила Ясъ тепе до с. Кабиле. – В: Ив. Маразов, Д. Аладжова, Б. Хараланова, Д. Руменов (ред.), Тракия и околния свят. Шумен, 2016, 170 - 206.

Балабанов 1999: П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. – Археология, 1999, 3 - 4, 62 - 76.

Божкова, Петрова 2009: А. Божкова, А. Петрова. Сондажни проучвания на обект 25 по трасето на АМ *Тракия*, ЛОТ 4, край с. Маленово, общ. Стралджа. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 153 - 156.

Божкова, Петрова 2010: А. Божкова, А. Петрова. Спасително проучване на обект 25, ЛОТ 4, по трасето на АМ *Тракия* край с. Маленово, общ. Стралджа. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 156 - 158.

Божкова, Петрова 2011: А. Божкова, А. Петрова. Археологическо проучване на обект 25, ЛОТ 4, АМ *Тракия*, край с. Маленово, общ. Стралджа. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 144 - 145.

Божкова и др. 2016: А. Божкова, Ст. Александров, Н. Тодорова, В. Милчева. Спасително археологическо проучване на обект № 7 по трасето на газопровод № 2 за Република Турция, землище на с. Маленово, община Стралджа, област Ямбол. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 221 - 224.

Божкова и др. 2017: А. Божкова, Ст. Александров, В. Милчева, Ил. Киров. Спасително археологическо проучване на обект от неолитната, бронзовата епоха и класическата епоха при с. Маленово, Ямболско. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 142 - 145.

Борисов 2005: Б. Борисов. Средновековното село през IX – XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 310 - 317.

Борисов 2011: Б. Борисов. До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство). – В: От тук започва България. Шумен, 2011, 231 - 251.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н. е.). – Археология, 1991, 1, 1 - 11.

Димитрова, Попов 1978: Д. Димитрова, Ж. Попов. Археологическите паметници в Ямболски окръг. София, 1978.

Кац 2007: В. И. Кац. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) (Боспорские исследования XVIII). Симферополь-Керчь, 2007.

Котова 1995: Д. Котова. Тесмофориите, женски празничен комплекс, София, 1995.

Момчилов 2007: Д. Момчилов. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, 2007.

Момчилов, Бакърджиев, Русев 2018: Д. Момчилов, Ст. Бакърджиев, Я. Русев. Старобългарското селище в местността *Караач дере* край с. Лозенец, Ямболско. – Плиска-Преслав, 13, 2018, 357 - 367.

Нехризов 2006: Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селище от бронзовата епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.), Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътна линия Пловдив-Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 397 - 501.

Нехризов, Цветкова 2008: Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Ритуални ями от желязната епоха при Свиленград. – В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (съст.), Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътна линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 331 - 493.

Петрова 2010: В. Петрова. Археологически проучвания на къснелеолитен обект №21, ЛОТ 3, АМ *Тракия* (км 275+250 – 276+100) при с. Хаджидимитрово, община Ямбол. - Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 54 - 56.

Петрова и др. 2011: В. Петрова, С. Бакърджиев, И. Илиев, М. Люнчева. Спасителни археологически проучвания на къснонеолитен обект №21, лот 3, АМ *Тракия* (км 275+250 - 276+100). - Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 60 - 62.

Петрова, Зидаров 2012: В. Петрова, П. Зидаров. Геомагнитно проучване на археологически обект Чокоба-Казлача, Сливенско. - Археологически открития и разкопки през 2011. София, 2012, 52 - 54.

Петрова и др. 2014: В. Петрова, И. Илиев, Г. Илиев, Т. Вълчев, Т. Дяков, Л. Тодоров. Спасително археологически проучване на УПИ - I – 20043 в м. *Тангарски баир*, до с. Хаджидимитрово, Ямболско. - В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 63 - 65.

Петрова и др. 2016: В. Петрова, П. Зидаров, В. Митева. Сондажно проучване на археологически обект Казлача до с. Чокоба, Сливенско. - В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 75 - 78.

Радева 1986: М. Радева. Ранносредновековна керамика от Сливен. – Известия на музеите от Югоизточна България, XIX, 1986, 67 - 78.

Станев 2012: К. Станев. Тракия през ранното средновековие. Велико Търново, 2012.

Шейлева 1998: Г. Шейлева. Средновековна керамика от с. Съдиево, Новоазорско. – Известия на музеите от Югоизточна България, XIX, 1998, 93 - 112.

Balabanov, Garlan, Avram 2016: P. Balabanov, Y. Garlan, A. Avram. Les timbres amphoriques grecs dits d'Héraclée Pontique et de quelques autres centres de production recueillis dans l'établissement de Kostadin Tchechma près de Debelt (Bulgarie) (première moitié du IVe siècle av. J.-C.) (Pontica XLVIII – XLIV, Supplementum IV). Constanța, 2016.

ARCHAEOLOGICAL SITES FROM THE LATE IRON AGE
AND EARLY MEDIEVAL PERIOD
IN TANDARSKI BAIR NEAR HADZHIDIMITROVO VILLAGE,
YAMBOL DISTRICT

Abstract

Victoria Petrova,
Stefan Bakardzhiev,
Ilia Iliev,
Todor Valchev,
Yavor Rusev,
Georgi Iliev,
Todor Dyakov,
Lubomir Todorov,
Krustan Mitov,
Sonya Tsekova

Archaeological sites from the Late Bronze Age and Early Medieval Period, situated 13 km north-west of Yambol town, are located over the northern slopes of Tandarski bair, directly north of Hadzhidimitrovo village. The excavations took place due to the development and construction of gas-station, truck parking and motel. A total of 11 dka, situated north of Trakia Highway, were examined.

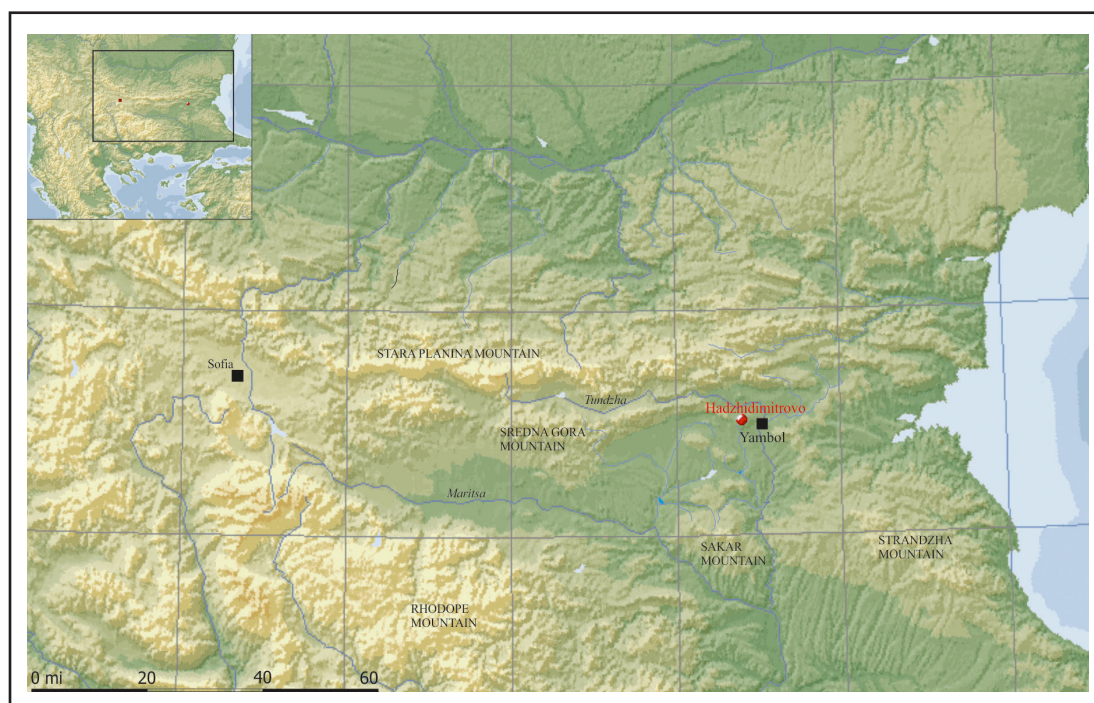
Archaeological excavations were undertaken at the end of 2012 and in 2013. A total of 121 sondages were excavated. They measured 1.00 x 5.00 m and 0.50 x 5.00 m, and were oriented by the four cardinal points. The soil profile on the western border of the site included 5 stratigraphic layers (from the base upwards): sterile base with displacement around 5.00 – 5.50 m in north-east direction; brown colour, solid layer excluding artefacts (sondages 77, 77a, 78, 78a, 79, 79a), in which the structure from Early Medieval period was dug; gray-brown colour, solid layer with inclusions from small, isolated finds (sondages 54, 61, 62, 88, 93, 97), with thickness 0.40 – 0.50 m and dated to Late Iron Age; grey colour layer with inclusions from archaeological finds, measuring 0.30 – 0.40 m thick, covered the archaeological structures from the Late Iron Age and Early Medieval period; embankment, piled up during construction of Trakia Highway.

During the archaeological excavation, 15 pits and 5 concentrations of ceramic fragments and animal bones, dating to the Late Iron Age period were examined. The pits are mainly comprised of circular or oval hole, ranging in dimensions from 0.90 to 1.50 m. They have a bell-shape or conical section. The pottery found in them was both hand-made and wheel-made. The vessels are turned-conical, or shaped with a cylindrical neck, spherical belly and turned-conical bottom part. They are decorated with horizontal relief lines with holes, and oval-shaped relief protrusions or handles. Part of an amphora rim with stamp was found. The pits and the concentration of pottery fragments, animal bones

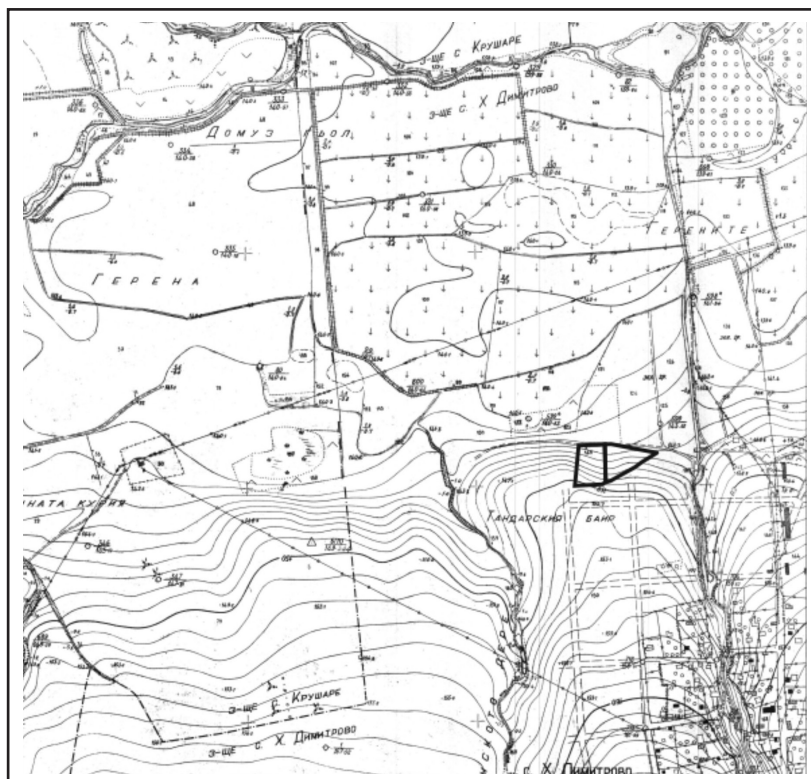
and remains from wattle-and-daub constructions continued beyond the trench boundaries. The size and function of some of them remain unknown.

A damaged pit-house and one oven dug into the sterile layer were found from the Early Medieval Period. The oven is ovoid measuring 1.2 x 1.0 m. The maximum height of the oven is 0.85 m. In the northern part there is an oval entrance measuring 0.57 x 0.36 m. In front of it there is a 0.03 m step. The oven has two floors, a lower and upper floor are connected by a hole of irregular form, close to the oval measuring 0.32 x 0.40 m in size. The thickness of the layer between two floors varied from 0.08 to 0.26 m. On the periphery there are 4 holes with diameters between 0.08 and 0.10 m. The upper floor is 0.42 m high. Two stones and piece of brick were found on the bottom of upper floor. The bottom floor is 0.40 m high and 1.20 m in diameter. In it pieces of hand-made and wheel-made pottery were found.

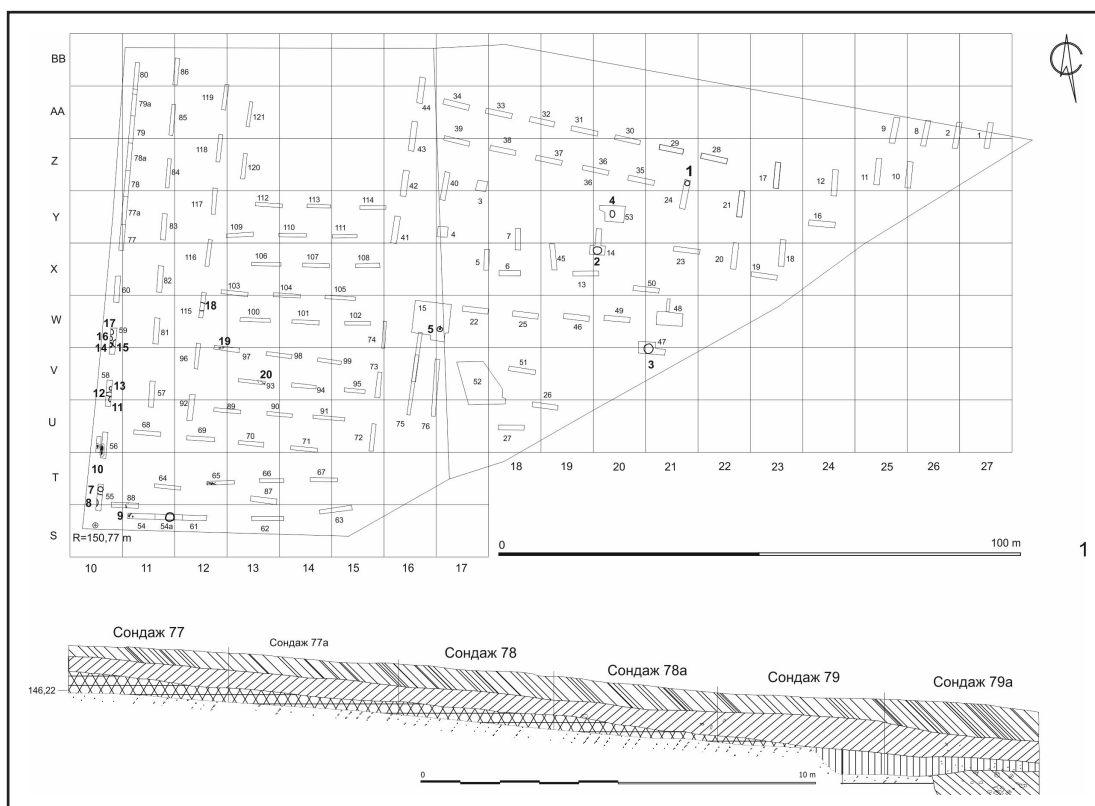
Two graves were also examined. They belong to an infant and adult. The orientation is north-south. The grave of the infant is dug 0.30 m shallower than the adult grave. The dictation between the two graves pits is 0.15 m. The skeletons are orientated with the heads to the north. It is difficult to accurately date the graves due to the lack of artefacts contained within them.

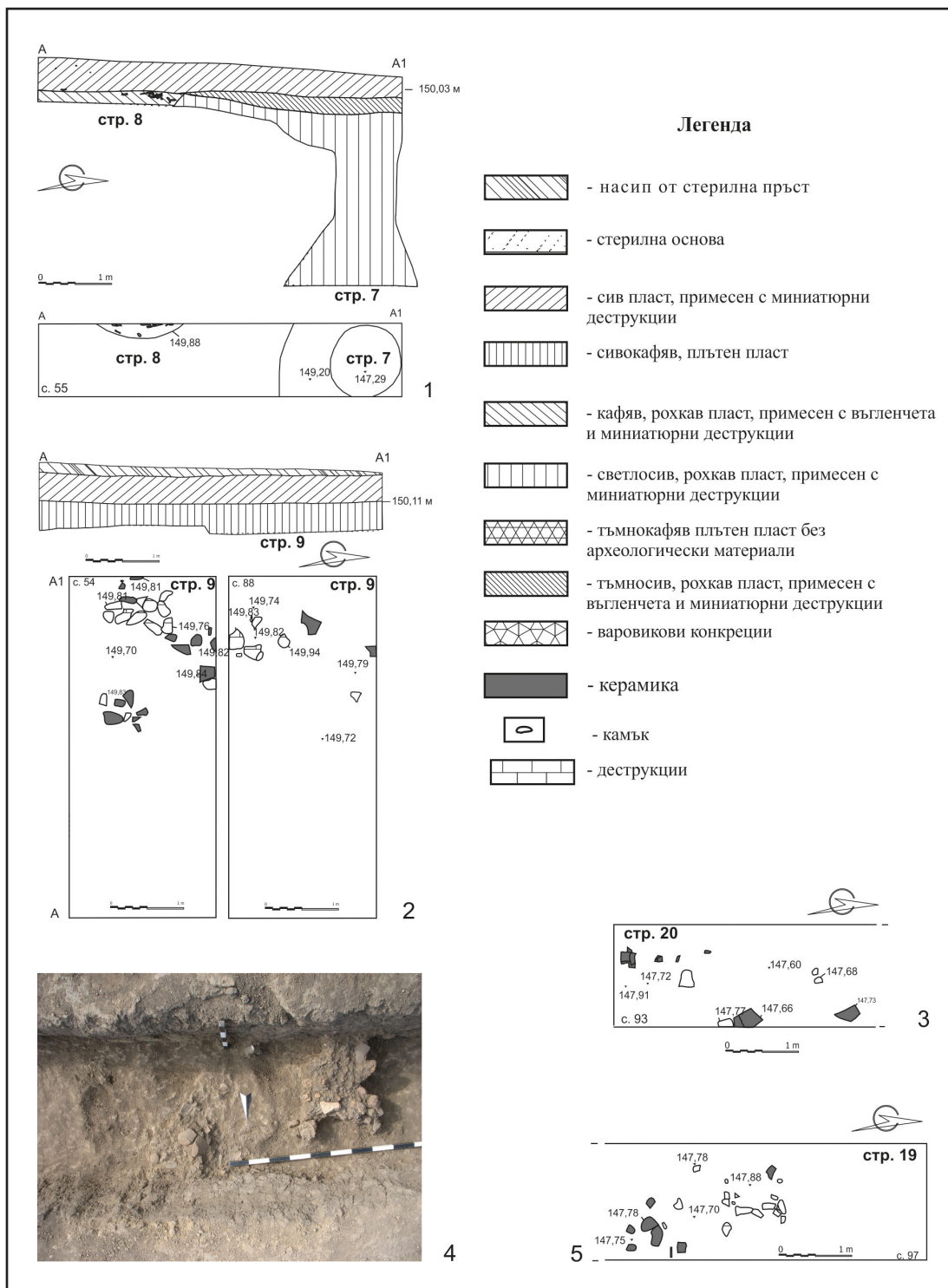
Фиг. 1 - Географска карта с местоположението на археологическия обект Хаджидимитрово - Тангарски баир

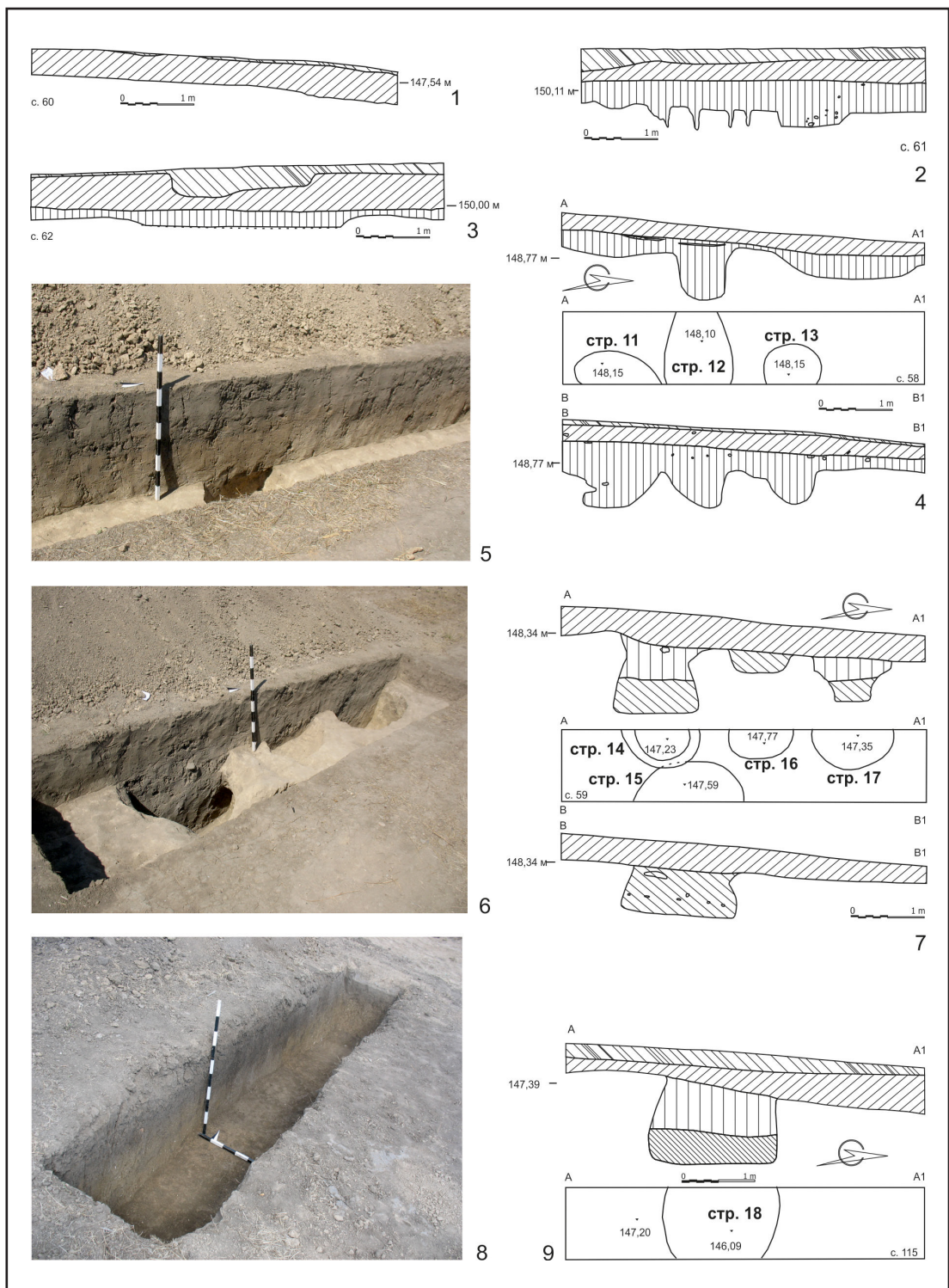
Фиг. 2 - Топографска карта с местоположението на археологическия обект Хаджидимитрово - Тангарски баир

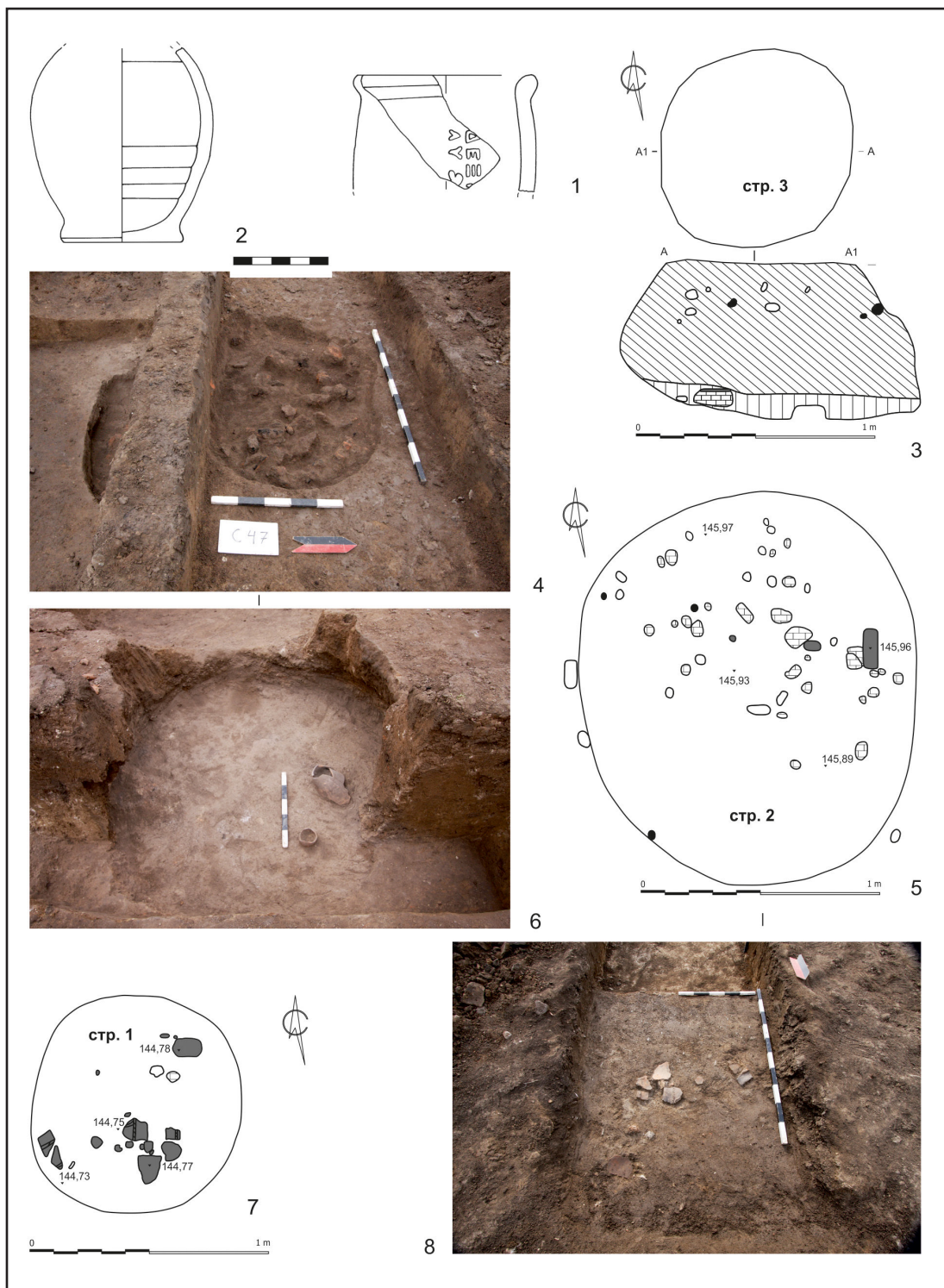
Фиг. 3 - Хаджидимитрово - Тангарски баир. Общ план на сондажите и регистрираните археологически структури.

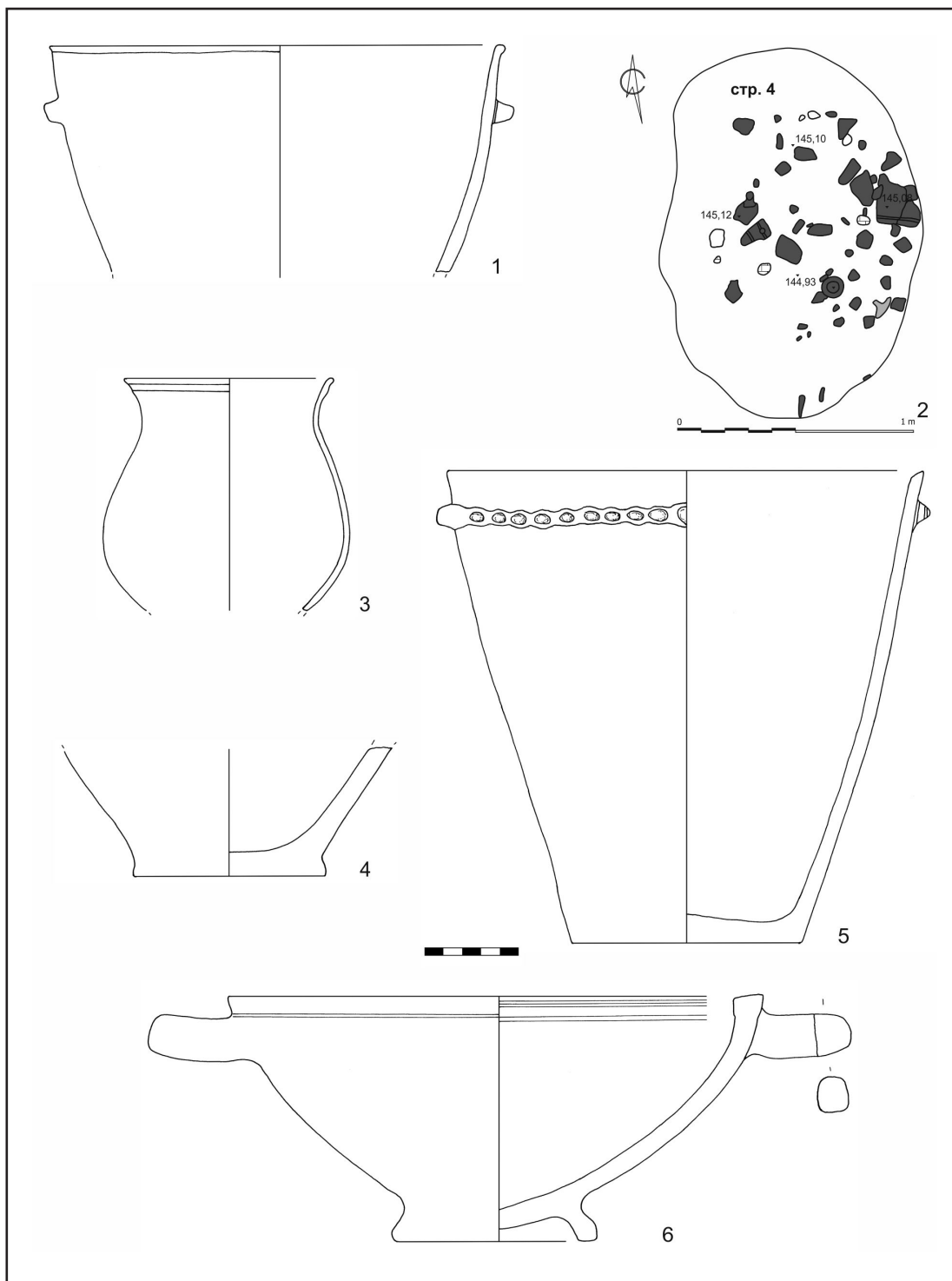
Фиг. 4 - Хаджидимитрово - Тангарски баир. Структури 7 - 8 (1), структура 9 (2), структура 19 (4 - 5), структура 20 (3). Късна желязна епоха

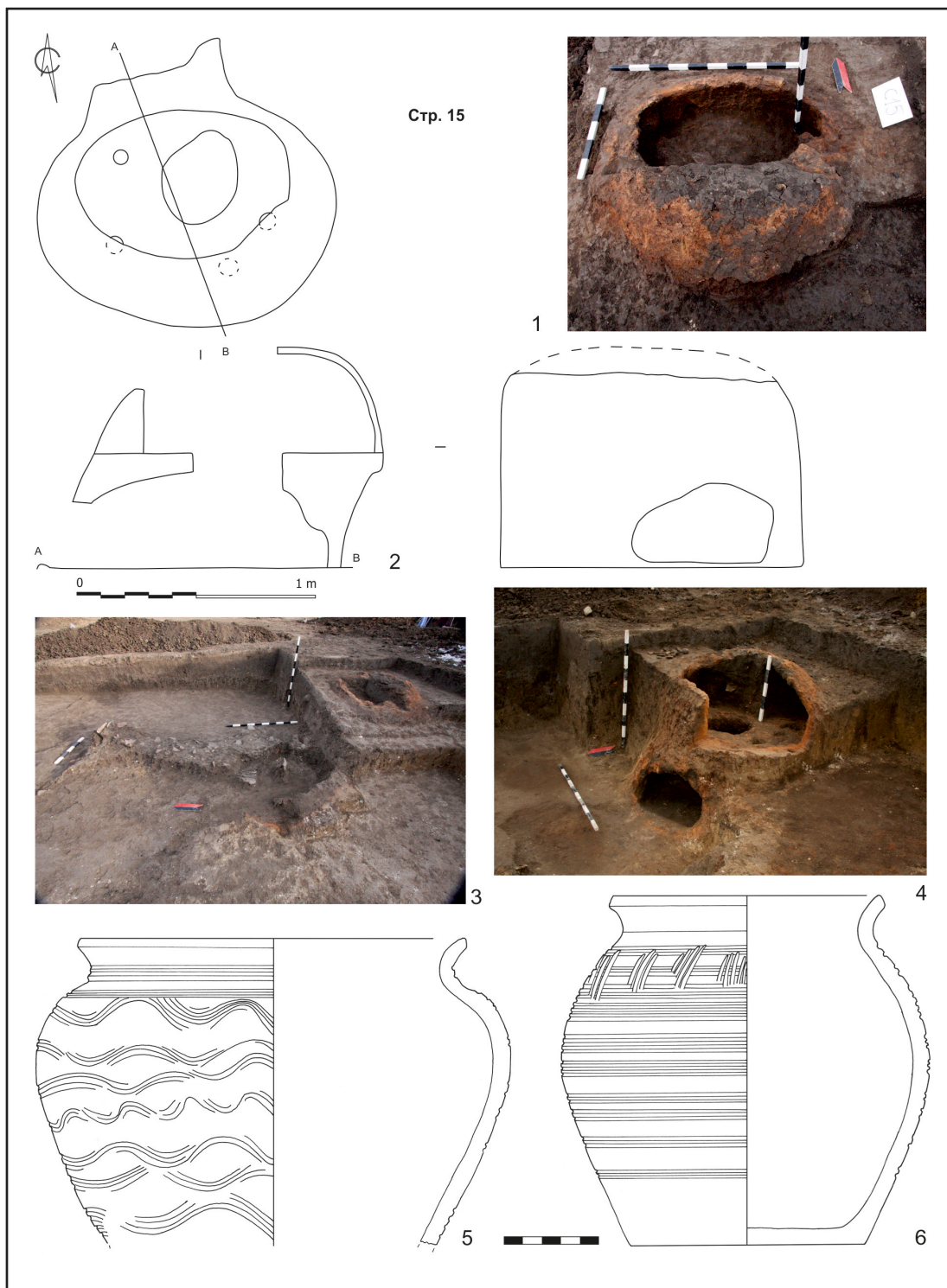
Фиг. 5 - Хаджидимитрово - Тангарски баир. Сондаж 60, западен профил (1), сондаж 61, южен профил (2), сондаж 62, южен профил (3), структури 11 - 13 (4 - 5), структури 14 - 17 (6 - 7), структура 18 (8 - 9). Късна желязна епоха

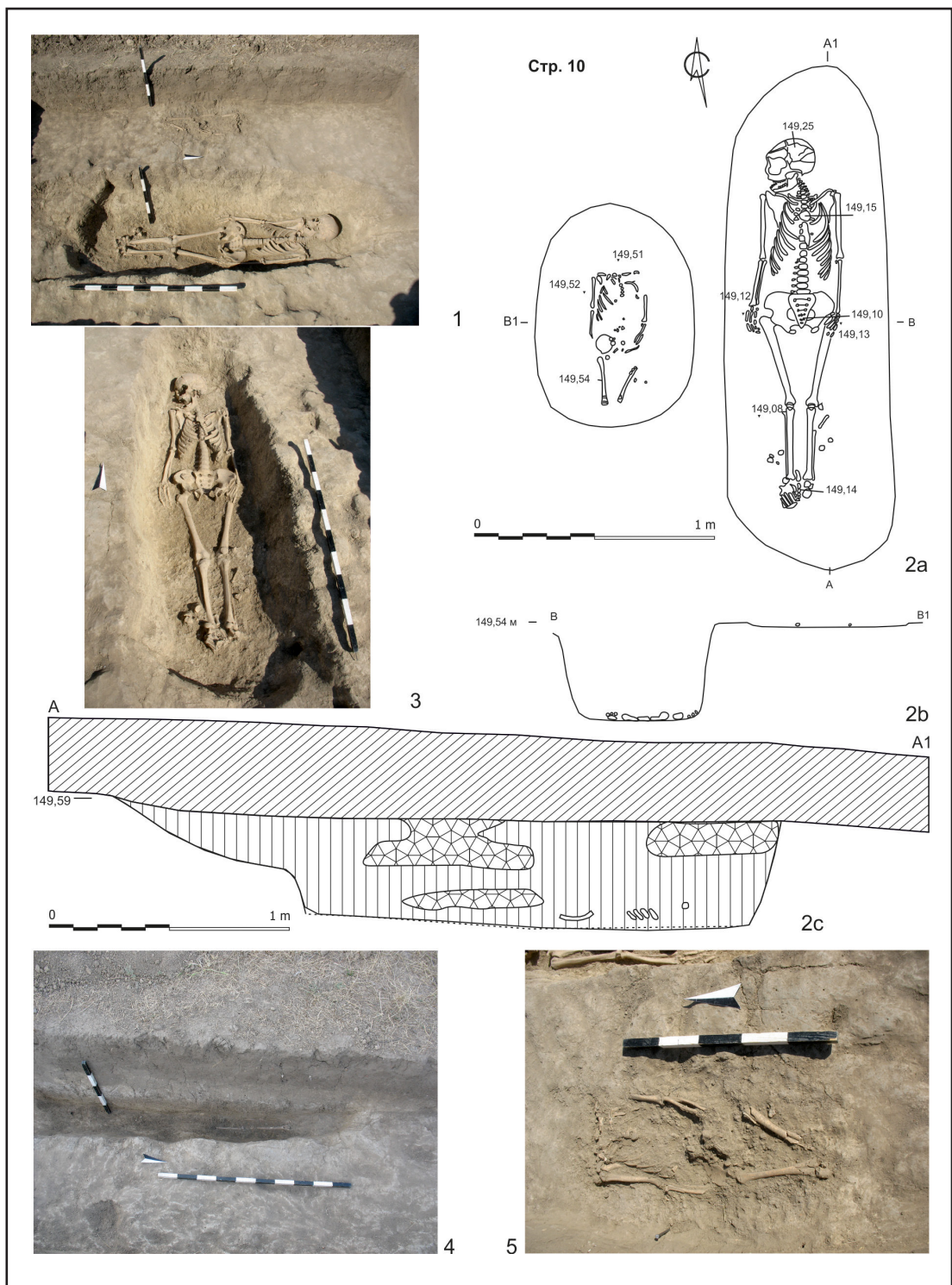
Фиг. 6 - Хаджидимитрово - Тандарски баир. Структура 3 (1 - 4, 6), структура 2 (5), структура 1 (7 - 8). Късна желязна епоха

Фиг. 7 - Хаджидимитрово - Тангарски баир. Структура 4 (1 - 5), реставриран керамичен съд от сондаж 85 (6). Късна желязна епоха

Фиг. 8 - Хаджидимитрово - Тандарски баир. Структура 15 (1 - 4), реставрирани керамични съдове (5 - 6). Ранно Средновековие

Фиг. 9 - Хаджидимитрово - Тангарски баир. Структура 10 (1 - 5)

МОГИЛА № 4 ХЕЛИКОН ОТ НЕКРОПОЛИТЕ НА ДЕУЛТУМ

Петър Балабанов

По високите тераси над развалините на античния град Деултум (Балабанов, Петрова 2002, 239; Балабанов, Костова 2005, 46) през 80-те години на миналия век бяха документирани 14 надгробни могили. Според данни от стари аерофотоснимки се предполага, че до средата на миналия век са били запазени повече от двадесет.

Могила № 4 (Фиг. 1, 1а) бе разположена в зона *Б* на Националния археологически резерват *Деултум-Дебелт*, на около 100 м източно от центъра на съвременното село. Била е издигната в крайната южна част на нисък рид, ориентиран от север на юг. На около 35 м северно от нея върху билото на рида се намира друга могила, а в крайния двор на селото, непосредствено на запад до последната, още една – почти заличена от обработката на терена. В радиус от 300 до 800 м на юг и югоизток са разположени още четири надгробни могили с по-малки размери. Като цяло този могилен некропол се намира на 1.5 – 3 км северозападно от останките на античния град и в непосредствена близост до плоските некрополи на античния град от II – IV в. (Фиг. 2).

Преди началото на проучванията могилата бе с височина 54.46 м от по Балтийската скала и до 10.80 м от околния терен. Диаметрите ѝ бяха север-юг – 42.13 м и изток-запад – 39.85 м. Имаше форма на конус, слабо разлат в посока юг – югозапад. При насипването най-високата точка е била изместена с около 10 м на изток от геометричния център на конуса по диаметъра изток – запад. Склоновете ѝ от изток и североизток бяха стръмни до 75°, а на юг и запад – до 55°. През 50-те години на миналия век част от западния склон на могилата е бил разкопан с багер за вземане на пръст. По непотвърдени данни на местни жители в най-високата част е имало някакви глинени съдове, вероятно амфори. Като знак за благодарност към спонсора на първата полева кампания – верига книжарници *Хеликон* – могилата бе наречена с нейното име.

Разкопките се проведоха под ръководството на доц. П. Балабанов от НБУ София, със заместник г-жа Кр. Костова, директор на ОИМ – Средец. Изкопните работи през 2003 - 2008 се осъществиха с работници по програмата на министерството на труда и социалните грижи. В теренните проучвания взеха участие студенти от *СУ Св. Кл. Охридски* и НБУ – София и ученици от с. Дебелт, гр. Средец и гр. Бургас на доброволни начала.

През 2003 г. насипът на могилата бе разделен на четири условни сектора, около основния репер, поставен в най-високата запазена точка, разделени с ребра по посоките на света с отклонение от 25° на североизток.

През лятото на 2005 г. по-голямата част от останалата част от насипа бе свалена с багер. Това позволи да бъдат направени допълнителни наблюдения върху начина на насипването ѝ. Оказа се, че равнището на античния терен под нея е било доста наклонено от северозападния към югоизточния ѝ сектор. В същото време именно там преди разкопките бе измерена най-голямата ѝ

височина. Ефектът е получен като пръстта за големия могилен насип е взета от непосредствените околности най-вече от юг и изток на бъдещата могила. Склоновете в тази ѝ част са били укрепени с допълнително натрупан чернозем с различна дебелина – на места повече от 1.5 м. Той обаче слабо се е свлякъл по сравнително по-нестабилната основна пръст и така по склона на голямата могила се е образувала плитка, почти хоризонтална канавка.

Напълно възможно е от терена в непосредствена близост да е вадена пръст и за други цели, например за насипване на съседните могили, тъй като изкуствено отнетия от повърхността на терасата обем според направените пресмятания е значително по-голям от този на могиления насип №4.

Върху равнището на освобождения античен древен терен бе разбита план-квадратна мрежа, ориентирана по посоките на света, със страна на квадратите 5 м. Археологическите разкопки приключиха през лятото на 2008 г. с пълното изчерпване на гробовете, културните пластове и негативните комплекси, документирани под насипа на могилата.

Преди последния сезон остатъчната част от могиления насип и част от терена на север от нея бяха проучени с георадар. Резултатите са интересни в два аспекта. Последвалите разкопки показаха, че фиксираните от апарата аномалии в очертанията на могилата отговарят адекватно на документиранияте пластове от насипа с различна структура. В същото време северно от разкопания терен бяха маркирани аномалии, които като размер, дълбочина и ориентация напълно съответстват на някои от документиранияте под могилата антични погребения. Досега те не са проучени археологически.

През първите два сезона бе документирано, че в долната трета от височината на голямата могила са включени насипите на поне шест малки, очевидно натрупани доста по-рано. Две от тях са били почти заличени от изкопите през 50 години на XX в., а други две – сериозно засегнати. На равнището на античната древна повърхност на терена между тях бяха документирани разнообразни по форма и предназначение съоръжения от един ред ломени и речни камъни, а между тях и под тях – погребения от различни исторически епохи. Доказано бе, че насипът на голямата могила е бил издигнат на два етапа – първоначално е направена долната му част, която е покривала старите могили и извършените на повърхността на терена между тях погребения и е била заравнена на кота 52.25 – 52.60 м. Известно време (но не повече от няколко месеца) по-късно е насипана шапката на могилата и цялото съоръжение е покрито с пласт от глинест чернозем. Дебелината му над повърхността на *шапката* и в горните две трети от склоновете бе между 0.2 и 0.35 м, а непосредствено над основата на могилата се увеличаваше и на места достигаше до 1.50 м. Основната част от насипа на финалната голяма могила се състоеше от еднородни разложени органични породи, характерни за горния пласт на материка в непосредствените околности на обекта (**Фиг. 3**).

През първия сезон на проучванията – 2003 г. – в северозападната периферия на могилата бе разкрит необичайно оформен гроб на млад мъж. Погребението бе извършено чрез трупополагане с глава, ориентирана на северозапад. Скелетът на покойника бе добре запазен в анатомичен ред. Тялото бе положено по гръб с ръце, опънати покрай него, като китката на дясната бе под тазовите кости. Над очните кухини в лобната кост с остър метален връх

навремето са били пробити две симетрични дупки с диаметър 0.03 – 0.05 м. Стъпалата бяха раздалечени, а между тях бе поставен малък бял на цвят камък с органичен произход. Погребален инвентар липсваше. В насипа на гробната яма бе намерен само един незначителен фрагмент от стена на битов съд, правен на ръка от добре изпечена глина с примеси от пясък, придобила сив цвят и силно корозирала желязна халка, вероятно тока от колан.

Гробната яма представляваше почти правилен цилиндър с диаметър 1.95 x 2.04 м и дълбочина 1.90 – 2.10 м. Нейният отвор бе ограден с кръгъл зид от речни и ломени камъни, между които имаше и няколко фрагмента от антични тухли, наредени в суха зидария. Съоръжението бе с изявен наклон от 25° от юг на север. Зидът бе по-висок от юг – до 0.65 м, където бе запазен в три реда камъни, а от север – в един ред с височина до 0.20 м. Наклонът на съоръжението е причинен от вкопаването му в периферията на по-ранна могила. Сегментът от нейния насип под каменното съоръжение ясно се проследяваше в профила. За съжаление тя е била почти изцяло унищожена при изкопа от 50-те години на миналия век.

Три гроба със сходно оформяне, разположени в северната периферия на голямата могила, бяха проучени през сезон 2004. При първия гробната яма в горната си част имаше кръгло сечение с диаметър 2.16 м и от юг бе маркирана с полукръгъл зид от речни и ломени камъни, редени в суха зидария, запазен на височина до 0.45 м. Основата му имаше значителна денivelация от юг към север, тъй като бе вкопана, както и предходния, в периферията на първична могила. В дълбочина (на 0.70 м от върха на каменното съоръжение) ямата придоби правоъгълно сечение с размери 1.95 x 0.55 м и ориентация изток запад. На дъното ѝ на дълбочина 1.70 – 1.80 м от горния ръб на правоъгълната яма, бе намерен скелет на възрастен индивид, положен по гръб, с ръце опънати край тялото, ориентиран с глава на запад. Погребален инвентар липсваше. В тилната част на черепа бе забит сравнително голям силно корозирал железен гвоздей. Други два бяха поставени хоризонтално на равнището на черепа с острие към слепоочията му. Макар изключително силно корозирали подобни гвоздеи се откриха забити в таза, като по всяка вероятност са преминавали през китките. Останки от други два имаше при колената и още два се намираха над глезените, като единият от тях бе пронизал костта. Стъпалата на покойника бяха изкуствено раздалечени на около 0.30 м, а между тях бе поставен малък бележник на цвят камък с органичен произход (**Фиг. 4**). Другите две подобни погребения бяха проучени наблизко в североизточната периферия на голямата могила. За разлика от него техните ями не бяха вкопани в насипа на първични могили. Освен това маркиращите ги полукръгли в план съоръжения, обърнати с дъгата си на юг, се състояха само от един ред сравнително дребни камъни. Гробните ями се оформяха като изкопи с правоъгълно сечение непосредствено под основата на каменните пояси и бяха дълбоки съответно 1.75 и 2.10 м.

Аналогичен на описаните е и гроб 3, проучен през сезон 2005 г. Той бе разположен също така в северната периферия на могилата, като ямата му попадеше под видимия край на нейния насип. Подобен като форма, дълбочина и положение на тялото бе и гроб 6, проучен през същия сезон в непосредствена близост от предния. В него обаче липсваха даже гвоздеи.

Подобен погребален ритуал досега не е известен от античните и късноантичните некрополи в Тракия. Единствената косвена аналогия може да бъде направена с някои погребения от некропола край Княжевац, въпреки, че между тях има и съществени разлики (Petcovič , Rižič, Jovanoviĥ, Vuksen , Zoffmann 2005: burials 3, 28, 29).

За момента тяхната хипотетична интерпретация може да се ориентира според запазените от доста по-късни епохи обичаи да се заковават с пирони телата на покойници, които приживе са имали славата на магьосници или за които се е считало, че могат да се съживят.

Обичаят да се извършват обреди, целта на които е да се предотврати евентуалното възкръсване на покойните напоследък се свързва, според нас не съвсем удачно, с вярванията във вампири и защитата от вампиряване на мъртъвците. Следва да се изтъкне, че идеята за възкръсване съвсем не е задължително да се привързва само към този вид *зловещи* създания, формирал се в днешния му вариант в Европа и Америка едва в края на XVII в. Следва да се посочи и обстоятелството, че *вампирите* документирани в българския фолклор, качествено се различават от образите, документирани в Централна и Западна Европа (Сравни: Анчев 2008; Barber 1988).

В насипа на гробните ями от този тип се откриваха епизодично следи от пепел и съвсем дребни въгленчета, очевидно от огън, горял на друго място. Инцидентно в насипа попадаха съвсем малки безлични фрагменти от стени на керамични съдове със силно ерозирани ръбове и повърхности. Почти всички принадлежаха на съдове от добре изпечена глина с примеси от ситен пясък, придобила различни нюанси на кафявия цвят. Изключение правят десетина фрагмента, половината от които са от съдове, правени на ръка от лошо изпечена глина с примеси от пясък, а останалите – от малки битови съдове от добре пречистена и изпечена глина, придобила светлокафяв цвят. В горната част на насипа над някои гробове и непосредствено над отворите на гробните ями, както и между камъните на маркиращите ги съоръжения бяха намерени двадесетина незначителни по размер фрагмента от антични тухли или тегули, аналогични по структура и цвят на глината с тези, намирани в културните пластове от III - VI в. в античния Деултум. Липсата на достатъчно точни датиращи материали не позволява да определим със сигурност хронологията на тези погребения. Според стратиграфията на насипа те са по-ранни от натрупването на голямата могила, но по-късни от погребенията в малки могили на това място. Косвен довод за стесняване на възможния хронологически отрязък, през който са направени, ни дават два гроба на деца, разкрити в същия участък на могилата. Те бяха вкопани в античния слой от повърхностен чернозем и покрити със стреховидни конструкции от големи фрагменти от тегули. Телата им бяха положени по гръб с глави, ориентирани на запад. Костите бяха силно ерозирани. В тях бяха намерени по една бронзова монета – силно корозирани – които според технологичните си характеристики и някои запазени детайли от образите датират от средата или втората половина на IV в. Отново под северната периферия на голямата могила бяха разкрити още три детски погребения – едното покрито със стреховидна конструкция от тегули и тухли, а другите две силно разрушени – без гробен инвентар.

Останки от по-стари могили, включени в насипа на голямата, бяха документирани в северната, югозападната и югоизточната ѝ периферии, както и в централната ѝ част (**Фиг. 5**). В насипите им пластове от жълта до белезникава на цвят пръст, наситена с глина и хума, се редуваха с такива от по-твърда, с кафяв до тъмнокафяв цвят и чернозем. Диаметрите, според наблюденията, направени след като значителни части от тях са били разрушени при стари изкопи, са се колебаели между 10 – 12 и 15 м, а височините им са били около 2.00 – 2.50 м над равнището на околния терен.

В североизточната четвърт на голямата могила, на равнището на античния древен терен под и около основите на една такава могила бе проучена обширна настилка, направена от един слой речни и ломени камъни с неправилна форма. На места по тяхната повърхност личаха следи от пепел от големи огънове с диаметър до 2.5 м. Общата ѝ площ надхвърляше осемдесет квадратни метра. Камъните, с размери около 0.10 – 0.25 м, са били наредени по повърхността на чернозема и повечето бяха отчасти или изцяло потънали в него. Върху и непосредствено над тях бяха събрани няколко десетки фрагмента от стени на керамични съдове, очевидно нарочно натрошени на друго място. Средните им размери не надхвърляха два-три квадратни сантиметра. Преобладаваха фрагментите от битови съдове, в по-голямата си част правени на грънчарско колело. Според структурата на глината, технологията на изпичане и следите от украса върху някои от тях, може да се приеме, че като цяло тези материали могат да бъдат датирани към първите векове на нашата ера.

Античният черноземен пласт, върху който е била наредена площадката, имаше дебелина 0.25 – 0.40 м. Под старите кладни, горели върху него, той бе обилно наситен с останки от пепел. След свалянето му между камъните в северо-западната четвърт на първичната могила се очерта отвор на яма, проучена през сезон 2005. Насипът на повърхността ѝ не се различаваше от този на основния терен под чернозема с изключение на това, че бе малко по-мек. След свалянето на горните 0.15 м се оформи отворът на ямата с диаметър 1.25 м. Тя имаше почти правилна цилиндрична форма и бе запълнена със сравнително мека пръст със сив цвят. На дълбочина 1.2 м от равнището на античния терен се появи равен под, изсечен по повърхността на основната скала. В него бе врязан канал с правоъгълно сечение, широк 0.40 м и дълбок до 0.45 м, който го прорязваше по диаметъра северозапад-югоизток (**Фиг. 6**). Той влизаше с по 0.15 – 0.20 м навътре и в стените на ямата. Насипът в него не се различаваше от този в по-горните пластове. Инцидентно в ямата се откриваха останки от разложени органични материали, пепел от огън, горял извън нея, дребни въгленчета. Срещаха се и отделни частици от кости, някои от тях – пиролизирани. Сред по-добре запазените фрагменти имаше два от човешки ребра. В югозападния сектор на пода се очерта малко правоъгълно вдлъбване с размери 0.10 x 0.12 м. Може да се предполага, че това е легло на поставена вертикално в ямата дървена талпа, тъй като около него имаше следи от разложена дървесина.

На различни места и дълбочини в ямата бяха намерени отделни сравнително добре запазени човешки кости. Основното им струпване обаче бе в канала. В северния му край се откриха масивни кости от таз, а в южната – костите на два крака до колената. Според антропологичния анализ, дело на г-жа Виктория Русева от Института по антропология при БАН, костите

принадлежат на два индивида: мъж на около 50 годишна възраст и млада жена (Russeva 2010 с цит. лит.).

Датата на запълването на ямата може да се определи само приблизително. Сред керамичните фрагменти, намерени върху каменната настилка, имаше няколко стени на тънкостенни битови съдове (чашки? купички?), направени от много добре пречистена и изпечена глина със следи от лаково покритие с кафяв до червен цвят. Това категорично изключва възможността извършените тук обреди да бъдат датирани преди римската епоха. В същото време тя несъмнено е елемент от единен комплекс с площадката от ломени камъни. Доколкото ямата попадеше под настилката и издигнатите отчасти върху нея малки могилки най-логично е да бъде отнесена към периода на използване на площадката като некропол през I - II в. или непосредствено след това.

Смисълът на ритуалите, извършени на това място, не може да бъде определен със сигурност. Предварителното разчленяване на скелета на мъжа, повечето кости от който се откриха в канала, е несъмнено. Костите от другия скелет бяха сравнително малко и силно разпръснати в насипа. Следите от огън и дребните фрагменти от кости, някои от които – силно пиролизирани, позволяват да предположим, че в ямата са извършвани обредни действия, свързани с извършените наблизко погребения.

В централната част на големия могилния насип, под основите на друга първична могила бе документирано съоръжение с пръстеновидна форма, направено от един слой наредени върху античното равнище на чернозема речни и ломени камъни. Външният му диаметър възлизаше на 5.6, а вътрешният – на 3.15 м. Черноземният слой непосредствено върху съоръжението бе наситен с останки от пепел. Върху и между камъните бяха намерени няколко десетки фрагмента от стени на керамични съдове с изключително дребни размери и силно ерозирани ръбове и повърхности. По вид и качество те са аналогични с намерените върху другата каменна настилка. Освен това между няколко камъка в северния сектор на съоръжението бяха открити тридесетина фрагмента от изпечени глинени кори, направени от глина, обилно наситена с едър пясък и камъчета, придобила кафяв до тъмнокафяв цвят. Между това съоръжение и настилката около описаната по-горе яма имаше свободно от камъни пространство. Тук очевидно са се допирали перифериите на две от първичните могилки (**Фиг. 7**).

В североизточната част на вътрешната окръжност на пръстена на дълбочина 0.75 м от равнището на основния терен бе документиран гроб на възрастен индивид, положен в земята в необичайна поза. Краката му, свити в коленете бяха обърнати надясно, тялото лежеше по гръб, а сгънатите в лактите ръце бяха вдигнати към главата. Черепът бе извит на 90° надясно. Скелетът бе ориентиран с глава на запад и принадлежи на възрастен мъж. Следи от гробен инвентар или ритуални действия във вътрешността на съоръжението не бяха намерени. Точните очертания на гробната яма, която е имала вероятно овална форма, не можаха да бъдат фиксирани, тъй като насипът в нея бе много близък по състав до основната пръст.

На 7.6 м североизточно от това пръстеновидно съоръжение отново

под насипа на първична могила бе проучено друго. То имаше почти правилна кръгла форма с диаметър 3.30 x 3.50 м. Направено бе от речни и ломени камъни, наредени върху повърхността на античния чернозем. Непосредствено над него той също бе наситен с останки от пепел. В централната част на каменната настилка се оформяше струпване от по-едри камъни, наредени в два, на места – в три пласта. Непосредствено над и между камъните бяха намерени тридесетина фрагмента от керамични съдове, аналогични на тези от предните съоръжения.

След свалянето на камъните, под североизточния сектор на дълбочина 0.45 м бе намерен скелет на жена на около 40 годишна възраст. Позата, в която е била положена в земята, също е нетрадиционна. Скелетът бе ориентиран с глава на запад, краката бяха сгънати в колената, обърнати наляво, а тялото от таза нагоре извито на 90° така, че гърдите да легнат върху земята. По същия начин черепът бе извит наляво така, че лицето да бъде обърнато към нейната повърхност. Ръцете бяха свити в лактите, дланите – кръстосани пред лицето. Точните размери и форма на гробната яма също така не можаха да бъдат маркирани, тъй като насипът в нея бе напълно еднакъв с този на околната пръст, която в този участък бе силно примесена с пясък.

Друго съоръжение с пръстеновидна форма, направено от един ред речни и ломени камъни, бе документирано в югозападната периферия на големия могилен насип. То също бе под първична могилка с височина около 2.20 м и диаметър – около 15 метра. Ширината на пръстена се колебаеше в пределите на 0.50 – 0.75 м. В него бе вписан правоъгълник, допрян до западната част на кръга, ориентиран почти точно изток-запад. За разлика от предните съоръжения по повърхността на античния терен в непосредствена близост до него имаше още няколко десетки камъка, разхвърляни безредно. Фрагментите от керамични съдове бяха сравнително малко, за сметка на което останките от пепел в черноземния пласт бяха особено обилни.

В североизточния сегмент на съоръжението, след свалянето на камъните от вписания правоъгълник на дълбочина 0.8 м, бяха намерени кости от свити в коленете крака на възрастен индивид, обърнати наляво. Форма и размер на гробна яма не можаха да бъдат констатирани, тъй като основния пласт, в който ги открихме бе силно пясъчлив и абсолютно еднороден.

Остава открит въпросът дали останалите кости от скелета са ерозирали или в ямата са поставени нарочно само тези от краката.

Още един гроб под първична могилка бе разкрит в югоизточния сектор на голямата. Над него липсваше каменно съоръжение. Тялото на жена бе поставено в плитка гробна яма с елипсоидни очертания в традиционната поза *хокер* наляво, с глава на изток.

Точното датiranje и интерпретация на тези гробове са силно затруднени. Единствената опорна точка са няколкото десетки фрагмента от стени на битови съдове, намерени в пласта на античния чернозем над и между камъните на съоръженията. За съжаление всички те са с изключително малки размери и ерозирали ръбове и повърхности. Освен това не можем да изключим и възможността някои от тях да са преотложени при извършването на вторични погребения или ритуални действия на същото място. Тази възмож-

ност се доказва и от намирането заедно с тези материали, макар в по-малки количества, на фрагменти от съдове, правени на ръка от лошо изпечена глина с примеси от едър пясък, които очевидно са много по-стари.

Позите на покойниците и формите на каменните съоръжения над тях, както и малките могилки, с които са били маркирани на повърхността, имат многобройни аналогии в различни исторически епохи от праисторията до късната античност. Поради това те трудно могат да бъдат използвани като аргумент за обяснение на обекта. Площадки и около гробни съоръжения от речни и ломени камъни са известни от праисторията, тракийските некрополи от I хил. пр. Хр., но също така и от тези на гръцките колонии. Спорадично те се появяват и през римската епоха (Гетов 1970, 10).

Тълкуването на погребенията като възможен показател за проникване на чужди етнически елементи в района на Дебелт през първите векове на нашата ера, също така е поне спорно. То трудно може да обясни използването на същата площадка за некропол от местните жители преди и след тях, както и причините за затварянето на целия комплекс с един общ могилен насип.

Очевидно е, че описаните дотук погребения от (възможно с изключение на детските) са били съпроводжани с нестандартни за времето си ритуали. Те нямат аналогии и сред проучените досега антични некрополи на Деултум (Костова, Чолаков 2018). Съблазнително е да интерпретираме поне част от находките под могила *Хеликон* като човешки жертвоприношения, но аргументите за това не са достатъчни. Съпътстващите обреди обаче показват, че отношението към погребаните тук индивиди, се е различавало значително от документираното в стандартните некрополи на античния Деултум за периода I – IV в. Броят на изследваните в тях гробове от това време, макар в по-голямата си част – непубликувани, вече надхвърля 250.

В източната и южната част на терена под периферията на голямата могила през 2005 – 2006 г. бяха проучени девет гроба, които могат да се отнесат към края на I – средата на II в. Те съставят отделна хронологична група, малко по-ранна от описаните по-горе. Сред тях, според погребалния ритуал, могат да бъдат обособени три подгрупи.

Най-богат гробен инвентар съдържаха три погребения, извършени чрез трупоизгаряне на място. Две от тях бяха разположени в непосредствена близост едно до друго под южната периферия на голямата могила и бяха аналогични по форма, размери и следи от погребални ритуали. Гробните ями, в план силно издължени правоъгълници, ориентирани изток-запад, имаха две нива: на повърхността на античната ходова повърхност с размери 2.15 x 0.85 м, на дълбочина 0.45 м със стъпаловидно стесняване те придобиваха размери 1.90 x 0.57 м. Общата им дълбочина бе 0.70 – 0.75 м. Дъната, вкопани в повърхностния пласт на материка, бяха старателно заравнени.

Покойниците са били поставени на дъното по гръб с глава, ориентирана на изток и върху телата им е била натрупана кладата. Гробните дарове са били поставени след нейното изгаряне. След това долната част на ямата е била засипана с глинеста пръст и – може би известно време (няколко дни?) по-късно – над нея е запалена друга, значително по-голяма могила, огънат от

която силно е отухлил голямо петно непосредствено върху гроба и околния терен. Дърветата от горната клада са били наредени на пластове, като всеки следващ е бил поставен перпендикулярно на предния. Кладите са били укрепени с железни гвоздеи. И в двете ями по стъпалото между долната и горната част бяха намерени по няколко десетки от тях.

Известни разлики бяха констатирани при третия гроб с трупоиизгаряне. Тук гробната яма бе ориентирана север-юг. Долната ѝ част бе оформена като малка правоъгълна ниша с размери 0.67 x 0.23 м и дълбочина 0,22 – 0,25 м. Върху нея имаше квадратна площадка, направена от четири големи фрагмента от тегули. Според находките на пиролизирани фрагменти от костите, главата на покойната е била ориентирана на север. Ямата, в която е било извършено това погребение, засягаше северната част от първичната могилка над погребението в поза *хокер*, около което нямаше каменно съоръжение.

Сред гробовете от този хронологически период, извършени чрез трупополагане, се разграничават две подгрупи. Два от тях, разположени на няколко метра западно от клада 3, бяха извършени в старателно изкопани правоъгълни в план гробни ями, дълбоки съответно 0.65 и 0.80 м от равнището на основния терен. Скелетите, ориентирани почти точно в посока север-юг с глави на север, бяха положени по гръб с ръце, протегнати покрай тялото. Намирането на осем симетрично разположени железни гвоздеа около единият от скелетите показва, че той е бил погребан в дървен ковчег (**Фиг. 8**). Третото, със същата ориентация, не съдържа погребален инвентар, но бе покрито със стреховидна конструкция от тегули, характерни за находките от стандартните некрополи на античния Деултум от I - III в.

Други три гроба на деца, представляваха плитки ями, вкопани небрежно в античния черноземен слой с дълбочина до 0,35 м без гробни съоръжения. Точните очертания на ямите не можаха да бъдат документирани поради абсолютно еднородния насип. Телата са били положени по гръб, с ръце, изпънати покрай тялото, главите са били ориентирани на юг. Скелетите на децата бяха силно ерозирали, поради което възрастта им не можа да бъде определена с достатъчна точност, но по видими белези не надхвърля 8 - 12 години.

Тъй като заради богатия инвентар, намерен в гробовете от този хронологичен период, те са разгледани подробно в други публикации (Balabanov, Nenova-Merdjanova 2006; Balabanov 2011), тук ще се споменем само монетите, като важен репер за относителната хронология на този хронологически период от използването на площадката за некропол.

Най-ранна е монетата от погребение 14/2005 (**Фиг. 9**). Тя е отсечена в централна монетарница от името на император Веспасиан. Според броят на трибунатите му може да бъде отнесена към 75 - 76 г. Монетата на император Домициан от погребение 15/2005 също е от централна монетарница. Тъй като в титулатура му е включен епитетът *Германикус* тя се отнася към последните години от неговото управление. В погребение с трупополагане бе намерена монета от император Траян, сравнително по-зле запазена. В погребение 10/2005 бе открита монета от Антонин Пий, а в устата на едно от детските погребения – постумна бронзова монета на съпругата му Фаустина стара. Всички монети от гробовете в тази хронологическа група са асарии.

Сериозен аргумент за интензивен живот в този район през римската епоха са няколкото десетки фрагмента от битови керамични съдове, намерени инцидентно в черноземния слой на *покривалото* на големия могилен насип. Всички те са правени на гърнчарско колело от добре пречистена и изпечена глина, придобила кафяв цвят. Сред по-характерните преобладаваха устия и дъна на панички или малки купички, детайлите по които (размери, профили, повърхности) ги свързват с керамичното производство, документирано в античния Деултум през III - IV в. Фрагменти от антични съдове, макар спорадично, се откриват по повърхността на терена северозападно от могилата. Това, както и резултатите от проучването с георадар на полигон, разположен непосредствено на север от разкопаната площ, а и обстоятелството, че няколко погребения бяха проучени на реалната граница на по-късния могилен насип подсказват, че плоският некропол се развива в тази посока извън границите на проучената могила.

През сезон 2006 г. след свалянето на остатъците от античния черноземен пласт в централната част и северната половина на терена бяха документирани тринадесет гроба в плитки (до 0.15 м) ями. Всички те бяха вкопани в слоя от глинеста пръст с тъмножълт цвят в основата на могилата. Само четири бяха маркирани на повърхността – в основата на черноземния слой – с по два-три малки речни камъка. Доколкото в чернозема, непосредствено над тях, липсваха следи от вторични изкопи може да се заключи, че погребенията са по-стари от образуването му. Десет от тях бяха в ями с неправилна овална форма и размери около 1.4 x 0.90 м (**Фиг. 10**). Телата бяха поставени в поза *хокер*, с глави или положени по гръб с опънати покрай тялото ръце, ориентирани на запад. В един от тези гробове, в който скелетът бе в поза *хокер*, не бе намерен череп, въпреки, че всички останали кости на скелета бяха много добре запазени. Подобен бе случая в друг гроб, в който бе погребан млад индивид, положен по гръб с опънати покрай тялото ръце, с липсваща глава, която би трябвало да е ориентирана на запад. Други два гроба, при които телата са били поставени в същата поза, бяха в сравнително дълбоки (0.90 м) ями с овален план. Важно е да се отбележи, че едното от тях попадеше под югоизточната периферия на пръстеновидното съоръжение от речни и ломени камъни в централната част на могилата.

В този тип гробове и около тях не бяха намерени дарове или културни останки, които могат да дадат сигурен аргумент за датирането им. Най-логично е да ги свържем по време с материалите от трите ритуални ями, които бяха проучени между тях. Две, разположени наблизо една до друга, имаха правилна цилиндрична форма и неравни дъна. В насипа на едната, с диаметър 0.94 м и дълбочина 0.78 м, бяха намерени няколко десетки фрагмента от сравнително големи съдове, правени на ръка от лошо изпечена глина, с примеси от едър пясък и камъчета, придобила кафяв до черен цвят. Устните ръбове, дъната и дръжките им позволяват да ги отнесем към края на бронзовата или началото на желязната епохи. Те бяха аналогични на фрагментите, откривани предимно в ограничен участък с неправилна форма и площ от около 20 м² на черноземния слой в западната периферия на могилата. Сред тях можеше да бъдат разграничени детайли от чашки, урни и гърненца, както и фрагменти от големи съдове, вероятно предназначени за хранилища. Малките им размери и обстоятелствата на намиране свидетелстват, че най-вероятно става въпрос за преотложени материали.

Непосредствено до северната периферия на големия могилен насип през същия сезон бе проучена ритуална яма с неправилна форма и дълбочина 1.85 м от равнището на здравата пръст под черноземния слой. Тъй като и тук в насипа липсваха каквито и да било признаци на вторично вкопаване, може да се приеме, че тя е съвременна на описвания хронологически пласт от погребения. В ямата бяха намерени кости от поне два човешки скелета, разпръснати безредно. От него произхождат и два фрагмента от стени на керамични съдове, правени на ръка. Единият от тях е с езичеста дръжка, характерна за съдовете от къснобронзовата и ранножелязната епохи. Невъзможно е да се определи дали в ямата е извършено стандартно погребение, човешко жертвоприношение или препогребване.

Поне два гроба от този хронологичен слой са били прорязани или сериозно засегнати от античните от I - II в. Обстоятелството подсказва, че към началото на нашата ера споменът за стария некропол е бил забравен и евентуалната маркировка на старите гробове на повърхността е била заличена.

Наблюденията над стратиграфията и хронологията на обекта ни дават основание да търсим натрупването на големия могилен насип през втората половина на IV в. (Balabanov 2011)). Това я прави една от най-късните надгробни могили в Тракия. Според наблюденията на стратиграфията на реброто с посока изток-запад, геометричният център на голямата могила почти съвпада с върха на насипа на първичната могила върху съоръжение 1. Трудно е да се прецени доколко това е било търсено съзнателно или става дума за технологична целесъобразност.

Големият хронологически период, който разделя първият период на използване на терена за некропол – във всеки случай преди IX в. пр. Хр. – и появата на погребения от I – III в. не предполага съзнателно търсена приемственост. Ранните гробове от времето на император Веспасиан и сина му Домициан попадат в периода на основаване на колонията на ветерани Деултум.

Веднага след тях и очевидно ориентирани спрямо техните останки (или надземни маркировки, ако е имало такива) на площадката са направени площадките от един ред камъни. Те са имали различни функции: някои са били свързани с нови гробове, а някои са били ползвани като място за палене на огън и, вероятно, извършване на различни обреди. Ако се съди по значителните количества пепел, запазена по повърхността на камъните и в пласта от чернозем около тях, те не са били свързани само с погребалния ритуал. Поставянето на телата на покойните в поза *хокер* не е изключение за първите векове на нашата ера, но поне засега се явява единствен случай в некрополите на Деултум. Това позволява да предположим, че става въпрос за сектор, в който са погребвани лица, принадлежащи към обособена социална група.

Липсата на гробен инвентар прави проблематично точното датироване на следващите във времето гробове. Опорните точки са две: те са ориентирани с главите на запад, което подсказва навлизане на християнски ритуали и са съобразени с каменните площадки, следователно не са много по-късни от тези,

пряко свързани със съоръженията. В тази хронологическа група изпъкват шестте гроба, в които скелетите са заковани с пирони, а между краката им е поставен малък бележник на цвят камък. Независимо от възможната интерпретация е очевидно, че става дума за индивиди, погребението на които е било съпътствано от качествено различни за *нормалните* хора действия.

Възможни са различни обяснения на причините, довели до издигането на *засипващата* целият участък могила. Като най-вероятно засега се очертава желанието съществуващия на това място некропол да бъде вторично *погребан*. Подобен акт би могъл да бъде например следствие от приемането на християнството, по-точно на гоненията срещу езичниците и всички материални паметници, свързани с тях, рязко засилени в Римската империя след средата на IV в.

За да станат обаче погребенията, извършени тук, сериозна опасност за новата обредна практика, е логично да предположим, че с течение на времето те са се превърнали за местните жители в нещо повече от стандартен некропол. Ако приемем, че *заковаването* с гвоздеи на скелетите цели обезпечаване срещу възкръсване (подобен обред е безспорен за средните векове), то става много вероятно нестандартните обреди в разкритата ритуална яма да са имали същия или подобен смисъл. В такъв случай може да се допусне, че в некропола са погребвани хора, ползвали се със специална слава приживе: знахари, магьосници, жреци или просто набедени за носители на трансцендентални способности. Благодарение на *особения* статут на погребаните теренът вероятно е придобил славата на място, добро за извършване на магии. Ако тези идеи се потвърдят, то участъкът под бъдещата голяма могила е представлявал не само некропол за *особени* хора, но и нещо като малък теменос.

Важен извод от наличието на най-стария хронологически пласт от погребения, документирани тук, е съществуването на някакво синхронно селище в непосредствена близост до района. Това е още един аргумент за наличието на праисторически селища на северния бряг на река Средецка. Действително, резултатите от разкопките на обект *Добелт* в периода 2012 - 2015 г., позволиха да бъдат локализирани останки от постоянен живот през цялото I хил. пр. Хр. на ръба на рида, който загражда от север развалините на античния град (Балабанов 2017).

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Анчев 2008: А. Анчев. Вампирите в българския фолклор. София, 2008.

Балабанов, Петрова 2002: П. Балабанов, Св. Петрова. Довелт – Деултум – Дебелт. In: Roman and early Byzantine cities in Bulgaria. Sofia, 2002, 237 - 251.

Балабанов, Костова 2003: П. Балабанов, К. Костова. Национален археологически резерват *Деултум-Дебелт* – проучвания и перспективи. Паметници, музеи, реставрация. София, 2003, 2, 45 - 54.

Балабанов 2017: П. Балабанов. Тракийският Добелт. В: Тракия и околния свят. Сборник с доклади от Национална научна конференция, Шумен, 27 - 29. 10. 2016 г. Ред. Ст. Стойчев. Велико Търново, 2017, 122 - 140.

Гетов 1970: Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I – IV в). Археология, XII, 1, 1 - 11.

Костова, Чолаков 2018: Костова Кр., Чолаков И. Южният некропол на римската колония Деултум. Будител, 2018, 2, 108 - 118.

Balabanov, Nenova-Merdjanova 2006: P. Balabanov, R. Nenova-Merdjanova. A rare bronze Balsamarium from the necropolis of Colonia Flavia Pacis Deultensium. - *Archaeologia Bulgarica*, 2006, 3, 35 - 53.

Balabanov 2011: P. Balabanov. An interesting antique funeral complex. In: Early roman Thrace New evidence from Bulgaria. *Journal of Roman archaeology. Supplementary series number eighty-two*. London, 2011, 106 - 115.

Barber 1988: P. Barber. *Vampires, Burial and Death: Folklore and Reality*. New Yorkq Yale University Press, 1988.

Petcovič, Rižič, Jovanoviħ, Vuksen, Zoffmann 2005: S. Petcovič, M. Rižič, S. Jovanoviħ, M. Vuksen, Zs. K. Zoffmann. Roman and medieval necropolis in Ravna near Knjaževac. Belgrade, 2005.

Russeva 2010: V. Russeva. Distribution of enamel hypoplasia – new perspectives for interpretation of the anthropological material from archaeological sites in Bulgaria (preliminary results). In: *Интердисциплинарни изследвания*, XXII - XXIII, София, 2010, 186 - 192.

MOUND № 4 *HELICON* FROM THE NECROPOLISES OF DEULTUM

Abstract

Petar Balabanov

On the heights above the ruins of the ancient city Deultum in the 80s of the last century 14 burial mounds were documented. Mound № 4 was located approximately 100 meters east of the center of the modern village.

The level of the ancient terrain beneath it was inclined from the northwest to the southeast. The soil for the large mound embankment was taken from the immediate surroundings, mostly from the south and east of the future mound. The slopes in this part were fortified with additionally cumulated chernozem of varying thickness - in places more than 1.5 m.

Before the last season - 2008 - the remaining part of the mound embankment and part of the terrain north of it was surveyed with georadar. To the north of the excavated terrain were marked anomalies that correspond to the ancient burials documented beneath the mound. So far they have not been explored.

It was documented that on the terrain beneath the large mound embankment there were different structures and necropolises from different chronological periods. The oldest ones refer to the end of the 2nd - the beginning of the 1st millennium BC. The site was used as a necropolis in the I - II century, and shortly afterwards small mounds were built and stone facilities were made which were associated with another type of funeral praxes. The final embankment of the mound refers to the second half of the 4th century, making it one of the latest mounds in Ancient Thrace.

Three graves with similar shapes located in the northern periphery of the Great Mound were surveyed in season 2004. At their bottoms, at a depth of 1.70 - 1.80 m from the upper edge of the pits, skeletons of adults were found, laid on their backs, with arms stretched alongside the body and heads oriented to the west. There was no funeral equipment. In the occipital part of each skull a heavily corroded iron nail was driven in. Two more were placed horizontally at the level of the skull with the blades toward the temples. Such nails were driven into the pelvis, probably passing through the wrists. The feet of the dead were artificially separated at about 0.30 meters, and small whitish-colored stones were placed between them.

The custom to perform rituals, the purpose of which is to prevent the resurrection of the dead, is associated with beliefs in vampires and preventing the dead to become vampires. It should be noted that the idea of resurrection is not necessarily attached to this kind of creatures formed in its present version at the end of XVII century. It should be pointed out that the *vampires* documented in Bulgarian folklore are qualitatively different from those typical of Central and Western Europe.

In the northeastern quarter of the great mound, at the level of the ancient daytime terrain, a large pavement made of one layer of river and boulders of

irregular shape was studied. The antique chernozem layer on which they were arranged was 0.25-0.40 m thick. Under the pile spots it was thoroughly saturated with the remains of ash. Under one of the spots, a cylindrical pit with diameter of 1.25 m and depth of 1.2 m was studied. In its floor, cut on the surface of the main rock, a rectangular section, 0.40 m wide and 0.45 m deep, was cut, cutting it along the diameter northwest southeast. Separate relatively well preserved human bones were found in the pit. According to the anthropological analysis, performed by Mrs. Victoria Ruseva of the Institute of Anthropology at the Bulgarian Academy of Sciences, they belong to two individuals: a man about 50 years old and a young woman.

As the pit fell under the pavement and the small mounds erected on it a little later, it is logical to be referred to the period of use of the site as a necropolis in I - II century.

The meaning of the rituals performed in this place can not be determined with certainty.

In the central part of the large mound, under the foundations of another small mound, was documented an annular-shaped facility made of one layer of river and spalled stones arranged on the ancient level of the chernozem. Its external diameter was 5.6, and the inner diameter was 3.15 m. In the inner circle of the ring at a depth of 0.75 m from the level of the main terrain the grave of an adult person placed in an unusual posture was documented. His legs bent at the knees, were turned to the right, the body was lying on his back, hands folded in elbows were raised to the head. The skull was bent at 90° to the right.

Accurate dating and interpretation of funerals associated with stone facilities is very difficult. Sites and burial facilities of river and spalled stones are known from prehistory, Thracian necropolises from the 1st millennium BC, but also from those of the Greek colonies. They also appear sporadically during the Roman epoch.

Obviously, the described funerals were accompanied by non-standard for the respective period rituals. They have no analogies among the many ancient necropolises of Deultum. It is tempting to interpret at least some of the findings in the mound *Helicon* as human sacrifice, but the arguments for this are not enough. However, the accompanying rituals show that the attitude towards the individuals buried here differed significantly from that documented in the standard necropolises of the ancient Deultum for the period I - IV century.

In the eastern and southern parts of the terrain, below the periphery of the great mound, nine graves dating back to the end of the 1st - mid 2nd century were examined. They make up a chronological group a little earlier than the ones described. Three of them contained the remains of burials by cremation. Among the funerals by corpse-laying, two subgroups are distinguished. Because of the rich inventory found in the graves of this period, they are dealt with in detail in another publication (Balabanov, Nenova-Merdjanova 2006; Balabanov 2011). Here we will mention only the coins. The earliest was cut off at a central coin cutting facility on behalf of Emperor Vespasian and refers to the year 75 - 76. The coin of Emperor Domitian, the titulary of which included the epithet *Germanikus*, refers to the last years of his rule. Other coins from these graves are associated with the Emperors Trajan, Antonin Pieux and Faustina the Elder. They are all asars.

Beneath the chernozem layer in the central part and the northern half of the terrain thirteen graves dug into shallow pits were documented. No inventory or cultural remains were found in them. It makes sense to connect them in time with the material from the three ritual pits that were studied. In the embankment of one were found several dozen fragments of relatively large vessels made by hand from badly baked clay with admixture of coarse sand and pebbles which had become brown to black in colour. The mouth edges, bottoms and handles allow us to refer them to the end of the Bronze Age or the beginning of the Iron Age.

The long chronological period separating the first period of use of the terrain for the necropolis - in any case before the 9th c. B.C. - and the emergence of funerals from I - III c. does not imply deliberate continuity. Graves from the time of Emperor Vespasian and his son Domitian fall into the period of the founding of the colony of veterans Deultum. Immediately after them the sites were made from one row of stones. They had different functions: some were connected with new graves, and some were used as a place to light fire and probably to perform different rituals. Putting the bodies of the dead in fetal position is not an exception for the first centuries of our era, but is the only case in the Deultum necropolises. The lack of burial inventory makes the accurate dating of the subsequent in time tombs problematic. They are oriented with heads to the west, which suggests the entry of Christian rituals and are tailored to the rock sites, therefore they are not much later than the facilities. This group includes the six graves in which the skeletons are nailed, and small whitish-colored stones placed between their feet. Regardless of the possible interpretation, it is obvious that they are individuals whose funeral was accompanied by qualitatively different actions from those related to funerals of *normal* people.

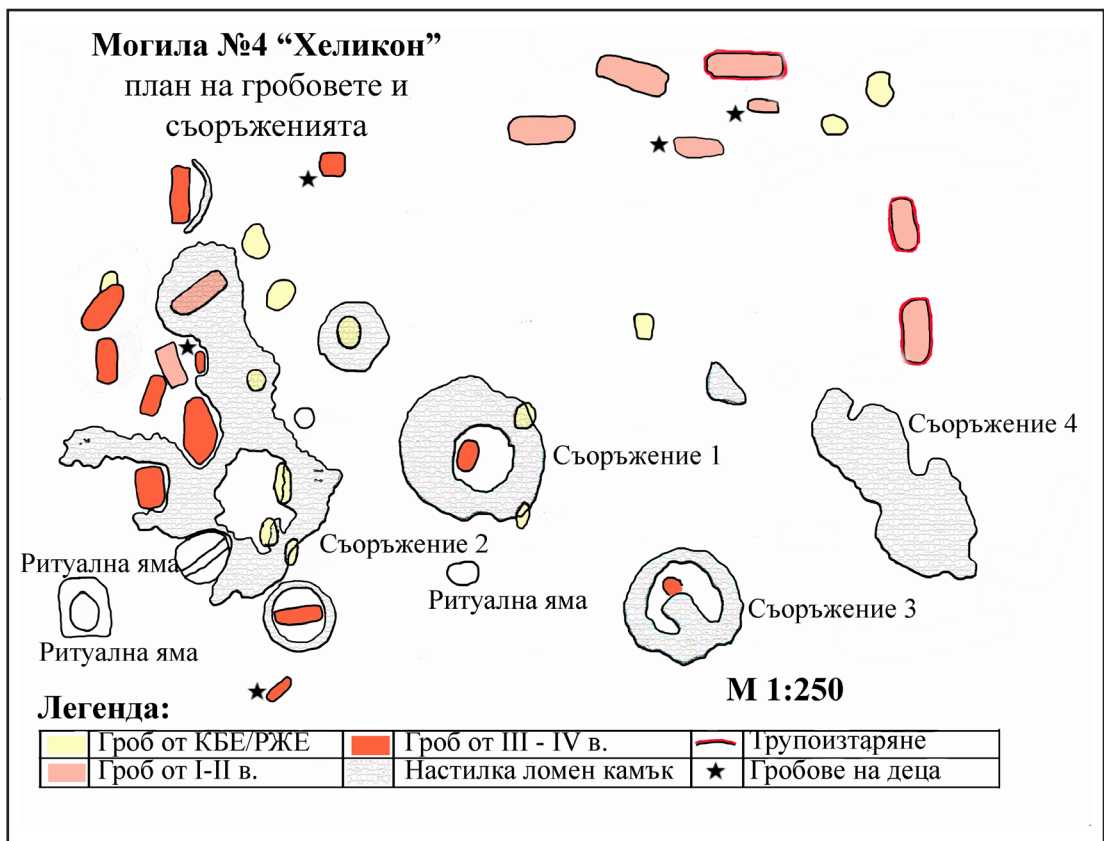
Observations over the stratigraphy and chronology of the site give us reason to look for the hilling of the large mound in the second half of IV. The most likely explanation for the hilling of the last large mound embankment is the desire that the existing necropolis at this place be secondarily *buried*. Such an act could be a consequence of the adoption of Christianity and the persecution of the pagans, which was abruptly intensified in the Roman Empire after the mid - 4th century.

However, for the funerals carried out here to become a serious danger to the new ritual practice, it is logical to suppose that for the local residents they had become something more than a standard necropolis. Due to the *peculiar* status of the buried the terrain had probably acquired the glory of a place good for making spells. We can assume that the area under the great mound was not only a necropolis for *special* people, but also a small Temenos.

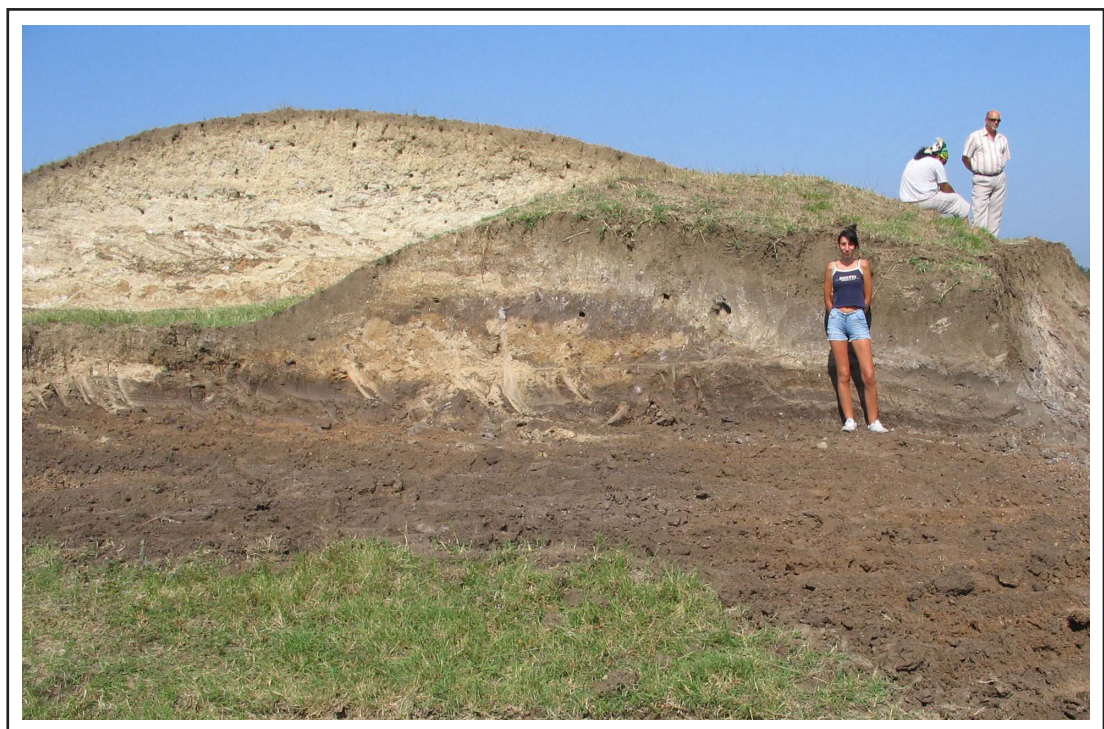
An important conclusion from the existence of the oldest chronological layer of burials documented here is the existence of a synchronous settlement in the immediate vicinity of the area. Indeed, the results of the excavations at the Dobelt site in the period 2012 - 2015 made it possible to locate near the mound remains of permanent life throughout the 1st millennium BC.

Фиг. 1 - Могила № 4 Хеликон - общ поглед

Фиг. 1а - Могилка № 4 Хеликон - план на гробовете

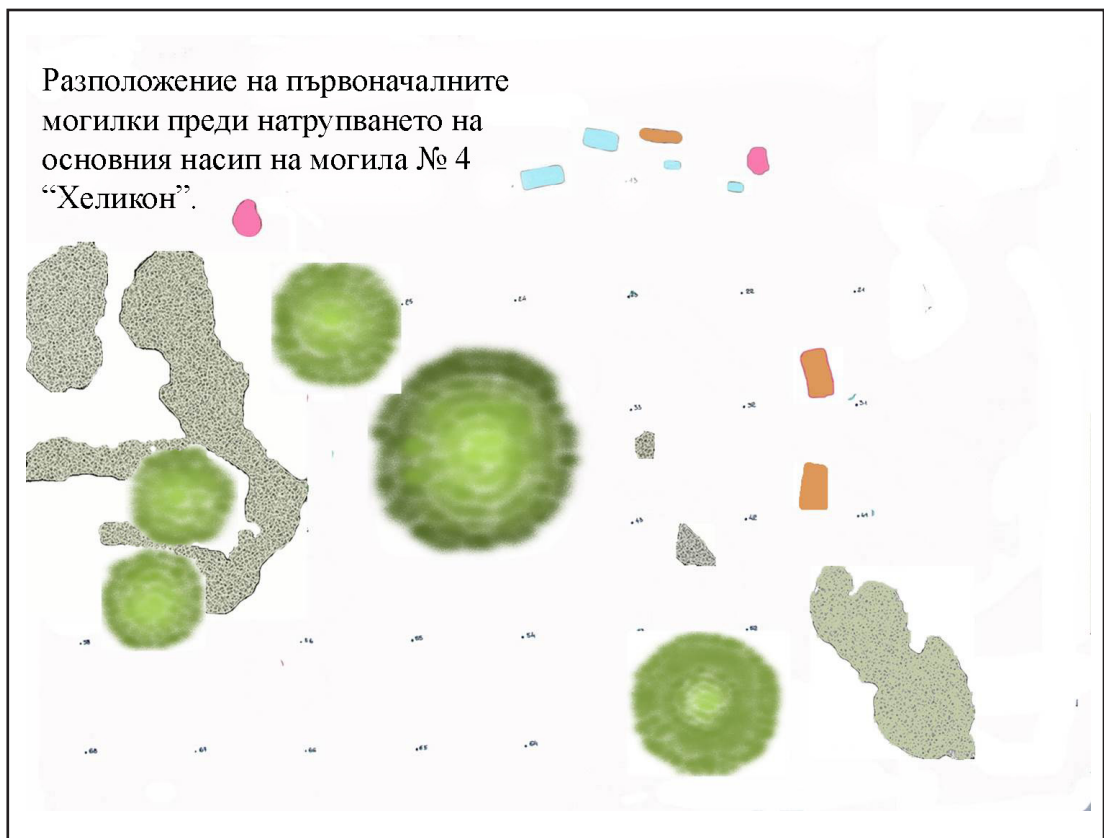
Фиг. 3 - Профили на първичните могилки в насипа на голямата могилка

Фиг. 2 - План на археологическия резерват *Деултум-Дебелт*

Фиг. 4 - Скелет, закован с железни пирони

Фиг. 5 - Първични могилки под големия насип

Фиг. 6 - Ритуална яма с канал на дъното

Фиг. 7 - Гроб в пръстеновидна крепида

Фиг. 8 - Гроб от I - II в. с останки от ковчег

Фиг. 9 - Монета на император Тит Флавий Веспасиан

Фиг. 10 - Ранни гробове

ЗЛАТНИ МОНЕТИ НА ФИЛИП II МАКЕДОНСКИ, ОТКРИТИ В КАБИЛЕ

Мирослав Козарев

Филип II, трети син на македонския цар Аминта III, е роден през 382 г. пр. Хр. в македонската столица Пела и не е бил предопределен да царува. През 368 г. пр. Хр. той е изпратен като заложник в Тива, където живее в дома на бележития политик, военачалник и държавник Епаминонд. Именно годините прекарани в Тива запознават младия Филип с особеностите в политиката и военното дело в Гърция. Вл. Попов отбелязва, че по време на заложничеството си бъдещия цар получава много добро гръцко образование, което е от съществено значение по време на управлението му и водената от него политика (Попов 2008, 383). След кратко регентство над малолетния Аминта IV, Филип заема македонския престол през 359 г. пр. Хр.

След като укрепва властта си царят прави пълна реорганизация на македонската армия. Поддържането на постоянна военна част спомага за превземането на Амфиполис през 357 г. пр. Хр. С този си ход Македонската държава получава достъп до богатите златни и сребърни мини от района на Пангей (Драганов, 2000, 81). Година по-късно армията на Филип превзема селището Крениди, прекръстено на Филипи, което също разполага със златна мина. Разполагайки с добре подготвена постоянна войскова част, както и с необходимите му финансови ресурси царят започва разширение на територията на Македонската държава.

Освен с реформи в армията, управлението на Филип е белязано и от голяма монетна реформа. За пръв път в Македония започва сечене на златни монети. Според Le Rider правото да сечат такива монети имат монетарниците в Пела и Амфиполис (Драганов, 2000, 81). Според Д. Драганов, едва след победата над Халкидическата лига около 345 г. пр. Хр., Филип пуска в обръщение златни емисии, сечени по атическия тегловен стандарт (Драганов, 2000, 84). Номиналите сечени от злато са статер, хемистатер (1/2 статер), 1/4 статер, 1/8 статер и 1/12 статер. Статерите са с тегло 8.64 гр., като един златен статер се равнява на осем тетрадрахми. Златните статери са представени само от един тип - на аверса е представен бюст на Аполон с лавров венец, надясно, а на реверса - бига с кочияш. По-голямо е разнообразието при по-дребните номинали. На аверса е представен Херакъл с лъвската кожа, надясно. Единствено при 1/12 статер на аверса е изобразена глава на Аполон. Иконографията на реверса е разнообразна. Тук трябва да се отбележи фактът, че дори след смъртта на Филип през 336 г. пр. Хр., монетарниците в Пела и Амфиполис продължават да сечат златни постумни монети. Според Д. Драганов това е свързано с големите дългове, които царя оставя във връзка с планирания поход срещу Персия (Драганов, 2000, 85).

Една от военните кампании водена от Филип II е пряко свързана с Кабиле и неговата околност. През 342/341 г. пр. Хр. армията му нахлува

в Тракия по поречието на р. Хеброс и основава град Филипопол. Древногръцкият автор Демостен съобщава, че по време на своя поход в Тракия, Филип превзема градовете Дронгилон, Кабиле и Мастейра. Това всъщност е и първото споменаване на Кабиле в древните извори. Според Демостен при превземането на града армиите на Филип го разрушават, след което там са настанени македонски колонисти и укрепителната система е изградена наново. Твърденията на Демостен се потвърждават от археологическите проучвания осъществявани в Кабиле от 1972 г. Следи от опожарявания по времето на Филип II са разкрити в централните сектори на града. При проучването на крепостните стени на града също са открити пределинистически материали. След превземането на селището, то започва своето развитие като град от елинистически тип. Върху близостта в укрепителната система на Филипи, Приене и Кабиле разсъждава Т. Стоянов (Стоянов 2006, 91).

В Кабиле и некрополите около града са открити общо три златни статера свързани с Филип II. Първият от тях е 1/12 статер и е публикуван от Д. Драганов (Драганов 2000, 149). На аверса е представена глава на Аполон с лавров венец, надясно. На реверса е гравирани надпис ΦΙΛΙΠΠΟΥ, над него светкавица, а под него лъвска глава насреща. Монетата е сечена в монетарницата на гр. Пела в периода 345 - 328 г. пр. Хр. (**Фиг. 2**).

Втората монета е цял статер. Това е и единствената златна монета открита в контекст. Публикувана е през 2013 г. (Стоянов, Миков, Джанфезова 2013). На аверса е представена глава на Аполон с лавров венец, надясно. На реверса е гравирани бига с кочияш, като под краката на конете е изобразен тризъбец. В долния отрязък се чете надпис ΦΙΛΙΠΠΟΥ, който е силно изтрит. Монетата е сечена в монетарницата на гр. Амфиполис в периода 340 - 328 г. пр. Хр. (**Фиг. 1**).

Третата златна монета е открита случайно през 2015 г. на Зайчи връх. Представлява 1/8 статер. На аверса е представена глава на млад Херакъл, наметнат с лъвската кожа, надясно. На реверса е гравирани тризъбец, надясно, а над него надпис ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Монетата е сечена в монетарницата на гр. Пела в периода 340 - 328 г. пр. Хр. (**Фиг. 3**).

Наличието на златни монети в Кабиле показва важното място, което е заемал града в третата четвърт на IV в. пр. Хр. За съжаление само златният статер е открит в ясен контекст, което е пречка за по-подробни размисли върху монетите на цар Филип II Македонски открити в района на Кабиле. Откриването на цял статер в гробен комплекс, показва високия социален статус на покойника. Изследвачите на гробното съоръжение считат погребения за представител на македонския гарнизон настанен в Кабиле, за което свидетелства и Демостен. Все пак наличието на златни монети и то от двата най-богати града в Македонската държава – Амфиполис и Пела, показва важното икономическо и политическо значение на Кабиле.

№	Номинал	Аверс	Реверс	Диаметър	Тегло	Монетарница
1	1/12 статер	Глава на Аполон с лавров венец, надясно	Надпис ФІЛІПΠΟΥ над него светкавица, а под него лъвска глава насреща	0.8 см	0.70 гр.	Амфиполис
2	статер	Глава на Аполон с лавров венец, надясно	Бига с кочи-яш, надясно. Под краката на конете тризъбец. В долния участък надпис ФІЛІПΠΟΥ	1.8 см	8.61 гр.	гр. Пела
3	1/8 статер	Глава на млад Херакъл, с лъвската кожа, надясно	Тризъбец, надясно. Над него надпис ФІЛІПΠΟΥ	0.9 см	1.05 гр.	гр. Пела

БИБЛИОГРАФИЯ/VIBLIOGRAPHY:

Гочева 1986: Зл. Гочева. Градовете на Тракия и колонизацията на Филип II. – В: Поселищен живот в Тракия. Втори симпозиум. Ямбол, 1986, 60 - 74.

Драганов 2000: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част I: от Александър I до Александър Велики. Ямбол, 2000.

Корвизие 2005: Жан-Никола Корвизие. Филип II Македонски. София, 2005.

Попов 2008: Вл. Попов. История на Стария свят. Велико Търново, 2008.

Стоянов 2006: Т. Стоянов. Кабиле, Севтополис и Хелис – три варианта на урбанизма в ранноелинистическа Тракия. – В: Поселищен живот в Тракия, IV. Ямбол, 2006, 79 - 96.

Стоянов, Миков, Джанфезова 2013: Т. Стоянов, Р. Миков, Т. Джанфезова. Надгробна могила от ранната елинистическа епоха край с. Кабиле, Ямболско. – Bulgarian e-Journal of archaeology 3.2/ 2013, 245 - 314.

Ханджийска, Лозанов 2010: В. Ханджийска, И. Лозанов. Кабиле през Елинистическата епоха (по данни от последните археологически проучвания). – В: Югоизточна България през II - I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010, 247 - 270.

GOLDEN COINS OF PHILIP II OF MACEDON, FOUND IN KABYLE

Abstract

Miroslav Kozarev

Philip II, third son of Macedonian king Amyntas III, was born in 382 BCE in Macedonian capital Pella. However, he was not destined to reign. In 368 BCE he was sent as a hostage to Thebes, where he lived in the home of the famous politician, commander and statesman Epaminondas. The years spent in Thebes made young Philip familiar with the characteristics of politician and with the specifics of warfare in Greece. Vladimir Popov mentions that during his time spent as hostage the future king received a very good Greek education, which was of great influence to the way he ruled and did politics (Попов, 2008, 383). After the short regency of juvenile Amyntas IV, Philip assumed the Macedonian throne for himself in 359 BCE.

After consolidating his authority the king completely reorganized the Macedonian army. His support of permanent military forces contributed to the capture of Amphipolis in 357 BCE. With this conquest the Macedonian kingdom gained access to the affluent gold and silver mines in the area of Pangaion (Драганов, 2000, 81). One year later the army of Philip captured the settlement Crenides, named Philippi, which also had a golden mine. Possessing well trained permanent military forces, as well as financial resources, the king began an expansion of the territory of Macedonian kingdom.

In addition to military reform, the rule of Philip is marked with a substantial coin reform. For the first time in its history the Macedonian Kingdom started to mint gold coins. According to La Rider the Mints of Pella and Amphipolis had the permission to mint these coins (Драганов, 2000, 81). According to Dimitar Draganov after the victory over the Chalcidian League around 345 BCE, Philip put in circulation golden issues, minted under the Athenian weight standard (Драганов, 2000, 84). Nominal mint from gold are stater, hemistater (1/2 stater), 1/4 stater, 1/8 stater and 1/12 stater. The staters weigh 8.64 g. One gold stater is equal to 8 tetradrachms. The golden staters were only of one type – on the obverse is laureate head of Apollo on right, and on the reverse – charioteer driving biga. The smaller nominals of coins had a greater variety. On the obverse is presented the head of Heracles wearing lionskin headdress on right. Only on 1/12 stater on the obverse is presented the head of Apollo. The iconography of the reverse varied. It must be mentioned that even after the death of Philip in 336 BCE mints in Pella and Amphipolis continued to mint these gold coins. According to Dimitar Draganov this was due to the huge debts the king left after his death in connection with the planned invasion of Persia (Драганов, 2000, 85).

One of the military expeditions led by Philip is connected with Kabyle and its hinterland. In 342/1 BCE the army invaded Thrace by the stream of Hebros River

and established Philippopolis town. Ancient Greek author Demosthenes mentioned that during his invasion of Thrace Philip conquered the towns Drongilon, Kabyle and Masteira. This is actually the first mention of Kabyle in ancient written sources. According to Demosthenes during this conquest the army of Philip completely razed the town, settled Macedonian colonists in it and made new fortification. The account of Demosthenes has been confirmed by archeological excavations in Kabyle since 1972. Remains from riots from the time of Philip II were observed in the central sectors of the town. During excavations of the town's fortress walls material was found dated before the Hellenistic period. After the conquering of the settlement it began to develop similarly to a town from a Hellenistic type. Totko Stoyanov ponders over similarities in fortification systems of Philippi, Priene and Kabyle (Стоянов, 2006, 91).

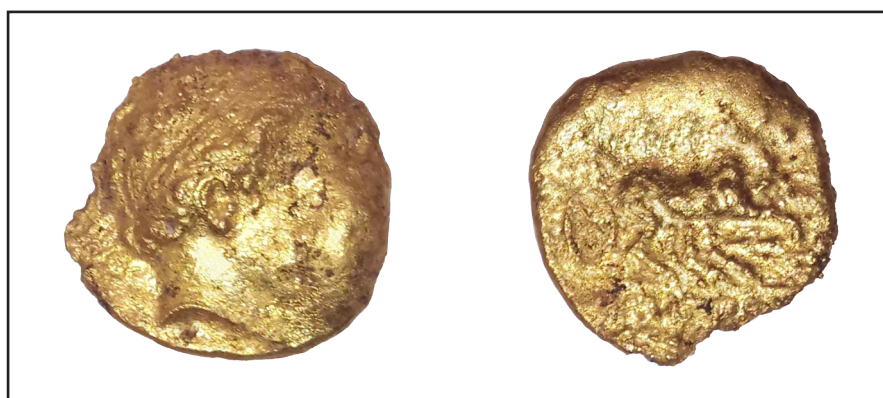
In Kabyle and the necropolis around the town three golden staters were found that were connected with Philip II. The first one is a 1/12 stater published by Dimitar Draganov (Драганов, 2000, 149). On the obverse is presented the laureate head of Apollo on right. On the reverse is engraved an inscription ΦΙΛΙΠΠΟΥ, over it there is thunderbolt, and under it there is the forepart of a lion. The coin was minted in Pella in the period 345 - 328 BCE (**fig. 2**)

The second coin is a stater. This is the sole gold coin found in an archaeological context. It was published in 2013 (Стоянов, Миков, Джанфезова 2013). On the obverse is presented laureate head of Apollo on right. On the reverse is engraved charioteer driving biga, as under the hooves is pictured a trident. In the down part there is an inscription ΦΙΛΙΠΠΟΥ, which is strongly erased. The coin is minted in Amphipolis in the period 340 - 328 BCE (**Fig. 1**).

The third gold coin was accidentally found in 2015 on Zajchi vrah. It is a 1/8 stater. On the obverse there is a head of young Heracles wearing lionskin headdress on right. On the reverse a trident is engraved on the right and over it an inscription ΦΙΛΙΠΠΟΥ. The coin is minted in Pella in the period 340 - 328 BCE (**Fig. 3**).

Presence of gold coins in Kabyle showed the important place which the town took in the third quarter of 4th c. BCE. Unfortunately, only the gold stater was found in an archaeological context, which is an obstacle to a more detailed analysis over the coins of king Philip II of Macedonia found in Kabyle. The finding of a stater in a burial complex shows the high social rank of the decedent. Researchers of the grave think that the decedent is a representative of the Macedonian garrison in Kabyle, the one which Demosthenes spoke of. The presence of gold coins from the two biggest towns in Macedonian kingdom – Pella and Amphipolis, show the important economical and political position of Kabyle.

N°	Nominal value	Obverse	Reverse	Diameter	Weight	Mint
1	1/12 stater	Laureate head of Apollo on right	Inscription ΦΙΛΙΠΠΟΥ, over it has thundepbolt, and under it has forepart of lion	0.8 cm	0.70 g	Amphipolis
2	stater	Laureate head of Apollo on right	Charioteer driving biga, as under the hooves is pictured trident. In the down part has inscription ΦΙΛΙΠΠΟΥ	1.8 cm	8.61g	Pella
3	1/8 stater	Head of young Heracles wearing lionskin headdress on right	Trident on right, over it inscription ΦΙΛΙΠΠΟΥ	0.9 cm	1.05 g	Pella

Фиг. 1

Фиг. 2

Фиг. 3

ЕРОТИЧНА БРОНЗОВА ИГЛА ЗА КОСА

Николай Сираков

През лятото на 2009 г. по време на редовни археологически проучвания на *Попова могила* при с. Трапоклово от екип на ТЕМП и РИМ - Сливен, под ръководството на Д. Димитрова, се откри интересен предмет – бронзова игла. Иглата представлява бронзова тел, която в единия си край е заострена, а в другия завършва с пластична фигура на фалос (Инв. № Сл 3861А). Анатомичните подробности на фалоса са предадени изключително подробно. Пластиката има и халкичка за окачване. Обща дължина - 16.3 см, дължината на иглата е 14.8 см, дължината на пластичната фигура на фалос - 3.4 см, диаметър на фалоса – 0.55 см, диаметър на халката – 0.6 см, среден диаметър на иглата - 0.35 см. Иглата е открита в ритуална площадка заедно с натрошени керамични съдове (тризна) непосредствено до женско погребение, датирано II в. сл. Хр. Предметът, който се намира в РИМ - Сливен навежда на въпрос: Какво прави подобен тип накит в ритуална площадка?

Първо, нека разгледаме бронзовата игла като накит, който е украсявал собственика си. Този предмет определено е натоварен със сексуална символика. Характерен белег за хората през античността е сексуалната освободеност. Тя олицетворява природното, първичното в човека.

Общественият нрави допускат такава свобода в поведението на хората, от която дори съвременният човек би се притеснил. Древните римляни са в постоянен плен на похотта. За тях е характерно натуралистичното изкуство с подчертано еротично внушение. Успоредно с религиозния си характер това изкуство представя и друга особеност в древноримското общество – реалистично представяне на начин на живот и мислене.

Древногръцката богиня на любовта Афродита, която е съответствие на древноримската богиня Венера, обикновено е позната с епитета – *Philomeides* – означаващ *обичаща мъжките гениталии*. Самото любовно желание има продуктивен и дълбоко културен смисъл. В римската митология Купидон е богът на *Желанието*. Той е син на Марс и Венера и е смятан за един от най-могъщите богове, защото никой не можел да му се противи. Купидон е най-почитаният древноримски бог, неизчерпаем източник за сюжети с еротичен характер за античните майстори. Най-ярки примери на древното еротично изкуство намираме в унищожените римски градове Помпей и Херкулан. Те били разрушени след мощно изригване на вулкана Везувий през 79 г. Не е съвсем ясно какви точно са били целите на еротичните рисунки от Помпей. От една страна, има такива, за които е ясно, че са с религиозна цел. От друга обаче над всяка врата в един публичен дом има стенни рисунки, които *рекламират* сексуални услуги. В Помпей имало още по-забавни неща – в тротоарите били издълбани фалоси и тестиси с цел да помогнат на посетителя да намери районите за забавления и удоволствие (т.е. проститутките). Освен това тези фигурки служели и просто за украса!

Да, според римляните, украсите от сексуални изображения били признак на добър вкус. В римското ежедневие Ерос е присъствал свободно. Честа украса около входовете, а и в самите къщи, били огромните фалоси, тъй като се смятало, че те носят късмет (Корн 2005). На новородените се поставяли фалически амулети за защита от злото. Мъжете носели такива също за здраве и особено за потентност (Меламед 2009).

В Римската империя са разпространени и фалически предмети, които имат и практическо значение за притежателите си – т.н. *олисбос* – изкуствен фалос, изработен от глина, дърво, камък или подпълнена кожа е предназначен за самотните жени и лезбийките. Освен за удоволствие, изкуствените фалоси се използвали за дефлорация или за обреди за плодородие (Цонева 2009).

Изобщо римските скулптури, художници и занаятчии имат неограничен размах на тематичния репертоар. Техният единствен критерий в работата е вярното натуралистично предаване на действителността (Ваклинов 1973).

Поставянето на такъв предмет в ритуална площадка, на която са извършени ритуални действия – чупене на съдове (тризна), предполага нещо повече от утилитарната функция на накит. Самият предмет вече е натоварен с конкретен смисъл. Фалосът е символ на съзидателната сила, намиращ се извън пределите на познанието, на опита, който в един момент придобива измеренията на култ. Фалическият култ е засвидетелстван от най-дълбока древност. След преминаването на човешките общности от лов и събирачество към уседнал земеделски начин на живот, с отглеждане на растения и добитък, се зараждат култове, свързани с *плогорогуето*, чрез съчетаването на мъжкото с женското начало. Този модел е типичен за целия свят – много от явленията и феномените се тълкуват като взаимодействие на *мъжки* и *женски* сили. В традиционната българска култура се смята, че дъждът опложда земята. Дъждът е активното мъжко, проникващо начало, а земята – женското, приемащото (Георгиева 2004). *Герман* е български обичай за измолване на дъжд. Основна част от обичая *Герман* е изработването на антропоморфна мъжка фигура от кал или глина, която ритуално се погребва. Фигурата се изработва от девствени момичета под ръководството на по-възрастни жени и е доста детайлна - правят и се очи, вежди, уста и т.н., като големината ѝ може да достигне до половин метър. Характерна особеност е ясно изразеният фалос (Маринов 1981, 737 - 738).

В условия на патриархат, има наличие на *фалоцентризм* – тоест, фалосът символизира най-често силата, живота, структурата, реда. Може и да е символ на победа, късмет, фертилност (Купър 1993, 125). Много древни култури, включително индийската, месопотамската и славянската, почитат фалоса под една или друга форма (Westropp 1875).

Чрез езика на изкуството, може да се реконструира фалическият култ. Кодирането на култа става чрез атрибутите, предметите. Повишаването на знаковостта на предмета чрез рисунки, орнаменти, гравировки, скулптурна украса, задълбочава и конкретизира заложеното в предмета

значение. В дадения ритуален контекст вещта се реализира като знак на култура (Маразов 1992).

Поставянето на такъв предмет в подмогилен насип представлява форма на *мистериално скриване*. Именно това е равнозначно на смъртта. Движението *надолу* отвежда в отвъдното, което е и най-скритото за човека място във вертикалния модел на света. Умрелият отива в другия свят като в друг дом, от който никога няма да се завърне и завинаги ще остане затворен в новото си подземно жилище.

В светлината на това действие се извършва скриване на нещо, което не трябва отново да бъде показано. То не е ориентирано към *масовия посетител*, а към отвъдния свят – т.е. то функционира само в отвъдното, а в нашия свят не играе никаква роля (Маразов 1992).

Орфическата вяра в безсмъртието се разкрива с помощта на архитектурни кодове, реализирани в подмогилни съоръжения – хе-роони, посветителни зали, светилища, надгробия, погребения на антропомонизирани царствени покойници и др.

Обикновено се приема за могили като гробници на мъртвите и място за съхраняване на гробни дарове, които го придружават. Тълкувайки могилния насип като пространствен модел на космоса, погребеният заема своето място в космическото пространство и не само в отвъдния свят. Поради тази причина не винаги гробните дарове могат да бъдат тълкувани като знак на социален статус. Често те дават възможност за разполагането на покойника чрез специфичната дейност, която е извършвал, в структурата на обществото, т.е. в микрокосмоса. Могили са вече доста сложно място на вяра във функциите на мъртвите, в космическия ритъм на живота на обществото и на отделния род и семейство (Георгиева, Спиридонов, Рехо 1999).

Тракийската орфическа двойка богове Великата богиня-майка и Сина/Слънце са основен двигател на космическата и обществена уредба. Жертвопринасянето е свещенодействие извършено с бога - Син в зооморфният му образ на бик, разчленяването на тялото и въвеждането в бога на вярващия чрез вкушването на кръв и плът. Кръвта на Сина е и мислената хиерогамия Майка – Син, от която се ражда синът – цар (= жрец, учител, водач) (Фол 2007).

Най-върховият момент в мистериите е *Свещеният брак*. Свързването на Великата богиня-майка и нейния Син/Слънце е на ниво космогонични стихии (Земя-Огън). Мястото, в което се извършва свещения брак – хиерогамията е скрито под земята или в пещера. Пещерата е класификатор на утробата. Хиерогамията стимулира плодородието на земята и е незаменим атрибут в преходните състояния. В пространствен код бракът се оказва равнозначен на смъртта обред (Маразов 2000).

Предметът влиза в религиозния контекст, в който всички гробни дарове са натоварени със специфичен култов и ритуален код. Той обозначава състояние на преход, например идеята за плодородие, т.е. поддържането на календарната цикличност в живота на природата. Така че знакът придобива определено значение само в конкретен контекст, т.е. той започва да функционира само, когато се свърже с определена цел (Маразов 1992).

Мито-ритуалният смисъл на действието *смърт-възраждане* ни дава възможност да го разглеждаме като религиозно-символично тайнство. Сексуалната символика на фалоса има и духовно значение: *второто раждане*, осъществено с посвещението. От там произтича и ролята на фалоса в погребалния обред; покойникът не се разделя с космическата сила, която е захранвала и ръководила живота му (Елиаде 1952).

В заключение допускам, че ритуалното поставяне на бронзовата игла до женски гроб е действие натоварено с изключително знаково значение. Но междувременно може да се приеме като факт, че символиката на фалоса е многозначна, че тя е свързана с плодовитостта, силата, живота в отвъдното.

След смъртта космоса се реструктурира, като тази трансформация означава ново възраждане на света. Тракийската мистериално-посветителна вяра подхранва надеждата за безсмъртие на духа. Съдбоносната промяна в цикъла раждане – смърт – ново раждане придава реална духовна постижимост. Затова тракийският орфизъм е вяра в енергийната безсмъртност. Той не е сляпа надежда за човешка вечност. Бронзовата игла с фалос не бива да се свърза само и единствено с обряда на посветителната мистерия, осъществена чрез мисления образ на божественото. Тя е свързана с обредността, която обхваща пречиствания, използване на свещени предмети-посредници, молитви, танци, дарове, химнопения, жертвоприношения, клетви, истински или символични погребения.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Ваклинов 1973: Ст. Ваклинов. Археология. София, 1973.

Георгиева 2004: Р. Георгиева. За някои фалически символи и обредни практики с карпогонична и предбрачна насоченост в българския обреден фолклор. – Електронно списание Liter Net, 07. 05. 2004, № 5 (54).

Георгиева, Спиридонов, Рехо 1999: Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо. Етнология на траките. София, 1999.

Елиаде 1952: М. Елиаде. Образи и символи. София, 1952.

Маринов 1981: Д. Маринов. Избрани произведения, Т. I. София, 1981. Корн 2005: В. Корн. 50 класици. Археология. София, 2005.

Купър 1993: Дж. К. Купър. Енциклопедия на традиционните символи. София, 1993. Маразов 1992: Ив. Маразов. Видимият мит. София, 1992.

Маразов 1992: Ив. Маразов. Мит, ритуал и изкуство у траките. София, 1992.

Маразов 2000: Ив. Маразов, Действието *покриване-откриване* в мита и ритуала. – МИФ, 5. София, 2000, 185 - 231.

Меламед 2009: Анд. Меламед. Един амулет от фонда на Историческия музей в Батак. – В: Еротичното в историята, т. I. Габрово, 2009, 49 - 50.

Фол 2007: В. Фол. Скални топоси на вяра в югоизточна Европа и в Мала Азия през древността. София, 2007.

Цонева 2009: Н. Цонева. Еротични внушения върху артефакти от Павликенския край. – В: Еротичното в историята, т. I., Габрово, 2009, 23 – 48.

Westropp 1875: H. M. Westropp. Phallic worship. – Originally a paper read before Anthropological society of London, April 5th, 1870. Later published in 1875.

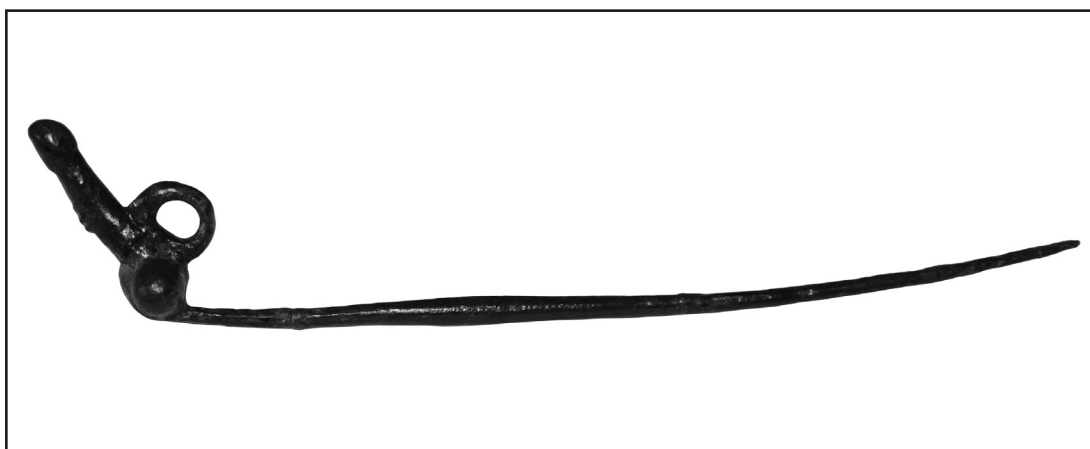
EROTIC BRONZE HAIRPIN

Abstract

Nikolay Sirakov

In 2009, during archaeological excavations of *Popova mogila* near Trapoklovo village, the team of TEMP and the Regional Historical Museum in Sliven found an interesting artifact – a bronze hairpin. The hairpin is made of bronze wire. One end of the pin is sharp, while the other end is decorated with a plastic figure of a phallus. This curious object is the subject of the present publication.

The bronze hairpin is 16.3 cm long and 0.35 cm in diameter. It was found on a ritual platform with broken ceramic vessels (*trizna*) near the grave of woman from 2 c. AD. The ritual placement of the bronze hairpin contains unusual symbolic meaning. The symbolic of phallus is polysemantic. It is connected with fertility, power and the afterlife.

КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА ОТ IV ВЕК ОТ КАБИЛЕ

Иван Вълчев

По време на редовните археологически разкопки в Археологическия резерват *Тракийски и античен град Кабиле* - сектор V през 2016 г. беше открита колективна монетна находка с медни монети на Константин Велики и синовете му. Находката е в контекста на проучваната от 2014 г. насам сграда А¹, състояща се от две помещения в оста север - юг и голям покрит навес от южната страна (**Фиг. 1**). Градежът представлява цокъл от ломени камъни на глинена спойка с надстройка от кирпичи. Предназначението ѝ все още не е изяснено. Откритата през 2018 г. битова пещ в помещение 2 насочва към евентуални жилищни функции. Западната част на сградата е все още в процес на проучване, поради което представените данни не са окончателни (Рабаджиев и др. 2017, 240 - 241; Рабаджиев и др. 2018, 302).

Монетите са били поставени в керамичен съд (**Фиг. 2**). От съда е запазена само долната част на тялото. Шията с устието, както и дръжката липсват. Тъй като фрагменти от тях не бяха открити при проучванията предполагам, че те са били отчупени още в древността, може би за удобство при слагането и ваденето на монетите в/от съда. Запазената една дръжка показва, че става дума за кана или стомна. Тялото е с издължена яйцевидна форма, дъното е конкавно, а дръжката е прилепена към плещите. Глината е добре пречистена и придобила светлокафяв цвят след изпичането. Външната повърхност е покрита с кафява ангоба. Запазената височина на тялото е 29,4 см, диаметърът на дъното е 9,6 см, максималният диаметър е 25,6 см. Каната/стомната е долепена до южната стена на помещението 1 на сграда А и е частично вкопана в пода му (**Фиг. 3**). Подовото ниво на помещението е на кота - 1,40/ - 1,42 м спрямо репер 176 (или 147,36/147,34 м н.в.), докато дъното на съда е на кота - 1,51 м спрямо репер 176 (или 147,25 м н.в.) - т.е. бил е вкопан на около 10 см или приблизително с една трета от височината си. При откриването му съдът беше с напукани стени и запълнен с пръст. Монетите бяха открити на дъното, част от тях прилепени от корозията за стените му.

Колективната монетна находка се състои от общо 28 медни монети, сечени за Константин Велики, синовете му Константин II, Констанций II и Константин, майка му Елена, юбилейни монети на градовете Рим и Константинопол, както и две постумни монети на Константин. Самият Константин I е представен само с една отсечена приживе монета (**Кат. № 1**). Тя е от типа GLORIA EXERCITVS с изображения на двама войници и два военни щандарта между тях на реверса. Отсечена е във втора официна на монетарницата в Никомедия и според RIC VII датира от периода 330 - 335 г. (RIC VII, 633, no. 188). Към същия

¹ Първоначално северното помещение на сградата беше определено като самостоятелна сграда с наименованието *Сграда С* – по този начин е и в АОР-ите за съответните кампани.

период може да бъде отнесена още една монета – с образа на градската богиня на Константинопол на лицето и изображение на Витория, стъпила на прора на кораб на реверса (**Кат. № 27**). И тази монета е отсечена в Никомедия, но в първа oficina. Монетарницата на Никомедия сече екземпляри за Константинопол и след 335 г., но от типа GLORIA EXERCITVS на реверса. Друга монета с Константинопол/Витория с копие и щит върху прора е отсечена във втора oficina на монетарницата на Кизик (**Кат. № 28**). Типът е засвидетелстван в Кизик за периода 330 - 337 г. В същия период (330 - 337 г.) е датирана и монетата за град Рим с образа на Капитолийската вълчица, кърмеща близнаците Ромул и Рем, сечена в Тесалоника (**Кат. № 23**).

В последните две години от управлението на Константин Велики (336-337 г.) са отсечени три монети с образите на синовете му като цезари. Две от тях са за Константин II (**Кат. №№ 2 и 3**), а третата е за Констанций II (**Кат. № 4**). Първата монета на Константин II Цезар е отново от Никомедия, втората е от Константинопол, а тази на Констанций II Цезар е дело на монетарницата в Кизик. И трите монети са от типа GLORIA EXERCITVS с изображения на двама войници с един щандарт между тях. Синхронни или малко по-късни (336 - 340 г.) са две монети с VRBS ROMA на аверса и споменатия тип за реверса (**Кат. №№ 25 - 26**).

Останалите 19 монети са отсечени след смъртта на Константин Велики, но в краткия период между септември 337 г. и пролетта на 340 г. Двете постумни монети за Константин I са с бюст на императора с покрита глава на аверса и императорът в колесница, теглена от четири коня, протягащ десницата си към божията ръка (manus Dei) на реверса (**Кат. №№ 21 - 22**). Едната е отсечена в пета работилница на монетарницата на Хераклея в Тракия, докато при втората монетарницата не се разчита.

С една монета е представена Елена, майката на Константин Велики (**Кат. № 5**). На аверса е изобразен бюст на августата с диадема в профил надясно, а на реверса – Пакс права, наляво, с маслинова клонка в дясната ръка, а с лявата държи скиптър. Такива типове са сечени в монетарниците на Константинопол и Рим в периода септември 337 – пролетта на 340 г. Вариантът на разделянето на буквите HEL-ENAE е засвидетелстван само за Константинопол и най-вероятно монетата е отсечена именно там.

Пет са монетите с името на Константин II (**Кат. №№ 6 - 10**). Всички са от типа GLORIA EXERCITVS с двама войници и един щандарт между тях. Две от тях са сечени в Константинопол (**Кат. №№ 6 - 9**). При монета **кат. № 8** от името на монетарницата освен буквите SM сякаш се разчита и T. В подкрепа на приписването на монетата на Тесалоника е и разделянето на буквите в името на императора във варианта CONSTANTI-NVS – от източните монетарници се среща именно в Тесалоника. С три монети е представен Констанций II (**Кат. №№ 11 - 13**). Реверсите отново са от типа GLORIA EXERCITVS с двама войници и един щандарт между тях. Едната монета е сечена в Константинопол (**Кат. № 12**), едната вероятно - в Хераклея (кат. № 11), а при третата монетарницата не личи. Четири монети от типа GLORIA EXERCITVS с двама войници и един щандарт между тях са отсечени за Констант (**Кат. №№ 14 - 17**), като едната е дело на монетарницата в Константинопол (**Кат. № 15**), а при другите името на монетарницата не се чете. При три от монетите надписите на лицето са много нечетливи, но безспорно става дума за някой от синовете на Константин

Велики. Реверсните им изображения и надписи ги поставят отново във времето между септември 337 и пролетта на 340 г. (Кат. №№ 18 - 20).

Всички монети от находката от Кабиле са отсечени в източните монетарници на империята. В периода преди смъртта на Константин Велики са засвидетелствани монетарниците в Никомедия (Кат. №№ 1, 2, 27), Кизик (Кат. №№ 4, 28) и Тесалоника (Кат. № 23). По това време започва дейността си и константинополската монетарница, отсякла едната монета за Константин II Цезар (Кат. № 3). Монетите от периода септември 337 – пролетта на 340 г. са отсечени предимно в Константинопол (Кат. №№ 5, 6, 9, 12, 15, 18, 25). С по една монета са представени монетарниците на Тесалоника (Кат. № 8) и Никомедия (Кат. № 24), с една или две монети е засвидетелствана и Хераклея (Кат. № 11?, 22).

Монетите от находката датират от един сравнително кратък период между 330 и 340 г. С единствена възможна дата на отсичане във времето от 330 до 335 г. са само две монети – единствената на Константин Велики (Кат. № 1) и едната на Константинопол (Кат. № 27). И двете са отсечени в Никомедия. Останалата част от находката е натрупана във втората половина на 30-те години на IV в. и то предимно след смъртта на Константин през 337 г. – общо 19 сигурни (Кат. №№ 5 - 22, 24) и две вероятни монети (Кат. № 25 - 26).

Изграждането на сграда А, в която е открита колективната находка, е отнесено към края на първата или по-вероятно към началото на втората четвърт на IV в. Разрушаването ѝ е свързано с пораженията, нанесени на Кабиле по време на готските войни на император Валент през 378 г. Сградата загива при силен пожар, оставил дебел горял пласт непосредствено върху подовото ниво, затиснат от падналия керемиден покрив. От този сигурен затворен комплекс произхождат няколко десетки горели, но четими медни монети. Най-ранните са от съвместното управление на Лициний I и Константин Велики, но те са доста изтрети и носят следи от продължителна циркулация. Натрупването на основния монетен материал започва след 324 г. и продължава без прекъсване до времето на Валентиниан I и Валент. Добре са представени типовете PROVIDENTIAE AVGG/CAESS с изображение на крепостна порта, GLORIA EXERCITVS с двама войници и едно или две знамена между тях, вотивните монети за Констанций II и Констант от 40-те години на IV в. Особено масов е типът FEL TEMP REPARATIO за Констанций II, Констанций Гал и Юлиан Цезар. Монетите на Валентиниан I и Валент са по-малобройни, но не и единични екземпляри. При това голямо разнообразие на типове циркулирали на пазара в Кабиле по времето на функционирането на сграда А изглежда странен ограниченият репертоар на колективната находка. Той е предопределен от тесните хронологически граници на натрупване – не повече от 10 години.

С дата на укриване 335 - 337 г. са няколко съкровища от Тракия, обособени от Б. Божкова в т. нар. трета хронологическа група. За разлика от находката от Кабиле те се състоят предимно от монети, отсечени във времето между 324 и 335 г. Според цитираната авторка монетите от посочените емисии са смятани за по-добри и са предпочитани пред тези от 336/337 г., поради което са изтеглени от циркулация под формата на спестявания (Божкова 1994, 42 - 43; виж и Минкова 2018, 499 за територията на Августа Траяна). Колективната находка от Сектор V е съставена предимно от монети, сечени

след реформата от 336 г. – т.е. след поредното редуциране на теглото на медните номинали и явно не са трезорирани заради по-високото си качество. Горната дата на находката – самото начало на 40-те години на IV в. не може да бъде свързана с някакъв катаклизъм, природен или предизвикан от човешка ръка, който да е довел до разрушаването на сграда А и съответно до оставането на разгледаните монети на дъното на съда, явно вторично пригоден да изпълнява функциите на *касичка*.

КАТАЛОГ/CATALOGUE:

1. Медна монета на Константин Велики. (табло I, 1)

Л.: CONSTANTI/NVS MAX AVG, бюст на Константин Велики с диадема надясно.
О.: GLOR/IA EXERC/ITVS, в отреза SMNB. Двама войници един срещу друг с два щандарта с квадратни знамена между тях. Монетарница Никомедия, втора официна. Диаметър: 18 мм. Полеви инвентарен номер (ПИН): Кабиле, Сектор V 2016/115.1. Паралели: RIC VII, 633, no. 188

2. Медна монета на Константин II като цезар. (табло I, 2)

Л.: - - - NVS IVN NOB C, бюст на Константин II с диадема в профил надясно.
О.: GLOR/IA EXERC/ITVS, в отреза SMNA или Δ, двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Монетарница Никомедия, първа или четвърта официна. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.10. Паралели: RIC VII, 635, no. 200.

3. Медна монета на Константин II като цезар. (табло I, 3)

Л.: CONSTANTINVS IV - - - B C, бюст на Константин II с диадема надясно.
О.: GLOR/IA EXERC/ - - VS, в отреза CONS-. Двама войници един срещу друг с един щандарт с квадратно знаме между тях. Монетарница Константинопол, неясна официна. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.19. Паралели: RIC VII, 590, no. 150.

4. Медна монета на Констанций II като цезар. (табло I, 4)

Л.: FL IVL CONS - - - IVS NOB C, бюст на владетеля с диадема в профил надясно.
О.: GLOR/IA EXERC/ITVS, в отреза SMK-, двама войници един срещу друг с едно знаме между тях. Монетарница Кизик, неясна официна. Диаметър: 17 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.5. Паралели: RIC VII, 659, no. 128.

5. Медна монета на Елена, майка на Константин Велики. (табло I, 5)

Л.: - - IVL HEL/ENAE AVG, бюст на Елена с диадема в профил надясно.
О.: PAX PV/BLICA, Пакс права, наляво, с маслинова клонка в дясната ръка, с лявата държи скиптър. Монетарницата не личи. Такива типове са сечени в Рим и Константинопол. Разделянето на буквите HEL-ENAE е характерно само за Константинопол. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.2. Паралели: RIC VIII, 550, no. 49.

6. Медна монета на Константин II. (табло I, 6)

Л.: DN CONS - - - /TINVS PF AVG, бюст на владетеля с диадема в профил надясно. О.: GLOR/ - - - /ITVS, в отреза CONS, вероятно точка след името на монетарницата, без официна. Двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Монетарница Константинопол. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.3.

7. Медна монета на Константин II. (табло I, 7)

Л.: DN CONSTAN/TINVS AVG, бюст на императора с диадема надясно. О.: GLOR/ - - -, в отреза - - - Г, много изтрит образ на двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Неясна монетарница. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.8.

8. Медна монета на Константин II. (табло I, 8)

Л.: CONSTANTI/NVS PF AVG, бюст на императора с диадема надясно. О.: GLORI/A EXER - - -, в отреза SM, третата буква е може би Т. Двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Монети с такова разделение на буквите в името на императора от източните монетарници сече само Тесалоника. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.9. Паралели: вероятно RIC VIII, 407, no. 55.

9. Медна монета на Константин II. (табло I, 9)

Л.: DN CONSTAN/TINVS PF AVG, бюст на владетеля с диадема надясно. О.: GLOR/- - -/ITVS, в отреза CON-. Двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Монетарница Константинопол. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115. 6. Паралели: RIC VIII, 448, no. 23.

10. Медна монета на Константин, вероятно II. (табло I, 10)

Л.: - - ONSTAN/TINV - - -, бюст на императора с диадема надясно. О.: - - - /IA EXER - -, монетарницата не личи. Двама войници с един военен щандарт между тях. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.22.

11. Медна монета на Констанций II. Табло II, 11

Л.: CONS - - -/TIVS AVG, бюст на императора с диадема надясно. О.: - - - /IA EXERC/ITVS, в отреза - - Н(?) -, двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Монетарницата може би е Хераклея. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.7.

12. Медна монета на Констанций II. Табло II, 12

Л.: DN CONSTAN/TIVS PF AVG, бюст на императора с диадема надясно. О.: - - - / - XERC/ITVS, в отреза CONS с точка вместо официна. Двама войници един срещу друг с един щандарт с квадратно знаме между тях. Монетарница Константинопол. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.12. Паралели: RIC VIII, 449, nos 26 или 27.

13. Медна монета на Констанций II (част от нея е отчупена). (табло II, 13)

Л.: - - - IVS AVG, бюст на императора надясно, горната част на глвата е отчупена.

О.: - - - /IA E - - - , монетарницата не личи. Двама войници с един военен щандарт между тях. Диаметър: 14 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.18.

14. Медна монета на Констант. (табло II, 14)

Л.: - - - A/NS - - , бюст на владетеля с диадема в профил надясно.

О.: - - - /IA EXERC/ITVS, монетарницата в отреза е изтрита. Двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.11.

15. Медна монета на Констант. (табло II, 15)

Л.: DN CONSTA/NS PF AVG, бюст на владетеля с диадема в профил надясно.

О.: GLOR/ - - EXERC/ITVS, в отреза CONS-, официната не се разчита. Двама войници един срещу друг, между тях един щандарт с квадратно знаме. Монетарница Константинопол. Диаметър: 17 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.13. Паралели: RIC VIII, 450, nos 44 или 45.

16. Медна монета на Констант. (табло II, 16)

Л.: - - - NS PF AVG, бюст на императора с диадема надясно.

О.: Надписът е силно изтрит. Изтрито изображение на двама войници един срещу друг с един щандарт между тях. Диаметър: 14 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.15.

17. Медна монета на Констант. (табло II, 17)

Л.: - - - TA/NS PF AVG, бюст на императора с диадема надясно.

О.: GLOR/ - - - / - - S, монетарницата е съвсем изтрита. Двама войници един срещу друг с един щандарт между тях, едва личи изображението. Диаметър: 17 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.17.

18. Медна монета на някой от синовете на Константин Велики. Табло II, 18.

Л.: DN - - - / - - - S PF AVG, бюст на владетеля с диадема надясно.

О.: GLO - - - , в отреза CONS, двама войници един срещу друг с едно знаме между тях, изображенията в горната част са изтрити и не личат. Монетарница Константинопол. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.4.

19. Медна монета на някой от синовете на Константин Велики. Периферията на монетата е отчупена на доста места. Табло II, 19.

Л.: - - - VG, бюст на император с диадема в профил надясно.

О.: - - - /IA EXER - / - - - , двама войници един срещу друг, между тях един военен щандарт с квадратно знаме. Монетарницата е отчупена. Диаметър: 14 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.14.

20. Медна монета на някой от синовете на Константин Велики. Табло II, 20

Л.: - - - CONSTA - - - , бюст на императора с диадема надясно.

О.: GLOR/IA EXER - / - - - , монетарницата не се чете. Двама войници един

срещу друг с един щандарт с квадратно знаме между тях. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.16.

21. Постумна медна монета на Константин Велики. Табло III, 21

Л.: Надписът е изтрит. Глава на Константин Велики с покривало надясно.

О.: Константин Велики в колесница, теглена от четири коня, протяга ръка към Божията ръка. Надпис не се различава. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.27.

22. Постумна медна монета на Константин Велики. Табло III, 22

Л.: DV CONSTANTI/NVS - - AVGG, глава на Константин Велики с покривало надясно.

О.: Константин Велики в колесница, теглена от четири коня, протяга ръка към Божията ръка. В отреза SMHE. Монетарница Хераклея, пета официна. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.28. Паралели: RIC VIII, 431, no. 14.

23. Комеморативна медна монета на град Рим. Табло III, 23

Л.: VRBS/ ROMA, бюст на Рома с коринтски шлем на главата в профил наляво.

О.: Вълчица кърми Ромул и Рем, две звезди над тях. В отреза SMTSE. Монетарница Тесалоника, пета официна. Диаметър: 18 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.24. Паралели: RIC VII, 524, no. 187 или 530, no. 229.

24. Комеморативна медна монета на град Рим. Табло III, 24

Л.: - RBS/ - - - , бюст на Рома с коринтски шлем на главата наляво.

О.: - - - / - EXERC/ - - VS, монетарницата не е съвсем ясна, може би е SMNB. Двама войници един срещу друг, между тях един щандарт с квадратно знаме. Монетарницата вероятно е Никомедия, втора официна. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.20. Паралели: RIC VIII, 472, no. 16.

25. Комеморативна медна монета на град Рим. Табло III, 25

Л.: VRBS/ ROMA, бюст на Рома с коринтски шлем наляво.

О.: GLOR/IA EXER - /ITVS, в отреза CONS с точка след името на монетарницата. Двама войника един срещу друг с един щандарт между тях. Монетарница Константинопол. Диаметър: 15 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.21. Паралели: RIC VII, 589, no. 143 или RIC VIII, 450, no. 46.

26. Комеморативна медна монета на град Рим. Табло III, 26

Л.: - - - / ROMA, бюст на Рома с коринтски шлем в профил наляво.

О.: GLOR/IA EXER - / - - - , монетарницата не личи. Двама войници с един щандарт между тях. Диаметър: 14 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.23.

27. Комеморативна медна монета на Константинопол. Табло III, 27

Л.: CONSTAN/TINOPOLI, бюст на градската богиня на Константинопол с коринтски шлем наляво.

О.: Виктория с копие в дясната ръка и щит в лявата, стъпила на прора. В отреза SMNA. Монетарница Никомедия, първа официна. Диаметър: 18 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/115.25. Паралели: RIC VII, 634, no. 196.

28. Комеморативна медна монета на Константинопол. Табло III, 28.
Л.: - - - /TINOPOLI, бюст на градската богиня на Константинопол с коринтски шлем на главата в профил наляво.
О.: Виктория с копие в дясната ръка и щит в лявата, стъпила на прора.
В отреза SMKВ. Монетарница Кизик, втора официна. Диаметър: 16 мм. ПИН: Кабиле, Сектор V 2016/ 115.26. Паралели: RIC VII, 654, nos 73 - 74, 657, nos 107 - 108 или 658, nos 120 - 121.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Божкова 1994: Б. Божкова. Циркулация на бронзови монети в българските земи – IV в. – Нумизматика и сфрагистика, 1994, 1 - 4, 40 - 75.

Минкова 2018: М. Минкова. Колективни монетни находки от IV в. от територията на Августа Траяна/ Берово. – В: Stephanos archaeologicos ad 80 annum professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. VI). София, 2018, 495 - 508.

Рабаджиев и др. 2017: К. Рабаджиев, И. Лозанов, В. Ханджийска, И. Вълчев, Ф. Колев, М. Крумова. АР Кабиле – проучвания на структури от елинистическата и късноримската епоха в сектор V. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 237 - 241.

Рабаджиев и др. 2018: К. Рабаджиев, И. Вълчев, В. Ханджийска, И. Лозанов, Ф. Колев, М. Крумова, Е. Тонкова, М. Козарев. Археологически резерват *Тракийски и античен град Кабиле*. Разкопки в сектор V. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 300 - 303.

RIC VII: P. M. Brunn. The Roman Imperial Coinage. Vol. VII. London, 1966.

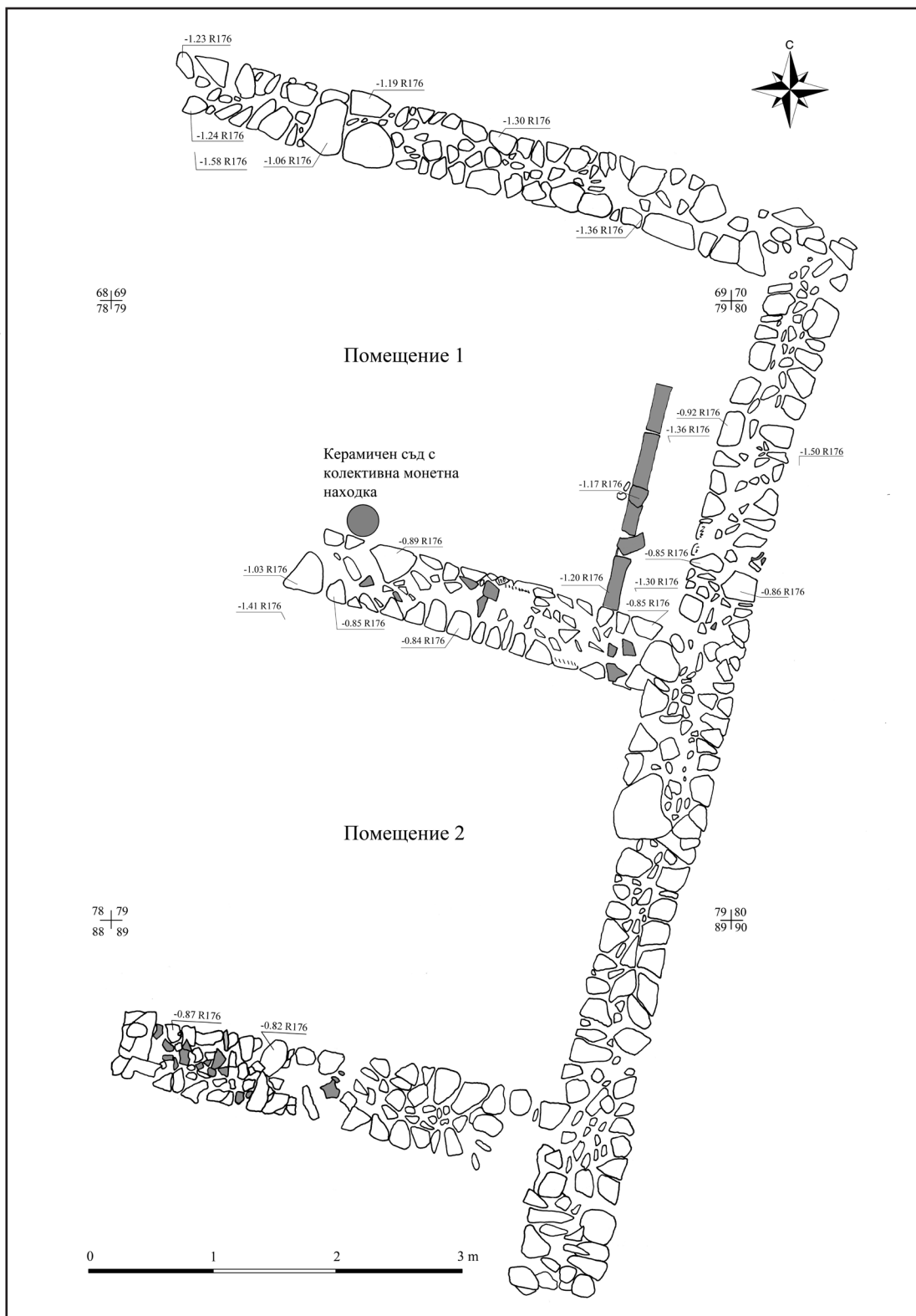
RIC VIII: J. P. C. Kent. The Roman Imperial Coinage. Vol. VIII. London, 1981.

FOURTH CENTURY COLLECTIVE COIN FIND FROM CABYLE

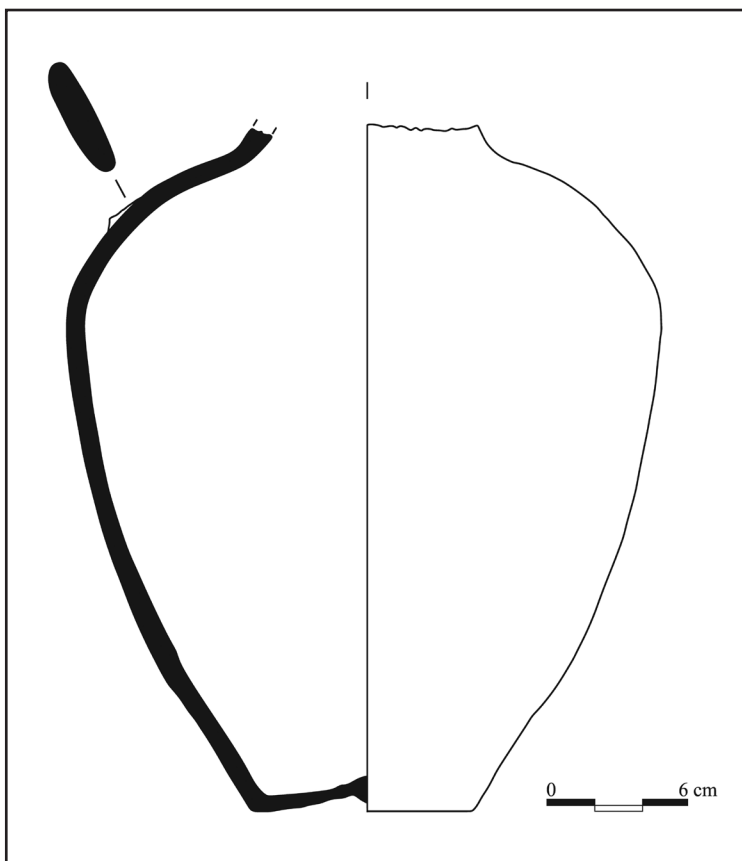
Abstract

Ivan Valchev

The coin find has been found during regular archeological excavations in sector V of the Cabyle Archeological Reserve. The coins were hidden in a clay jug, placed near the southern wall of room 1 of building A. The find consists of 28 copper coins of Constantine the Great and his sons, minted in the period 330 - 340.

Фиг. 1 - План на сграда А

Фиг. 2 - Кана/
стомна, в която е открита
колективната находка

Фиг. 3 - Съдът с монетите до южния зид на помещение 1 на сграда А

Табло 1 - Колективна монетна находка, монети №№ 1 - 10

Табло 2 - Колективна монетна находка, монети №№ 11 - 20

Табло 3 - Колективна монетна находка, монети №№ 21 - 28

DER KARST

LANDWIRTSCHAFTLICHE TRADITIONEN AUF DEM BALKAN

Kristina N. Rauh

Der Karst als eine Form der landwirtschaftlichen Geräte weckte unser Interesse. Durch die Industrialisierung der Landwirtschaft verliert der Karst an Bedeutung und unser Wissen über ihn schwindet. Für den Balkan und besonders für Bulgarien wurde trotzdem schon einiges an Informationen gesammelt.

Der Karst wird auch als eine zweizinkige Hacke bezeichnet (Henning 1987, 77). Die Geräte können unterschiedlich groß sein, nämlich zwischen 12 und 35 cm lang. Der Karst wird zur Lockerung des Bodens verwendet (Вакарелски 1977, 95 - 96; Henning 1987, 77; Чолаков 2010, 61). Schon L. Dukov hat zwei Varianten des Karsts beschrieben, je nach Ausrichtung des Schaftlochs. Bei der einen Variante liegt es im rechten Winkel zu den Zinken, bei der anderen in einem spitzen Winkel (Дуков 1965, 152 - 153). Nach dem Querschnitt der Zinken und nach dem Vorhandensein einer Verstärkung des Schaftlochs durch Lappen wurden die Karste von I. Popovic´ in fünf Typen eingeteilt (Поповић 1988, 44 - 46). Die Ausrichtung des Schaftlochs gegenüber den Zinken entsprach bei allen Beispielen der zweiten Variante von L. Dukov (Поповић 1988, 44 - 46, Tabl. IV, 1 - 5). Bei J. Henning und I. D. Čolakov wurden die Karste ohne Unterteilung allgemein als eigenständiger Typ der Hacken erfasst (Henning 1987, 43, Abb 13, K3; Чолаков 2010, 60 - 61).

Karste sind südlich der Donau durch Funde ab dem 2. Jh. bis zum Beginn des 7. Jh. belegt (Henning 1987, 77 - 78; Чолаков 2010, 64 - 65, 76). Die zwei in der bei der heutigen Stadt Čirpan gelegenen frühbyzantinischen Festung Karasura gefundenen Karste stellen keine Ausnahme dar. Einer davon wurde als Teil eines kleinen Gerätedepots aus landwirtschaftlichen Geräten, vergraben in einem der frühbyzantinischen Häuser, und der anderen im Nordwestturm der Befestigung gefunden (Sprafke 1992, 227). Somit können sie in die erste Hälfte des 5. bzw. in die zweite Hälfte des 6. Jh. datiert werden (Rauh, im Druck, Kat. Nr. 8 und 9). Die bekannten Funde aus Serbien, Nordmazedonien und dem Kosovo wurden auch in der römischen oder in der frühbyzantinischen Zeit verwendet, soweit ihre Datierung nach den Fundumständen geklärt werden konnte (Henning, 1987, 77, 135, 138, 146, 149, Abb. 30, Kat. Nr. 311, 369, 478, 515; Поповић 1988, 45 - 46). Es gilt weiterhin die Beobachtung von J. Henning, dass eine Nutzung der Karste im frühen Mittelalters, also nach dem 7. Jh., auf dem Balkan nicht nachzuweisen ist (Henning 1987, 78). Karste wurden unter den Funden aus der Festung Pernik des 9. bis 12. Jh. und aus der Siedlung des 11. bis 12. Jh. bei Djadovo veröffentlicht (Чангова 1992, 10 - 11, обр. 2, 6; Borisov 1989, 113, Kat. Nr. 15). Bei beiden Funden wurden die genaueren Fundumstände nicht angesprochen. Wenn man bedenkt, dass sowohl die Festung in Pernik als auch die Siedlung in Djadovo frühbyzantinische Vorläufer haben, kommen Zweifel an der Richtigkeit der Datierung der Funde auf (dazu siehe Rauh, im Druck). Aus dem westlichen Kleinasien kann ein mittel- bis spätbyzantinisches Beispiel erwähnt werden, dessen

Datierung anhand seiner Fundumstände ermittelt wurde. Es kommt aus dem Objekt FK 4 in Pergamon (Gaitsch 2005, 108, 173, Kat. Nr. HA 6). Aus Pergamon hat W. Gaitsch noch einen zweiten Karst, leider aus unklaren Fundzusammenhängen, publiziert (Gaitsch 2005, 173, Kat. Nr. HA 7).

Das die Karste zu Beginn der Neuzeit auf dem Balkan wieder in Verwendung waren, können wir dem Bericht von Hans Dernschwam, einem Mitarbeiter des Handelshauses der Fugger, über seine Reise von Wien über Philippopolis nach Konstantinopel und Kleinasien in den Jahren 1553/1555 entnehmen. Er schreibt, dass die Erde um die Weinstöcke an unebenen Orten mit Hacken mit zwei Zinken aufgelockert wurde (Babinger 1986, 106; Стоянова 2006, 179). Durch die ethnographischen Beispiele ist die Nutzung von Karsten bis zum Ende des 19. Jh. belegt (Вакарелски 1977, 95 - 97, обр. 33, типове мотики; Ostuni 1986, 102, 337, motika 1). Nach Meinung von Hr. Vakarelski sind sie hauptsächlich im Süden von Bulgarien verwendet worden, um die steinreiche Erde der Weinberge zu lockern (Вакарелски 1977, 95 - 96). Einige Beispiele aus dem heutigen Nordmazedonien und vom griechischen Festland werden von G. Ostuni ohne die Angabe einer Datierung erwähnt (Ostuni 1986, 307, 989 - 990, dikéli, le a - c).

Die Verwendung der Karste wird mit dem Weinanbau, wie auch mit der Bearbeitung von steinigigen Böden oder mit Zerkleinern von Steinen verbunden (Вакарелски 1977, 95 - 97; Henning, 1987, 77; Gaitsch 2005, 108). Tatsächlich fallen die Gebiete der Hauptverbreitung der Geräte in der römischen und frühbyzantinischen Zeit mit Schwarzerdeböden (Vertisols und Tschernozem) übereinander (**Karten 1 und 2**). Sie neigen durch ihre Struktur zur Schollenbildung beim Pflügen. Wie in den schriftlichen Quellen aus römischer Zeit steht, spielten die mehrzinkigen Hacken bei der Landwirtschaft eine wichtige Rolle und wurde gleich dem Pflug geschätzt (Henning 1987, 77). In der Neuzeit kommen die Karste nördlich des Balkans nicht mehr in Gebrauch. Es liegt der Gedanke nahe, dass nach dem Hyatus in der Nutzung der Karste im frühen Mittelalter, ihre Wiederentdeckung unter dem Einfluss des Südens, also Griechenlands oder gar Kleinasiens erfolgte. Dabei erweiterte sich die Verbreitung auch auf andere Böden (Luvisole und Cambisole). Man kann feststellen, dass es in der frühen Phase der Nutzung eine Verbindung des Gerätes mit der Bodenbeschaffenheit gab. In der späteren Phase wäre eher ein kulturspezifischer Hintergrund für die Verbreitung der Karste zu suchen.

БИБЛИОГРАФИЯ/ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΗ:

Вакарелски 1977: Хр. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Дуков 1965: Л. Дуков. Земеделието и земеделските железни оръдия в българските земи през Античността. Известия на Етнографския институт и музей 8, 1965, 141 - 185.

Нинов 2010: Н. Нинов. Почви и почвени комбинации по височинни пояси. – В: България, Географски атлас. София, 2010, 116 - 118.

Поповић 1988: И. Поповић. Античко оруђе од грожђа у Србији, (= Монографије 5). Београд, 1988.

Стоянова 2006: П. Стоянова. Сведения за развитието на лозарството в Търговишка област. Известия на Историческия музей – Шумен 13, 2006, 177 - 188.

Чангова 1992: Ђ. Чангова. Перник. Крепостта Перник VIII - XIV в. Том 3, София, 1992.

Чолаков 2010: И. Д. Чолаков. Римски и ранновизантийски метални инструменти от територията на България (I - началото на VII век), София, 2010.

Babinger 1986: F. Babinger. Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55) nach der Urschrift im Fugger-Archiv. Berlin-München, 1986.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th - 12th Century), Bd. 1. Tokyo, 1989.

Gaitzsch 2005: W. Gaitzsch. Eisenfunde aus Pergamon. Geräte, Werkzeuge und Waffen, (= Pergamenischen Forschungen 14), Berlin – New York, 2005.

Henning 1987: J. Henning. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. (= Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42). Berlin, 1987.

Ostuni 1986: G. Ostuni. Les outils dans les Balkans du moyen âge à nos jours (= Documents et recherches sur le monde Byzantin néohellénique et Balkanique 15). Maisonneuve – Larose, 1986.

Rauh im Druck: K. N. Rauh. Die spätantiken und mittelalterlichen Kleinfunde aus Karasura, Bulgarien (= Karasura 5).

Sprafke 1992: R. Sprafke. Der Nordwest-Eckturm der spätantiken Befestigung auf dem Siedlungshügel Kaleto. – In: Zeitschrift für Archäologie 26, 1992, 221 - 232.

ПОЧВИ И ПОЧВЕНИ КОМБИНАЦИИ ПО ВИСОЧИННИ ПОЯСИ (легенда към картата на следващата страница)
SOILS AND SOIL COMBINATIONS BY ALTITUDINAL BELTS (legend to the map on the next page)

A. Почви на алувиалните речни долини, съвременните плитководни блата и езера
A. Soils of alluvial river valleys, contemporary shallow-water marshes and lakes

- 1** комплексни блатни и торфени почви с дънни (субаквални) илести протопочви – 4/6/6* (* - механичен състав)
 complexes Gleysols - Histosols - Subaquatic protosols – 4/6/6* (* - particle size distribution classes)
- 2** наносни почви, рядко със засолени и/или пясъчни почви – 1/4
 Fluvisols – 1/4
- 3** делувиални почви – 2a
 Colluviosols – 2a

B. Почви на низините и хълмисто-равнинните територии
B. Soils of lowlands and hilly-plain territories

- 4a** асоциации от смолници, планосоли и лесивирани почви – 5/3/4
 Ass. Vertisols - Planosols and Luvisols – 5/3/4
- 4b** смолници рядко в комплекси с лесивирани и/или канелени почви – 6/4/4
 Vertisols - rarely in complexes of Luvisols and Chromic Cambisols – 6/4/4
- 4c** смолници със солонци и ранкери – 5/4/3a
 complex Vertisols - Solonets - Leptosols (umbric) – 5/4/3a
- 5a** карнобатни черноземи на места с литогенни рендзини и/или с ливадни черноземи – 3/4
 Calcic Chernozems - Leptosols - (Gleys Chernozems) – 3/4
- 5b** обикновени черноземи на места в комплекси с ливадни черноземи – 5
 Haplic Chernozems rarely with gleyic chernozems – 5
- 5c** обикновени черноземи с рендзини в суходолията – 4/5
 Haplic Chernozems and Leptosols (rendzic) – 4/5
- 6** лесивирани файоземи – 5
 Luvic Phaeotems – 5

C. Почви на хълмистите и нископланинските територии
C. Soils of lowlands and low-mountain territories

- 7a** асоциации от лесивирани почви, рендзини и планосоли – 5/4a/4
 Ass. Luvisols - Leptosols (zendzic) - Planosols – 5/4a/4
- 7b** обикновени и канеленовидни лесивирани, рядко с рендзини – 3/5
 Luvisols (haplic, chromic) – 3/5
- 7c** асоциации от светли лесивирани, с планосоли, рядко с ранкери или канелени – 3/4/4a
 Ass. Albic Luvisols - Planosols and Leptosols (umbric) – 3/4/4a
- 7d** асоциации от светли и обикновени лесивирани с планосоли и рядко с ареносоли – 3/4+3
 Ass. Luvisols (albic, haplic) - Planosols and Arenosols – 3/4+3
- 7e** червеноцветни лесивирани – 5
 Ferric Luvisols – 5
- 8** асоциации от жълтоземи, черноземи – 4
 Ass. Alisols - Nitisols – 4
- 9a** комплекси канелени почви с рендзини – 5
 Complexes Chromic Cambisols and Leptosols (rendzic) – 5
- 9b** комплекси канелени, канеленовидни лесивирани с регосоли – 5/5/2
 Complexes Chromic Cambisols and Chromic Luvisols with Regosols – 5/5/2
- 10a** литогенна мозайка от рендзини и червеноцветни почви – 4
 Catenary Leptosols (rendzic) and Ferric Luvisols – 4
- 10b** комплекси от плитки слаборазвити почви с канеленовидни лесивирани и/или канелени и наносни почви – 3a/4
 Complexes Leptosols, Chromic Luvisols (Chromic Cambisols), Fluvisols – 3a/4
- 10c** комплекси от слаборазвити плитки (ранкери) със светли и канеленовидни лесивирани почви – 3a/4/5
 Complexes Leptosols (umbric) - Luvisols (albic, chromic) – 3a/4/5a
- 10d** литогенна мозайка от плитки слаборазвити (ранкери и рендзини) със смолници – 4a/5
 Catenary Leptosols (umbric, rendzic) and Vertisols – 4a/5
- 10e** петнисти микрокомбинации от плитки слаборазвити - рендзини и литосоли – 4a
 Leptosols (rendzic, lithic) – 4a
- 10f** петнисти микрокомбинации от плитки слаборазвити - силикатни ранкери и литосоли – 1a
 Leptosols (umbric, lithic, silicat) – 1a

D. Почви на планинските територии
D. Soils of mountain territories

- 11a** асоциации от кафяви планинско-горски с ранкери и/или рендзини – 3a
 Ass. Cambisols (dystric, eutric) - Leptosols (umbric, rendzic) – 3a
- 11b** асоциации от кафяви планинско-горски с тъмноцветни планинско-горски – 3a
 Ass. Cambisols (dystric, eutric, humic) – 3a
- 11c** вариация от мезокомбинации на кафяви планинско-горски с вторично затревени планинско-горски почви – 3a
 Cambisols (dystric, meadow) – 3a

E. Почви на субалпийските и алпийски територии
E. Soils of subalpine and alpine territories

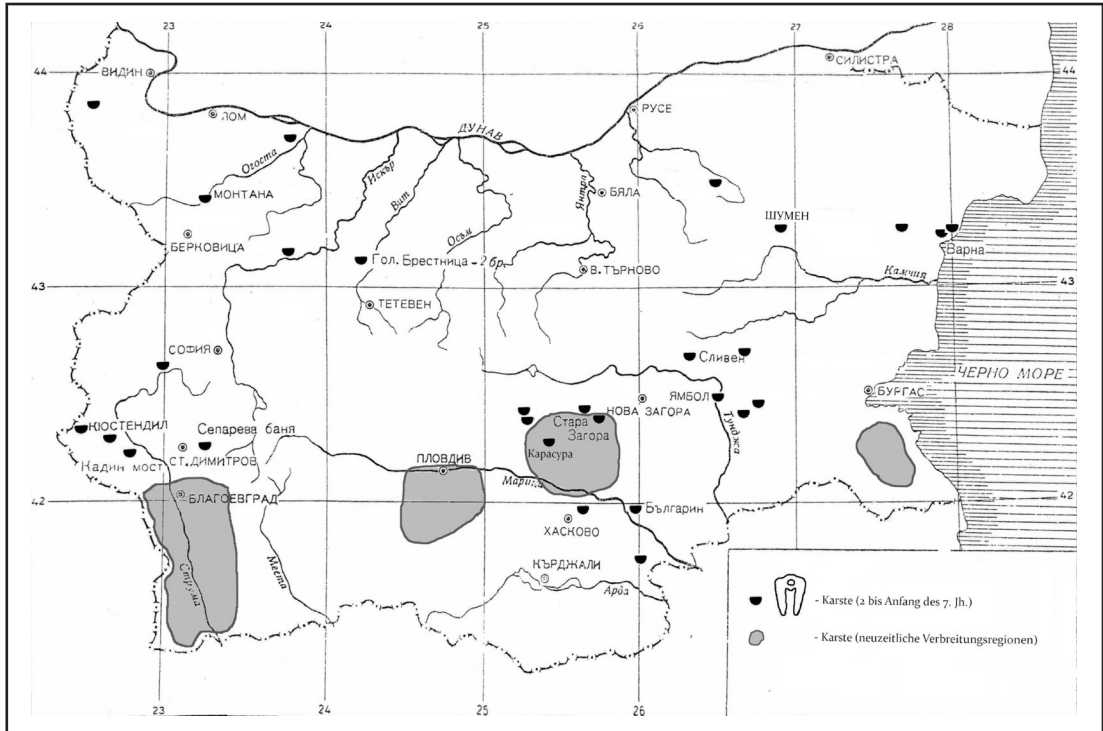
- 12a** асоциации от планинско-ливадни, плитки слаборазвити - ранкери и литосоли – 3a
 Ass. Umbrosols - Leptosols (umbric, lithic) – 3a
- 12b** литогенни мозайки от планинско-ливадни, кафяви планинско-горски, рендзини и литосоли на мраморизирани варовици и мрамори – 3a/2a
 Complexes Umbrosols - Cambisols (eutric) - Leptosols (rendzic, lithic) and limestones or marbles – 3a/2a

Класове механичен състав
(по % частици под 0,01 mm)

- 1** – пясъчлив; **1a** – пясъчливо-скелетен/каменлив
2 – глинесто-пясъчлив; **2a** – глинесто-пясъчлив скелетен/каменлив
3 – леко пясъчливо-глинест; **3a** – леко пясъчливо-глинест скелетен/каменлив
4 – средно пясъчливо-глинест; **4a** – средно пясъчливо-глинест скелетен/каменлив
5 – тежко пясъчливо-глинест; **5a** – тежко пясъчливо-глинест скелетен/каменлив
6 – леко глинест; **6a** – леко глинест скелетен/каменлив
7 – глинест

Particle size distribution classes
(% below 0,01 mm)

- 1** – sandy; **1a** – sandy-skeletal/stony
2 – loamy-sand; **2a** – loamy-sand skeletal/stony
3 – sandy-loam; **3a** – sandy-loam skeletal/stony
4 – loam; **4a** – loam skeletal/stony
5 – clay-loam; **5a** – clay-loam skeletal/stony
6 – silty-clay; **6a** – silty-clay skeletal/stony
7 – clay

Karte 2 - Verbreitung der Karste (nach Дуков 1965, 180, карта 1; Чолаков 2010, 285, фиг. 97; Вакарелски 1977, 97).

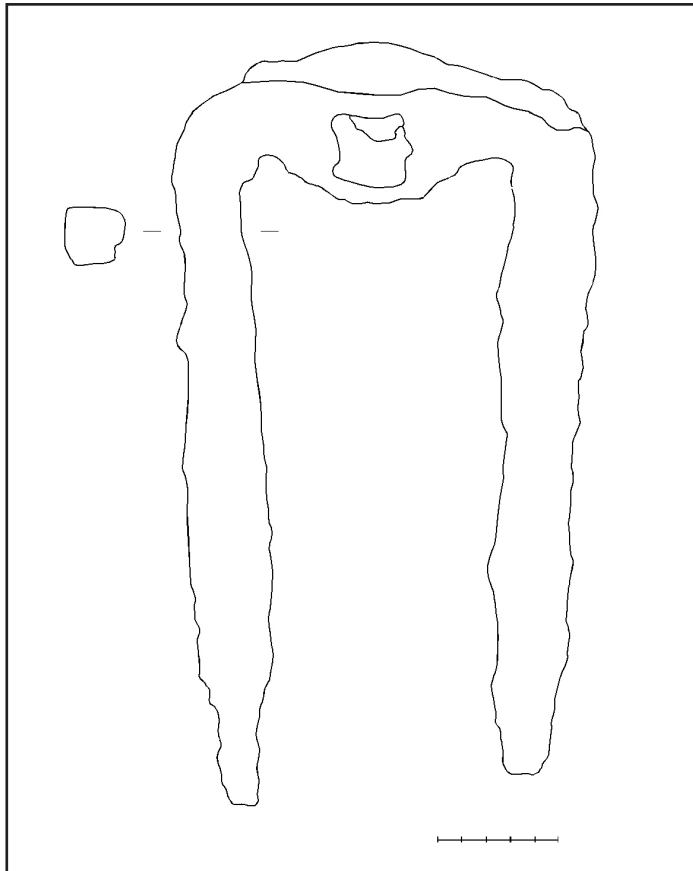

Abb. 1 - Karst aus Karasura (nach Rauh im Druck, Taf. 3, 8)

НОВИ ДАННИ ЗА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ КОМПЛЕКС В МЕСТНОСТТА ХИСАР, СЕЛО СТАЛЕВО, ОБЩИНА ДИМИТРОВГРАД

Недялка Кръстева-Аврамова

Съвременното с. Сталево, общ. Димитровград, е разположено на двата бряга на р. Марица, в източната част на плодородната Тракийска низина. Климатът в района е умерено континентален. Зимата е мека и кратка. Лятото е топло и горещо. По своето географско местоположение с. Сталево има стратегическо значение от древността до наши дни. През землището му преминават редица републикански и международни пътища, свързващи Северна България с Източнородопска област и Цариград със София, Белград, Средна и Западна Европа.

Югоизточно от селото, по пътя за съседното с. Ябълково, отдалече се виждат три хълма. Най-големият от тях е известен като *Хисар*, другият – *Черковището* или *Малкия Хисар*, а този срещу тях носи името *Ерпенджик* или *Чиплак*. Всички те се намират в местността, известна в литературата с името *Хисара*. Легендите около нея са многобройни и датират от най-дълбока древност. На практика обаче, цялостни археологически проучвания тук няма.

Първ за местността споменава в своя архив учителят от съседното с. Ябълково Атанас Ралов¹. Той пише, че при строежа на жп линията чешкият инженер Антон Пелц изсякъл дъбовата гора. Инженерът *много уважавал* българските старини и изпитвал любопитство към историята ни. През лятото на 1871 г., докато вземал камъни от хълма *Хисара*, той разкрил две дълбоки щерни и множество човешки кости (Кръстева-Аврамова 2011). Камъните от там послужили за строежа на железницата край р. Марица, но на по-голямата част от тях имало *странни символи и знаци*.

От архива на Ралов научаваме още, че старините край Сталево са известни и на Иржи Прошек и Вацлав Херменгилд Шкорпил². Последният се позовава на своите книги, като отбелязва крепостта като една от най-значимите по поречието на р. Марица (Шкорпил, Шкорпил 1885, 98).

Днес смело можем да твърдим, че човешко присъствие в местността *Хисара* има още от праисторията или VI хил. пр. Хр. За това свидетелстват

¹ Архив на Атанас Ралов (Непубликувани материални от фонда на Исторически музей – Димитровград).

² Кореспонденцията на А. Ралов и Х. Шкорпил, който в този момент е работил в Софийската гимназия е много лична. В едно от писмата си, последния моли местния учител да му изпрати *гром*. Това са остри камъни, за които хората разказват, че падат от небето и лекуват редица болестки. Интерес представлява, че този метод на лечение се практикува и с днешна дата в с. Сталево. Това става след изпълнението на специален ритуал. После камъчетата се мият с вода взета от мегалита наречен Марков камък в м. Хисара, нагряват се и полагат по тялото на болното място.

намерените каменни брадвички, чукалки и други оръдия на труда от тази епоха³. За голямо количество струпване на керамични материали и мазилки от този период в местността *Юртите*, западно от хълма, съобщава проф. К. Лещаков (Лещаков 2008).

Според него те напълно съвпадат с тези от добре проучения праисторически обект в м. *Карабюлюк*, попадащ в землището на съседното с. Ябълково (Roodenberg, Leshtakov, Petrova 2014). Поради липсата на редовни археологически разкопки, въпреки откритите материали, категорично не можем да твърдим, дали на трите хълма е имало праисторическо селище или откритите предмети са пренесени от намиращите се наблизо такива в местностите *Юртите* и *Карабюлюк*. Плодородната почва обаче и близката р. Марица, която в миналото е била по-пълноводна и плавателна, създават предпоставки за такова.

Липсата към този момент на археологически материал не ни дава възможност да кажем, дали м. *Хисара* е била заселена през каменно-медната (4900 – 4300 г. пр. Хр.) и бронзовата (3200/3150 – 1100 г. пр. Хр.) епохи.

От тракийско време: VII в. пр. Хр. – I в. сл. Хр., най-общо могат да се датират останките от светилище, намиращо се на самия хълм *Хисаря*. Непосредствено пред запазения и до днес параклис *Св. 40 мъченици* се намира голям камък, който местните наричат *Провиралото*. Преданието гласи, че преди да влезеш в параклиса, трябва да минеш от там, за да се види дали си праведен.

На 150 м западно от върха, върху възвишението *Марков камък* са регистрирани други скални вкопавания, свързани със съществуващото в рамките на крепостта тракийско светилище. Две от тях се намират високо на скалата и водата там не пресъхва и в най-големите горещини. Около мегалитите са регистрирани множество вкопани в скалата дупки от колове. Предвид многовековното обитаване на хълма, е много трудно да се каже кога и за какво са били направени те.

Сред малкото находки открити от тази епоха, освен керамичните фрагменти, се отличават няколко монети на Маронея, Реметалк III, Лизимах и др. (Аладжов 1964, 33 - 34; Аладжов 1997, 249 - 251).

През 1960 г. при оран в м. *Беш бунар* или *Биу бунар*, южно под хълма *Хисара*, е открито случайно светилище на Аполон и Хероса (Държавен архив – Хасково)⁴. Плуговете на трактора извадили от земята фрагменти от колона с издълбан старогръцки надпис и мраморен релеф. На последния се виждат изобразен глиган, нападнат от две кучета. Надписът дава основание на Д. Аладжов да смята, че светилището е било посветено на Аполон⁵. На фотографиите от тогава ясно се виждат три каменни, почти подредени колони, които свидетелстват, че тук е имало голяма постройка. Какво точно е било нейното предназначение за сега само можем да гадаем.

Въпреки че античното светилище е обявено за *Архитектурно-строителен паметник на културата от Античността и Средновековието* в Държавен вестник бр. 27 от 1968 г., днес от него на повърхността не е останало нищо.

³ Непубликувани материали от фонда на Исторически музей – Димитровград.

⁴ Местността се среща още под името Чииртарла.

⁵ Малкото данни за него открих в личния архив на Д. Аладжов.

Наблюденията ми в ранна пролет отвисоко, от крепостта, показват, че тук се очертава голямо, червено-бяло петно, което рязко се отличава от останалата почва, която е чернозем. На място пък все още може да се види струпане на керамични фрагменти от римската епоха, дребни и по-едри камъчета, както и бучки бял хоросан. Пак от тук е и един фрагмент от бронзова фибула, съхраняван във фонд *Археология* на ИМ – Димитровград под инв. № 129. Тя най-общо може да се датира от края на III – средата на VI в. (Амброз 1966, 127). По настоящем земята в *Беш бунар* продължава да се обработва от местната кооперация. Въпреки това не изключвам възможността на дълбочина 0,60 - 0,70 м да са запазени частично зидовете на постройките към светилището.

Множеството иманярски набези и системното изземване на камъни от тук на този етап не ни позволяват да кажем дали към светилището на хълма *Хисар* е имало построена антична крепост. Със сигурност знаем, че районът е бил обитаван и тогава, защото е имал стратегическо значение за наблюдение и защита, тъй като близо до р. Марица е минавал диагоналният път *Via militaris* от Константинопол за Ниш и Белград (Иванов 2009, 83 - 98).

Безспорно с най-голяма популярност местността *Хисаря* се сдобива през средновековието. Открития на повърхността материал, сред които са фрагменти от керамични съдове и монети от края на V – началото на VI в., ме карат да предполагам, че най-вероятно тогава е изградена крепостта, а не както пише Д. Аладжов в края на VII в. (Аладжов 1995, 48 - 50). Тогава Византийската империя окончателно налага своята власт върху трайно настанилите се в Тракия славянски племена. С цел да спре варварските набези император Анастасий I (461 – 518) пък започва мащабно строителство. Част от политиката му е да се възобновят старите укрепления и да се издигнат нови по лимеса на р. Марица.

Предвид стратегическото местоположение на средновековната крепост още в миналия век някои автори изказват хипотезата, че тук трябва да се локализира Милеона (Gjuzelev 1970, 163)⁶. Тя е спомената от византийския хронист Теофан Изповедник през IX в. във връзка с границата между България и Византия според договора от 716 г., сключен по времето на кан Тервел (701 – 718) (ИБИ 1960, 285). Тогава българският владетел присъединява района към България и започва укрепването на крепостите в него. Това става по специфичния за българите начин – каменни квадрати с връзани по тях руни, каквито тук все още има в изобилие.

Според акад. В. Гюзелев местността има и възлова роля при една от най-известните битки в средновековието, състояла се на 9 март 1230 г. (Гюзелев 2007, 27 - 28). Части от легендите, свързани с крепостта, са че българският владетел цар Иван Асен II (1218 – 1241) от тук е ръководел и наблюдавал битката при Клокотница. За да повдигне духа на своите войници, той набил на копие договора с Византия и обиколил хълма. След това се закълел, че ако победи, ще издигне храм в чест на Свети 40-те мъченици. Днес малкият параклис, който се намира тук, носи името на светиите⁷.

⁶ Названието идва от старогръцката дума *ябълка*. Съседното село до с. Сталево се казва Ябълково, а по време на Османското владичество Аллмали /ябълка/.

По археологически данни понастоящем със сигурност знаем, че укрепението се издига на най-високия хълм в околията. Заради спецификата на терена, той е трудно достъпен от изток и югоизток, и по лесно от запад. От северната му страна се намира друг хълм – Малкия Хисар.

Той е естествена преграда от намиращата се наблизо и далеч по пълноводна по онова време р. Марица. Укрепението има неправилна, многоъгълна форма и следва очертанията на хълма. Крепостната куртина е запазена в субструкция. По-голямата ѝ част от юг и запад е унищожена от съществуващата тук в средата на миналия век каменна кариера. От изток обаче тя е съхранена, на места с височина от 0,50 до 1,50 м и дебелина от 0,80 до 1,40 м. На място все още личат част от фрагменти от нея с дължина около 8 м. Градена е от местен сиво-червеникав ломен камък, споен с бял хоросан. В южната страна личат останките от две кули. Първата има ширина около 3,50 м. Зидана е от същите ломени камъни, от каквито и куртината (Аладжов 1987). По настояще от градежа не е запазено почти нищо. Скалата тук е издялана и пригодена за легла на камъните. От другата е запазен само ъглов зид в супер структура. Една от легендите разказва, че крепостта е свързана с подземен тунел с р. Марица. На този етап обаче, ние нямаме никакви податки за съществуването на такъв, което не изключва, да го е имало. Ако това е така, то това ще бъде поредното доказателство, че крепостта наистина е построена по времето на император Анастасий Велики, в края на V в. Според специалистите именно тогава се появяват подобен вид съоръжение към крепостите по нашите земи (Меламед, Аладжов 2006, 244).

По склона на хълма *Хисара* в по-равната му част от изток и запад се виждат останките от зидовете на сгради. Направени са от местен ломен камък, споени с кал или бял хоросан. От изток все още стърчат и руните от разчистено от ученици в края на миналия век правоъгълно помещение. То има размери 2,60 x 4,40 м. Градено е от ломени камъни, споени с бял хоросан.

В крепостта и по склоновете на този най-висок хълм в местността са регистрирани по повърхността голямо количество фрагменти от строителна и битова керамика. Тя най-общо може да се датира от X – XIII в. В Исторически музей – Димитровград от това място се съхраняват и фрагменти от бронзови накити – пръстени, обици, стъклени гривни и др. Към откритите предмети принадлежи и една медна монета от византийския император Йоан Цимисхий (969 – 967). Това са само една малка част от свидетелствата, че интензивния живот тук е продължил през цялото средновековие.

Не така стоят нещата със северния хълм в местността *Черковището* или *Малкия Хисар*. Той се намира по-близо до р. Марица. По него няма видими струпвания на камъни, а само малко количество керамични фрагменти. Интерес представляват две надгробни плочи. Те са от две по-късни епохи – Османски период и Възраждане. Въпреки легендите, на този етап не може да се каже, че тук е имало още една средновековна църква.

⁷ С днешна дата няма данни кога точно е построен параклиса *Св. 40 мъченици* на най-високия хълм. През 2007 г. малката еднокорабна постройка е частично ремонтирана и измазана от вън.

Подобни са находките и от най-западния хълм в местността *Чиплак*. В момента тук е поставена антена на мобилен оператор, с която на практика окончателно са разрушени археологическите останки. По билото на целия хълм, който е изяден от югозапад от каменна кариера, личат иманярски набези.

Имайки предвид гореизложеното, със сигурност може да се твърди, че върху трите хълма в местността *Хисара* е разположен голям археологически комплекс. В него животът вероятно не е прекъсвал от праисторията до наши дни. От най-ранния период – VI хил. пр. Хр., за съжаление, имаме само няколко каменни оръдия на труда и парчета от глинени съдове. От по-късните епохи, бронзовата и желязната, до нас засега не са достигнали никакви материали. През античността пък тук е направено светилище, посветено на Аполон. Към него, освен мраморен релеф, е имало сграда с колонада.

На този етап не може да се каже дали крепостта на най-високия хълм е построена още по времето на траките. Знаем, че тя е имала важна роля в охраната на лимеса на р. Марица, защото от най-високата ѝ точка на север се виждат Стара планина и крепостта в с. Златна ливада, на изток – цялата тракийска низина и крепостта *Блесна* в дн. Димитровград. На юг се вижда равното тракийско поле, включително Родопите с укреплението край с. Ангел войвода. Не по-маловажен е фактът, че крепостта се намира на почти еднакво разстояние между Пловдив и Стара Загора. При ясно време и двата града се отличават ясно сред равнината.

Крепостната куртина категорично е ограждала сравнително малка площ от около 4 дка, а не както се твърди 25 дка (Ралов 1926). Това е една от причините да смятам, че тя е имала най-вече стратегическо значение за наблюдение и защита на лимеса по р. Марица. А. Ралов е прав, че в цялата местност се наблюдават останки от зидове. Те са с дебелина от 0,20 до 0,50 м, градени от по-дребни местни камъни, споени с хоросан, а на места и с кал. За това за мен те не са от крепостта, а по-скоро части от стени от постройките на отделните кварталите, и занаятчийски работилници, които са към нея. Зидовете им личат на север по поречието на р. Марица, особено през лятото, когато тя е пресъхнала. Имайки предвид, че наблизо има вода, това най-вероятно са производствени помещения или стопански постройки, свързани с обработването на плодородната почва тук.

От малкото данни знаем, че животът тук продължава и след идването на Османските турци (Кръстева-Аврамова, Стоянчова, Стамова 2018, 69). За това, освен керамичните фрагменти, свидетелстват открити керамични лули и няколко надгробни християнски и мюсюлмански паметника. Като цяло селището се е изместило на изток, където се намира днешното с. Ябълково. Хората продължават да наричат още местността Медо град или Преслав, както е старото име на селото преди 9 септември 1944 г. За да бъдат възстановени белите петна в историята на района обаче, са необходими пълни археологически проучвания със специалисти от различни епохи.

Местността *Хисара* край с. Сталево е паметник на културата с Национално значение и охранителни зони от 11. 03. 2013 г.

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

- Аладжов 1964:** Д. Аладжов. Селища, паметници находки. Хасково, 1964.
- Аладжов 1987:** Д. Аладжов. Милеона. Стари български твърдини. – в-к *Хасковска трибуна*, бр. 76 от 27. 06. 1987.
- Аладжов 1997:** Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997.
- Аладжов 1995:** Д. Аладжов. История на град Хасково от древността до 1912 г. София, 1995.
- Амброз 1966:** А. К. Амброз. Фибулы юга европейской части от СССР (II в до н. э. – IV в. н. э.). Москва, 1966.
- Гюзелев 2007:** В. Гюзелев. Димитровград – кратък исторически очерк. София, 2007.
- Държавен архив - Хасково**, Ф №1633 Оп. 2,44, II -1 - 8.
- ИБИ 1960:** Извори за българската история, т. VI, София, 1960, 285.
- Иванов 2009:** И. Иванов. За границите и значението на Българското историческо название Загора. – Юбилеен сборник от доклади на III-та Национална конференция *От регионалното към националното*. Полски Тръмбеш, 2009, 83 - 98.
- Кръстева-Аврамова 2011:** Н. Кръстева-Аврамова. Археологически обходи и теренни проучвания на територията на Димитровградска община през XX в. – В: *Светът на българина през XX век*. София, 2011, 480 - 487.
- Кръстева-Аврамова, Стоянчова, Стамова 2018:** Н. Кръстева-Аврамова, Д. Стоянчова, Н. Стамова. Археологически обходи в югозападната част на Община Димитровград. Обекти от различни епохи по долината на р. Марица. – В: *Музейни летописи – 90 години организирано музейно дело гр. Хасково*. Хасково, 2018.
- Лещаков 2008:** Ябълково 8000 години /брошура/. Димитровград, 2008.
- Меламед, Аладжов 2006: К. Меламед, Ж. Аладжов. Археологически разкопки до с. Ябълково, Димитровградско. Средновековно селище и некропол. – В: *Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. Велико Търново*, 2006, 244 - 262.
- Ралов 1926:** А. Ралов. Медо – градъ. – в-к *Борисовградско ехо*, бр. 33 от 22. 05. 1926.
- Шкорпил, Шкорпил 1885:** В. Шкорпил, К. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите изследвания на Тракия. Пловдив, 1885.
- Gjuzelev 1970:** Gjuselev W. Forschugen zur geschichte Thrakiens im Mittelater. Iq - Buzantinobuigarica, III, 1970.
- Roodenberg, Leshtakov, Petrova 2014:** J. Roodenberg, K. Leshtakov, V. Petrova. Yabalkovo, volume 1. Sofia, 2014.

NEW INFORMATION FOR THE ARCHAEOLOGICAL SITE IN HISAR LOCALITY, STALEVO VILLAGE, DIMITROVGRAD MUNICIPALITY

Abstract

Nedyalka Krusteva-Avramova

The present day Stalevo village, Dimitrovgrad Municipality, is situated on the two banks of the Maritsa River, in the eastern part of the Upper Thracian valley. South-east from the village, near the road for Yabalkovo village, three hills are visible from far away. The largest of them is known as Hisar, the next one – Malkia Hisar, and the last one is Erpendjic. All of them are situated in a locality, known in literature as Hisara. There are a lot of legends about the locality, which are immemorial. The site has never been excavated.

The remains near Stalevo village have made an impression since the 19th c. when they were described by Anton Pelč, Jiří Prošek, Václav Hermengild Škorpil and other.

Archaeological observations from the last year show that there is a huge archaeological complex over three hills in locality Hisara. Life within this area has continued from Prehistory to modern days. From the earliest period – 6th millennium BC, a few stone tools and pottery pieces were found. From the later periods – Bronze and Iron Ages, there were not as many archaeological finds. They are a few coins and a megalith which can be dated from 7th c. BC to 1st c. AD. During the Antique period there existed a sanctuary, dedicated to Apollo. Except for a marble relief, there also existed a building with a rich colonnade.

At the moment it is still unknown if the fortress on the highest top was built in Thracian times. It has an important position in the protection of the Limes on the Maritsa River. Its strategic position suggests that this was the location of the Mileona fortress, which is known from a number of written sources. The fortress wall surrounds an area of more than 4 dka. All throughout the locality, especially near the Maritsa River, there are remains from walls of separated houses, workshops or farm buildings.

Life continued in these parts, with the arrival of the Ottomans afterwards. Except for pottery pieces, there was also the discovery of ceramic pipes and some Christian and Muslim tombstones.

The locality of Hisara near the Stalevo village has been a culture monument with National significance and a protected area since 11. 03. 2013.

Трите хълма в м. Хисаря, с. Сталево, общ. Димитровград

Част от тракийския мегалит на най-високия хълм

Д. Аладжов (вляво) при откриване на светилището на Аполон (сн. Държавен архив – Хасково)

Фрагмент от южната крепостна стена

Част от южната кула на крепостта и изглед към Родопите

Черквата *Свети 40 мъченици* и част от крепостта

ПОЛИВНАЯ ПОСУДА С РЕЛЬЕФНОЙ И СКУЛЬПТУНОЙ ОРНАМЕНТИКОЙ ИЗ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ БОЛГАРИИ

Борис Д. Борисов

Я посвящаю статью своему другу Ил. Илиеву, в честь нашей более 40-летней дружбы!

В период византийского владения на территории Болгарии (XI – XII вв.) широкое распространение получила поливная посуда. Она встречается во всех категориях поселений – в городках, крепостях и селах.

Разнообразие классификации в группах и классах – огромно, и в общей линии повторяет классификацию поливной посуды византийского культурного круга. Комплекс поливной посуды на территории современной Болгарии включает и группу сосудов, которая отличается своей технологической, формальной и орнаментальной характеристикой от остальной поливной посуды, украшенной рисунками и сграффито керамикой. К этой группе относится керамика с пластичной и скульптурной орнаментикой, исключительно редко встречающаяся на территории современной Юго-восточной Болгарии. В большинстве случаев она представлена главным образом фрагментами, что в некоторой степени затрудняет формальную характеристику отдельных категорий сосудов. И все же найденные, хотя и фрагментарно, а в отдельных случаях и целыми экземплярами, характеристика этой поливной посуды, могла бы быть реконструирована.

Все сосуды сделаны на ножном гончарном колесе из хорошо очищенной глины, которая после выпечки получила серый цвет. Второй важной характеристикой этой группы поливной посуды является то, что в эту группу входят сосуды *закрытой* категории – в основном это стомни, кувшины и амфоровидные сосуды, а *открытые* сосуды на сегодняшнем этапе представлены одним единственным экземпляром мелкой тарелкой. Исключительно важной чертой сосудов этой группы – это отсутствие подставки из ангобы под глазурью, что является характерным для остальной поливной посуды, покрытой рисунками и сграффито керамикой. В результате этого глазурь приобрела желто-коричневым, маслено-зелёный цвет или различные его оттенки и нюансы. Классификация этого вида керамики представлена всего двумя группами. Первая из них включает поливную посуду с или без врезанной подглазурной орнаментикой, а вторая – сосуды с рельефной и скульптурной декорацией.

Первая группа представлена одним сосудом – узкогорленой кувшин, найденной в мусорной яме в средневековом поселении около села Дядово, Новозагорского района и относящаяся ко второй половине XII века (**Фиг. 1**). Сосуд относится к VII типу по типологии керамики XII – XIII вв. на территории современной Юго-восточной Болгарии (Борисов 2002, 124 - 125).

Сосуд имеет сферическое тело и очень высокое, почти цилиндрическое горло, сверху с чашевидным ченырехлистым устьем и совсем низкие,

плотным конусовидным стульчиком. К сожалению устье и ручка сосуда не сохранились. В верхней половине плечей сосуда находятся тесные в несколько поясов вольнообразные врезанные линии, а между ними – пояс горизонтальных линий. Весь сосуд покрыт маслянно-зелёной глазурью, которая в нескольких местах сильно повраждена от пожаров. Форма сосуда восточного происхождения, а орнаментика – прямыми и вольнообразными линиями по плечам – местного. Форма сосуда из с. Дядово не встречается среди византийской керамики. И не случаен тот факт, что до сих пор на территории Болгарии известен только один – единственный сосуд подобной формы, найденный при раскопках средневекового города Перника (Чангова 1992, 103; Щерева 1979). С точки зрения этих авторов, сосуд внесён в городе из восточных византийских провинций. Стомны с абсолютно подобной формой и украшением известен ещё из Пафоса – Саранда колонес (Megaw 1989, 264, fig. 5 e), Херсонеса (Якобсон 1979, 126, рис. 78) и Баку (Исмизаде 1968, 290, рис. 15). Все сосуды датированны XII века. Аналогии указанные выше касаются только формы, а не их орнаментики. Орнаменты на сосудах из Перника, Пафоса, Херсонеса и Баку характерны для восточной керамики и отмечаются полихромной глазурью с пятнами различной по цвету глазури. Восточного происхождения являются и врезанные, вертикально расположенные по телу S-образные спирали, которыми и отличаются описанные выше сосуды от стомны найденной в с. Дядово. Врезанная орнаментика и маслянно-зелёная глазурь сосуда из с. Дядово типичны для средневековой керамики болгарских земель, производившейся на гончарных дворах ещё во время Первого болгарского царства (Дончева-Петкова 2005, 7 - 10, рис. 1 - 13). Всё это наводит на мысль, что стомна из с. Дядово была произведена в местном ателье, по подобию внесённого с Востока сосуда (Борисов 2002, 125).

Производство этого вида поливной керамики на территории сегодняшней Юго-восточной Болгарии может быть доказано и ещё одной фрагментированной тарелки, найденной в Хисарлыке около города Сливена. Эта тарелка тоже была сделана с помощью ножного круга из хорошо очищенной глины серо-охрового цвета, получившегося после выпечки. Снаружи тарелка покрыта тонким слоем золотистой ангобы, а внутри – толстым пластом коричнево-маслянно-зелёной глазури, которая нанесена прямо на глину. Вследствие технологической ошибки глазури стекла ко дну сосуда, что явилось причиной появления больших трещин во время выпечки, а от туда и к браку сосуда (Борисов 2002, 150 - 153, обр. 130).

К поливной посуде с пластичным украшением относится кувшин с трехлистным горлошком, найден в местности Хисарлык около Сливена (Радева 1988, 52, табл. III5; Щерева, Радева 2002, 274, табл. III10; Борисов 2002, 115, обр. 92 н). У сосуда, сделанном на гончарном ножном колесе, высокое тесное горло, закругленное тулово, высокие средней выпуклости плечики. Дно – широкое, установлено на плотной конусовидной ножке. Ручка выходит из-под рельефного рубчика с середины шейки сосуда. По телу кувшина в виде аппликации расположены невысокие полусферичные выпуклости. Весь сосуд, не считая дна и устья, внутри покрыт плотной желто-коричневой глазурью, под которой также отсутствует ангоба (**Фиг. 2**). Сосуды с абсолютно аналогичными формами и украшением известны еще из Коринфа (Morgan 1942, 54-55, Pl. XI c), а также среди образцов импортной керамики из Диногеции (Barnea 1967, 239, fig.14617).

Следующий этап в развитии керамики с пластичной орнаментикой можно наблюдать на сосуде из средневекового поселения около с. Каравелово, Ямболовской области (**Фиг. 3**). Сосудик произведён также с помощью гончарного ножного круга из хорошо очищённой глины, получившей после выпечки серый цвет. Тело его биконической формы, с очень высокими, сильно выпуклыми плечами, тесным низким, почти цилиндрическим горлышком и средне широким дном, расположенном на низком плотном конусовидном ножке. В верхней части ручка приклеплена к краю устья сосуда, а в нижней – к самой широкой части его тела. В её верхней и нижней частях находятся рельефные пупырышки. В верхней части плечей сосуда проходит горизонтальный рельефный рубец, украшенный косо расположенными ямками. На одинаковых интервалах по телу сосуда проходят врезанные пары горизонтальных линий, а между ними расположены треугольники, верхние углы которых связаны подобными линиями. Снаружи сосудик покрыт светлой масляно-зелёной глазурью, которая повреждена вследствие пожара. Он найден в культурном пласте, относящемся к XI веку (Борисов 2002, 127, обр. 98 ж).

Огромный интерес из группы поливной посуде со скульптурной орнаментикой бесспорно представляет сосуд из средневекового поселения около с. Дядово (**Фиг. 4**). Он также сделан на гончарном ножном круге из хорошо очищённой глины, ставшей после выпечки серого цвета. Сосуд яйцевидной формы с плоским дном и почти цилиндрическим горлышком средней высоты. К сожалению верхняя часть сосуда отсутствует. Из середины горлышка выходит массивная в виде трубочки ручка, прикреплённая к нижней части тела сосуда и находится на одной линии с его дном и заканчивается отверстием с широкой выступом. Из горлышка выходят ещё три плоских ручки, приклеплённых к нижней части плечей сосуда. Из нижних краёв выходят рельефные рубцы. В пространстве между двумя плоскими ручками расположена скульптурная антропоморфная орнаментика: тело, извитое назад в виде *моста*, руки связаны с телом сосуда. Сам сосуд украшен шестью гладкими рельефными рубцами, с двух сторон которого находятся моленькие ямки. По плечам сосуда и трубковидным ручкам можно наблюдать рельефную орнаментку в виде выпуклых пупырышки, со щампованными концентрическими окружностями (**Фиг. 5**).

Весь сосуд покрыт масляно-зелёно-коричневой глазурью, в некоторых местах сильно повреждённой вследствие пожара. Этот вид сосудов встлечается исключительно редко, т.к. до сих пор на территории Болгарии известны только два целых подобных сосуда: один из них найден при раскопках Ямболовской крепости, а другой – в средневековом поселении около с. Хотница, Велико Тырновской области (Алексиев 1992, 199 - 203). В данной статье я не буду рассматривать предназначение этого редкого по виду сосуда, т.к. это уже сделано раньше (Борисов 2002, 143). Но всё же необходимо вспомнить, что в научной литературе существуют различные мнения по отношению их предназначения. По мнению И. Крайчева они служили для дозировки жидкости. М. Малевская считает, что они использовались для каких-то алхимических целей или играли роль *клоунских сосудов*, использованных на пирах знати (Малевская 1969, 198, рис. 125 - 28). Совсем другого мнения Н. Зикос, который считает, что это вид сосудов играл роль подсветников (*Zīkos*, 1990, 286, πιν. 123 β). С точки зрения И. Хола сосуды этой редкой группы были использованы для дистиллирования лекарственных трав (Holl 1982, 122 - 123).

Почти такого же мнения и Й. Алексиев, который в последнее время высказывает свою точку зрения – что категория этих сосудов принадлежит к так называемой *аламбици* или *ламбици* и их применения связано с дистиллированием, т.е. с процессом производства алкоголя.

В последнее время особое внимание к этой категории судов также сделала Р. Колева, которая до сих пор, анализируя все известные образцы, пришла к выводу о том, что до сих пор недостаточно доказательств для определения точной цели судов, но тем не менее допускает, что они использовались для слива небольших количеств вина из хранилищ, в которых они хранились (Koleva 2009, 215 - 228). Что касается цели этих судов, Р. Иванова также высказала свое мнение. Основываясь на этнографических параллелях 19-го века, она предположила, что суда использовались для изъятия небольшого количества вина или других жидкостей (Иванова 2009, 427 - 430).

Мы не будем оспаривать выше указанные мнения, но нам кажется, что большинство из них не выдержат серьезной критики. С нашей точки зрения этот вид сосудов служил скорее всего для отстаивания жидкости (Борисов 2002, 143).

* * *

На территории современной Южной Болгарии поливная посуда с пластичной орнаментикой встречается исключительно редко, и она в большинстве случаев отдельными экземплярами. Достаточно красноречивым доказательством этому служат результаты раскопок ряда полностью и частично исследованных поселений. Так на основании целостного исследования средневекового поселения, находящегося на месте фракийского города Севтополиса (Чангова 1972, 64) и около с. Ковачево, Пазарджишской области (Гатев 1985, 96) установлено, что подобная керамика не обнаружена. Тоже относится и к целостному исследованию сезонного поселения Гледачево I, которое относится к третьей четверти XII века (Борисов 1997, 139). В средневековом городе Пернике найден только один фрагмент половной стомны с украшением пластикой (Чангова 1992, 93 - 94, обр. 84). Только один фрагмент найден и в поселение возле с. Польски Градец (Борисов 2013, 402, цв. прил. VII в). Поливная посуда с пластической орнаментикой отсутствует и в ряде поселений периода византийского владения на территории болгарских земель XI – XII вв. – Асеновец, Караново, Новозагорского района и с. Знаменосец (Борисов 1991, 235 - 236) и Гледачево III – Радневского района (Борисов 2006, 439), крепость около с. Искрица, Гылыбского района (Шейлева 1995, 247 - 248), а также Любимец, где исследование проводилось частично (Koleva 1997, 248). Отдельные фрагменты этого вида керамики найдены и при раскопках в м. *Хисарлык* около города Кюстендила (Иванов 1919 – 1920, 110, обр. 86).

Поливная посуда с украшением пластикой чаще встречается в районе Северо-восточной Болгарии и Добруджи. Небольшое количество, хотя и в виде фрагментов, с зооморфной и антропоморфной рельефной орнаментикой найдено в результате раскопок в старинных столицах Болгарии – Плиске и Преславе (Рашев 2005, 16 - 17, рис. 2 - 3; Дончева-Петкова 1992, 137, обр. 29; Джингов 1992, 113, обр. 13). Совсем недавно М. Манолова-Войкова опубликовала фрагмент сосуда из владетельской церкви в Преславе, с очень интересными

украшениями, изображающими двух человеческих фигур, одна из которых – флейтист, а другая – танцующая женщина. Фрагмент датируется концом X до середины XI века (Войкова 2018, 147 - 148, обр. 1). Отдельные фрагменты найдены и во время раскопок около Ряхово, Русенской области (Рашев 2005, 16 - 17, рис. 21), Хума, Разградской области (Рашев, Станилов 1987, 64 - 65, табл. XLIV5), а также в районе с. Скала, Добричской области (Йотов, Атанасов 1998, 76, табл. LXVII10 - 11, 16). Значительно большое количество поливной посуды с пластинным украшением найдено в Силистре (Angelova 1987, 101, fig 1 - 3, tabl. VII1, 12) и её окрестностях (Димитров 1993, 10, табл. XIX24; Атанасов, Йорданов 1994, 14 - 15, табл. XII107).

Небольшое количество керамики этого же вида найдено и в Диногееци (Barnea 1967, 230 - 238, figs. 142 - 145), Пакуйул луй Соаре (Vilceanu 1972, 93 - 97, figs. 38 - 42), в Нуфыру (Barashi, Damian 1993, 238 - 239, figs. 2 - 3) и в Новиудунуме (Barnea 1989, 139) в Северной Добрудже. Румынские археологи относят поливную посуду с пластическим украшением к периоду X – XII веков.

В последнее время серьёзное внимание этому виду керамики обратила М. Манолова-Войкова. Анализируя наличный материал из керамики, найденной на территориях Болгарии и Румынии и на основании бракованной продукции, найденной в районе Второ болгарской столицы Плеслав, автор пришла к выводу, что уже в X веке на дворцовых гончарных предприятиях Преслава поливная посуда производилась с рельефной орнаментикой. Одним словом, поливная посуда с пластической орнаментикой болгарского происхождения. Еще М. Манолова-Войкова считает, что после походов Йоана Цимисхия в 971 году и упадка Преслава, мастера гончары переместились в Дрыстыр, где и продолжили производство этого вида керамики, но уже в условиях византийского владычества.

Я не хочу оспаривать местного производства этого редкого вида керамики, но всё же позволю себе высказать по этому вопросу некоторые сомнения. Прежде всего я хочу указать на то, что подобная поливная посуда с пластической орнаментикой происходит из больших византийских центров, таких как Афины (Alison Frantz 1938, 434, fig. 2) и Коринф (Morgan 1942, 41, Pl. I - III A). Ч. Морган датирует керамику, основываясь на монеты от времени Йоанна Цимисского до Йоанна I и Мануила I Комниных, т. е. в Византии эта керамика относится к последней четверти X в. до конца XII века. В последнее время хронология керамики из Коринфа была уточнена Г. Д. Р. Сандерсом (Sanders 1995). Он же предложил новую классификацию, базируясь на орнаментике и обособив несколько групп. Керамику с абстрактным рельефным изображением автор относит обобщённо к X – XI векам. Самые ранние представители этой группы он относит уже к началу X века, в то время как другие сосуда произведены не ранее второй половины X века.

Группу поливной посуды с зооморфной и антропоморфной орнаментикой Г. Сандърс относит к последним годам XI и началу XII вв. (Sanders 1995, 238, Pl. 2 - 3).

Из сказанного выше становится ясным то, что в большом византийском центре Коринфе производство поливной посуды с серой после выпечки глиной, без подглазурной ангобы и с рельефным изображением относится

уже к началу X века, что в известной степени подвергает сомнению высказанное мнение о болгарском происхождении этого вида керамики. Вопреки этому, производство её на территории сегодняшних болгарских земель не подлежит сомнению. Доказательством этому является найденная бракованная посуда. И всё же, с нашей точки зрения, эта керамика византийского происхождения, а производство её в Преславе – это результат византийского влияния, что продиктовано византийской культурной моделью, утверждённой после принятия Болгарией христианства в середине IX в. Позже после падения Первого болгарского царства под византийское владычество и в результате стирания границ между двумя государствами это влияние усиливается ещё больше и охватывает все сферы материальной культуры. Именно в этот период производство глиняных сосудов достигает своего апогея – особенно на территории современной Южной Болгарии, где наряду с обычной бытовой керамической посудой производилась и поливная, и сграффито керамика с сильно выражёнными локальными особенностями в основном по отношению орнаментикой. Прекрасным примером тому может быть так называемое *болгарское сграффито*, которое производилось единственно на территории сегодняшней Юго-восточной Болгарии (Борисов 2002, 191 - 204, обр. 149 - 161).

БИБЛИОГРАФИЯ/BIBLIOGRAPHY:

Алексиев 1992: Й. Алексиев. Средновековни дестилационни съдове. – Приноси към българската археология, 1, София, 1992, 199 - 203.

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. – Шумен, 1994.

Борисов 1991: Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – *Марица-изток*. Археологически проучвания, 1, София, 1991, 205 - 306.

Борисов 1992: Б. Борисов. Към въпроса за производството на керамика със златиста ангоба в Югоизточна България. – Приноси към българската археология, София, 1992, 189 - 193.

Борисов 1997: Б. Борисов. Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. – *Марица-изток*. Археологически проучвания, 4, Раднево, 1997, 129 - 183.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI–XII в. от територията на днешна Югоизточна България. – Раднево, 2002 = *Марица-изток*. Археологически проучвания, 6.

Борисов 2006: Б. Борисов. Спасителни археологически разкопки на античното и средновековно селище в м. *Каяджик* край бившето с. Гледачево, в комплекса *Марица-изток*. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. – София, 2006, 437 - 439.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – София, 1985 = Разкопки и проучвания, XII.

Джингов 1992: Г. Джингов. Археологически проучвания във вътрешния град на Плиска. – Плиска-Преслав, 5, Шумен, 1992, 105 - 123.

Димитров 1993: Д. Димитров. Керамика от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силстренско. – Сб. Добруджа, 10, Силистра-Добрич, 1993, 76 - 122.

Дончева-Петкова 1992: Л. Дончева-Петкова. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – Плиска-Преслав, 5, Шумен, 1992, 124 - 144.

Иванов 1919 - 1920: Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. – Известия на българското историческо дружество, VII, София, 1919 - 1920, 66 - 123.

Иванова 2010: Р. Иванова. Относно съдовете за дестилация в Средновековна България. – Stephanos Archaeologicos in Professoris Dtephcae Angelova. Studia Archaeologica Universitatis Derdicensis, suppl. V, Sofia, 2010, 827 - 830.

Исмизаде 1968: О. Исмизаде. О девичей башне в Баку. – Сов. археология, 2, 1968, 290 - 295.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X - XII в. до с. Кладенци, Тетвенско. – София, 1998.

Колева 2009: Р. Колева. Съдове със специално предназначение от Силистра. – In: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova, 1, София, 2009, 215 - 228.

Малевская 1969: М. Малевская. Поливная керамика древнего Новогрудка. – Сов. археология, 3, 1969, 198 - 199, рис. 1.

Манолова-Войкова 2000: М. Манолова-Войкова. Луксозна керамика през византийското владичество. – Автореферат на дисертация за получаване на научна и образователна степен *Доктор*, София, 2000.

Манолова-Войкова 2018: М. Манолова-Войкова. Изображение на танц от Велики Преслав. – Приноси към българската археология, VIII, София, 2018, 147 - 152.

Радева 1988: М. Радева. Средновековна керамика от Сливен. – ИМЮ-ИБ, XI, 1988, 45 - 62.

Рашев 2005: Р. Рашев. Антропо-зооморфные изображения на сосудах раннесредновекового время Болгарии. – В: Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X - XVIII вв. По материалам поливной керамики, Симферополь, 2005, 15 - 17.

Рашев, Станилов 1987: Р. Рашев, С. Станилов. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. – София, 1987, РП, XVII.

Чангова 1972: Й. Чангова. Средновековно селище над тракийския град Севтополис XI - XIV век. – София, 1972.

Чангова 1972: Й. Чангова. Перник, 3. София, 1992.

Шейлева 1995: Г. Шейлева. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989 - 1994 година. – *Марица-изток*. Археологически проучвания, 3, Раднево, 1995, 243 - 287.

Щерева 1979: И. Щерева. Материалната култура в областта на Горна Струма (VIII - XII в.), (керамика, въоръжение и накити). – Дисертация за научната степен *Кандидат на историческите науки*, София, 1979.

Щерева, Радева 2001: И. Щерева, М. Радева. Средновековна трапезна керамика от Сливен. – ГАИМ, I, София, 2001, 268 - 287.

Якобсон 1979: А. Якобсон. Керамика и керамическое производство средновековой Таврики. – Ленинград, 1979.

Angelova 1987: S. Angelova. Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen age provenant de Drăstăr (Silistra). – Dobrudža. Etudes ethno-culturelles, Sofia, 1987, 93 - 114.

Barashi, Damian 1993: S. Barashi, O. Damian. Considerations sur la ceramique emaillee de Nufaru. – Dacia, 1993, XXXVII, 237 - 279.

Barnea 1967: I. Barnea. Ceramica de import. – In: *Dinogetia*, 1, București, 1967, 229 - 276.

Barnea 1989: I. Barnea. La céramique Byzantine de Dobroudja Xe – XIIe siècles. – In: *Recherches sur la céramique Byzantine, Bulletin de correspondance Hellénique, Suppl. XVIII*, Athènes – Paris, 1989.

Frantz 1938: M. A. Frantz. Middle Byzantine Pottery in Athens. – *Hesperia*, 7, 1938, 429 - 467.

Holl 1982: I. Holl. Középkori desztilláló keszulekek cserépből Koszeg varában. – *Archaeologiai Ertesítő. Akadémiai kiadó*. Budapest, 1982, 108 - 123.

Koleva 1997: R. Koleva. Rescue Archaeological Excavations at the Orta Burun Site in 1993. – *Maritsa Project*, Sofia, 1997, 1, 245 - 252.

Megaw 1989: A. Megaw. Zeuxippus Ware. – *ABSA*, 1989, 63, 67 - 88.

Morgan 1942: Ch. Morgan. Corinth, XI, The Byzantine Pottery. – Cambridge-Massachusetts, 1942.

Sanders 1995: G. D. R. Sanders. Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125. – Birmingham, 1995.

Vilceanu 1972: D. Vilceanu. Ceramica smaltuita. – *Pacuiul lui Soare*, 1, București, 1972, 89 - 197.

Ζηκος 1990: Η. Ζηκος. Μοναστηριακό συγκρότημα Σώστη Ροδόπης, Εφορεία. - *Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα, 1990, σ. 286, πιν. 123 β.

BROWN GLAZED WARES FROM TODAY'S SOUTH BULGARIA

Abstract

Boris D. Borisov

During the 11th – 12th centuries the Brown Glazed Wares were found extremely rarely in the territory of today's South Bulgaria. Still, there are some specimens, which will be analyzed in this study, and are uncovered during the excavations of some medieval towns and settlements.

All vessels are made on potter's kick wheel out of very well purified clay which seems grey after the firing. It's very characteristic for these pots that they have no engobe layer under the glaze which is untypical for the other types of glazed, painted and sgraffito wares. As a result, the glaze layer is yellow-brownish, brown, olive-green or in some other shade of these colours.

Among the samples from these wares there are a pitcher from Dyadovo, Nova Zagora region, found in a garbage pit, dated in the second half of the 12th century (**Fig. 1**), and a wasted glazed plate from the Hisarlaka fortress in Sliven, covered with thin silver engobe. There also are two vessels found in Karavelovo, Yambol region, and Hisarlaka, Sliven (**Fig. 2 – 3**).

The most interesting of all available specimens is a pitcher with sculpture decorations, consisting in two bent back like *gymnastics'bridge* bodies with straddling legs and leaned arms. The body of the vessel has 9 vertical smooth relief ridges at the base of which there are incised small shallow grooves. Alongside the tube-like hollow handle there are relief buds with incised concentric circles, known as *bird's eyes*. The vessel is covered with thick oil-green glaze, damaged during a secondary firing (**Fig. 4**).

The Brown Glazed Wares are found more often in the territory of North and South Dobrudja – Dinogetia, Păcuiul lui Soare, Nufăru, Oryahovo, Ruse region, Preslav, Huma, Silistra, Vetren, Skala, Pliska etc. Romanian scientists date this pottery to the period of 11th – 12th centuries, while the vessels from the territory of North Bulgaria dates to the second half of 10th – 11th centuries. Similar wares were made during the X century in the Preslav palace's workshops. The Brown Glazed Wares from Byzantine centers like Athens and Corinth are dated with coins of the emperors John I Tzimiskes to John II and Manuel I Komnenos, i.e. to the period of 11th – 12th centuries.

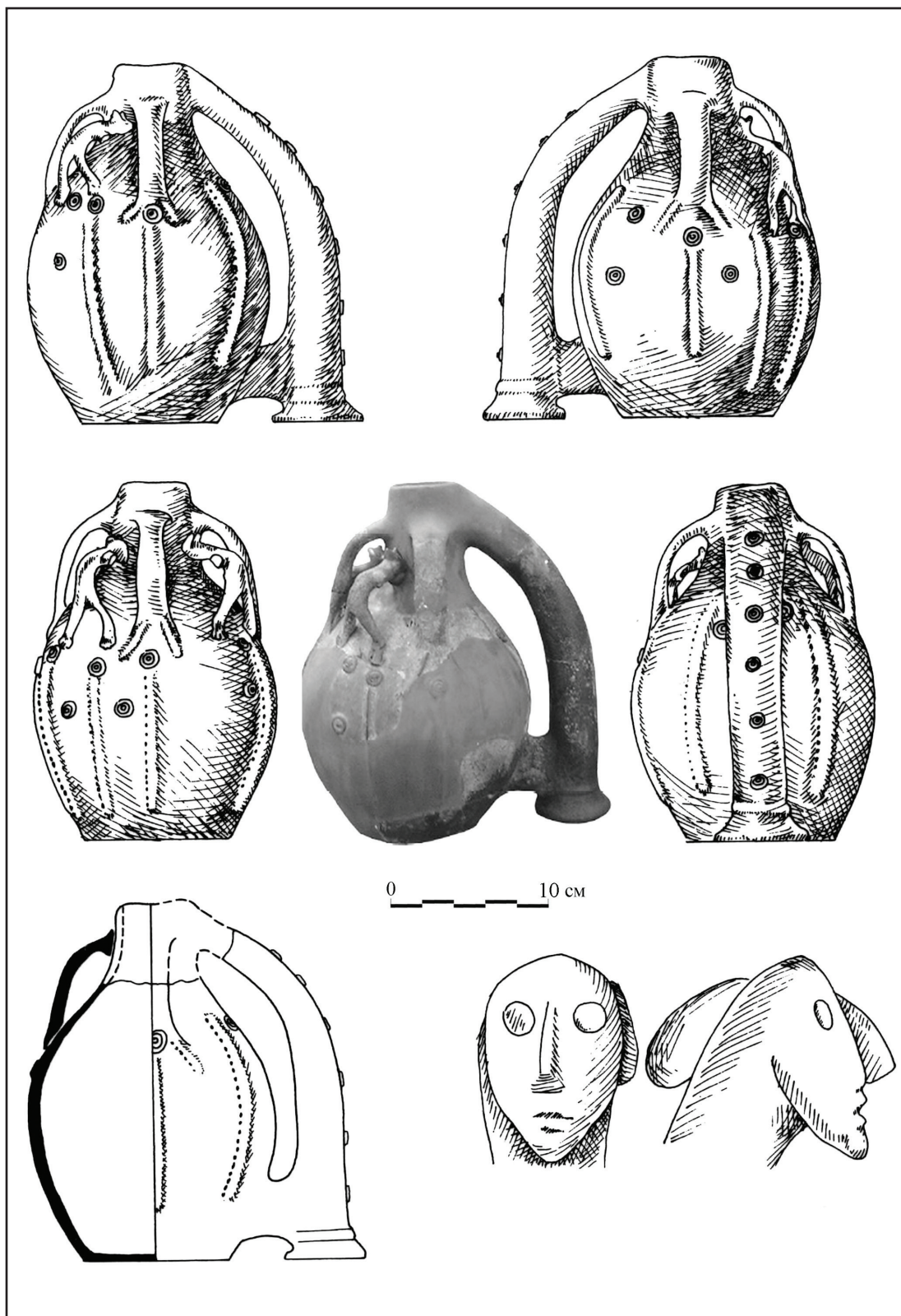
In any case the production of these wares in the territory of today's Bulgaria is indisputably proved by the wasted pottery from the Hisarlaka fortress in Sliven.

Фиг. 1. Поливны сосуд из с. Дядово

Фиг. 2. Поливны сосуд из Хисарлыка в Сливене

Фиг. 3. Поливны сосуд из с. Каравелово, Ямбол-ской области

Фиг. 4. Поливны сосуд с скульптурной антропоморфной декорацией из с. Дядово

проф. д-р Борис Борисов
 profbdboriso@gmail.com

чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов
 НАИМ – БАН
 vassil.nikolov@abv.bg

гл. ас. д-р Виктория Петрова
 НАИМ – БАН
 viki5rova@yahoo.com

Георги Илиев
 Регионален исторически музей – Ямбол
 restauratorj@gmail.com

доц. д-р Георги Нехризов
 НАИМ – БАН
 nehriзов@gmail.com

Десислава Андреева
 Исторически музей *Искра* – Казанлък
 d.andreeva_@abv.bg

гл. ас. д-р Иван Вълчев
 СУ *Св. Климент Охридски*
 i_d_valchev@abv.bg

проф. д-р Красимир Лешаков
 СУ *Св. Климент Охридски*
 leshtakov@abv.bg

Кръстан Митов
 kruki21vd@yahoo.com

Любомир Тодоров
 robo_sf@abv.bg

доц. д-р Мария Гюрова
 НАИМ – БАН
 guriva.maria@gmail.com

Мирослав Козарев
 Регионален исторически музей – Ямбол
 miro_kozarev@abv.bg

Недялка Кръстева-Аврамова
 Исторически музей – Димитровград
 nrkai@abv.bg

д-р Николай Сираков
 Регионален исторически музей
Д-р Симеон Табаков – Сливен
 niki_sirakov@abv.bg

доц. д-р Петър Балабанов
 p_balabanov@abv.bg

д-р Росица Христова
 Исторически музей – Карнобат
 rositsa11@yahoo.com

Соня Цекова
 urtsbs@gmail.com

д-р Стефан Бакърджиев
 Регионален исторически музей – Ямбол
 st_bakarjiev@abv.bg

д-р Татяна Кънчева-Русева
 ruseva_t@abv.bg

Тодор Вълчев
 Регионален исторически музей – Ямбол
 tvulchev@gmail.com

Тодор Дяков
 todorsd@abv.bg

Явор Русев
 Регионален исторически музей – Ямбол
 persian836@abv.bg

Dr. Adela Sobotkova
 Aarhus University, Denmark
 adela@cas.au.dk

Dr. Ashlee Hart
 University of Buffalo, USA
 ashleehart07@gmail.com

Dr. Barbora Weissova
 Ruhr University, Germany
 barbora.weissova@rub.de

Prof. Dr. habil. François Bertemes
 Martin-Luther-Universität
 Halle-Wittenberg, Deutschland
 francois.bertemes@praehist.uni-halle.de

Dr. Kristina Rauh
 Martin-Luther-Universität
 Halle-Wittenberg, Deutschland
 kristina.rauh@praehist.uni-halle.de

Dr. Matthias Thomas
 Deutschland
 matthias.thomas@web.de

Prof. Dr. phil. Ralf Gleser
 Westfälische Wilhelms-Universität
 Münster, Deutschland
 rgles_01@uni-muenster.de

PD Dr. phil. Valeska Becker
 Westfälische Wilhelms-Universität
 Münster, Deutschland
 valeska.becker@uni-muenster.de

Prof. Dr. Volker Heyd
 University of Helsinki, Finland
 volker.heyd@helsinki.fi

